

સમાનો મત્તઃ । (ઋગ્વેદ)
સમાનો પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

પરબ

[1]

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : १०

जून-जुलाई : २०१६

अंक : ११

लाभशंकर ठाकर : काव्यास्वाद विशेषांक

: परामर्शनसमिति :

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुज

रतिवाल बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सल्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाश्री ज्ञानपीठ .०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभागा), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડનું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ પ્રત્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

આ વિશેષાંક માટે શ્રી વલ્લભદાસ મૂળચંદદાસ પરીખ (લાલન ડેવલપર્સ પ્રાઈવેટ લિમિટેડ)નો આર્થિક સહયોગ મળ્યો છે.

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૧૬૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : ધરણ મુદ્રણાલય, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૬ < ૨૬૫૬૪૨૭૬

પરબ, ૨૦૧૬, ૨૬મી જુલાઈ, ૨૦૧૬

અનુક્રમ

- સંપાદકીય : વહી રહી આગળ કાવ્યઘોષા... ^{૨૧} યોગેશ જોષી • ૭
- ▮ વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા (૧૯૬૫)માંથી
૧. 'ચાંદરણું' વિશે ^{૨૧} રઘુવીર ચૌધરી ^{૨૧} ૧૯
 ૨. સનાતન સખ્ય, પ્રેમ અને દાંપત્યનું કાવ્ય (અંતિમ ઇચ્છા) ^{૨૧} હરિકૃષ્ણ પાઠક ^{૨૧} ૨૧
 ૩. આધુનિક પ્રયોગશીલ કવિની છંદોરમ્ય કાવ્યકૃતિ (સ્મૃતિ) ^{૨૧} ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા ^{૨૧} ૨૫
 ૪. વૃદ્ધચેતનાના મોક્ષનું કાવ્ય (બારી બહાર જોતો વૃદ્ધ) ^{૨૧} હર્ષદ ત્રિવેદી ^{૨૧} ૩૦
 ૫. અન્યની આંખે પોતે કરેલું દર્શન (વરસાદ પછી) ^{૨૧} વિનોદ જોશી ^{૨૧} ૩૪
 ૬. ભૂત-વર્તમાનની સાંકળ સમું પતંગિયું (પતંગિયું) ^{૨૧} ધીરુ પરીખ ^{૨૧} ૩૮
 ૭. 'સાંજના ઓળા લથડતા જાય' ^{૨૧} નિરંજન ભગત ^{૨૧} ૪૧
 ૮. 'સૂર્યને શિક્ષા કરો' વિશે ^{૨૧} કુમારપાળ દેસાઈ ^{૨૧} ૪૬
 ૯. કલ્પન-પંખીઓનો મુક્ત ગગનવિહાર... (તડકો-૧, તડકો-૨) ^{૨૧} રાધેશ્યામ શર્મા ^{૨૧} ૪૮
 ૧૦. નભમાં છિદ્ર થોડું પડ્યું ત્યાં... (શ્રાવણી પૂર્ણિમા) ^{૨૧} જયદેવ શુક્લ ^{૨૧} ૫૭
- ▮ માણસની વાત (૧૯૬૮)માંથી
૧૧. માણસની વાત : નિર્ભાન્તિ-ભ્રાન્તિની લીલા ^{૨૧} રઘુવીર ચૌધરી ^{૨૧} ૬૧
- ▮ 'મારા નામને દરવાજે' (૧૯૭૨)માંથી
૧૨. 'મેં કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી' : રચનાબંધનો ચમત્કાર ^{૨૧} ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ^{૨૧} ૯૪
 ૧૩. અનન્ય કાવ્યત્વ દર્શાવતું કાવ્ય (હું એને જગાડું છું) ^{૨૧} રાજેન્દ્ર પટેલ ^{૨૧} ૯૮
 ૧૪. આંતરખોજના અંશો દાખવતી એક કબૂલાત (મારા નામને દરવાજે) ^{૨૧} બારીન મહેતા ^{૨૧} ૧૦૨
 ૧૫. 'અવાજને ખોદી શકાતો નથી' તથા 'કવિ લઘરાજનું ચિંતન' વિશે ^{૨૧} ચન્દ્રકાન્ત શેઠ ^{૨૧} ૧૧૫
 ૧૬. અને એબ્સર્ડ કવિતાને સાર્થક થવા ખપ લાગ્યો વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર (અને હિટલરને મેં જન્મતાં જોયો છે.) ^{૨૧} નીરવ પટેલ ^{૨૧} ૧૨૧
 ૧૭. 'કવિવર નથી થયો તું રે' વિશે ^{૨૧} હરિકૃષ્ણ પાઠક ^{૨૧} ૧૨૭

૧૮ 'ભૂમ કાગળમાં કોરા' (૧૯૭૪)માંથી

૧૮. 'સ્તવન' વિશે ૨૧૨૨ રમણ સોની ૨૧૨૧ ૧૩૧

૧૯. કાણી ડોલથી જળાશય ભરવાની વાત (પ્રસ્તાવના) ૨૧૨૧ રવીન્દ્ર પારેખ ૨૧૨૧ ૧૩૫

૨૦. અમથાને સમજીને થતું અમથું મહિમાગાન (સમજ્યા) ૨૧૨૧ સંજુ વાળા ૨૧૨૧ ૧૩૮

૨૧. કવિતાની દિશા તાકતી રચના (ક્યારે વૃત્તિ થાય અને...) ૨૧૨૧ જયદેવ શુક્લ ૨૧૨૧ ૧૪૪

૨૨. 'હું શોધું છું' વિશે થોડું ૨૧૨૧ શિરીષ પંચાલ ૨૧૨૧ ૧૪૬

૨૩. કવિતા વડે ભાષા રચતા કવિની કાવ્યમથામણ (વ્યવસ્થાઓ) ૨૧૨૧ મણિલાલ હ. પટેલ

૨૧૨૧ ૧૫૧

૨૪. 'કવિ'નું મૃત્યુ (કવિનું મૃત્યુ) ૨૧૨૧ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ ૨૧૨૧ ૧૫૮

૧૯ 'પ્રવાહણ' (૧૯૮૬)માંથી

૨૫. કવિ લાભશંકરના નિર્ભાત દર્શનથી શુભચેત - 'પ્રવાહણ' ૨૧૨૧ રાધેશ્યામ શર્મા ૨૧૨૧ ૧૬૨

૧૯ 'કાલગ્રન્થિ' (૧૯૮૯)માંથી

૨૬. જન્મથી જ મૂકેલો છે ટાઇમબોમ્બ કોણે ? (કાલગ્રન્થિ) ૨૧૨૧ રાજેશ પંડ્યા ૨૧૨૧ ૧૮૨

૧૯ 'ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ' (૧૯૯૦)માંથી

૨૭. બહેરાશને સંભળાતાં ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ (ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ) ૨૧૨૧ કમલ વોરા

૨૧૨૧ ૨૦૫

૨૮. ઊવાપણાની નિરર્થકતાને ઉકેલવા મથતું કવિકર્મ (જણ જીવો જી) ૨૧૨૧ મણિલાલ હ. પટેલ

૨૧૨૧ ૨૧૨

૨૯. 'આમ ખેંચીએ જરાક જોરથી -'નું એક અનુ-આધુનિક વાચન ૨૧૨૧ સુમન શાહ ૨૧૨૧ ૨૧૫

૩૦. 'હેઈસો હેઈસો' : એક આસ્વાદ ! ૨૧૨૧ યજ્ઞેશ દેવે ૨૧૨૧ ૨૩૦

૧૯ 'કલ્યાયન' (૧૯૯૮)માંથી

૩૧. '...આવે છે અવાજ અંદરથી, કલ્પો...' (એમ કલ્પો) ૨૧૨૧ સિલાસ પટેલિયા ૨૧૨૧ ૨૩૪

૧૯ 'ક્રિચૂડ ક્રિચૂડ' (૧૯૯૯)માંથી

૩૨. વીખરાયેલું ધ્રુવપદ (આપણે પ્રવાસી પારાવારના) ૨૧૨૧ રમણીક સોમેશ્વર ૨૧૨૧ ૨૩૮

૧૯ 'હથિયાર વગરનો ઘા' (૨૦૦૦)માંથી

૩૩. 'સિસિફસની સગી' : 'દરજણ' કવિતા (બટકતી ભાષાના ધાગાથી) ૨૧૨૧ પરેશ નાયક

૨૧૨૧ ૨૪૪

૧૪ 'દેવ' (૨૦૦૧)માંથી.

૩૪. ઊંઘની વિમાસણ : મહેતાથી ઠાકર સુધી... (ઊંઘી ગયા છે દેવભર્યા રે ઊંઘણશી)
૨૪૨ સમીર ભટ્ટ ૨૪૨ ૨૪૯

૩૫. દેવ : જીવનના એકધારાપણાનું કાવ્ય (દેવ જગડાવે બબડાવે ઝઘડાવે) ૨૪૨ કિશોર વ્યાસ
૨૪૨ ૨૫૪

૧૪ 'છે' (૨૦૦૨)માંથી

૩૬. 'કાયબો ચાલે છે' : 'ચાલવું' એ જ નિયતિ ૨૪૨ દક્ષા વ્યાસ ૨૪૨ ૨૫૭

૩૭. 'છે-ની બારીમાંથી સામે' વિશે ૨૪૨ સુભાષ શાહ ૨૪૨ ૨૫૯

૧૪ 'આઈ ડોન્ટ નો, સર' (૨૦૦૨)માંથી

૩૮. 'કોણ ઘડે છે કીડીઓનાં નેપુર ?' : સાધન આડું ને સાહેબ દૂર ! ૨૪૨ દલપત પઢિયાર ૨૪૨ ૨૬૩

૧૪ 'રમત ?' (૨૦૦૩)માંથી

૩૯. મૃત્યુના માર્દવનું ગાન (મૃત્યુ મા જેવું મધુર ગાન કરે) ૨૪૨ દર્શના ધોળકિયા ૨૪૨ ૨૭૧

૧૪ 'મોં કમિટ કર્યું છે શું ?' (૨૦૦૪)માંથી

૪૦. એ કેવળ સ્વકેન્દ્રી કવિતાના કવિ નથી (ઘેટું છે) ૨૪૨ પ્રવીણ પંડ્યા ૨૪૨ ૨૭૫

૪૧. ઉત્તરફળની એક ઉલ્કટ શોધ (પ્રશ્ન) ૨૪૨ રાજેન્દ્ર પટેલ ૨૪૨ ૨૭૯

૧૪ 'કેમેરા ઓન છે' (૨૦૦૯)માંથી

૪૨. સેલ્ફનું એડિટિંગ સંભવ છે ? (આંખની ઉઘાડ-વાસમાં...) ૨૪૨ બકુલ ટેલર ૨૪૨ ૨૯૬

૪૩. 'કેમેરા ઓન છે' - સર્જકચિત્તનું આધુનિક મિથ (તું આ ક્યારનોય શું ખોટી રહ્યો છે ?)
૨૪૨ યોસેફ મેકવાન ૨૪૨ ૨૯૮

૪૪. સામે કાંઠે પહોંચવાની રાહ. (ઘડું છું મને પણ હજી ઘડાયો નથી) ૨૪૨ પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
૨૪૨ ૩૦૨

૪૫. પંચેન્દ્રિયમાં પ્રસરતો પંખી-સ્વર (શી-ઈ-ઈ-ઈ- !) ૨૪૨ રમણીક સોમેશ્વર ૨૪૨ ૩૦૫

૧૪ 'ઈન અને આઉટ' (૨૦૧૨)માંથી

૪૬. લીલયા પ્રવૃત્તિની પરિણતિ (ઉપાદાનમાં આળોટીને...) ૨૪૨ ભગવતીકુમાર શર્મા ૨૪૨ ૩૦૯

૪૭. ખરા મધ્યાહને લાંઠાંની કવિતાનો દરજીડો (સવારના આછા આછા આઘાપાછા
થતા...) ૨૪૨ મહેન્દ્રસિંહ પરમાર ૨૪૨ ૩૧૧

૪૮. બિલકુલ આ ક્ષણનો શબ્દ : લાંઠાંનાં ત્રણ લઘુકાવ્યો (શબ્દ; શું થશે ? 'ભાષા'માંથી -
કાવ્યપુરુષ પકડે છે, ભાષા તારકે) ૨૪૨ ધીરેન્દ્ર મહેતા ૨૪૨ ૩૧૪

□ કળારસિક લાભશંકર ઠાકરનું નિર્નિમેષ ગેઝિંગ અને દશ્યકળા : એક કોલાજ
શ્રેણી પી.યૂ.ષ. ઠક્કર શ્રેણી ૩૨૦

□ આપણી વાત શ્રેણી પ્રફુલ્લ રાવલ શ્રેણી ૩૨૭

૧૮ પરિશિષ્ટ :

૧. લાભશંકર ઠાકર : જીવનવહી અને સાહિત્યસર્જન શ્રેણી ઊર્મિલા ઠાકર શ્રેણી ૩૩૫
 ૨. અજનબી અગોચર આંતરિક શ્રેણી લાભશંકર ઠાકર શ્રેણી ૩૪૦
 ૩. રહસ્યમય ગૂઢ અંધકારના કાંઠે કવિની કેન્દ્રિયતનો અવાજ શ્રેણી લાભશંકર ઠાકર શ્રેણી ૩૪૬
 ૪. લાંઠાં - વહાલસોયા વિદ્રોહી શ્રેણી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર શ્રેણી ૩૫૮
 ૫. 'મૂલપર્યંત જોવાની મથામણ' કરતા સંપ્રજ્ઞ સાહિત્યસર્જક શ્રેણી ચંદ્રકાન્ત શેઠ શ્રેણી ૩૬૫
 ૬. 'તડકો-૧' વિશે શ્રેણી ચંદ્રકાન્ત શેઠ શ્રેણી ૩૭૧
 ૭. 'તડકો-૨' વિશે શ્રેણી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા શ્રેણી ૩૭૬
 ૮. 'માણસની વાત' વિશે શ્રેણી ઉમાશંકર જોશી શ્રેણી ૩૭૭
 ૯. 'હું એને જગાડું છું' વિશે શ્રેણી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા શ્રેણી ૩૭૮
 ૧૦. 'કલ્યાયન' વિશે શ્રેણી રઘુવીર ચૌધરી શ્રેણી ૩૭૯
 ૧૧. કલ્પનાની વિલક્ષણ અરાજકતાનું સૌંદર્ય શ્રેણી રાધેશ્યામ શર્મા શ્રેણી ૩૮૩
 ૧૨. કવિની પ્રતિબદ્ધતા શ્રેણી નલિન રાવળ શ્રેણી ૩૮૬
 ૧૩. કલ્પો કે લાભશંકર 'લાંઠાં'ને કલ્પે છે શ્રેણી પ્રબોધ પરીખ, અનુ. પરેશ નાયક શ્રેણી ૩૯૦
 ૧૪. લાભશંકર ઠાકર : ઉત્કટ ચેતનાનો કવિ-અવાજ શ્રેણી યોગેશ જોષી શ્રેણી ૩૯૫
- આવરણ શ્રેણી શ્રી અતુલ ડોડિયા

ઉમાશંકર જોષી તથા પ્રહલાદ પારેખ વિશે શતાબ્દી નિમિત્તે ‘પરબ’ના કાવ્યાસ્વાદ વિશેષાંક કર્યા હતા. લાભશંકર ઠાકરને અંજલિ રૂપે હવે આ કાવ્યાસ્વાદ વિશેષાંક. લા.ઠા.ને અંજલિ... લખતાં જ જાણે કાને પડે છે લા.ઠા.નો અવાજ, અરૂઢ ગીતની પંક્તિઓ...

‘ઠાકરની આંખમાં ઠળિયા રે જણ જીવો જી.

ઢેયાના ખાલીખમ ફળિયાં રે જણ જીવો જી.

... ..

ભડભડ ચેહમાં બાળિયા રે જણ જીવો જી,

અમથાં અલખ અજવાળિયાં રે જણ જીવો જી.’

ઠાકરની આંખમાં ઠળિયા ?! ના, કેમેરા, કવિ-કેમેરા – લાભશંકરીય લય-મુદ્રાવાળા સૂક્ષ્મ લેન્સ ધરાવતો... આ ‘કેમેરા’માં ‘માણસ’ ઝિલાય, મનુષ્યની પીડા ઝિલાય, જીવનની વિ-સંગતિ ઝિલાય, ‘કલ્પનો’ ઝિલાય, રમ્ય લયઘોષ ઝિલાય, લખારી રૂપે મનોમુદ્રાઓ પણ ઝિલાય, અજનબી અગોચર પણ ઝિલાય, ‘આઉટ’ની સાથે ‘ઇન’ પણ ઝિલાય, થડ તડકાનું ખડબચડું ઝિલાય, અંધકારની યોનિમાંથી સરકતો તડકોય ઝિલાય, તડકાનું ધોળું-પીળું થરકવુંય ઝિલાય ને ગાંધીજીની ટાલ પણ ઝિલાય, ઊંચાંનીચાં મકાનોની વાંકીચૂકી શેરીઓમાં ગાયબકરીની સાથે અથડાતા ને પછડાતા પડછાયા ઝિલાય, ચુપકીદીએ લીધેલું ચાંદનીનું રૂપ ઝિલાય, દરિયાના જળરાશિમાં હલબલતો વિસ્તાર – ‘હું’ ઝિલાય, કાંઠા-ખડક પર જાળ નાખીને ઊંઘી ગયેલો ઈશ્વર ઝિલાય, તુષારના ટીપામાં બજતી મુરલિયા ઝિલાય, એક મનુષ્ય સ્ત્રીના પેટેથી અવતરતો હિટલર ઝિલાય તો પંચોતેર હજાર ચઢૂદીઓનું સ્થળાંતર પણ ઝિલાય, લઘરાનાં આંસુમાં પલળેલા શબ્દો ઝિલાય, લઘરાના કાનમાં મરી ગયેલ મચ્છર પણ ઝિલાય, ઉલેચાતો શબ્દ ઝિલાય, કવિ લઘરાજીનું ચિંતન ઝિલાય – (‘મને આપો અમી-ની પ્યાલી, ઓ પ્યારા પ્રભુ / હું પી જવાનો છું નહીં તો પાપને, / પાપના પ્રાસે / શકું જેચી અનાદિ આપને.), શબ્દની કાણી ડોલમાં છલકાતું ભરચક પાણી ઝિલાય, આંખ સામે સ્ત્રિપ્ટીઝ કરતી કદલીફલ જેવી ભાષા ઝિલાય, કમોડ પર બેસીને થતું પ્રાણ પ્રક્ષાલન – ઉત્સર્જન ઝિલાય, ચાબુકની વ્યવસ્થાથી ચાલતો પથ્થરનો ઘોડો ઝિલાય, મુતરડીના બ્રહ્મસરોવરમાં તરફડતા વંદાની મૂછોનો ફરકાટ પણ ઝિલાય, ગોરી ગાગરડીમાં સોપારીના કટકા જેવી પોચી પડી જાય એવી પ્રજ્ઞા ઝિલાય, શેરીમાં કૂતરાની જેમ રડતો પવન ઝિલાય.... ..

કેટકેટલું ઝિલાય ઠાકરની આંખમાંના હજાર હજાર સૂક્ષ્મ સર્જક-કેમેરામાં ? ને જે કંઈ ઝિલાય એનું એમની ભીતરના પ્રાજ્ઞ પ્રોસેસરમાં પ્રોસેસિંગ થાય, નિર્મમ નિર્ભાન્ત એડિટિંગ થાય ને પછી પ્રગટે કાવ્યઘોષાનાં કેવાં કેવાં રૂપો ! —

હાથમાંના બરફના ગોળા સાથે અચાનક જમીન પર ગબડી જતો સમય, સમયનાં મેટાફોરિકલ ટપકાં, બ્રહ્મના ઈંડામાંથી ઊઘડતા સમયનું ટેંહોંક ટેંહોંક, નામને દરવાજે ખડો રહેલો બંગલો — રોધી શ્વાસ, અવરોધી નાશ; મારા રામને દરવાજે હરદમ ખડો રહેલો હું — અંધ — ભીતરના ભોગળ બંધ; વાગીશ્વરીના નેત્રસરોવરનું પાણી, સ્વચ્છ-સાફ-સાદા-સીધા શબ્દની શોધ, યાંત્રિકતાનો ધ્વનિ — યાન્ ત્રિક્ તા યાન્ ત્રિક્ તા યાન્ ત્રિક્ તા, મનવગડામાં ખણકતી ઘૂઘરમાળ, ભૂખરી ચિંતાઓ ને સફેદ હંસ જેવાં સાપનાંઓ, બહેરાશના કૂવામાં ઊડે ઊડે ઊછળતાં ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ, સફેદ પતાસાં જેવી ઊંઘો, વિશેષણની ચાદર ઓઢીને ઘસઘસાટ ઊંઘતો શબ્દ, ભાષાના કાદવમાં તરવા મૂકેલી કોરા કાગળની હોડી, હંસપક્ષીઓનાં પડખાંથી ચલાયમાન કમળો, સુકાયેલા સમુદ્રને ઊંચકીને જળાશયની શોધમાં ચાલતો કાચબો, શેરીમાં થરકતી વંધ્યાના ગર્ભાશયની રિક્તતા, ખરબચડી કાળી દીવાલો પર એક પતંગિયું, કોણાર્કના નારીશિલ્પની ખંડિત યોનિમાં સ્ખલનપૂર્વેની ઉત્કટતામાં તૂટું તૂટું થતો સમય, સાહેબ અને દાસ વચ્ચેની સરિયામ સડક પર અર્થભેર કચડાતી કીડીઓ, મા જેવું મધુર હાસ્ય કરતું મૃત્યુ, પાણીએ ધરેલાં ઘણાં રૂપો — અન્ન, વન, તન, મન... ધરતીની ભેખડ સાથે અથડાતો લાઠાનો સમય —

લગ્ન ગાગ્ન ગાગ્ન —
 ચૂરેચૂરા થઈ જતો લલલ લલગ્ન —
 વેરાઈને વિચ્છિન્ન થઈ જતો
 પૃથ્વીના કરોડો કણ કણમાં ગાલ લલગ્ન —

થાય છે, નીરખી રહીએ કાનથી લાઠાની વહી જતી આગળ કાવ્યઘોષા...

લાઠાનો એકવીસમો કાવ્યસંગ્રહ ‘કેમેરા ઓન છે’ પ્રગટ થયો ઈ. સ. ૨૦૦૯માં અને બાવીસમો કાવ્યસંગ્રહ ‘ઇન અને આઉટ’ ઈ. સ. ૨૦૧૨માં. પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૬૫માં પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ પ્રગટ થયો ત્યારથી, પ્રથમ કાવ્ય રચ્યું ત્યારથી, ‘ચા બા પા’થી... લાઠાનો સર્જક-કેમેરા ઓન છે અને zoom in અને zoom out થતો રહ્યો છે — ‘અજનબી અગોચર આંતરિક’ને પામવાની મથામણ કરતો... લાઠામાં છંદ-લય હંમેશાં રમ્યઘોષ કરતા રહ્યા છે. લાઠાની મુદ્રાવાળા વસંતતિલકામાં કેવાં ગતિશીલ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ઝિલાય છે એનું એક ઉદાહરણ — ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’માંના ‘સ્મૃતિ’ કાવ્યમાંથી થોડીક પંક્તિઓ નીરખીએ, સાંભળીએ, સંવેદીએ... —

ને આવું ક્યાંક થકી દૈયડ સાવ ધૃષ્ટ
 બેઠું ફૂંડા પર જરા ફફડાવી પાંખો
 ફૂંડા મહીં છલકતા જલમાં ઝબોળી
 ચંચૂ અને કરી જરા નિજ પુચ્છ ઊંચી
 છેડી દીધી સહજ કંઠ તણી સતાર !

... ...

અચાનક

ઊડી ગયું ક્યહીંક દૈયડ દશ્યને લે
 પાંખો મહીં

નજર વૃદ્ધ ફરી ફરી શી

છાપા વિષે ડૂબી જવા મથતી, સવારે !'

‘અચાનક’ અગાઉની સ્પેસ, ‘પાંખો મહીં’ પછીની અને ‘નજર વૃદ્ધ ફરી ફરી’ પહેલાંની સ્પેસ અનુભવીએ. ઉત્કટ સંવેદના ભાવકચેતનામાં ઊડે ઊતરે એ માટે કવિએ કેવી જગ્યાઓ છોડી છે ! અને એ થકી ભાવકને ઊંડો શ્વાસ લેવાનો અને છોડવાનો સમય પણ આપ્યો છે ! સહૃદય ભાવકનો શ્વાસ પણ ઘડીક થંભે ને પછી ‘વસંતતિલકા’માં આગળ ચાલે ! પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહથી જ એમનાં ઘણાં કાવ્યોમાં વૃદ્ધોનાં સંવેદનો ઉત્કટતાથી કાવ્યરૂપ પામતાં રહ્યાં છે.

તારાશંકર બંદોપાધ્યાય આ ક્ષણે મારી નબળી સ્મૃતિમાં ઊભરાય છે – એમની કોઈ કૃતિમાં વાંચેલું – દરિયા કે નદીકાંઠે બાળક રમતું હોય ત્યારે એના હાથને સુખ ભોગવવાનું મન થાય એટલે પગ પર રેતીનો ઢગલો કરીને ઘર કે મંદિર બનાવે, પછી એના પગને સુખ માણવાનું મન થાય એટલે લાત મારીને તોડી નાખે. લાઠાંચ આવી જ લીલા (ખૂજલી કે રમત ભલે તેઓ કહેતા) સતત કરતા રહ્યા. – શબ્દ સાથે, લય સાથે, ભાષા સાથે, જાત સાથે... ભાષાનાં વિવિધ રૂપો ઘડે ને જાતે જ તોડે... મનુષ્યને તેમજ જાતનેય સતત જોયા કરે – દૂરથી, નજીકથી, બહારથી, અંદરથી... ને કશો ઘાટ ઘડવા નિર્મમ બનીને તોડફોડ કરતા રહે ને એનો આનંદ લૂંટતા રહે. (ઘડતાં ઘડતાં / હું / મને એ જ પૂછું છું : / રે હું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ? – ‘કેમેરા ઓન છે’, પૃ. ૮૪) સર્જનની જેમ વિ-સર્જનનોય આનંદ માણતા રહે, ઉત્-સર્જનનોય આનંદ માણતા રહે. પોતાના કામને ને નામને સતત સ્થાપતા-ઉથાપતા રહે, ભાષાની સાથે ને જાત સાથે સતત એન્કાઉન્ટર કરતા રહે, લાઠાંની ‘અનેક ઓળખ (અને વારંવાર થતો ઓળખભંગ)’ નિમિત્તે સિતાંશુ લાઠાંને ખૂબ ગમતી વોલ્ટ વ્હિટ્મનની એક પંક્તિ નોંધે છે – ‘ડુ આઈ કોન્ટ્રાડિક્ટ માયસેલ્ફ ? – વેલ, આઈ કન્ટેઈન મલ્ટિટ્યૂડ્ઝ.’ અને કહે છે, ‘પોતાની

અંદર મલ્ટિટ્યૂડને, ગંજાવર બહુલતાને સમાવી શકે એવી બહોળી અને ઊંડી ખુલ્લાશ ધરાવનાર બીજો હવે ક્યાં ગોતવો ગુજરાતમાં ?

બધા કવિ પોતાના પહેલા કાવ્યસંગ્રહના પ્રેમમાં હોય, જ્યારે પોતાનું સતત એન્કાઉન્ટર કરતો રહેતો આ કવિ, કવિચેતનાનો ઉત્કટ અવાજ પેટાવતા પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ના પ્રાસ્તાવિકમાં શું કહે છે ? –

‘તો મરી ગયેલાં શરીરોની ઉચ્છલ સુગંધનો સંગ્રહ
ભલે પ્રકટ થતો.’

પ્રથમ સંગ્રહના કાવ્ય ‘ચાંદરણું’ પર બચુભાઈ રાવત અને કવિગુરુ ઉમાશંકર પણ રાજી હતા (સહુ રાજી થાય તેવું કાવ્ય) એ કાવ્ય વિશે લાંઠાં કહે છે – ‘છંદની અને કૃતક પ્રેમની, સર્વથા કલ્પિત પ્રેમની ચૂસણી ચૂસતા લાભશંકરની એ કૃતક કાવ્યરચના. એનો અંત કેવો સેન્ટિમેન્ટલ છે ? સર્વથા રુગણ, સિક.’

છંદોલય બાબતે લાંઠાંના કાન એકદમ સરવા, નરવા. પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહના સહજ-સુંદર-રમ્યઘોષા છંદોલય બાબતે પણ સહુ સહૃદયો પ્રસન્ન. છતાં છંદો બાબતે તેઓ કહે છે – ‘છંદોને મેં જાતે શીખી શીખીને આત્મસાત્ કર્યાં. પછી એ અક્ષરમેળ છંદોને અને માત્રામેળ છંદોને મોંમાં લઈને ચૂસવામાં પણ કંઈ ઓછાં વર્ષો ગયાં નથી. એ છંદો ખરેખર સ્તનો હતાં કે ધાવણી હતા ? ચૂસણી હતા ?’

પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહનાં સહુને પ્રભાવિત કરનારાં, (‘કુમાર’ ચંદ્રક જેના થકી મળ્યો એ કાવ્યો) કાવ્યો બાબતેય લાંઠાં કહે છે – ‘કૃતક હતી એ રચનાઓ.’

પ્રથમ સંગ્રહનાં ‘તડકો-૧’, ‘તડકો-૨’ કાવ્યથી લાંઠાંની કાવ્યઘોષા એક મોટો રમ્ય, નવ્ય વળાંક લઈને વહેવા લાગી. ‘તડકો’માંના લાભશંકરીય મુદ્રાવાળા ‘કટાવ’થી સહૃદય ભાવકો-વિવેચકો સહુ પ્રસન્ન. તો, આ ‘કટાવ’ બાબતે લાંઠાં પોતે શું કહે છે ? – ‘સર્જકને સંમોહિત કરી, ટ્રાન્સમાં ગરક કરતો, એકધારો છંદોલય લાભશંકરની કાવ્યમૂર્છા છે.’

આ કાવ્યમૂર્છામાંથી બહાર આવવા માટે તથા ‘મૂલ્યપરસ્ત સાંસ્કૃતિક શબ્દાર્થોમાં અનુભવાતી તિરાડોના (કૃતિ, સંસ્કૃતિ નહીં) કારણે ‘રમ્યઘોષા’ને પાછળ રાખીને કવિનું સ્થિત્યંતર થયું ‘માણસની વાત’માં. ‘એબ્સર્ડ’ એમણે પચાવ્યું છે. આધુનિકતાનેય પચાવી છે. આથી એમનામાં જીવનની તથા માણસની બાદબાકી નથી. ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં નહીં માનનાર આ કવિને માણસના અસ્તિત્વમાં, એનાં મૂળ-કુળમાં અપાર રસ છે.

લાભશંકર ઠાકરના નિબંધો અંગે ચંદ્રકાન્ત શેઠે નોંધ્યું છે –

‘લાભશંકરની સૂક્ષ્મ પ્રકારની ધાર્મિકતા – આધ્યાત્મિકતા; તેમની કરુણા, તટસ્થતા ને સ્વસ્થતા; આ નિબંધોની ક્ષણોને ચિરંતનતા બક્ષે છે. લાભશંકરમાં એક માનવપ્રેમી આસ્તિક હોવાની પ્રતીતિ આ નિબંધો દઢપણે કરાવે છે.’

આવી જ પ્રતીતિ ‘માણસની વાત’ તથા અન્ય કાવ્યોમાંથી પસાર થતાં પણ થાય છે. કવિકર્મ, કવિધર્મ, માનવધર્મ બાબતેની એમની integrity પણ એમના કવન અને સર્જનમાં પમાય છે. તેઓ ઈશ્વરને ભજી નથી શકતા તો તજી પણ નથી શકતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા – ‘ઈશ્વરનો સૌથી વધારે આવિર્ભાવ મનુષ્યમાં છે.’ સિતાંશુએ પણ નોંધ્યું છે —

“હિટલરને પણ માનવ-સ્ત્રીનાં જયનો વચ્ચે જન્મ લેતો જોનાર આ કવિ પાસ્કલની જેમ કહેવાના કે ‘નર્થિંગ ઘેટ ઈઝ લ્યુમન ઈઝ એલિયન ટુ મી.’ – માણસાઈનું એકે પાસું લાઠાંને મન પણ પરાયું નહોતું.”

‘માણસની વાત’ વિશેના લેખમાં રાધેશ્યામ શર્માએ નોંધ્યું છે : “...નકારાત્મક ભાવે, અભાવ રૂપે પણ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કવિતામાં તો સુસ્વીકૃત જણાયું.”

લાઠાંના શબ્દમાં મેટાફિઝિકલ રણકાર પમાતો રહે છે.

કવિ-વિવેચક-નિબંધકાર ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?’ નામે લાભશંકર ઠાકરની ચૂંટેલી કવિતાનું સંપાદન કર્યું છે. તેની પ્રસ્તાવના “ ‘મૂલપર્ચત જોવાની મથામણ’ કરતા સંપ્રણ સાહિત્યસર્જક”માં એમણે નોંધ્યું છે —

“ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક તબક્કે કાવ્ય અને ગદ્યક્ષેત્રે જેવું વિલક્ષણ ને સત્ત્વશીલ પ્રદાન બઠાંનું હતું તેવું આજના તબક્કે લાઠાંનું જણાય છે. ગુજરાતી કાવ્ય-ગદ્યના વળ-વળાંક-વિકાસમાં જેમના સર્જક-વ્યક્તિત્વની દૃઢ મુદ્રાઓ અંકિત છે તેવા સર્જકોમાં લાભશંકરનું નામ પણ લેવું પડે.

જેમ ‘વિશ્વશાંતિ’, ‘છિન્નભિન્ન છું’, ‘પ્રવાલદ્વીપ’ તેમ ‘માણસની વાત’ ગુજરાતી કવિતાની એક સીમાચિહ્નરૂપ કૃતિ છે.”

ઉમાશંકર જોશીએ ‘શબ્દની શક્તિ’માં ‘માણસની વાત’ વિશે નોંધ્યું છે —

“...મારે મન એનું મુખ્ય આકર્ષણ એનો લય છે.

કવિ આગળ જતાં છંદોના ટુકડા, જોડકણાં, લોકગીત આદિના લય પણ લીલવા કૃતિમાં વણી લેતા ચાલે છે. અપદ્યાગદ્યના અણસારા આવ્યા કરે છે, પણ સમગ્ર લયમાં ન્હાનાલાલીય નહીં પણ ચોખ્ખી લાભશંકરીય મુદ્રા ઊઠે છે, જે પકડવી એ આ કાવ્યના આસ્વાદ માટે આવશ્યક છે.”

આટલું કહીને ઉમાશંકર અટકી ગયા છે ! રઘુવીર ચૌધરીએ ‘માણસની વાત’નો આસ્વાદ કરાવતાં નોંધ્યું છે —

“...ઘણાખરા અવલોકનકારોએ આ રચનાને નિર્ભાન્ત થવાની પ્રક્રિયા રૂપે જોઈ છે. ...

... ..

ઉમાશંકરભાઈએ ‘માણસની વાત’ને આસ્વાદ્ય રચના કહી છે, પણ એમની સાથે ચર્ચા

કરવાની તક મળી હોત તો ‘નિર્ભાન્તિ’ વિશે શક્ય સ્પષ્ટતા થાય. લાઠાં પોતે ભાન્તિ વિશે સ્પષ્ટ થવા ઝંખે છે બરા ? કંઈ પણ તારવવું આ કવિતામાં રહેલી લયાત્મક સર્જકતાને અન્યાય કરવા જેવું છે.”

‘તડકા’થી ‘કોઈ પરંપરિત મૂલ્ય ટકી ન શકે તેવી તળેઉપર દશા’ના સંકેત આપનાર લાઠાં સાહિત્ય પરિષદ : કોઈમ્બતુર : ૧૯૯૧માં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં ‘માણસની વાત વિશે, (જાણે લાઠાંની બહાર નીકળીને) શું કહે છે ? —

“લાભશંકરની કાવ્યપ્રક્રિયામાં ‘માણસની વાત’ એક મહત્ત્વની ઘટના છે. હવે અહીં લય છે પણ એના એકધારા સાતત્યનું સંમોહન નથી. અહીં અક્ષરમેળ / માત્રામેળ લયો ઊપસી આવે છે, વહે છે ને ઓસરી જાય છે. અહીં લોકગીત અને બાળગીતના લયો છે તો એકાધિક / નાનાધિક ગદ્યલયો છે. અહીં Structure of statementsનો ભરચક્ક વિનિયોગ કરવાનું મેં સાહસ કર્યું છે. images પણ સતત દેડચા કરે છે. અહીં સીધાં કથનો (statements) એવાં રચાયાં છે જે પરસ્પરને interpenetrate કરતાં હોય; એટલું જ નહિ, પરસ્પરવિરોધી કથનોના ઇન્ટરપેનિટ્રેશનની પરિણતિ ન્યૂટ્રલાઇઝેશનમાં અનુભવાતી હોય એવી મારી કાવ્યદશા છે. આખું કાવ્ય મારે માટે કાવ્યાર્થલયનો મને સાંભળવો ગમે તેવો polyphonic અનુભવ છે. એમાં multiplicity of sounds, tones and meanings છે તેમ કહેવામાં જેટલું સત્ય છે તેટલું જ સત્ય આ બધાના ઘોંઘાટ પછીની નીરવતા એ કાવ્યનું પરિણામ છે એમ કહેવામાં છે. આ નિખાલસ કેફિયતમાં મારે એમ પણ કહેવું છે કે ‘માણસની વાત’માં પહેલી વાર, વ્યાપ-વિસ્તારમાં, પરંપરાને આત્મસાત્ કરતાં કરતાં માણસ અને માણસના સર્વ સંદર્ભો વિશે રચાયેલો મહેલ લાભશંકરની કાવ્યચેતનામાં તૂટી પડે છે.”

‘માણસની વાત’ વિશે રાધેશ્યામ શર્માએ ‘નિર્ભાન્તિનો બીજનિક્ષેપ’ શીર્ષકથી અભ્યાસપૂર્ણ લેખ કર્યો છે, એમાં એમણે નોંધ્યું છે —

“ ‘સફેદ બકરીની પીઠનો ઘસારો મારી નજરને ગલીપચી કરતો મને ઓગાળે છે’ એ બોદલેરિયન પંક્તિ પછી આશરે એંશી જેટલી લીટીઓ, મારું ચાલે તો કાપી નાંખું.”

‘માણસની વાત’માં ‘માણસ’ની અને ‘કવિ’ની લાચારી અને કરુણતા સંવેદનાને તળેઉપર કરતી વદ્યા કરે છે.

‘સાંજના ઓળા લથડતા જાય’ કાવ્યના આસ્વાદમાં મુ. ભગતસાહેબે વૈયક્તિક કરુણતાને વૈશ્વિક કરુણતા સાથે જોડી આપી છે. તેઓ લખે છે :

“...પંખીઓની આ કરુણતા વૈયક્તિક કરુણતા છે. પણ આ કરુણતાના કારણરૂપ જે કરુણતા છે તે આ કરુણતાથી વિશેષ એવી કરુણતા છે. એ વૈશ્વિક કરુણતા છે, એ વિશ્વવ્યાપી કરુણતા છે. વિશ્વ જે કરુણતાથી છલોછલ છલકાય છે એ કરુણતા છે.”

આ કાવ્યના આસ્વાદમાં ભગતસાહેબે લાભશંકરની શૈલીની બે લાક્ષણિકતાઓ નોંધી છે, જે લાભશંકરનાં કાવ્યોના સાક્ષાત્કાર માટે ઉપયોગી થશે —

“...ઇન્દ્રિયગમ્ય – ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય અને લાઘવયુક્ત ચિત્રાત્મકતા એ લાભશંકરની શૈલીની એક લાક્ષણિકતા છે.

લાભશંકરની શૈલીની એક અન્ય લાક્ષણિકતા છે. બે શબ્દોના પ્રાસને આધારે અને / અથવા બે શબ્દોના અવાજના થોડાક સામ્યને સહારે તેઓ એક ભાવમાંથી અન્ય ભાવમાં, ભિન્ન અથવા વિરોધી ભાવમાં; એક કાળમાંથી અન્ય કાળમાં સહેલાઈથી સરી જાય છે.”

આ કાવ્યના આસ્વાદમાં ભગતસાહેબે કાવ્યનાયકનો નોંધ્યું છે તે અનુભવ અન્ય કાવ્યો માટે તથા આ કવિ માટેય સાચો ઠરે તેવો છે :

“... કાવ્યનાયકને એકસાથે આત્મવિલોપન અને આત્મોપલબ્ધિનો અનુભવ થાય છે; એકસાથે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો અનુભવ થાય છે. એ પથ્થર અને પંખીને નિર્લેપ નેત્રથી નિહાળે છે.”

જાતનું એન્કાઉન્ટર કરતો ‘અવાજને ખોદી શકાતો નથી અને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન’-ની લાચારી અનુભવતો આ કવિ Self-parody પણ કરતો રહે છે – પ્રસ્તાવના –

‘ડોલ શબ્દની કાણી રે
ઊંડા કૂવાનાં પાણી રે
હરખભેર દામણ ખેંચે છે લઘરો તાણી તાણી રે
આ આવી છલકાતી લઈને
ભરચક પાણી પાણી રે !’

□

‘કવિવર નથી થયો તું રે
શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?’

□

‘બેલ જૂની છે ને વાંકી ધૂંસરી
ચડે બેસે ને વળી ઊતરે
ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?’

સેલ્ફપેરડી કરતાં કરતાં, સર્જકની દુર્દશાઓમાં લઘરાને અને જાતને તળેઉપર કરે, ક્યારેક મરક મરક તો ક્યારેક ખડખડાટ હસે, ‘લઘરા’નું મિથ ઊભું કરે ને પછી જાતે જ કરે એનું ડિમિથિક્કેશન...

‘સ્વ’ને તથા ચોખ્ખાચણક શબ્દને પામવાનો શોધ અને એના ‘ધમપછાડા’નાં ભાવોત્કટ રૂપો ‘મારા નામને દરવાજે’માં પ્રગટ થયાં. આ શોધ ‘બૂમ કાગળમાં કારા’માંય ચાલી.

‘ઘોળી ઘોળી કબર સમા કાગળમાં

આ હું

શોધું છું કોને સતત... સતત કાગળમાં કોરા ?’

‘પ્રવાહણ’માં કમોડ પર બેસીને, કરાંઝતા કરાંઝતા, ‘શ્રુતિ-સ્મૃતિના અનંતપાર અધ્યાસો’માંથી મુક્ત થવાની મથામણ છે —

‘મારું

બા ચા પા થી

આરંભાયેલું

કાવ્યજીવન

વિષ્ટાવિઝનમાં —

કરાંઝે છે

કમોડ પર

એકાંતમાં

એકલું એકલું

ને

આઈ એમ ઇનકેપેબલ ઓવ કીપિંગ સાયલન્ટ

ઉંહ... ઉંહ...’

‘કાલગ્રંથિ’માં સમય વિશેની ભાવોત્કટ અભિવ્યક્તિ છે. એમાં ‘કોનોલોજિકલ ટાઈમના લસરકા અને સાયકોલોજિકલ ટાઈમના ઘસરકા’ સાંભળવા લાંઠાંએ બહેરા કાન માંડ્યા છે. ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’માં લાંઠાંની કાવ્યરમત કે ખૂજલી કે લીલા ચાલતી રહી છે. ‘આમ ખેંચીએ જરાક જોરથી —’ જેવાં ઘણાં કાવ્યોમાં લાંઠાંની કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયાના પ્રત્યક્ષ ગ્રાફ્સ સહદયોને મળે છે.

લય એ કાવ્યનો આત્મા છે. લાભશંકર ઘોડિયામાં હીંચતા, માનું હાલરડું સાંભળતા, જે લખારી કરતા એમાં કવિ લાંઠાંના લયનાં બીજ છે. ‘લખારી’ તો pure surreal.

શરૂઆતના કાવ્યસંગ્રહોમાં લયનો દોર લાંઠાંના હાથમાં રહેતો જણાય છે. આથી ચુસ્ત, સંકુલ લયકર્મ જોવા મળે છે. પહેલા જ કાવ્યસંગ્રહમાં એમની લયચેતના શબ્દમેળ-અક્ષરમેળ-માત્રામેળમાં બરાબર ઘૂંટાઈ છે એનો કાવ્યાનંદ આપણને મળે છે. પરંતુ પાછળના કાવ્યસંગ્રહોમાં કેટલીક જગ્યાએ લાંઠાં લયમાં લપસતાય જોવા મળે છે; લય અને પ્રાસ દોરે તેમ દોરાતાય જણાય છે, હાથમાં લગામ વિના જ તેઓ લયસવારી કરતા હોવાનુંય ક્યારેક લાગે છે.

‘કલ્યાણન’ સંગ્રહથી વળી એક વળ-વળાંક એમની કાવ્યઘોષાનો. નાટ્યલેખનનો અનુભવ તથા પશ્ચિમના ઉત્તમ નાટકો જે એમની ભાવક-ચેતનામાં ઊંડે ઊતર્યા છે તે એમની કાવ્યચેતનામાં

રસાય છે ને લાઠાં સંવાદ પાસેથી કામ લે છે ને વળી એક અલગ લાભશંકરીય કાવ્યમુદ્રા ઊપસે છે. સંવાદ થકી, ઉલ્કટ પ્રશ્ન-ચેતના થકી, જાત સાથે ને ભાષા સાથે confrontation અને એન્કાઉન્ટર.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ‘કલ્યાયન’ વિશે વાત કરતાં નોંધ્યું છે : ‘લાભશંકરના ‘કલ્યાયન’માં (કાવ્યનંબર ત્રણથી નવ) આ સમગ્ર કાવ્યજૂથ આજની ગુજરાતી કવિતાનું એક તદ્દન નવું પરિમાણ ઉપસાવે છે. સંવાદો દ્વારા ઊભી થતી કાવ્યગતિ અને અવચેતનમાંથી માતૃઆધાનની ધસી આવતી મનોમુદ્રાઓને મળતો વિવિધ વિડંબનાઓનો આધાર – આ રચનાઓને માત્ર ‘લવરી’ કે મનોરુગ્ણ બબડાટમાંથી ઉગારી જ નથી લેતાં, પણ ઊંચાં સર્જનમૂલ્યોથી સ્થાપિત પણ કરે છે.’ –

કવિ ભાવક સાથેય સીધો સંવાદ કરે છે ને ભાવકની કલ્પનાનેય સંકોરે છે –

‘મૂળિયાં શોધું તો
તળિયાં તૂટે છે –
અભિન્ન અવાજનાં, એમ કલ્પો.

... ..

... ..

હા, સંભળાય છે તેમ કલ્પો.

આવે છે અવાજ અંદરથી, કલ્પો.’

આ કાવ્યોથી આધુનિક ચિત્રકાર શ્રી અતુલ ડોડિયાની કલ્પના, ચિત્રચેતના સંકોરાઈ. ‘કલ્યાયન’ તથા ‘કિચૂડ કિચૂડ’નાં કેટલાંક કાવ્યોના આધારે એમણે ચિત્રશ્રેણી રચી અને એનાં એકાધિક પ્રદર્શનો યોજાયાં. આ પ્રદર્શનો માટે પ્રબોધ પરીખે અંગ્રેજીમાં એક લેખ કરેલો. (શ્રી પ્રબોધ પરીખ પાસેથી લાઠાંની કવિતાનો આસ્વાદ ન મળ્યો, લાઠાંનાં થોડાં કાવ્યોને આધારે અતુલ ડોડિયાએ કરેલી ‘ચિત્રશ્રેણી’ માટે એમણે અંગ્રેજીમાં જે લેખ કરેલો એના આધારે એક ‘રમતિયાળ’ લેખ કરી આપવાનું એમણે કહેલું. એ લેખ પણ મળી ન શક્યો. પ્રબોધ પરીખના એ અંગ્રેજી લેખનો અનુવાદ કરીઆપવા બદલ હું મિત્ર પરેશ નાયકનો આભારી છું. પરિશિષ્ટમાં એ અનુવાદ સમાવ્યો છે.) આ વિશેષાંકના મુખપૃષ્ઠ પરનું ચિત્ર એ શ્રેણીમાંનું એક છે. એ માટે અતુલ ડોડિયાનો આભારી છું. કવિ-ચિત્રકાર પીયૂષ ઠક્કરને આવરણચિત્ર ઉપરાંત એ ચિત્રશ્રેણી વિશે આસ્વાદ-લેખ કરી આપવા માટે વિનંતી કરી. પ્રેમપૂર્વક એમણે આ કામ કરી આપ્યું એનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું.

‘કિચૂડ કિચૂડ’ પછી ‘સમય સમય.’ ‘હથિયાર વગરનો ઘા’, ‘ટેવ’, ‘છે’, ‘છે પ્રતીક્ષા’, ‘આઈ ડોન્ટ નો, સર’, ‘રમત ?’, ‘મેં કમિટ કર્યું છે શું ?’, ‘આવ’, ‘કથકનો ક’, ‘કેમેરા ઓન છે’ તથા ‘ઈન અને આઉટ’ ૨૦૦૦થી ૨૦૧૨ના ગાળામાં પ્રગટ થયા. ઉ.જો.ની જેમ તેઓ

dreamer નથી, માણસની દુર્દશાનો સામનો કરતા રહ્યા છે પણ 'habit of hoping' તૂટી પડી છે તેમ છતાં તેમની દુર્નિવાર સિસૃક્ષા, પોતાને પ્રત્યક્ષ પામવાની ઝંખના, ચોખ્ખાચણક શબ્દની શોધ, અપાર વિસ્મય જરીકે ઓછાં નથી થયાં. 'અંદર નિત નવાણ ફૂટ્યા કરે છે.' ૨૦૧૨માં પ્રગટ થયેલા છેલ્લા સંગ્રહના પ્રાકૃકથનમાં તેઓ કહે છે – "કોરો કાગળ અને પેન મને 'હાથ'ની પ્રતીતિ કરાવે છે. શીઘ્ર દુર્નિવાર સિસૃક્ષા પ્રેરક બની જાય છે. / હા, છું તો રમું છું." લાઠાને સ્વપ્ન પણ કેવું આવે છે ! –

‘ઊડતો હોઉં અને ઊડતો ઊડતો – / કાગળમાં લખતો હોઉં.’ /
ડૂબતો હોઉં / અને ડૂબતો ડૂબતો કાગળમાં લખતો હોઉં. /

... ..

કોઈ ક્ષણ એવી નથી કે હું / ભાષારહિત અને કાગળરહિત હોઉં.’

મનુષ્ય હોવાની વિ-સંગતિ સતત એમની ભીતર ઘૂમરાયા કરે છે. શબ્દ સાથેની એમની રમત (રમત ?) સતત ચાલતી રહી છે. ઉત્કટ પ્રશ્નચેતના રૂપે એમની વિ-સંગતિ (જાત સાથેની ને શબ્દ સાથેની) બહાર આવતી રહી છે. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને એમની રચનાઓમાં 'stuck poem syndrome' ભલે દેખાતું હોય, એટલે કે 'લાભશંકર પૂર્વકાવ્યપિંડથી અલગ કોઈ નવો કાવ્યપિંડ પછી જન્માવી શક્યા નથી' એવું ભલે એમને લાગતું હોય (ચં. ટો.ના આ વિધાનનો છેદ ઉડાડવા લાઠાનાં પછીનાં કાવ્યસંગ્રહો કે કાવ્યો વિશેનાં ચં. ટો.નાં જ વિધાનોનો ઉપયોગ અભ્યાસીઓ કરી શકે. જેમ કે, " 'કલ્યાયન'માં (કાવ્યનંબર ત્રણથી નવ) આ સમગ્ર કાવ્યજૂથ આજની ગુજરાતી કવિતાનું એક તદ્દન નવું પરિમાણ ઉપસાવે છે. – ચં.ટો.)

સિતાંશુએ 'રમત ?' (૨૦૦૩) વિશે નોંધ્યું છે કે આ કાવ્યસંગ્રહમાં "લાઠાની એપિસ્ટેમોલોજિક અને લિન્ગ્વિસ્ટિક પ્લેકુલનેસ, પાને પાને પ્રગટ થાય છે.

ને આ રચના તો માર્ક્સવાદીઓ અને ગાંધીવાદીઓને એકસાથે ગમી જાય તેવી (છતાં કદાચ કંઈક ત્રીજું જ સૂચવતી) રચના છે : 'સંચયની રમત રમાય છે / ચોરીની રમત માટે ? / સંચય છે તો ચોર-પોલીસની રમત છે ? / રમતમાં / ચોર / પોલીસ પણ હોય / અને / પોલીસ / ચોર પણ હોય ?' (પૃ. ૪૦)

સામે છેડે જણાતો લાઠાનો કાવ્યસંગ્રહ છે : 'મैं કમिट कर्युं છે શું ?' (૨૦૦૪) લાઠા. લખે છે : 'અને જખ્મી થયેલો વાઘ ધસતી વખતે / શિકારના / ભાલાને / ગણકારતો નથી તેમ મેં / કોઈ પણ વિઘાતક પ્રતિકારને ગણકાર્યો નથી – / એ જાણવા / કે શું છે મારો જવાબ.' રૂઢ પ્રતિબદ્ધ સાહિત્યના જે જવાબો હોય (કઈ રાજકીય કે ધાર્મિક વિચારસરણીને એ પ્રતિબદ્ધ છે, એ મુજબનો), એવો જવાબ આ કવિનો નથી. એ કહે છે : 'ઘાતકી થવું સહેલું છે, સર / પોતાનો ઘાત કરવો સહેલો નથી.' પછીની પંક્તિ આ કવિને સમજવામાં સહાય કરે તેવી છે : 'મैं / સતત મને ઉન્મૂલ કરી / ખોદી છે / ધખનામાં ઉત્કટ / જવાબની.'

... ..

લાંઠાની હિંમત, એમની પ્રામાણિકતા અને એમની રમત રમ્યા કરવાની તૈયારી આપણી ભાષા પાસેથી ખોવાઈ ન જાય, એ જવાબદારી હવે આપણી સહુની...”

સંચયની રમતમાં લાંઠાને ચોર, પોલીસ કે સંચય કરનાર કોઈનાય માટે ધિક્કાર છે ? ના. કોઈનાય માટે લગાવ કે તાદાત્મ્ય છે ? ના. પ્રકૃતિ, જાત, absurd, abstract, Good અને evid – બધું તેઓ નીરખ્યા કરે... છેલ્લા સંગ્રહોનાં કાવ્યોમાં લાંઠા કેવળ નીરખે છે, લીલા કરે ને નીરખે કેવળ... —

‘સચ્ચિદાનંદ આનંદ કીડા કરે...’

કેહિયતમાં લાંઠાએ નોંધ્યું છે —

‘કવિને શબ્દમાં, શબ્દ વડે, શબ્દ રૂપે સ્વ-ના સકલ સંદર્ભ રૂપે વિશ્વને યથાતથ, the world as it is જોવું છે. હવે passivity of illusion નથી.’

લાંઠાને ફિલ્મોનો ખૂબ શોખ. જગતભરની ઉત્તમ ફિલ્મો એમણે માણી છે. એમને ફિલ્મ બનાવવાનીય તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આથી લાંઠા એમના કાવ્યસંગ્રહોમાં ‘દૃશ્ય’ પાસેથી સરસ કામ લઈ શક્યા છે. એમની કવિદૃષ્ટિમાં સતત કેમેરા ઓન રહ્યો છે, એમણે ‘શોટ્સ’ લીધા છે, ‘સિન્સ’ રચ્યા છે અને કાવ્યપ્રક્રિયા દરમિયાન સિકવન્સિઝ રચવાની ક્ષણોમાં નિર્મમ એડિટિંગ કર્યું છે.

કવિ શ્રી નલિન રાવળે નોંધ્યું છે તેમ, પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિનો અવાજ આત્મપરિતોષથી ભર્યો ભર્યો છે, પછી “ ‘માણસની વાત’, ‘મારા નામને દરવાજે’, ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’ જેવા સંગ્રહોમાં આત્મવિદ્રોહનો તીવ્ર સૂર સંભળાય છે.” રમ્યઘોષા પાછળ રહી જાય છે ને લાંઠા જ કરી શકે તેવા સાહસ સાથે, લય-લીલા લીલા-લય સાથે, સઘળું ‘મૂલપર્યત જોવાની મથામણ’ સાથે, ઉત્કટ પ્રશ્નચેતના સાથે, ભાષાની ભાંગફોડ સાથે, ‘સ્વ’ને પામવાના ધમપછાડા સાથે, ‘આંતરબાહ્ય સંદર્ભો વિશે નિસબતભરી’ સમીપતા અને દૂરતા સાથે, ‘બ્રાન્તિ-નિબ્રાન્તિની લીલા’ સાથે, પ્રામાણિકતા સાથે, નિબ્રાન્તિ એવા દર્શન સાથે એકાધિક નાનામોટા વળ-વળાંકો લેતી એમની કાવ્યઘોષા અપાર વિરમય સાથે વહેતી રહી છે. છેલ્લા સંગ્રહોમાં એમનાં તોફાનો શમતાં જણાય છે ને ‘હોવું’ અને ‘જોવું’ ઉત્કટતાથી પ્રગટતું રહે છે. સાથે જાતને તથા ભાષાને ઘડતા રહેવાનુંય ચાલુ રહે છે... પણ આ બધું લાંઠા ‘સાક્ષીભાવે’ જોયા કરે છે... જોયા કરે છે કેવળ, અંદર-બહાર... ઈન અને આઉટ... ઈન અને આઉટ... અને... અને ? exit...

18

આ વિશેષાંક માટે લાભશંકર ઠાકરનાં આસ્વાદક્ષમ કાવ્યો તારવવાનું અને કયું કાવ્ય કોને સોંપવું એ નક્કી કરવાનું કામ સહેલું નહોતું. કવિ અને આસ્વાદક બેયની કસોટી પણ

થાય. લાઠાના કોઈ કાવ્યસંગ્રહ વિશે લખવું એ અલગ વાત. પણ લાઠાના કોઈ એક કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવવો એ અઘરું. વળી કાવ્યાસ્વાદનાં પરંપરાગત દુસ્સ ખપમાં નવે આવે; નવાં દુસ્સ, નવી કર્ણજિહ્વાનીયે જરૂર પડે. લાઠાના સહાધ્યાયી મિત્ર રાધેશ્યામ શર્માએ એમનાં ઘણાં કાવ્યોના આસ્વાદ વખતોવખત કરાવ્યા છે. એ ઉપરાંત પણ ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા તથા અન્ય કવિ-વિવેચકોએ લાઠાનાં કાવ્યો વિશે અવારનવાર લખ્યું છે. એમાંથી કેટલાંક કાવ્યો વિશેના લેખો પરિશિષ્ટમાં મૂક્યાં છે. લાભશંકર ઠાકરે પણ એકાધિક વખત કાવ્યસર્જન વિશેની કેહ્યત આપી છે. એમાંથી ‘સંસ્કૃતિ’ના વિશેષાંક માટે એમણે આપેલી કેહ્યત તથા ૧૯૯૧માં કોઈમ્બતુરમાં ભરાયેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં સર્જન-વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે આપેલી કેહ્યત પણ પરિશિષ્ટમાં મૂકી છે. લાઠા માટેય એમની કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયા ‘અજનબી અગોચર આંતરિક’ રહી છે. આ ‘અજનબી અગોચર આંતરિક’ને આંતરચેતનામાં ઝીલવાનું અને પછી એને આસ્વાદમૂલક રીતિએ સહૃદય ભાવકોને બતાવવાનું કામ સહેલું નથી. આ કપરું કામ સમયસર કરી આપવા બદલ સહુ આસ્વાદક મુરબ્બીઓ અને મિત્રોનો આભાર માનું છું. આ વિશેષાંકની સજાવટમાં ઉપયોગમાં લીધેલાં ચિત્રોના સર્જકોનોય આભારી છું.

અતિવ્યસ્તતાના કારણે લાઠાના ‘હમદર્દ, હમસફર’ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર પાસેથી આસ્વાદ-આલેખ મળી ન શક્યો તેનો રંજ છે. અન્ય કેટલાક અભ્યાસીઓ પાસેથી પણ સંજોગોવશાત્ આસ્વાદલેખ મળી શક્યા નહીં. કવિ શ્રી નલિન રાવળ પાસેથી આસ્વાદલેખ ન મળ્યો, પણ એમણે લાઠાની કવિતા વિશે લેખ મોકલી આપ્યો, જે પરિશિષ્ટમાં સમાવ્યો છે.

કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ યથાર્થ લખ્યું છે – ‘કાવ્ય જીવે છે આસ્વાદમાં.’ લાભશંકર ઠાકરનાં પચાસેક કાવ્યોના આસ્વાદ તથા પરિશિષ્ટની સામગ્રી લાઠાનાં કાવ્યોનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે સહૃદય ભાવકો, અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડશે તેવી આશા સાથે, સર્જક લાઠાને સલામ સાથે, વંદન સાથે વિરમું.

૨૬-૫-૨૦૧૬

૩-૬-૨૦૧૬

૧. 'ચાંદરણું' વિશે

રઘુવીર ચૌધરી

ચાંદરણું

હું વ્યસ્ત છાં ટેબલ પે કચેરીમાં
ત્યાં
આવી પડ્યું ચાંદરણું રૂપેરી.
મૂગું મૂગું એ હસીને મને ક્યાં
તેડી ગયું દૂર? - પ્રદોષવેળા
ઝૂકેલ શો ઘેઘૂર આંબલો, ને
વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા
નદી; ભરીને જલ-કેશ ભીના
કપોલની શી સુરખી ભીની ભીની! -
જતી હતી તું; નીરખી મને ને
અટકી જરા; ચાંદરણું રૂપેરી
ગર્યું નીચે ઘેઘૂર વૃક્ષમાંથી
ભીના ભીના રક્તકપોલની પરે...
આજે હશે ક્યાં અહ કેવી

જાણું ના....

જો ક્યાંકથી આ કવિતા કદીયે
વાંચે ભલા તો લઈ તું જજે હવે
(નદીતટે વૃક્ષ નીચે ઊભેલા
કુમારને જે દીધ તે) રૂપેરી
ભીનું ભીનું ચાંદરણું....

‘ચાંદરણું’ લા.ઠા.ની કીર્તિદા કૃતિ છે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી આ કવિતા ‘સંસ્કૃતિ’ અને ‘કુમાર’ બેઉમાં પ્રગટ થઈ હતી. એવું પણ સ્મરણ છે કે ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ કાવ્યસંગ્રહના મુખપૃષ્ઠ પર અંકિત છબિ એક કન્યાની હતી, જેના રક્તકપોલ પર ઘેઘૂર વૃક્ષમાંથી ચાંદરણું ઊતરી આવ્યું હતું. એ ચાંદરણું જોનાર કુમારને પ્રાપ્ત થયું હતું. એ સ્મૃતિમાં તાદૃશ છે, સુરક્ષિત પણ છે, જેની મૂળ માલિક એ કન્યા છે તેથી પરત મેળવી શકે.

કેવી રીતે એ કન્યા ચાંદરણું પરત મેળવી શકે ?

કન્યા તો કદાચ જાણતી જ નથી કે એના સૌંદર્યવિશેષે શું સરજ્યું હતું ? કુમાર જાણતો નથી કે કન્યા ક્યાં છે ?

પ્રત્યક્ષ મળવું શક્ય નથી.

કવિતા મેળવી શકે. જો કન્યા સહૃદય ભાવક હોય તો, કવિતા નિમિત્ત બની શકે, મિલન માટે, હેતુરહિત મિલન માટે.

આ મિલન પણ કોઈ ભૌતિક ઘટના નહીં હોય, ધન્યતાની અનુભૂતિ હશે.

સર્જનમાં નિમિત્ત બનનારનો સર્જક બીજી કઈ રીતે આભાર માને ? અને નિમિત્ત બનનાર પોતે કેવી રીતે જાણી શકે કે એનો સર્જક પર શો ઉપકાર છે ?

લા.ઠા.ના પ્રિય સર્જક પન્નાલાલે એમનાં સંસ્મરણમાં બે સખીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મુઘધાવસ્થાના પ્રેમનો નિર્દેશ છે. બહેનબાને ‘મળેલા જીવ’ વાંચવા મળે છે અને પ્રેમની પ્રતીતિનો અણસાર આટલાં વર્ષે આવતાં એની આંખમાંથી ધન્યતાનાં આંસુ વહે છે. આ ઘટના સાથે લા.ઠા.ના ચાંદરણાને કશો સંબંધ નથી. પણ નિમિત્ત બનનારનો નિર્દેશ જરૂર છે.

ઈન્દ્રવજા, ઉપેન્દ્રવજા, ઉપજાતિ – જે કહો તે, આ કુળના છંદો પર લા.ઠા.નું પ્રભુત્વ હતું, અથવા કહો કે આ છંદોલયમાં એમનો સ્વભાવ વરતાય છે, સ્મરણના નિરૂપણને અનુરૂપ છે આ રમ્ય નાદ જગવતી નદીનું વહેવું.

આ રચનાનાં મુખ્ય ઘટકો છે : ઘેઘૂર વૃક્ષ, રમ્યઘોષા નદી, ભીના જલકેશ, કન્યાના રક્તકપોલ અને ચાંદરણાનું અવતરવું – એ ક્ષણ છે – ‘નીરખી મને ને અટકી જરા.’

પરસ્પર પ્રત્યક્ષ થવાની ક્ષણને કવિએ ઘૂંટી નથી. નૈસર્ગિક પરિવેશમાં પરસ્પર દૃષ્ટિ મળે છે. પણ કાવ્યનાયક કશી સ્પૃહાથી કન્યાને જોતો નથી, એને દેખાય છે ચાંદરણું રૂપેરી ઊતરતું, સ્થિર થતું ‘ભીના ભીના રક્તકપોલની પરે.’ અને સંભળાય છે પાર્શ્વસંગીત – ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા...’ શીર્ષક પણ કેવું રમણીય !

લા.ઠા.એ ભલે નવપ્રસ્થાન પૂર્વે ‘કુમાર’ની કવિતા સાથે છેડો ફાડવા પોટવું છોડવાની વાત કરી હોય. સહૃદયોને એમના આ પ્રથમ સંગ્રહની મધુર કોમલ કાન્ત પદાવલિએ જે આનંદ આપ્યો હતો એમાં આજેય ઓટ આવી નથી.

છંદોલય સાથેનો લા.ઠા.નો નાભિસંબંધ એમની અછાંદસ રચનાઓમાં પણ સૂક્ષ્મરૂપે સચવાયો છે.

૨. સનાતન સખ્ય, પ્રેમ અને દાંપત્યનું કાવ્ય

હરિકૃષ્ણ પાઠક

અંતિમ ઇચ્છા

૧

ને વૃદ્ધ હાથે પકડી બપોરના
તું હોય રામાયણ વાંચતી સખી
ઝીણાં કરી લોચન બે નમીને;
ને વિપ્રલંભે કૃશકાય આકુલા
કારુણ્યમૂર્તિ અહ દગ્ધ જાનકી
ઊભી રહી હો તુજ નેત્રની નીચે
પૃષ્ઠો પરે જાણી; જરાક રમ્ય
મોતી ઝઝૂમે ચખ વૃદ્ધમાં;

કહું ?

ત્યારે અનુજ્ઞા લઈ ઇન્દ્રની સખી
પતંગિયું એક બની સુવર્ણનું
આવીશ પૃષ્ઠો પર બેસવા ક્ષણ.

૨

ઊંચી તમારી પ્રિય પુષ્ટ કાયા
નાહ્યા પછી રોજની જેમ હાથમાં
પ્રવેશશે છાબ લઈ, અજસ્ર
મોંથી હસે મંત્ર ઝરંત, સિક્ત
નમેલ બે સ્કંધ પરે પ્રશસ્ત
ઢળ્યો હશે આતપ સ્હેજ હે સખે

વિશ્રબ્ધ મારા મુખ-શો; ધીમે ધીમે
 આવી અહીં આંગણમાં કરેણની
 ડાળી પરે દક્ષિણ હાથ દીર્ઘ
 લંબાવશો; કંપતી અંગુલિ થકી
 થશે જરી સ્પર્શ ત્યહીં જ હું પ્રિયે
 ગરીશ (રાતું ફૂલ) રોજ છાબમાં.

‘અંતિમ ઇચ્છા’ એવા શીર્ષક હેઠળ પ્રગટ થયેલ બે કાવ્યોનું યુગ્મ ખરેખર તો એક જ કાવ્ય છે, દાંપત્યપ્રેમનું.

દાંપત્ય ખંડિત થયા પછીના સખ્યભાવે વિલસી રહેલા પ્રેમનું વિદેહ વ્યક્તિના ઉદ્ગાર રૂપે પ્રગટતી શેષ વ્યક્તિ તરફની આત્મીયતાભરી ખેવનાનું કાવ્ય છે.

બંને કાવ્યોને એકસાથે વાંચી જનારને કવિએ પ્રગટ રીતે જે કહ્યું નથી પણ માત્ર સંકેતો કર્યા છે તે બાબતો તો તુર્ત જ ખ્યાલમાં આવી જશે. એકની વિદાય પછી જે પાત્ર શેષ રહ્યું છે તેના વાર્ધક્યના વર્ણનથી દીર્ઘકાળ સુધી જેમનું દાંપત્ય અને સહવાસ મૈત્રીપૂર્ણ અને પ્રેમમય રહ્યાં છે તેવાં સ્ત્રી-પુરુષનું આ કાવ્યયુગ્મ છે, અને વળી જે સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને જીવનચર્યા વિદ્યમાન પાત્રની પ્રવર્તનથી સ્પષ્ટ થાય છે તે સૂચવે છે કે આ એક હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પિંડમાંથી જ પ્રગટી શકે તેવું કાવ્ય છે; અલબત્ત તેની સંવેદના સર્વાશ્વેષી છે, સનાતન છે, માનવ્યના ઉત્તમ આવિષ્કારરૂપ છે.

બંને કાવ્યોમાં આ સંવેદનાને કેવી અભિવ્યક્તિ મળી છે તે હવે કમશ: જોઈએ.

પ્રથમ કાવ્ય વિદેહ પતિની ઉક્તિ રૂપે છે.

પત્ની વૃદ્ધ હાથે રામાયણ ગ્રહીને બપોરના સમયે વાચન કરી રહી છે. સહેજ નમીને, આંખો ઝીણી કરીને રામાયણ વાંચે તો છે પણ તેમાં, એ સમયે, કયો પ્રસંગ વર્ણવાયો છે ?

જેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તેવી કારુણ્યમૂર્તિ, વિરહને કારણે કૃશકાય અને દગ્ધ – દુ:ખી જાનકી આ વાચકને જાણે કે રામાયણનાં જીર્ણ પૃષ્ઠો પર પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને તેથી જે સ્વયં વિરહ વેઠી રહી છે તે પત્નીના હૃદયમાં ફૂટતી કરુણાના કારણે તેની આંખોમાં રમ્ય મોતી સમાં અશ્રુ ઝઝૂમી રહ્યાં છે. એવે સમયે પતિ જે વિદેહ છે ને સ્વર્ગસ્થ છે તે ઇન્દ્રની અનુજ્ઞા – એટલે કે રજા લઈને આવે છે; પણ કેવા રૂપે ?

કવિના શબ્દો જ સાંભળીએ –

‘કહું ?

ત્યારે અનુજ્ઞા લઈ ઇન્દ્રની સખી

પતંગિયું એક બની સુવર્ણનું

આવીશ પૃષ્ઠો પર બેસવા ક્ષણ.’

‘કહું ?’ જેવા પ્રશ્નથી જાણે કે સાખ્ય અને સંવાદ હજીયે તૂટ્યાં નથી એવો સંકેત વાંચી શકાય. ‘સખી’ જેવું સંબોધન બે વાર થયું છે; જે સાખ્યના ભાવને પણ સૂચવે છે, અને પુરુષમાત્રની સ્ત્રી વિશે જે સહજ અપેક્ષા હોય – સૌંદર્યની તેના જ એક ઈંગિત રૂપે અશ્વને પણ – ‘જરાક રમ્ય મોતી ઝગૂમે’ કહી નવાજ્યાં છે; ‘ચાખ વૃદ્ધ’ ભલે રહ્યાં !

રમ્યને પામવા માટે તો રમ્ય રૂપ જ ધારવું પડે તેથી ‘પતંગિયું એક બની સુવર્ણનું’. બીજું કાવ્ય વિદેહ પત્નીના ઉદ્ગાર રૂપે મળે છે. આરંભ જ કેવો મજાનો થયો છે ! ‘ઊંચી તમારી પ્રિય પુષ્ટ કાયા’ – આ પણ એક સ્ત્રી સહજ અપેક્ષા જે પતિના બલિષ્ઠ દેહના વર્ણનથી પ્રગટ થઈ છે. એકલા પડી ગયેલ પતિની દિનચર્યાના સહજ વર્ણનથી આગળ વધતાં કાવ્યમાં ‘સખી’ના મોંએ ‘પ્રિય’નો ઉદ્ગાર આરંભે અને પછી અંતે પણ થયો છે. સાખ્ય અને પ્રેમ બંનેનું સાયુજ્ય આપોઆપ પ્રતીત થાય છે.

પતિને પણ વાર્ધક્ય તો આંબી ગયું છે તેથી તેની દરેક ક્રિયા તે રીતે વર્ણવાઈ છે. પૂજાનાં પુષ્પો માટે નાહ્યા પછી રોજની જેમ હાથમાં છાબ લઈ પ્રવેશતા પતિના મુખે અજસ્ર-સતત, એકધારા મંત્રો ઝરી રહ્યા છે. સ્કંધ હજી ભીના છે ને વચને કારણે સ્હેજ નમેલા છે, અને પછી એક સુંદર, મનભર શબ્દચિત્ર મળે છે – (અલબત્ત, ભૂતકાળની કોઈ રમ્ય ઘટનાની સ્મૃતિ રૂપે) – કહે છે કે ભીના નમેલા સ્કંધ પર તડકો નહીં, ‘આતપ’ સ્હેજ ઢળેલો છે, અને તે પણ પ્રશસ્ત. આતપને ‘પ્રશસ્ત’ કહેવાનું રહસ્ય હવે ખૂલે છે. કે ક્યારેક એ વિદેહાએ આ જ સ્કંધ પર, વિશ્વાસપૂર્વક, ઘૈર્યથી પોતાનું મુખ ઢાળેલું, તેમ આ આતપ ઢળેલો છે. અહીં સંબોધન છે ‘હે સખે !’

પતિ ધીમે ધીમે આંગણાની કરેણ પાસે જઈ ‘દક્ષિણ હાથ દીર્ઘ’ લંબાવે છે. સમજવાનું કે પતિ આજાનબાહુ છે, પણ અંગુલિમાં તો વાર્ધક્યના કારણે કંપ આવી ગયો છે. તેથી જ જરાક સ્પર્શ થતાંની સાથે જ આ સખીનો, પ્રિયાનો જે ઉદ્ગાર પ્રગટ્યો છે તે પ્રથમ કાવ્યના છેલ્લા ઉદ્ગાર જેવો ચમત્કૃતિભર્યો છે –

‘થશે જરી સ્પર્શ ત્યહીં જ હું પ્રિયે
ગરીશ (રાતું ફૂલ) રોજ છાબમાં.’

એક નાનકડો ભેદ ધ્યાનમાં આવ્યો ?

વિદેહ પતિ કહે છે – ‘આવીશ પૃષ્ઠી પર બેસવા ક્ષણ’ અને આ વિદેહા કહે છે – ‘ગરીશ (રાતું ફૂલ) રોજ છાબમાં.’

હિન્દુ ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને પરંપરામાં ‘લગ્ન’ એક સંસ્કાર છે, સોળ સંસ્કારો પૈકીનો એક, તેમાં સપ્તપદીનો એક વિધિ પણ રહેલો છે. ‘કુમારસંભવમ્’ના પાંચમા સર્ગમાં શિવજીનો ઉદ્ગાર છે :

– ‘સાપ્તપદીનમ્ સાખ્યમ્’ આ કાવ્યોમાં એ સંસ્કાર તો ઓતપ્રોત છે જ, સખી, સખે

અને પ્રિય-પ્રિયેના ઉદ્ગારો સખ્ય સાથે પ્રેમ અને દાંપત્યને એકસૂત્રે પ્રોવી દે છે. હિંદુઓ પુનર્જન્મમાં પણ શ્રદ્ધા ધરાવે છે તેથી ભવોભવના પ્રેમ અને સંગની ધારણાઓ પણ તેમાં છે જ છે.

કવિ લાભશંકર ઠાકર એક વ્યક્તિ લેખે આવું કશું માનતા-સ્વીકારતા કે કેમ એ પ્રશ્નો અહીં ગૌણ બને છે. અહીં જે મહિમા થયો છે તે સનાતન પ્રેમ અને સખ્યનો, એ દાંપત્યમાં હોય તો એનાથી વધુ રૂડું શું હોઈ શકે ? પુષ્પ અને પતંગિયાનું સાયુજ્ય પણ કેવું રમણીય ! ઇન્દ્રવંશા-ઇન્દ્રવજાના માત્ર ૧૧-૧૨ અક્ષરોના ટૂંકા માપના મિશ્ર છંદમાં અને માત્ર ૧૨-૧૨ પંક્તિના વ્યાપમાં જ કવિએ આ કાવ્યો સિદ્ધ કર્યાં છે.

કવિએ તેમના કાવ્યસર્જન વિશે તેમના ચિત્તમાં રસાઈ ગયેલ લયચેતનાનો મહિમા કર્યો છે. અને એ લયવૈવિધ્યમાં બ્રાહ્મણોના મંત્રોચ્ચારોનોય ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સાથેનાં બંને કાવ્યોમાં તત્સમ શબ્દો અને છંદની પ્રવાહિતા બંને સંસ્કૃત ભાષાનો સ્પંદ જગાવે છે, ને એક પ્રૌઢિનો અનુભવ કરાવે છે. બબ્બે પંક્તિ ઉમેરીને કવિએ ‘સોનેટ’ રચવાનો મોહ નથી રાખ્યો.

૩. આધુનિક પ્રયોગશીલ કવિની છંદોરમ્ય કાવ્યકૃતિ

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

સ્મૃતિ

ફૂંડું જૂનું તુલસીનું પડયું આંગણામાં.
તેની પરે ઢળી ગયું જલ શું સુનેરી
આકાશથી જરીક, ને મધુસ્પર્શજન્ય
રોમાંચથી હલી ઊઠી અતિ શુષ્ક સાંઠી !

ને આવ્યું ક્યાંક થકી દૈયડ સાવ ધૃષ્ટ
બેઠું ફૂંડા પર જરા ફફડાવી પાંખો
ફૂંડા મહીં છલકતા જલમાં ઝબોળી
ચંચૂ અને કરી જરા નિજ પુચ્છ ઊંચી
છેડી દીધી સહજ કંઠ તણી સતાર !
એ શ્વેત વસ્ત્ર મહીં શોભત પ્રૌઢ કાયા
રેડી રહી ચળકતો લઈ તામ્રલોટો
ઊંચા કરેલ કરથી જલ, ભાવભીનાં
નેત્રો ઢળ્યાં મધુર, ભાલ વિષે સુગૌર
સૌભાગ્યચંદ્ર ઝલકે, તરબોળ ભીનું
આખુંય દશ્ય નીતરે તડકો

અચાનક

ઊઠી ગયું ક્યહીંક દૈયડ દશ્યને લૈ
પાંખો મહીં.

નજર વૃદ્ધ ફરી ફરી શી
છાપા વિષે ડૂબી જવા મથતી, સવારે !

કોઈ પણ પ્રતિભાસંપન્ન અને નવોન્મેષ દાખવનાર કવિ પ્રાપ્ત કવિતારીતિ અને રચાતી કવિતાથી સંતુષ્ટ નથી હોતો. એ હંમેશાં કંઈક સ્વકીય કહી શકાય એવું પ્રદાન કરવા માટે ઉત્સુક હોય છે. અલબત્ત, પરંપરાગત કવિતાના ઉત્તમાંશોને પોતાની રીતે યોજીને એને આત્મસાત્ કરવાનું કૌશલ દાખવે છે. સંવેદના, કાવ્યભાષા અને કાવ્યરીતિમાં એ નિરાળાપણું પ્રકટ કર્યા સિવાય રહેતો નથી.

આમાંના એક અગ્રિમ આધુનિક કવિ સ્વ. લાભશંકર ઠાકર હંમેશાં પોતાની પ્રતિભાનો પ્રયોગશીલ અભિગમ આપણ કાવ્યસાહિત્યમાં સિદ્ધ કરતા રહ્યા છે. એમણે ભાવ, ભાષા અને કાવ્યશૈલીની પરંપરાગત સંકડાશોને તોડી છે અને નવપ્રસ્થાન કર્યું છે. તેઓ માત્ર ‘કવિ’ નહીં પણ ‘ભાષાકવિ’ છે, એટલે એમના કાવ્યસર્જનમાં વારંવાર ભાષાગત નાવીન્ય જોવા મળે છે. એમનાં કેટલાંક કાવ્યશીર્ષકો જોતાં એની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ કે, ‘લઘરો કવિ’, ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’, ‘માણસની વાત’ તેમજ અન્ય કૃતિઓ એનાં દૃષ્ટાંતો બની રહે છે. ભાષાકવિ પ્રાપ્તભાષાના સ્તરથી ખુશ નથી. એટલે એનાથી આમ સહજ રીતે થઈ જતું હોય છે. આથી લાભશંકર ઠાકર એમના ટૂંકા ‘લાઠાઠા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. નવી ગુજરાતી કવિતામાં સૌથી વધુ ભાષાવળોટ તેમણે દાખવ્યો છે. આથી એવી કલ્પના કરવાનું મન થાય છે કે ‘મા ગુર્જરી’ પણ હોઠે આંગળી મૂકીને વિચારતી હશે કે આ સર્જક પુત્રે તો મને બહુ નવાં પટકૂળ પહેરાવ્યાં છે ! એણે મને નવો ‘ઠસ્સો’ અને ‘ચાલ’ આપ્યાં છે !

આમ છતાં લાભશંકર ઠાકરે પરંપરાને પણ પોતાની રીતે અપનાવીને સંવેદના, કાવ્યશૈલી અને છંદોને યોજી બતાવ્યાં છે. આનું દૃષ્ટાંત જોવું હોય તો એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ જોઈ લ્યો. રાજેન્દ્ર, નિરંજન યુગની સૌંદર્યદર્શી કાવ્યશૈલીને અભિનવ વળોટ આપીને, છંદોને પોતાની રીતે યોજીને, અનેક ચિરંજીવ કાવ્યરચનાઓ આપી છે. એમાં શીર્ષકમાં મૂકેલો ‘પાછળ’ શબ્દ અર્થવાહી છે, મર્મલક્ષી છે. સહદયી ભાવકને એમાં અતીતનો નિર્દેશ પારખતાં વાર નહીં લાગે. અલબત્ત, આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં પણ સંવેદન, ચિત્રગુણ, ભાવપરિસ્થિતિઓનું સન્નિધીકરણ, એમાંથી સ્ફુરતો વ્યંગ્યાર્થ અને છંદોનું સ્વકીય નિર્માણ એ એમની વિશેષતા છે. આટલી ભૂમિકાના સંદર્ભમાં આપણે કવિના ‘સ્મૃતિ’ કાવ્યનો આસ્વાદ કરવાનો રહે છે.

કવિએ ‘સ્મૃતિ’ શીર્ષકથી રચેલા આ કાવ્યમાં એમણે પોતાની શબ્દચિત્ર કંડારવાની કલાનો સરસ પ્રયોગ કરેલો છે. આપણી સમક્ષ એમણે સ્મૃતિ-સંવેદના રૂપે અત્યંત બારીકાઈથી બે સ્મૃતિગત દર્શ્યો પ્રસ્તુત કર્યાં છે ! પ્રથમ આંગણમાં પડેલા જૂના તુલસીના કૂંડાને દર્શાવ્યું છે. એ કૂંડા પર જળ વરસી ગયું છે, એ જળ કવિ કહે છે તેમ આકાશમાંથી ‘જરાક ઢળી’ ગયું છે ને તેનો સ્પર્શ અત્યંત મધુર છે. આને કારણે તુલસીનું જૂનું કૂંડું પણ રોમાંચ અનુભવતું ભાસે છે. છોડ જૂનો છે એટલે સુકાયેલો, દૂરથી સાંડીકા જેવો લાગે તેવો છે એય પણ રોમાંચથી

ઝૂલવા લાગ્યો છે. કવિએ મૂકેલી પંક્તિઓમાં નોંધીએ તો આ પ્રકારનું આલેખન છે :

‘તેની પરે ઢળી ગયું જલ શું સુનેરી
આકાશથી જરીક, ને મધુસ્પર્શજન્ય
રોમાંચથી હલી ઊઠી અતિ શુષ્ક સાંઠી !’

અહીં એક સૂક્ષ્મ લકીરોથી દોરેલા ચિત્ર જેવું શબ્દચિત્ર આપણે સાકાર કરી શકીએ છીએ. કાવ્યનો ઉપાડ આ રીતે કવિની ચિત્રગુણની સર્જનકલાને શબ્દમાં ભાવક તાદૃશ્ય કરી શકે એવી નાજુકાઈ કવિએ દાખવી છે.

બીજા પંક્તિખંડોમાં કવિએ ‘સ્મૃતિસંચિત’ બીજા દૃશ્યને આલેખી બતાવ્યું છે. કૂંડામાં જળ તો હતું જ અને સ્પર્શથી મધુર રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એ પ્રકારનું હતું. કવિ એ જળના સ્પર્શનું બીજું શબ્દચિત્ર આપે છે. આવી ઋતુમાં ક્યાંકથી ઊડીને આવેલું દૈયડ પંખી કૂંડા પર પોતાની પાંખો ફફડાવીને, છલકતા પાણીમાં પોતાની સમગ્ર અંધોળવાની ક્રિયા કરે છે. અહીં કવિએ પુનઃ પોતાની ઝીણી નજરથી દૈયડની જળમાં નહાવાની ચેષ્ટાઓનું અત્યંત સ્વાભાવિકતાથી શબ્દચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. આપણે એ પંક્તિઓ અહીં પ્રસ્તુત કરીએ :

‘બેઠું કૂંડા પર જરા ફફડાવી પાંખો,
કૂંડા મહીં છલકતા જલમાં ઝબોળી
ચંચૂ અને કરી જરા નિજ પુચ્છ ઊંચી
છેડી દીધી સહજ કંઠ તણી સતાર !’

આ દૃશ્યમાં કવિની દૃશ્ય જોયાની મનોમુદ્રા કેવી ઝીણવટથી અંકિત થઈ છે ! પંખી જળમાં નહાતું હોય ત્યારે જે ક્રિયાઓ કરે તેને અહીં જાણે કે છાપી દીધી હોય એવું લાગે છે ! દૃશ્ય તો છે જ પણ કવિનો કાન પણ કેવો સાબદો છે ! દૈયડનો આનંદમય ચિત્કાર પણ “છેડી દીધી સહજ કંઠ તણી સતાર” અહીં કવિની સ્મૃતિમાં રહેલી સ્થિતિ અને આલેખનમાં દેખાતી ગતિ, એમ સ્થિતિ અને ગતિ બંનેનું સરસ આલેખન છે. અહીં કોઈને એમ થાય કે આકાશથી ઢળેલું જળ ‘સુનેરી’ કેમ લાગે છે ? વળી જળ જરીક છે ! પણ કવિએ આગળ જતાં ‘કૂંડા મહીં છલકતા જલમાં’ એમ કહ્યું ? સહૃદયી ભાવક કહી શકશે કે પ્રભાતના સમયે સૂર્યપ્રકાશમાં આકાશથી વરસેલું પાણી સોનેરી ઝાંચવાળું લાગે, વળી જળ આકાશથી પડેલું છે એટલે નાના કૂંડાને છલકાતા શી વાર લાગે ? આમ કવિની સ્મૃતિને આપણે સ્વસ્થતા અને આનંદપૂર્વક માણી શકીએ છીએ. શબ્દચિત્ર સાથે કવિએ કંઠની સતાર દ્વારા દૃશ્ય ઉપરાંત શ્રાવ્ય ચિત્રાંકન પણ કરી આપ્યું છે.

રચનામાં અન્ય આસ્વાદ્ય ખંડ કવિએ રચેલું બીજું સ્મૃતિચિત્ર છે. અહીં કવિ આપણા સરેરાશ ગૃહજીવનમાં સહજ રીતે જોવા મળતું દૃશ્ય કંડારે છે. કાવ્યસર્જકે અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી એના સકળ અંશોને આલેખી બતાવ્યા છે. ત્યાં એક પ્રૌઢ નારી શ્વેત વસ્ત્રોમાં શોભતી, ચળકતો

તાંબાનો લોટો લઈને ઉપસ્થિત થતી દેખાય છે. તેણે જળ રેડવા માટે હાથ ઊંચો કરેલો છે, એનાં નેત્રો ભક્તિભાવપૂર્વક ઢળેલાં છે. કવિએ વર્ણનમાં બધા જ ભાવપૂર્ણ અંશો પ્રસ્તુત કર્યાં છે. એ નારી મધુર ભાસે છે, એના અત્યંત ગૌર લલાટમાં સૌભાગ્યના ચિહ્ન જેવો ચાંદલો (સૌભાગ્યચંદ્ર) ઝબકી રહ્યો છે. ભીનું ભીનું તરબોળ એવું ભાલ તડકામાં સહેજ નીતરતું ભાસે છે. અહીં સુધી કવિએ જે વર્ણનચિત્ર આપ્યું છે તે આપણે નેત્ર સમક્ષ આબેહૂબ નીરખતાં હોઈએ એવું લાગે છે. કવિ પોતે જ એનો અહેવાલ આપતાં નોંધે છે : ‘આખુંય દશ્ય નીતરે તડકો.’ ત્યાં પંક્તિને થોડો વિરામ આપી દે છે. અને પછી આગળના ખંડને એની સાથે, ખંડિત પંક્તિ સાથે આ રીતે સાંકળી લે છે :

‘અચાનક

ઊડી ગયું ક્યહીંક દૈયડ દશ્યને લૈ,
પાંખો મહીં.’

જોઈ શકાય છે કે બે સ્મૃતિચિત્રોને સૂક્ષ્મદષ્ટિ-રચનાકારે કૌશલપૂર્વક સાંભળી લીધાં છે. પંખી જ્યારે સહજ રીતે બેઠું હોય અને કોઈ વ્યક્તિ આવે એટલે તરત ઊડી જાય એમ પેલું કંઠના સિતારને ગુંજતું પંખી ઊડી જ જાય ! એમ દૈયડ એની સહજગતિ પ્રમાણે ઊડી જાય છે પણ કવિ એની કાવ્યમય અભિવ્યક્તિ કરતાં નિવેદન કરે છે કે દૈયડ એ દશ્યને પોતાની પાંખમાં લઈને ઊડી ગયું ! કાવ્યાન્તે પેલી પ્રૌઢ નારીની ભાવલીલાનું દોઢ પંક્તિમાં આલેખન કરીને સમાપન કરતાં પંક્તિઓ યોજે છે :

નજર વૃદ્ધ ફરી ફરી શી !

છાપા વિષે ડૂબી જવા મથતી, સવારે !

પ્રૌઢાની વૃદ્ધ નજર ફરીથી સવારના છાપામાં ડૂબી જવા – એટલે વાંચવામાં લીન થવા માટે મથી રહે છે !

કવિએ બે શબ્દચિત્રાંકનો દ્વારા પોતાનું કાવ્યમય સંવેદન પૂરું કર્યું છે. પરંતુ એ બંને શબ્દચિત્રોને જે રીતે એકબીજાના ક્રમમાં પ્રસ્તુત કર્યાં છે ત્યાં જ કાવ્ય સંપૂર્ણ નથી થતું, એ સન્નિધીકરણ દ્વારા એમણે જે રમણીય કાવ્યમર્મ વ્યંજિત કર્યો છે તે સદ્દેહી કાવ્યભાવકને પ્રસન્ન કરે એવો છે. પ્રથમ શબ્દચિત્રની નવ પંક્તિમાં જે પ્રકૃતિના સ્પર્શવાળું આલેખન થયું છે તેમાં આપણને સહજ નૈસર્ગિકતા અનુભવવા મળે છે. આકાશમાંથી સહેજ વરસી ગયેલું અને સૂર્યપ્રકાશમાં સોનેરી રંગથી ચમકતું જળ, શુષ્ક થવા બેઠેલો તુલસીનો છોડ રોમાંચ અનુભવતો દેખાય, ને ત્યાં ક્યાંકથી ઊડતું આવતું રોમાંચ અનુભવતો દેખાય, ને ત્યાં ક્યાંકથી ઊડતું આવતું નિર્ભય, નિરંકુશ, પાંખો ફફડાવતું દૈયડ પંખી વરસાદી જળમાં ફૂડમાં પાંખો પ્રસારી, ચાંચ ઝબોળતું અને એની કુદરતી ટેવ પ્રમાણે પીંછાંવાળી પૂંછડી ઊંચી કરતું, અને પોતાનો કિલકિલાટ કરતો કંઠ – કંઠની સિતાર સરખો ધ્વનિ – વહેતો મૂકે એ આખુંય દશ્ય કેટલું

સ્વાભાવિક અને નિરંકુશ લાગે છે ! કવિનું ચિત્ત આ દશ્યને બરાબર ઝીલી રહ્યું છે એની સ્વાભાવિકતા, પ્રસન્નતા અનુભવીએ છીએ, ત્યાં નગરમાં એકાએક આવી ચડેલી ‘સીમ’ કે આવી ચડેલું ‘વન’ આપણને દશ્યેન્દ્રિય દ્વારા માણવા મળે છે. આ કાવ્યની આપણી પ્રારંભિક અનુભૂતિ છે. જાણે કે આપણે સ્વયં કૂડાના પાણીમાં હાથ પહોળા કરીને અંઘોળતા હોઈએ એવું લાગે છે !

જ્યારે દસમી પંક્તિથી શરૂ થતા અન્ય દશ્યચિત્રમાં આયાસ, સભ્યતાનો બાહ્ય ચળકાટ જોવા મળે છે ! એમ તો ત્યાંય કવિએ શ્વેત વસ્ત્રોમાં શોભતી પ્રૌઢ નારીને તાંબાનો લોટો ઝાલીને કૂડામાં જળ સિંચતી દર્શાવી છે. એનાં નેત્રો પણ ઢળેલાં અને ભાવભીનાં છે. ભાલમાં ચાંદલો ચમકે છે અને એ આખુંય દશ્ય તડકામાં નીતરી રહ્યું છે. કવિએ એ દશ્ય ઝીલીને દૈયડ પંખીને ઊડી જતું બતાવ્યું છે પરંતુ કાવ્યની અંતિમ દોઢ પંક્તિમાં કવિએ જે ચોટ નિર્મા છે તે પ્રથમ દશ્યથી કેટલી વિપરીત છે ! પ્રથમ દશ્યમાં દૈયડ ખુશખુશાલ થઈને કૂજન કરતું દેખાય છે જ્યારે અહીં એ દશ્ય સામે પ્રૌઢાની ઝાંખીપાંખી હવે વાર્ધક્યની અસરવાળી નજર – છાપું વાંચવામાં ડૂબી જાય છે. કવિએ ‘ફરી ફરી’ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે એટલે એ પ્રૌઢાએ ઘડીબર છાપું અળગું કરી કૂડામાં જળ સીંચવા માટે ઊભું થવાનું પસંદ કર્યું હશે. છેલ્લી દોઢ પંક્તિ આપણે ફરી અહીં ઉદ્ધૃત કરીએ :

‘નજર વૃદ્ધ ફરી ફરી શી
છાયા વિષે ડૂબી જવા મથતી, સવારે !’

પંક્તિને અંતે કવિએ મૂકેલું આશ્ચર્યવિરામ સ્વયં વ્યંગ્યાર્થનું ઉપાદાન બને છે.

કવિએ પસંદ કરેલો છંદ વસંતતિલકા અત્યંત અનુકૂળ રહ્યો છે. એના ટૂંકા ખંડ-ઉપખંડ યોજવામાં કવિએ સારું કૌશલ દાખવ્યું છે; જેમ કે ‘આખુંય દશ્ય નીતરે તડકો’ ત્યાં કવિએ પંક્તિ ખંડિત કરી છે. અને ત્યાં એકાએક પ્રૌઢનારીના દશ્યમાંથી પંખીના દશ્યમાં જવા માટે ‘અચાનક’ શબ્દ અત્યંત ઉચિત ટુકડો બની રહે છે અને દશ્યની ત્વરાને યોગ્ય રીતે સૂચવી રહે છે. તો ઊડી જતા પંખીના દશ્યમાંથી નારીની પલટાતી નજર માટે ‘પાંખો મહી’ એટલો ખંડ મૂકી છેલ્લી દોઢ પંક્તિ પુનઃ નારીના દશ્યમાં ભાવકને લઈ જાય છે. આમ દશ્યોને પલટતા બતાવવા એમણે પંક્તિના ખંડો કર્યાં છે. સમગ્ર કાવ્ય આપણા અનોખા મિજાજના પ્રયોગશીલ, આધુનિક કવિની પ્રતિભાનો પરિચય આપી રહે છે.

૪. વૃદ્ધચેતનાના મોક્ષનું કાવ્ય

હર્ષદ ત્રિવેદી

બારી બહાર જોતો વૃદ્ધ

બારી પરે જર્જર દેહ ટેકવી
ઝૂકી પડી સ્હેજ, પછી નિરાંતે
જોઈ રહ્યો એ ક્ષીણ લોચનોથી
જ્યાં સૌ મકાનો બની મૂક મોજમાં
ઝીલી રહ્યાં અંગ પરે અખંડ
વર્ષા તણી શીતલ ઝીંક તન્મય.
ને છાપરામાં
કબૂતરાં બે ફફડાવી પાંખો
નાહી રહ્યાં - નાચી રહ્યાં નિમગ્ન.
ને શેરીમાં સૌ જલલુબ્ધ બાળકો
કરી રહ્યાં શોરબકોર, નગ્ન
દોડી રહ્યાં મોજ મહીં મનસ્વી !
સુદૂરથી શૈશવની સ્મૃતિની
આવી પૂગી નાજુક એક વાદળી
ધીમે ધીમે વર્ષા રહી અજસ્ર.
બારી મહીંથી નિજ હાથ દુર્બળ
કાઢ્યો ધીમેથી જરી બહાર, ઝીલવા
વર્ષા તણી શીતલ ધાર, જેનો
થતાં જરી સ્પર્શ ફરી વળ્યું કશું
શરીરમાં ચેતન અંગઅંગે !

ને વૃદ્ધની જર્જર કાય છોડીને
 શેરી મહીં શી ચકચૂર નાયતી
 નાગીપૂગી એ શિશુટોળકીમાં
 ભળી ગયું એક શિશુ વિશેષ !

કવિશ્રી લાભશંકર ઠાકરની આ એક વિશિષ્ટ રચના છે. આમ તો નાનાં નાનાં સરસ શબ્દચિત્રો છે. બહાર વરસાદ પડી રહ્યો છે. એક વૃદ્ધ પોતાના ઘરની બારી પાસે જાત અઢેલીને બેઠો બેઠો પેલાં મકાનોની માફક વર્ષોની ધારા ઝીલી રહ્યો છે. કવિ વરસાદી વાતાવરણના ચિત્રની સાથે જ એના ચિત્તમાં જે ફેરફારો થાય છે એને રમ્ય રીતે નોંધે છે :

‘બારી પરે જર્જર દેહ ટેકવી
 ઝૂકી પડી સહેજ, પછી નિરાંતે
 જોઈ રહ્યો એ ક્ષીણ લોચનોથી
 જ્યાં સૌ મકાનો બની મૂક મોજમાં
 ઝીલી રહ્યાં અંગ પરે અખંડ
 વર્ષા તણી શીતલ ઝીંક તન્મય.’

કલોઝઅપનું દર્શ્ય છે. કવિ બહુ ઓછા શબ્દોમાં વૃદ્ધનું વર્ણન કરે છે. બારી પર ક્ષીણ દેહ ટેકવી સહેજ ઝૂકી પડેલો જર્જર દેહ, નિરાંત, વાર્ધક્યને લીધે ક્ષીણ થયેલાં લોચનો. આ માત્ર બાહ્ય વર્ણન જ નથી, વૃદ્ધની માનસિકતા પણ એમાં પડઘાય છે. જાણે હવે જીવનમાં કંઈ જોવાનું બાકી નથી. પણ કવિ, અચાનક નવો ચમકારો કરે છે. વૃદ્ધની સ્થિતિ મકાનો દ્વારા મૂકી આપે છે. મૂક મકાનો પોતાનાં અંગો પર મૌજથી વર્ષાની ધારાઓ ઝીલી રહ્યાં છે. ધારા પણ કેવી ? શીતલ અને અખંડ. આગળ ઉપર કાવ્ય-ચિત્રમાં જે બદલાવ આવવાનો છે એનો સંકેત અહીં જોવા મળે છે. લગભગ જીવનરસ ગુમાવી દીધેલો વૃદ્ધ હવેના દર્શ્યથી થોડી વાર માટે પ્લાવિત થઈને જાણે કે નવજીવન પામે છે. એનાં ક્ષીણ લોચનો હવે દૂરનું અને રમણીય પણ દેખે છે. ક્ષણ વારની, પણ આ અનુભૂતિ વાર્ધક્યને દૂર હડસેલી મૂકે છે.

‘ને છાપરામાં
 કબૂતરાં બે ફફડાવી પાંખો
 નાહી રહ્યાં – નાચી રહ્યાં નિમગ્ન.
 ને શેરીમાં સૌ જલલુબ્ધ બાળકો
 કરી રહ્યાં શોરબકોર, નગ્ન
 દોડી રહ્યાં મોજ મહીં મનસ્વી !’

આ બીજું ચિત્ર પણ જીવંત છે. કલોઝઅપમાંથી હવે જરાક દૂરનું દર્શ્ય. આપણે

કબૂતરાંની પાંખોનો ફફડાટ સાંભળી શકીએ એવી રવાનુકારી એમાં છે. નાહી રહ્યાં – નારી. રહ્યાં એ બે ક્રિયાપદો સમગ્ર જીવનના ઉલ્લાસને ચીંધવા અને વૃદ્ધની બદલાતી માનસિકતા બતાવવા પર્યાપ્ત છે. હવે કવિનો કેમેરા લોંગશોટમાં પ્રવર્તે છે. નગ્ન થઈને શેરીમાં રમતાં, શોરબકોર કરતાં બાળકો મનસ્વી રીતે દોડી રહ્યાં છે. એમણે બધાં વસ્ત્રો ઉતારી નાખ્યાં છે કેમ કે એ બાળકો છે. વરસતા વરસાદને જોઈ બાળકો આમ ન કરે તો જ નવાઈ ! પરંતુ અહીં એમને જોનાર વૃદ્ધ છે એનાં પણ કેટલાંય પડળો ઊતરી જાય છે. એનું નાજુક મન પણ જાણે શોરબકોર કરવા લાગી જાય છે. એટલે કવિ કહે છે :

‘સુદૂરથી શૈશવની સ્મૃતિની
આવી પૂગી નાજુક એક વાદળી
ધીમે ધીમે વર્ષા રહી અજસ.
બારી મહીથી નિજ હાથ દુર્બળ
કાઢ્યો ધીમેથી જરી બહાર, ઝીલવા
વર્ષા તણી શીતલ ધાર, જેનો
થતાં જરી સ્પર્શ ફરી વળ્યું કશું
શરીરમાં ચેતન અંગઅંગે !’

હવે વૃદ્ધના મનની યાત્રા શરૂ થાય છે. વરસતા વરસાદમાં દૂરસુદૂર એક વાદળી દેખાય છે. કવિ કહે છે કે એ શૈશવની સ્મૃતિની નાજુક વાદળી છે. જે વૃદ્ધના મનની ગતિએ ધીમે ધીમે, પણ અજસ વરસી રહી છે. એ જોતાં જ વૃદ્ધની ચેતનામાં નૂતન સંચાર થાય છે. એ શીતલ ધાર ઝીલવા, કહો કે ફરી એક વાર બાળક બની જવા, કુતૂહલ અને મુગ્ધતાથી પોતાના દુર્બળ હાથને ધીમે રહીને બારી બહાર કાઢે છે ! જળનો સ્પર્શ થતાં જ અંગઅંગે ચેતન ફરી વળે છે. વીતેલાં વર્ષો આ વર્ષાની ધારામાં ઝરી પડે છે, ઓગળી જાય છે. જાણે કે આ દેહમાં રહે છે તે પુનર્જન્મ !

‘ને વૃદ્ધની જર્જર કાય છોડીને
શેરી મહી શી ચકચૂર નાયતી
નાગીપૂગી એ શિશુટોળકીમાં
ભળી ગયું એક શિશુ વિશેષ !’

આપણે ત્યાંની પરંપરામાં એવું કહેવાય છે કે, માણસના મૃત્યુ સમયે, આ શરીરને છોડીને જીવ – કહો કે ચેતનતત્ત્વ બહાર નીકળી જાય છે. અહીં, એવી જ પણ સૂક્ષ્મસ્તરે, મનની લીલાના ભાગરૂપે એક ઘટના બને છે. બહાર શેરીમાં નાગાપૂગાં બાળકોની ટોળી નાયવામાં ચકચૂર છે, એમાં આ વૃદ્ધ એક શિશુ બની ભળી જાય છે ! શિશુઓમાં એકનો ઉમેરો થાય છે. આ મોક્ષ નથી તો બીજું શું છે ? મોક્ષ માટે સ્થૂળ અર્થમાં મૃત્યુ જરૂરી નથી. એક ક્ષણમાં

જ આ બધું બની જાય છે !

આખી ઘટના વૃદ્ધના માનસપટ પર બને છે. પણ કવિ, જીવનનો મહિમા એવી રીતે કરાવે છે કે કોઈને પણ શિશુ રૂપ ધારણ કરવાની ઈચ્છા થઈ આવે ! આ કાવ્યમાં કવિએ વાપરેલાં તમામ વિશેષણો આકર્ષક છે. એકેએક શબ્દ પોતાની અર્થવ્યાયાઓ એવી રીતે પ્રગટ કરે છે કે પેલા વૃદ્ધની બદલાતી મન:સ્થિતિની છબિઓ બરાબર ઝિલાય. આ કવિને અવાજોનું ગજબનું આકર્ષણ છે. અહીં પણ આપણને વરસાદ, કબૂતરની પાંખો, બાળકોનો શોરબકોર કર્ણોન્દ્રિયને આનંદનો અનુભવ કરાવે છે.

છેલ્લે, વૃદ્ધની ચેતનાનું શિશુમાં રૂપાંતર થવું, દોડી જવું, ટોળીમાં ઉમેરાવું અદ્ભુત છે. ખરેખર તો એમ છે કે જ્યારે જ્યારે વાર્ધક્ય બંધિયારપણું છોડીને બારીની બહાર જુએ ત્યારે ત્યારે જીવનના આહ્લાદનો અનુભવ થયા વિના ન રહે એમ કવિને કહેવું છે. એ માટે એ વરસાદનો, કબૂતરોનો અને શિશુટોળકીનો આધાર લે છે.

અહીં ઉપજાતિકુળના ઇન્દ્રવજા, ઉપેન્દ્રવજા અને ઇન્દ્રવંશા જેવા મિશ્ર ઇંદોનો ઉપયોગ થયો છે. પણ, ક્યાંય કાવ્યના લયને આંચ નથી આવતી. પ્રવાહિતા અને એક ભાવમાંથી બીજા ભાવમાં સ્વાભાવિક રીતે સરી જતાં ચિત્રો આંકવામાં લાભશંકર ઠાકર માહેર છે એની પ્રતીતિ કરાવતું આ કાવ્ય એક મનોહર અનુભવ મૂકી જાય છે. આપણે ત્યાં કવિવર રાજેન્દ્ર શાહે વૃદ્ધના ચિત્તને વાચા આપતાં એકથી વધુ કાવ્યો આપ્યાં છે. વૃદ્ધચેતનાના મોક્ષના આ કાવ્યમાં લા.ઠા. વૃદ્ધની ગતિશીલ ચેતનાને તાદૃશ્ય કરી રાજેન્દ્રથી એક ડગલું આગળ માંડે છે.

સાભાર સ્વીકાર

નવલકથા

(૯૨) થેન્ક્સ ગિવિંગ ડે : નવીન વિભાકર, ૨૦૧૪, ૨ન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૨૫૬, રૂ. ૨૩૫ (૯૩) અગનપિપાસા : જયશ્રી ભટ્ટ દેસાઈ, ૨૦૧૫, ૨ન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૦૬, રૂ. ૧૦૦ (૯૪) ટ્યૂમર ઓગળે છે : ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ 'રંજક', ૨૦૧૫, ૨ન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૭૦, રૂ. ૭૦ (૯૫) ઈતિહાસનું અમર પાનું : રાઘવજી માધડ : ૨૦૧૫, ૨ન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧+૧૪૭, રૂ. ૧૬૦ (૯૬) એવાં હતાં મનેખ : રાઘવજી માધડ : બીજી આ.-૨૦૧૫, ૨ન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૨૬, રૂ. ૧૩૫ (૯૭) ટર્નિંગ પોઇન્ટ : મનહર ઓઝા, ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૮૮, રૂ. ૨૪૦

પ. અન્યની આંખે પોતે કરેલું દર્શન

વિનોદ જોશી

વરસાદ પછી

જલભીંજેલી
જોબનવંતી
લથબથ ધરતી
અંગઅંગથી
ટપકે છે કેં
રૂપ મનોહર !
ને તડકાનો
ટુવાલ ધોળો
ફરી રહ્યો છે
ધીમે ધીમે.

યથા રાધિકા
જમના-જલમાં
સ્નાન કરીને
પ્રસન્નતાથી
રૂપ ટપકતા
પારસદેહે
વસન ફેરવે
ધીરે ધીરે.

જોઈ રહ્યો છે
પરમ રૂપના

ઘૂંટ ભરંતો
 શું મુજ શ્યામલ
 નેનન માંહે
 છુપાઈને એ
 કૃષ્ણ-કનૈયો ?

‘ધૂમકેતુ’ની વાર્તા ‘પોસ્ટ ઓફિસ’માં એક વિધાન આવે છે : ‘માણસ પોતાની દષ્ટિ છોડી અન્યની દષ્ટિથી જોવા લાગે તો અરધું જગત શાંત થઈ જાય.’ અન્યની દષ્ટિથી જોવું એટલે કેવળ આંખોથી જોવું એમ નહીં, વિચારોથી પણ જોવું તેમ સમજાય છે. આંખો તો હોય પણ દષ્ટિ ન હોય તેવું ઘણા કિસ્સાઓમાં જોવા મળે છે. જોવું એટલે નજર માંડવી એમ નહીં. તેના અર્થો ઘણા સૂક્ષ્મ છે. અહીં, લાભશંકર ઠાકરની કવિતામાં એ અર્થો કાવ્યાત્મક રીતે સ્ફુટ થાય છે અને કાવ્યસૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે છે.

કાવ્યનું શીર્ષક છે, ‘વરસાદ પછી’. વરસાદના આગમનની જે તીવ્રતાથી પ્રતીક્ષા થતી હોય છે તેવી જ તીવ્રતા વરસાદ વરસી રહ્યા પછીની ભીની માટીની સુગંધ અનુભવવામાં હોય છે. આ વરસાદ એક એવો બનાવ છે જે આપણને મુગ્ધતાની સાથે જ પ્રગલ્ભતાનો અનુભવ પણ કરાવે છે. વાદળ અને ધરાને સાંધતા રૂપેરી તારને કોઈ ગણવા બેસે ખરું ? જ્યાં જ્યાં ગણિત મંડાય ત્યાં ત્યાં પ્રસન્નતાનું સ્થાન પ્રપંચ લઈ લે છે. આ કાવ્યમાં વરસાદ વરસી રહ્યા પછીની ધરતીની પ્રસન્નતાનું દૃઢયંગમ ચિત્ર છે. તૃષાતુર ધરતીને આર્લિંગીને વરસાદ અદૃશ્ય થઈ જાય પણ પછી ધરતીને રોમેરોમ જે રોમાંચનું લાવણ્ય ફૂટે તેની સરખામણી કશાની સાથે થઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે અહીં વાત ધરતીની છે કે પછી કોઈ મદભરી યુવતીની ? અગાઉ કહ્યું તેમ કઈ દષ્ટિથી આ ઉકેલવું તે એક કોયડો છે. કવિને અહીં અન્યની દષ્ટિ મદદમાં આવે છે અને એ દષ્ટિ છે કામણગારા કૃષ્ણની. કૃષ્ણની દષ્ટિએ ધરતીને નજરમાં વસાવી લેતો કવિ ધરતીની મર્યાદાઓને ઓગાળી દે છે અને તેને એક જોબનવંતી, જળથી લથબથ ભીંજાયેલી કામિની તરીકે જોવા લાગે છે. એનું કોઈ અંગ એવું નથી જેમાંથી રૂપ ટપકતું ન હોય. વરસાદના આશ્લેષથી અભિષિક્ત ધરતીનું રૂપ મહોરી ન ઊઠે તો જ નવાઈ ! એ યૌવનધારિણીનું આકર્ષણ જ એવું છે કે આંખો ત્યાં અટક્યા પછી ખસવાનું નામ ન લે.

રૂપ એ કંઈ ટપકવાનો વિષય નથી. પણ અહીં ‘જલભીંજેલી’ અને ‘લથબથ’ કહ્યા પછી તેની ઉત્કૃષ્ટ કક્ષા દર્શાવવા ટપકવા સુધીની પ્રક્રિયાનો તેમાં નિર્દેશ થયો. ટપકવામાં કોઈ કશું આક્રમણ નથી. એ એક સુચારુ દર્શન છે. એટલે તો તેની સાથે ‘રૂપ મનોહર’ એવો વિભાવ કવિએ જોડી આપ્યો છે. વળી આ વરસાદ કંઈ છાનોછપનો નથી આવ્યો. ધોળે દિવસે બધાની

હાજરીમાં આવીને વરસ્યો છે અને વરસીને ચાલ્યો ગયો છે. એણે ભીંજવી દીધેલી ધરતી જાણે સદૃશનાતા છે. એક ભરજોબન યુવતીને ભીંજાયેલી ન રહેવા દેવાય તેવી સમજ સાથે તડકો શ્વેતરંગી ટુવાલ બનીને ધરતીનું ડિલ લૂછવા લાગે છે. એ ક્રિયામાં પણ કશી ઉતાવળ નહીં. ધીમે ધીમે...

કેવું સુંદર કલ્પન છે ! ગમે તેવી સ્થૂળ નજર પણ સૌંદર્યમંડિત બની જાય તેવું આ આલેખન છે. સદૃશનાતા એટલે તો તાજ નાહેલી. હજી તો શરીર લૂછ્યું પણ નથી તેવી. કોઈ જોઈ જાય તે પૂર્વે જ ડિલ લૂછી નાખવાની તત્પરતામાં લજ્જાભાવનું કેવું અવ્યક્ત છતાં સહજતાપૂર્વક પમાઈ જતું કાવ્યસૌંદર્ય અનુભવાય છે ! વળી આખી વાત કહેવાઈ રહી છે ધરતીનાં બહાને કોઈ યૌવના અંગે. અને છતાં કાવ્યમાં તો રાધિકાને બહાને ધરતી વિશે જ આ બધું કહેવાતું હોય તેવું છળ કવિએ રચ્યું છે.

યમુનાના પાણીમાં સ્નાન કરીને રાધિકા જળની બહાર નીકળે અને તેના ‘રૂપટપકતા પારસદેહે’ ધીમે ધીમે વસ્ત્ર ફરતું રહે તેમ તડકો વરસાદથી ભીંજાયેલી ધરતીને જાણે લૂછી રહ્યો છે, કોરી કરી રહ્યો છે. અહીં વપરાયેલ ‘પારસ’ શબ્દ બહુ વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયો છે. પારસના સ્પર્શથી લોહું સુવર્ણ બની જાય છે એમ કહેવાય છે. અહીં રાધિકાનો પારસદેહ એમ કહેવાયું તેને એ રીતે ઘટાવી શકાય કે રાધિકા જેને સ્પર્શે તે સુવર્ણ બની જાય. અહીં રાધિકા ધરતીનું પ્રતીક છે અથવા તો ધરતી રાધિકાનું પ્રતીક છે. જેમ રાધિકા જેને સ્પર્શે તે સુવર્ણ બની જાય તેમ ધરતીના સ્પર્શથી પણ બધું સુવર્ણ બની જાય. વરસાદના આશ્લેષથી ભીંજાયેલી ધરતીને જ આનંદ આવે છે તેમ નહીં પણ એ આશ્લેષ આપનાર પણ પારસસ્પર્શ પામ્યો છે તેવી વાત અવગે છેડેથી અહીં ઉકેલે છે અને વરસાદ પણ કંઈક પામીને ગયો છે તેવો તાળો મળે છે.

પ્રસન્નતાની અવધિ ન હોય તેવી આનંદકીડાને શબ્દોમાં વર્ણવવી શક્ય નથી તે કવિ જાણે છે. કવિ એ પણ જાણે છે કે પરમ રૂપનું સંકીર્તન ગમે તેટલું કર્યું હશે તોપણ તેની એવી અનેક ઘટનાઓ વણસ્પર્શી રહી જવાની. જે કેવળ અનુભવનો જ વિષય હશે, ભાષાનો નહીં.

એટલે હવે કવિને વિમાસણ થાય છે. જે કંઈ દેખાઈ રહ્યું છે એ મનોહરરૂપ દેખાય છે એ પણ સાચું છે અને જે જોઈ શકવાની પોતાની ક્ષમતા નથી એ પણ સાચું છે. કવિ જાણે છે કે પોતાને થઈ રહેલો અનુભવ રૂપની સર્વોત્કૃષ્ટ અવસ્થાનો છે અને ત્યાં સુધી ચર્મચક્ષુ વડે પહોંચવું પોતાનાથી શક્ય નથી. એટલે આ દર્શન નક્કી કોઈ અન્યની આંખે થઈ રહ્યું હોવું જોઈએ એવી કવિને શંકા જાય છે.

જો લથબથ ભીંજાયેલી ધરતી કવિને નમણી રાધિકા જેવી દેખાવા લાગી હોય તો એ દર્શન કવિની ખુદની આંખોએ કરેલું દર્શન નથી. પણ એ આંખોના માધ્યમથી કૃષ્ણકનૈયાએ કરેલું દર્શન છે. એ જ એક એવો દ્રષ્ટા છે જે આ રૂપની સોળે કળાને તેના સાચા અને સાક્ષાત્

અર્થમાં ઉકેલી શકે. પણ કવિ આમ પોતાને મળતો લાભ કૃષ્ણના ખાતે લખી નાખે તેટલા ઉદાર નથી. એ તો અહીં એવો સંભવ વ્યક્ત કરે છે કે કદાચ આ દર્શન પોતે નહીં પણ પોતાની આંખોમાં આવીને છુપાઈ ગયેલ કૃષ્ણ કરી રહ્યો છે. એટલે તો એ પ્રશ્નાર્થ પાસે આવીને કાવ્ય અટકે છે.

પણ કાવ્યનું સૌંદર્ય તો એ વાતમાં રહેલું છે કે આવું મનોહારી રૂપ જોતાં જ દરેક જણ કૃષ્ણ બની જાય છે. સૌંદર્ય પામવા માટે તેની સામે જ એવું જ સૌંદર્યકારી પાત્ર બનવાનો મહિમા અહીં પ્રગટ થયો છે. એક એક, બબ્બે શબ્દોમાં કટકે કટકે કટાવના લયમાં કહેવાની વાત કેવી અખંડતા કે અખિલાઈનો સ્પર્શ કરાવે છે તે આકારમાં પણ ભિન્ન લાગતી આ કવિતાનો લાક્ષણિક ગુણ છે.

કોઈ ગુજરાતી ગઝલકારનો આખો શે'ર તો યાદ નથી આવતો પણ તેનો એક મિસરો આમ છે :

‘તમારું રૂપ જોયું એ પછી ન્હોતી રહી આંખો !’

૬. ભૂત-વર્તમાનની સાંકળ સમું પતંગિયું

ધીરુ પરીખ

પતંગિયું

વાયુ તણી આ ડમરી મહીં અરે
આવી તણાયું મૃત કો' પતંગિયું
પડ્યું અહીં ફર્શ પરે વિશીર્ણ.
જ્યાં ઊંચકી અંગુલિએ હથેલીમાં
મૂકી રહું છું નીરખી :

પ્રકંપિતા

રંગો તણી સૃષ્ટિ સુરમ્ય શૈશવી
હથેલીમાં દક્ષિણ રે ઝૂલી ઊઠી :
કુમારીના કાંચનકેશ ફરફર્યા !
ને અશ્વની પીઠ પરે રતૂમડી
હલ્યા કરે મોજડી વામદક્ષિણે !
મોતી યૂગે હંસ સરોવરે

ત્યહીં

ફરી સપાટ મહીં ચંડ વાયુના
હથેલીથી છિન્નવિછિન્ન થૈ બધે
ચતુર્દિશે શા ટુકડા ઊડે અરે !
પતંગિયું એક સુરમ્ય, શું થયું !
રાતાલીલા આ ટુકડા સ્મૃતિ સમા
પડ્યા બધે ફર્શ પરે અહીં તહીં !
એ સર્વને સાંધી શકું ન દષ્ટિથી !
પતંગિયું, ફર્શ, વ્યથા, રતૂમડી
શી મોજડી ! કાંચનકેશ;

હાથમાં

થેલી લઈ ચંપલ પ્હેરી ચાલતો
કચેરીએ, શી પલકે પુનઃ પુનઃ
દષ્ટિ :
અરે એક સુરમ્ય, શું થયું ?
પતંગિયું એક સુરમ્ય, ક્યાં ગયું ?

ગાંધીયુગ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે વલણ-વિચારો તરતાં થાય છે તેને અનુગાંધીયુગીન સાહિત્યિક ચળવળ તરીકે ગણાવાય છે. હા, અલબત્ત આ સાહિત્યના ઇતિહાસની દષ્ટિએ સાચી ઘટના ગણાય. પણ મૂળ વાત તો કલાત્મક અભિવ્યક્તિની જ છે. યુગે યુગે સમય-સંજોગો પ્રમાણે અભિવ્યક્તિ બદલાતી રહે છે, અને બદલાતી રહેવી જોઈએ. આમ છતાં એમાંની કલાત્મકતા ન અળપાવી જોઈએ.

આ દષ્ટિએ જોવા જઈએ તો આધુનિક અને અનુ-આધુનિક સમયગાળામાં જે કેટલાંક કવિનામો આગળ તરી આવે છે તેમાં લાભશંકર ઠાકર એક પરિપક્વ કવિનામ છે. તેમણે વિવિધ વિષયો અને છાંદસ-અછાંદસ વિવિધ રીતિઓ, કલ્પન-પ્રતીક, કલ્પના-તરંગ એમ વિવિધ તરકીબો પોતાની કાવ્યયાત્રામાં ખપમાં લીધી છે અને ઘણુંખરું એમાં સફળ રહ્યા છે.

આપણે અહીં જે કાવ્યની વાત માંડવાની છે તેનું શીર્ષક છે 'પતંગિયું'. પતંગિયું ચંચળતા અને ચારુતાનું પ્રતીક છે. એ ભાગ્યે જ ક્યાંય સ્થિર હોય છે. આ કાવ્યમાં લાભશંકરે છંદનો સુઘડ અને સફળ પ્રયોગ કર્યો છે. ટૂંકા છંદમાં પતંગિયાની ઊડાઊડ તાદેશ કરી અપાઈ છે.

પણ આ પતંગિયું મૃત છે. એનું વજન અને કદ કેટલું ?! આવું એક નાનું મૃત પતંગિયું પવનમાં ખેંચાઈને આવ્યું છે અને કવિ જ્યાં છે ત્યાં ફર્સ પર એ પડે છે. અરે, પતંગિયાનું વજન શું ? કદ કેવડું ? ફર્શને કે પડતા પતંગિયાને જોનાર કાવ્યનાયક કે કવિને એમાં મોટી ઘટના જેવું ન જણાય. પણ એવું નથી. આ મૃત પતંગિયાને આંગળીથી ઊંચકીને કવિ પોતાની હથેળીમાં મૂકે છે અને મૂક બની એને જોઈ રહે છે.

બસ, આ ક્ષણે મૃત પતંગિયાની કાયા કવિને ભૂતકાળમાં લઈ જાય છે. કવિ જ્યારે ભૂતકાળમાં યૌવનાવસ્થામાં હશે ત્યારે જે પતંગિયાની લીલા જોઈ હશે તે સ્મરણે ચઢે છે. આ કેવળ પતંગિયું જ નથી. એ તો રંગોની સૃષ્ટિ ! વિવિધ રંગોથી આકર્ષક પતંગિયાં કવિના સ્મૃતિચક્ષુ સમક્ષ તરવરી રહે છે. પતંગિયું તો મરી ગયું છે. હા, પણ એ તો એનું સ્થળમૃત્યુ છે. એની રંગસૃષ્ટિ અજરામર છે. કવિ મૃત પતંગિયાને હથેળીમાં જોતાં જ પેલી રંગસૃષ્ટિમાં પહોંચી જાય છે. અને એક ચિત્ર સ્મરણમાં તાજું થાય છે :

‘કુમારીના કાંચનકેશ ફરફ્યા !’

કુમારાવસ્થામાં જે ચિત્તાકર્ષણ હોય છે – વિજાતીય વ્યક્તિ પ્રત્યેનું – તે અહીં જાગ્રત થાય છે. આ રીતે પ્રેમનો સંસ્પર્શ તાજો થાય છે. અને પ્રેમ આખરે છે શું ? એ પતંગિયા જેવો સુંદર છે ! પતંગિયું મરી ગયું છે પણ એનું સૌંદર્ય સભર છે. એમ લુપ્ત થયેલા પ્રેમની ક્ષણોની સ્મૃતિનું સૌંદર્ય પણ ચિરકાલીન છે ! તરત જ બીજું ચિત્ર આવે છે :

‘ને અશ્વની પીઠ પરે રતૂમડી,
હલ્યા કરે મોજડી વામદક્ષિણે !’

સંભવ છે કે કોઈ પરણવા નીકળેલા કે પ્રવાસે નીકળેલા નરનું આ ચાક્ષુસ ચિત્ર છે. અને એ સાથે જ કવિની નજર હથેળીમાંના પેલા મૃત પતંગિયા તરફ જાય છે ત્યારે માત્ર અશ્વરૂઢ યુવક નહીં, પણ પ્રચંડ વાયુના ઝપાટામાં પણ અત્રતત્ર ઊડી રહેલા પતંગિયાને જ કવિ જોઈ રહે છે. અને કવિનું ચિત્ત વિષાદમાં સરી પડે છે :

‘પતંગિયું એક સુરમ્ય, શું થયું !
રાતાલીલા આ ટુકડા સ્મૃતિ સમા
પડ્યા બધે ફર્શ પરે અહીં તહીં !
એ સર્વને સાંધી શકું ન દષ્ટિથી !’

પતંગિયા પ્રત્યેના પ્રભાવી પ્રેમનો આ કવિ-ઉદ્ગાર કરુણનો પોષક બની રહે છે. હથેળીમાં મૃત પતંગિયાને જોઈ કવિ ભૂતકાળમાં પતંગિયાની જેમ ઊડી રહે છે અને ત્યાં તો હાથમાંના મૃત પતંગિયાના ટુકડા થઈ તે ફર્શ પર પડે છે. કવિને હવે વિષાદ થાય છે... પોતે આ મૃત પતંગિયાને જીવતું નહીં કરી શકે. શક્ય છે કે પતંગિયું કાવ્યનાયકના યુવાકાળની મધુર ઘટનાઓ-સ્મૃતિઓનું પ્રતીક પણ હોય ! હવે જેમ મૃત પતંગિયાના ટુકડા ફર્શ પર પડ્યા છે તેમ કાવ્યનાયકના અતીતની કોઈ સુરમ્ય ઘટનાના વિલોપનો અહીં વિષાદ પણ પ્રતીકાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત થયો હોય ! બાહ્ય દષ્ટિથી એ ભૂતકાલીન સ્મૃતિના ટુકડાઓને સાંધી શકતા નથી પરંતુ ત્યાં જ પેલું પતંગિયું, ફર્શ, રતૂમડી મોજડી, કાંચનકેશ બધું ચિત્તવગું થાય છે અને કાવ્યનાયકને જીવનની ઘટમાળના એક ભાગ રૂપે ઘર છોડી ઓફિસે જવા નીકળતું પડે છે ! આ ક્ષણે ફરી પેલા મૃત પતંગિયાના દશ્ય પરથી રંગબેરંગી જીવંત પતંગિયાની સૃષ્ટિમાં કાવ્યનાયક પહોંચી જાય છે, પણ હવે તે ક્યાં છે ? એને, ગત સુરમ્ય સુખદ ક્ષણોને પુનઃ જીવંત કરી શકાય તેમ નથી એ વિષાદ સાથે કાવ્ય પૂરું થાય છે.

કાવ્યનાયકના વર્તમાન અને ભૂતકાળને સાંધી આપતું આ મૃત પતંગિયું, કાવ્યનાયકના વર્તમાનની કરુણતાને ટોચે પહોંચાડે છે.

૭. 'સાંજના ઓળા લથડતા જાય'

નિરંજન ભગત

સાંજના ઓળા લથડતા જાય

સાંજના ઓળા લથડતા જાય.
બબડતું બોર વેચે શહેર આખું
શહેર પાંખું
પાંખ
એકેએકની ફફડયા કરે છે પાંખ.
શી થરકયા કરે છે આંખ !
મેં પથ્થરોને ઊડતા જોયા હતા
ને પંખીઓને બૂડતાં જોયાં હતાં.
આ નદીની રેતમાં
બળતી બપોરે
પંખીઓની દાઝતી છાયા
અરે
એના વિષાદે આંખમાં
આંસુ મને આવ્યાં હતાં.
આંખમાં આંસુ
અને એમાં સદા યૌવનતરીને હાંકતા
વર્ષો સુધી રોયા હતા.
વર્ષો સુધી જોયા હતા
મેં પથ્થરોને ઊડતા
ને પંખીઓને બૂડતાં.

પથ્થર હવે પથ્થર બન્યા છે.

પંખી હવે પંખી બન્યાં છે.

જોઉં છું મિત્રો તમોને

રેતમાં હોડી હમેશાં હાંકતા

ને કેડમાંથી વાંકતા

ને હોઠમાંથી હાંફતા

ગીતની કડી.

તેથી જ કહું છું કે હવે હું જાઉં છું.

મૌનને અંતે હવે હું ગાઉં છું.

છો બબડતું બોર વેચે છે

નગર પાંખું

નગરની તૂટલી તિરાડ-શી સડકો મહીં

હું ફક્ત કેવલ ગાઉં છું.

કાનને સંભળાય મારા

એટલું ધીમેશથી હું ગાઉં છું.

ફક્ત કેવલ ગાઉં છું.

આ કાવ્ય એક મરણોન્મુખ મનુષ્યની સ્વગતોક્તિ છે.

કાવ્યનાયક સાંજના સમયે કોઈ એક શહેરની સડક પર આ સ્વગતોક્તિ ઉદ્ગારે છે :

‘સાંજના ઓળા લથડતા જાય

બબડતું બોર વેચે શહેર આખું

શહેર પાંખું’

સાંજ જ્યારે નમતી હોય છે ત્યારે શહેરનાં ઊંચાં મકાનોના લાંબા ઓળા સડકો પર પડતા હોય છે – જેમ જેમ સાંજ વધુ ને વધુ નમતી જાય છે તેમ તેમ વધુ ને વધુ લાંબા ઓળા જાણે લથડતા હોય એમ સડકો પર પડતા જાય છે. સવારે શહેર દિવસભરના કામકાજની તૈયારી કરતું હોય છે, બપોરે કામકાજ કરતું હોય છે. માત્ર સાંજે જ એ કામકાજમાંથી પરવારતું હોય છે ત્યારે આખું શહેર સડકો પર ઠલવાતું હોય છે, ટોળાંઓથી ઊભરાતું હોય છે. ત્યારે એ ગાજતું (બોર વેચે) હોય છે. પણ ત્યારે એ થાકેલું હોય છે. એથી એ જાણે બબડતું હોય છે. ત્યારે એ પાંખું-ઝાંખું પણ હોય છે. ‘લથડતા’ અને ‘પાંખું’ શબ્દો આંખને સ્પર્શે છે, ‘બબડતું’ શબ્દ કાનને સ્પર્શે છે. લાભશંકરે માત્ર ત્રણ જ શબ્દોના, ત્રણ જ પંક્તિઓના એક આછા

લસરકાથી ગતિશીલ શહેરનું હૂબહૂ આબેહૂબ ચિત્ર સર્જ્યું છે. આ ઈન્દ્રિયગમ્ય - ઈન્દ્રિયપ્રાદ્ય અને લાઘવયુક્ત ચિત્રાત્મકતા એ લાભશંકરની શૈલીની એક લાક્ષણિકતા છે. એમનાં અનેક કાવ્યોમાં આ લાક્ષણિકતા જોવા મળે છે. કાવ્યના આરંભનું આ ચિત્ર એ ચિત્ર માત્ર નથી, પણ ચિત્રથી કંઈ વિશેષ છે એ તો કાવ્યના અંતે જણાશે.

લાભશંકરની શૈલીની એક અન્ય લાક્ષણિકતા છે. બે શબ્દોના પ્રાસને આધારે અને / અથવા બે શબ્દોના અવાજના થોડાક સામ્યને સહારે તેઓ એક ભાવમાંથી અન્ય ભાવમાં, ભિન્ન અથવા વિરોધી ભાવમાં; એક વિચારમાંથી અન્ય વિચારમાં, ભિન્ન અથવા વિરોધી વિચારમાં; એક કાળમાંથી અન્ય કાળમાં સહેલાઈથી સરી જાય છે. અહીં કાવ્યનાયક 'આખું' અને 'પાંખું'ના પ્રાસને આધારે અને 'પાંખું' અને 'પાંખ' શબ્દોના અવાજના થોડાક સામ્યને સહારે વર્તમાનકાળમાંથી ભૂતકાળમાં સરી જાય છે :

પાંખ
એકેએકની ફફડવા કરે છે પાંખ.
શી થરકવા કરે છે આંખ !
મેં પથ્થરોને ઊડતા જોયા હતા
ને પંખીઓને બૂડતાં જોયાં હતાં.
આ નદીની રેતમાં
બળતી બપોરે
પંખીઓની દાઝતી છાયા
અરે
એના વિષાદે આંખમાં
આંસુ મને આવ્યાં હતાં.
આંખમાં આંસુ
અને એમાં સદા યૌવનતરીને હાંકતા
વર્ષોં સુધી રોયા હતા.
વર્ષોં સુધી જોયા હતા
મેં પથ્થરોને ઊડતા
ને પંખીઓને બૂડતાં.'

હવે કાવ્યનાયક એના જીવનભરના, આયુષ્યના આરંભ (સદા યૌવનતરીને હાંકતા)થી આ ક્ષણ સુધીના કરુણમાં કરુણ અનુભવનું સ્મરણ કરે છે :

મેં પથ્થરોને ઊડતા જોયા હતા
ને પંખીઓને બૂડતાં જોયાં હતાં.'

કવિએ કાવ્યનાયકના અનુભવને આ યુગ્મમાં લયવાહી, પ્રાસયુક્ત પંક્તિઓમાં એક જ છંદના, માત્ર હરિગીત છંદના જ એકમનાં ત્રણ ત્રણ આવર્તનોમાં દેઢતાથી અને અંતિમતાથી

વ્યક્ત કર્યો છે.

આ યુગમની પૂર્વે અને પછી કાવ્યનાયક પંખીઓની કરુણતાનું સ્મરણ કરે છે :

‘એકેએકની ફફડાચા કરે છે પાંખ.

શી થરક્યા કરે છે આંખ !

... ..

આ નદીની રેતમાં

બળતી બપોરે

પંખીઓની દાઝતી છાયા’

કાવ્યનાયકે પંખીઓની આ કરુણતા પ્રત્યેના એના સંવેદન, સમસંવેદનને કારણે, વિષાદને કારણે જીવનભર આંસુ સાર્યાં હતાં. પંખીઓની આ કરુણતા વૈયક્તિક કરુણતા છે. પણ આ કરુણતાના કારણરૂપ જે કરુણતા છે તે આ કરુણતાથી વિશેષ એવી કરુણતા છે. એ વૈશ્વિક કરુણતા છે, એ વિશ્વચ્યાપી કરુણતા છે. વિશ્વ જે કરુણતાથી છલોછલ છલકાય છે એ કરુણતા છે. આ કરુણતા પૂર્વોક્ત યુગમમાં વ્યક્ત થાય છે. કાવ્યનાયકે જેને કદી ઊડવાનું ન હોય એવા નિર્જીવ પથ્થરોને ઊડવા અને જેને સદા ઊડવાનું હોય એવાં સજીવ પંખીઓને બૂડતાં જોયાં હતાં. આ વિસ્મય અને આશ્ચર્યનો અનુભવ છે, વિદ્યાતાની વક્તા અને વિષમતાનો અનુભવ છે. વિશ્વક્રમમાં, વિશ્વની રચનામાં અવ્યવસ્થા અને અરાજકતાનો અનુભવ છે, મનુષ્યનો આ કરુણમાં કરુણ અનુભવ છે, ગાહન અને ગભીર; કૂટ અને ગૂઢ એવો અનુભવ છે. લાભશંકરનાં અનેક કાવ્યોમાં આ અનુભવ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષપણે વ્યક્ત થતો જોવા મળે છે. એથી જ લાભશંકરનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં અને ગદ્યલખાણોમાં વિશ્વક્રમ વિશે, વિશ્વની રચના વિશે ફેર-વિચાર કરવો જોઈએ; પાંચ હજાર વર્ષની માનવસંસ્કૃતિ અંગે, પ્રચલિત મૂલ્યો અને માન્યતાઓ અંગે પરંપરાગત આસ્થાઓ અને શ્રદ્ધાઓ અંગે ફેરતપાસ થવી જોઈએ એવો આગ્રહ જોવા મળે છે.

કાવ્યના આરંભે જે ચિત્ર છે એમાં આ અનુભવના એકાદ અંશનું આરોપણ છે. એમાં કાવ્યનાયકનો વૃત્તિમય હેત્વાભાસ છે. પછી આ અનુભવનું સ્મરણ કરવાથી અને એમ આ અનુભવમાંથી ફરી એક વાર પસાર થવાથી અંતે આ અનુભવનું નિરસન થાય છે. હવે એ ભૂતકાળમાંથી વર્તમાનકાળમાં સરી જાય છે. હવે એ નિર્મમ, નિરાસક્ત અને નિરામય છે. એનો કરુણ શાંતમાં પર્યવસાન પામે છે.

આમ, કાવ્યનાયકને એકસાથે આત્મવિલોપન અને આત્મોપલબ્ધિનો અનુભવ થાય છે; એકસાથે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો અનુભવ થાય છે. એ પથ્થર અને પંખીને નિર્લેપ નેત્રથી નિહાળે છે.

‘પથ્થર હવે પથ્થર બન્યા છે

પંખી હવે પંખી બન્યાં છે.’

એ મિત્રોને પણ નવી નરવી દૃષ્ટિથી જુએ છે :

‘જોઉં છું મિત્રો તમોને
 રેતમાં હોડી હમેશાં હાંકતા
 ને કેડમાંથી વાંકતા
 ને હોઠમાંથી હાંફતા
 ગીતની કડી.
 તેથી જ કહું છું કે હવે હું જાઉં છું.
 મૌનને અંતે હવે હું ગાઉં છું.’

મિત્રોની આ અવસ્થા છે એથી કાવ્યનાયક મિત્રોથી દૂર થાય છે. અને ‘હું જાઉં છું’ કહીને જાણે મૃત્યુની નિકટ જાય છે. હવે એનામાં મૌન છે. એ બાહ્યજગત અને બાહ્ય જીવનમાંથી આંતરજગત અને આંતરજીવનમાં સરી જાય છે. હવે એ બહિર્મુખ નથી, એ અંતર્મુખ છે. એથી એનામાં મૌન છે. પાણીથી વધુ મુખર અને વધુ માર્મિક એવું આ મૌન છે. આ મૌનને અંતે એ ગાય છે :

‘છો બહડતું બોર વેચે છે
 નગર પાંખું
 નગરની તૂટલી તિરાડ-શી સડકો મહીં
 હું ફક્ત કેવલ ગાઉં છું.
 કાનને સંભળાય મારા
 એટલું ધીમેશથી હું ગાઉં છું.
 ફક્ત કેવલ ગાઉં છું.’

કાવ્યના આરંભે જે નગર હતું એનું એ જ નગર છે. પણ હવે કાવ્યનાયક એનો એ જ નથી. એ નગર પ્રત્યે એ ઉદાસીન છે, અન્યમનસ્ક છે. એને માટે જાણે એ નગરનું અસ્તિત્વ જ નથી. એની સડકો જાણે એ નગરની તૂટતી તિરાડો છે. એને હવે આ જગતમાં કશું કરવાનું નથી, કોઈને કશું કહેવાનું નથી. એને માત્ર ગાવાનું છે. પણ તે કોઈને સંભળાવવા માટે ગાવાનું નથી. એ હવે માત્ર પોતાના જ કાનને સંભળાય એટલું ધીમેશથી ગાય છે. એ ફક્ત કેવળ ગાય છે. એ પોતાનું હંસગીત ગાય છે. ‘ફક્ત કેવળ ગાઉં છું.’ શબ્દોના પુનરાવર્તનમાં એની આ અંતિમ ઇચ્છાની પ્રતીતિ થાય છે. આમ, કાવ્યને અંતે કાવ્યનાયક એના અંતરતમમાં અલોપ થાય છે.

માત્ર આ કાવ્ય જ નહિ, કાવ્યમાત્ર કવિને માટે એકસાથે આત્મવિલોપન અને આત્મોપલબ્ધિનો અનુભવ છે, એકસાથે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો અનુભવ છે; કાવ્ય એ મરીને જીવવાનો મંત્ર છે.

૨૩ એપ્રિલ, ૨૦૧૬

૮. 'સૂર્યને શિક્ષા કરો' વિશે

કુમારપાળ દેસાઈ

'સૂર્યને શિક્ષા કરો'

મૂક
વાતાયન મહીં ઊભી હતી
શ્યામા.
ગાલનાં અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રોથી પ્રવેશી
લોહીની ઉષ્મા મહીં સૂતેલ આકુલતા નરી
સૂર્ય સંકોરી ગયો.
માધુર્ય જન્માવી ગયો.
ઉન્નત સ્તનોને અંગુલિનો સ્પર્શ જેવો
એવી સ્મૃતિ શી લોહીમાં થરકી ગઈ !

□

ઉદરમાં
આપાઢનું ઘેઘૂર આખું આત્મ લૈ
પીંજરામાં કલાન્ત ને આકુલ
શ્યામા જોઉં છું, નતશિર.
'કોણ છે આ કૃત્યનો કર્તા ?'
મૂક શ્યામાના થથરતા હોઠ બે ના ખૂલતા.
આંખમાં માધુર્યનાં શબ જૂલતાં.
હું કવિ
તીવ્ર કંઠે ચીસ પાડીને કહું છું :
'સૂર્યને શિક્ષા કરો.'
કંઠની નાડી બધીએ તંગ ખેંચીને કહું છું :
'સૂર્યને શિક્ષા કરો.'

‘ક્રોશ છે આ કૃત્યનો કર્તા ?’ એવો આર્તનાદ કરતા કવિ અંતે આવા કૃત્યને માટે જવાબદાર એવા સૂર્યને શિક્ષા કરવાનું કહે છે. પરંપરિત હરિગીતમાં વહેતા આ ગીતમાં બારી પાસે મૂંગી મૂંગી ઊભેલી એક નારીના ગાલ પર સૂર્યનો તડકો પડે છે. બારીમાંથી એ શ્યામા ફૂટપાથ પર ગર્ભવતી ભિખારણ બાઈને જુએ છે. લેખક આ સૂર્યનો તડકો ગાલના અતિ સૂક્ષ્મ છિદ્રોથી પ્રવેશેલી લોહીની ઉષ્મા સાથે ભળી ગયેલો બતાવે છે. કોઈએ આ ગરીબ નારી સાથે દુષ્કર્મ કર્યું છે અને પરિણામે એના ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ એને માટે માતૃત્વના માધુર્યને બદલે કરુણતાનો ઉદ્દીપક બની રહ્યો છે.

જાણે પાંજરામાં પુરાયેલી હોય, તેવી આ સ્ત્રીની લાચારી એવી છે કે એ ગર્ભ પાડી શકતી નથી, અને વળી માંડ માંડ પોતાનું જીવન નિભાવતી ગરીબ નારીને ઉદરમાં બાળક આવતાં એનું લાલનપાલન કરવાની – સાચવવાની – વિશેષ જવાબદારી આવી પડી છે. આ કેવી હૃદયવિદારક પરિસ્થિતિ કે જે પોતે માંડ માંડ જીવન ગુજારે છે એને માથે બાળકના જીવનના ઉછેરનો બોજ પડ્યો. બાળજન્મ એ એને માટે આનંદનો અવસર નહીં, પણ ઉપાધિનું કારણ બનશે. આ સ્થિતિને માટે દોષિત એવા સૂર્યને કવિ શિક્ષા કરવાનું કહે છે. અહીં સૂર્યનો સંબંધ શક્તિ અને પૌરુષ સાથે છે. એક પુરુષ એક ગરીબ સ્ત્રીની આવી બદતર હાલત કરે, તે માટે કવિ પ્રતીકાત્મક રીતે સૂર્યને શિક્ષા કરવાનું કહે છે.

એ સ્ત્રીને માતા થવાનો આનંદ નથી, પણ માતૃત્વનો બોજ વેંઢારવાનો છે. એ પિંજરામાંથી કઈ રીતે બહાર નીકળવું એ એને સમજાતું નથી, કારણ કે જેણે દુષ્કર્મ કર્યું છે, એ તો એની લેશમાત્ર જવાબદારી લેતો નથી. આ સ્ત્રીને તો જીવવું પડે છે –

‘ઉદરમાં

આષાઢનું ઘેઘૂર આખું આભ લૈ’

આ સ્ત્રી નતશિર છે. એના થરથરતા હોઠ ખૂલતા નથી. એની આંખમાં મૃત્યુ પામેલું માધુર્ય છે. નિઃસહાય નારીનું કવિએ આગવી રીતે ચિત્રણ કર્યું છે.

આ સઘળાને માટે જવાબદાર એવો પુરુષ દેખાતો નથી; એને દેખાડી શકે એવો સૂર્ય પણ ઘેરાયેલાં વાદળો વચ્ચે દેખાતો નથી. આવે સમયે હૃદયથી જે કવિ તે શું કરે ? એ આ વેદનાભરી પરિસ્થિતિ જોઈને ચીસ જ પાડી ઊઠે ને ? એ કહે છે કે સૂર્યને શિક્ષા કરો, પુરુષને શિક્ષા કરો. આ કાવ્યમાં શક્તિવંત સૂર્ય અને નિર્બળ નારી – એ બંને પરિસ્થિતિને કવિ લાભશંકર ઠાકરે ઉપસાવી છે, આથી જ અંતે કવિ તારસ્વરે સૂર્યને શિક્ષા કરવાનું કહે છે. સૂર્યના પ્રતીકને કવિ પોતીકી મુદ્રાથી પ્રગટ કરે છે. આમ તો સૂર્ય એ વિશ્વનો જીવનદાતા છે, પણ એણે આ સ્ત્રીનું જીવન ધીનવી લીધું છે. આ કાવ્યમાં કવિ એક નિઃસહાય નારીની કરુણ સ્થિતિ અને એ જોઈને કવિહૃદયમાં જાગતી સંવેદનાનું કારુણ્યસભર રીતે નિરૂપણ કરે છે.

૯. કલ્પન-પંખીઓનો મુક્ત ગગનવિહાર...

રાધેશ્યામ શર્મા

તડકો-૧

પરોઢના ઝાકળમાં તડકો
પીગળે.
પીગળે પીગળે પડછાયાના પ્હાડ.
ને આંસુમાં
ડૂબતી તરતી
તરતી ડૂબતી
અથડાતી ઘૂમરાતી આવે
થોર તણી કાંટાળી લીલી વાડ.
વાડ પરે એક બટેર બેઠું બટેર બેઠું બટેર બેઠું
ફફડે ફફડે ફફડે એની પાંખ.
દાદાની આંખોમાં વળતી ઝાંખ.
ઝાંખા ઝાંખા પરોઢમાંથી પરોઢમાંથી
આછા આછા
અહો મને સંભળાતા પાછા અહો મને સંભળાતા
આછા
ઠક્ ઠક્ ઠક્ ઠક્ અવાજમાં
હું ફૂલ બનીને ખૂલું
ખૂલું
ઝાડ બનીને ઝૂલું
ઝૂલું

દરિયો થૈને ડૂબું
 ડૂબું
 પ્હાડ બનીને ફૂંદું
 ફૂંદું
 આભ બનીને તૂટું
 તૂટું તડકો થઈને
 વેરણછેરણ તડકો થઈને
 સવારના શબનમસાગરને તળિયે જઈને અડકું.
 મારી કર કર કોરી ધાર પીગળતી જાય.
 પીગળે પીગળે પડછયાના પ્હાડ !

તડકો-૨

તડકાના ટુકડાઓ
 જ્યારે
 અસ્તવ્યસ્ત થઈ
 આળોટે દરિયામાં
 માછલીઓની
 મોંઝાડોમાં
 વાગે એની ધાર
 થડ તડકાનું ખડબચડું
 ને માછલીઓનાં પાંદ
 સાંજકના ઝૂલે છે
 ઢગલો પંખીનાં ફળ કાચાં
 સાચાં રે ભાઈ સાચાં.
 તમેય સાચાં
 અમેય સાચાં
 તડકાના ટુકડાઓ સાચા
 દરિયો સાચો
 માછલીઓની મોંઝાડો પણ સાચી
 થડ તડકાનું સાચું

એ પણ ખડબચડું
 ને માછલીઓનાં પાંદ
 ઢગલો પંખીનાં ફળ કાચાં
 બધાંય સાચાં.
 જાણો છો ?
 આ સાચ જૂઠને સંભોગે છે ?
 ને અંધકારની યોનિમાંથી
 સરકે છે આ તડકો.
 તડકો રોજ પરોઢે રોવે.
 બોરસલીની ઝીણેરી કૂંપળમાં
 એની આંખ ધીમેથી ખોલે.
 ગરમ ગરમ ગાડરમાં
 તડકો ધોળું પીળું થરકે.
 તડકો ચંબેલીનાં પાન
 તડકો ખિસકોલીના કાન.
 ચંબેલીનાં પાન બન્યાં છે લાંબાં.
 ખિસકોલીના કાન બન્યા છે મોટા.
 કેશ કરીને ઢગલો
 આછાં વસ્ત્ર કરીને અળગાં
 એકાન્તે વાડામાં લક્ષ્મી
 આળસમાં નિરાંતે બેસે ન્હાવા.
 તડકો એનું રોમરોમ સંભોગે.
 તડકો જાય મરી
 ને તડકો રોવે.
 તડકાનું શબ જાય લઈ તડકાનું ટોળું.
 તડકાની એક ગાય ચરે છે.
 તડકો કૂણો.
 તમેય તડકો
 અમેય તડકો

તડકાના સરવરમાં
 તડકો ડૂબે.
 તડકો દોડે છે
 તડકો ઊંઘે છે
 તડકો બોલે છે
 તડકો નાચે છે
 તડકો તડકો તડકો
 ચારેકોર.
 ઉત્તર તડકો
 દક્ષિણ તડકો
 તડકાનું આકાશ
 તડકાની આ પવનલહરીઓ
 પરશે વારંવાર.
 અમેય તડકો
 તમેય તડકો
 તડકો તડકો રે.
 નાગા થઈને નાચો
 તડકો તડકો રે.
 આઘા જઈને નાચો
 તડકો તડકો રે.
 તડકાની ટેકરીઓ પરથી
 તડકો ગબડી જાય.
 તડકાની તલવાર વડે
 તડકાનું માથું કાપો
 તડકો તડકો રે.
 નાગર તડકો
 વાનર તડકો
 ગાંધીજીની ટાલ તડકો.
 તડકાનું ચંદન
 તડકાના પથ્થરને જઈ અર્યો

તડકાની છાતીને
 ચૂંથે
 તડકાની આંગળીઓ
 તડકાના ઘણથી
 તૂટે છે તડકાની પાંસળીઓ
 તડકો તૂટેલો.
 તડકો ફૂટેલો.
 તડકો બં બં
 તડકો મં મં
 તડકો તારી બોચીનો છે મેલ.
 તડકો પીળો રે
 તડકો લીલો રે
 તડકો ઊંડો રે
 તડકો કાલો રે
 તડકો આજે રે
 તડકો ટીલું રે
 તડકો બીલું રે
 તડકો મૂંગો રે
 તડકો ભૂંડો રે

કવિવર લાભશંકર ઠાકરનાં બે કાવ્યો, તડકો-૧ અને તડકો-૨ વાંચતાં, ફરીફરી વાંચતાં એમના લયલીલાનાં લાવણ્ય સાથે લેજીમદાવ પણ અનુભવાય ! વળી લયનું અનુસંધાન ફી-એસોસિએશન, ઇમેજિનેશન જોડે એટલું સહજ હોય કે મુક્ત સાહચર્યો અને કલ્પનમય કલ્પના વચ્ચે સાંધો શોધવો દુષ્કર લાગે. શોધી શકીએ તોપણ - સુન્દરમ્ એમને ગમતા છંદ પૃથ્વીનો ભંગ કરે ત્યારેય કાવ્યની આકૃતિ વિકૃત નહોતી લાગતી - એના જેવા ખેલ માણવા મળે.

લાભશંકર એક ઉન્મુક્ત બેફિકર કવિ લેખે મને, બ્રિટિશ લેખક જેરાલ્ડ બ્રેનાનની કલ્પના વિશેનાં મંતવ્યની હરોળમાં બેસતા વરતાય છે :

'Imagination means letting the birds in one's
 head out of their cages and watching them
 fly up in the air...'

('Thoughts in a dry season', 1978)

લાઠાનાં જે કાંઈ સફળ કવિકર્મ છે એનો નિષ્કર્ષ પણ કંઈક આવો નીકળે. તેમની તરલસરલ સર્જકચેતનામાંથી શબ્દપંખીઓને પાંજરામાંથી બહાર કાઢી આકાશમાં ઉડાડવાનો લુત્ફ તે લૂંટતા રહ્યા - છાંદસ, અછાંદસના બહુરંગી સળિયાની પરવા કર્યા વગર.

‘તડકો-૧’માં પંખી ઝડપાયું છે ને -

‘વાડ પરે એક બટેર બેઠું બટેર બેઠું બટેર બેઠું
ફફડે ફફડે ફફડે એની પાંખ’

ત્રણ વાર બટેર બેઠું અને ફફડેને ત્રણ વાર એક જ રિધમમાં પ્રયોજી કલમ અટકી નથી, ‘ફફડે એની પાંખ’ સાથે પ્રાસયોજના અને કલ્પના ઊડીને અણધાર્યો કેમેરા અંગ્ગલ દર્શાવે છે તે જુઓ :

‘ફફડે ફફડે ફફડે એની આંખ
દાદાની આંખોમાં વળતી ઝાંખ.’

લોન્ગ શોટ વાડ પરના બટેરને ઝડપી ‘દાદાની આંખોની ઝાંખ’નો કલોઝઅપ ધારણાથી અધ્ધરનો વિસ્મયપ્રદ નથી ?

કાવ્યારંભે પણ સૂર્યકિરણોની પરિવર્તનગતિને પ્રવાહી રૂપ અર્પ્યું છે :

‘પરોઢનાં ઝાકળમાં તડકો
પીગળે,
પીગળે પીગળે પડછાયાના પહાડ’

ઝાકળમાં તડકો, તે અહીં પણ ત્રણ પુનરાવર્તનોમાં (પીગળે પીગળે પીગળે) વિકસ્યો અને કવિ એક નવો જ પહાડ (હનુમાનવત્ ?) ઉપાડી લાવ્યા : ‘પડછાયાના પહાડ !’

(થોમસ માન યાદમાં અવતર્યા, ‘મેજિક માઉન્ટન’ નવલ સાથે !)

પ્રારંભમાં, ‘ઝાકળ’ ભેળો તડકો, સાથોસાથ પહાડ રચ્યો એ જ સર્ક્યુલર રીતિથી રચનાન્ત આવ્યો :

‘સવારના શબનમસાગરને તળિયે જઈને અડકું.’

અહીં ‘ઝાકળ’ શબ્દને વિદાય... પછી સમાનાર્થ ‘શબનમ’ શબ્દ ઊતર્યો ‘શબનમસાગર’ નવસ્વરૂપે. સર્જક એના તળિયે જઈને અડકે છે ! સમય સવારનો. અહીંયે પડછાયાના પહાડ પીગળ્યા તો છે પરંતુ કર્તા પોતાને ઇન્વોલ્વ કરી, આભાસી પહાડ સાથે પીગળતા જાય છે :

‘મારી કર કર કોરી ધાર પીગળતી જાય.’

‘કર કર’ના નાદ સમેત કોરી કટ શુષ્ક, સુક્કી ધારને ગળતી-પીગળતી દેખાડી તીક્ષ્ણતાને પ્રવાહિત કરી છે.

મધ્યમાં, દાદાની ઝાંખ સાથે કાવ્યનાયક અવાજના એક ધ્વનિ સાથે પ્રગટ થયો છે :

‘ઠક્ ઠક્ ઠક્ ઠક્ અવાજમાં
હું ફૂલ બનીને ખૂલું’

પછી તો ‘ઝૂલું’, ‘ડૂલું’, ‘ફૂલું’, ‘તૂટું’ – પ્રાસની છુક્કછુક્ક ગાડી ભાવકને સેર કરાવે છે !

તડકો-૨ કૃતિમાં, તડકો-૧નું અનુસંધાન એક આધાર તરીકે ખડું છે. જોઈએ, તડકો-૧ના અંતની પંક્તિઓ :

‘તૂટું તડકો થઈને
વેરણછેરણ તડકો થઈને’

હવે તડકો-૨માં, વેરણછેરણ તડકો ‘ટુકડાઓ’ રૂપે પુનઃ પ્રવેશ કરે છે :

‘તડકાના ટુકડાઓ
જ્યારે
અસ્તવ્યસ્ત થઈ
આળોટે
દરિયામાં’...

ઉમાશંકર ‘છિન્નભિન્ન’-તાને જે વૈયક્તિક દષ્ટિથી કાવ્યરૂપ નિર્મિત કરે છે એનાથી વિભિન્ન ‘બિનઅંગત’ રીતે લાભશંકર નિજી લાક્ષણિકતાથી વેરણછેરણપણાને અભિવ્યક્ત કરે છે.

ઉપર્યુક્ત ‘ધાર’ તો અહીં પણ છે : ‘માછલીઓની – મોંઝાડોમાં વાગે એની (તડકાની) ધાર.’

‘સાચાં રે ભાઈ સાચાં
તમેય સાચાં
અમેય સાચાં’

‘સાચાં’ પહેલાંની પંક્તિ છે :

‘ઢગલો પંખીનાં ફળ કાચાં’

કાચાં સાથે સાચાંનો પ્રાસ બેઠો ને પેઠો. એ તો ઠીક, તેમ છતાં પંખીને વૃક્ષપદે સ્થાપી ‘પંખીનાં ફળ’ દર્શાવવું સ્વાદેન્દ્રિયનો જુદો જાયકો લહેરાવે છે. કાચાં-સાચાંની માયામાંથી નીસરી ઓચિતી તત્ત્વ-આલાપ કરતી પ્રશ્ન પંક્તિ પ્રસરી છે :

‘જાણો છો ?
આ સાચજૂઠને સંભોગે છે ?’

ભાવક જાણતો હોય કે ના માણતો હોય; ‘તડકા’ સાથે નાયકની એકરૂપી તદ્દ્રૂપતા સંભોગ-

શૃંગારમાં, વિશદ ચિત્રકૃતિસમી મૂર્ત થઈ છે :

કેશ કરીને ઢગલો
આછાં વસ્ત્ર કરીને અળગાં
એકાન્તે વાડામાં લક્ષ્મી
આળસમાં નિરાંતે બેસે ન્હાવા.
તડકો એનું રોમેરોમ સંભોગે.'

અગાઉ, તડકો સર્પની જેમ 'અંધકારની યોનિમાંથી' સરકતો દીઠો છે ! કોઈ ભાવકને સાચજૂઠને નહીં, કાવ્યમાંથી ગુજરતાં જૂઠ સાચને સં-ભોગતું લાગે તો લાંઠાં એને પણ 'યેસ' કહી ચૂપ કરી શકત, કદાચ...

ઘણીબધી પંક્તિઓ ટાંકી શકાય - જેવી કે 'તડકો ધોળું પીળું થરકે'... 'ચંબેલીનાં પાન', 'ખિસકોલીના કાન' વળી તરત ચેંપ્લિન અદાથી 'ખિસકોલીના કાન બન્યા છે મોટા' જોઈ શકે લાંઠાં !

મારી ગમતી પંક્તિઓ :

'તડકાનું શબ લઈ જાય તડકાનું ટોળું
તડકાની એક ગાય ચરે છે.'

તડકો એક વચનમાંથી બહુ રૂપે પરિવ્યાપક બની 'તડકાનું ટોળું' તડકાના શબને લઈને જાય અને તે જ ક્ષણે તત્કાલ 'તડકાની એક ગાયને' ચરતી ચીતરવી એ સરૂચિયલ લેખિનીના જાદુગર લાભશંકરની જ કમાલ !

'નાગા થઈને નાચો', લાંઠાં કથી શકે. 'તડકાનું ચંદન, તડકાના પથ્થરને જઈ અર્યો', 'તડકો બંબં, મંમં', 'તડકો તારી બોચીનો છે મેલ', 'તડકાની તલવાર વડે તડકાનું માથું કાપો' (તાત્પર્ય કે આતંકવાદને આતંકવાદની રીતેભાતે ન્યાય આપો) રચનાનો ઉત્તરાર્ધ મૂળ કવિતાનું પૂરું પઠન કર્યાં સિવાય પામી નહીં શકાય એટલે અ-ટકું.

હરીન્દ્ર દવેએ 'સૂર્યોપનિષદ' રચેલું ને ?

લાભશંકરે તિલસ્મી 'તડકો' સ્તવન રચી, પૂર્ણાહુતિ કરી આ પંક્તિથી :

તડકો મૂંગો રે
તડકો ભૂંડો રે

એક તરફ કવિતાક્ષેત્રે લાંઠાં સૂર્યરશ્મિને ભાંડવાની નિર્દેભ વિદ્રોહધન ચેષ્ટા કરે ત્યારે ભિન્ન પૌરાણિક સંસ્કૃતિ-સંદર્ભ સમા સામવેદનો એક શ્લોક પ્રસ્તુત કરવાનું મન થાય છે :

પવમાનસ્ય વિશ્વવિત્ પ્ર તે સર્ગા અસૃક્ષત ।

સૂર્યસ્યેવ ન રશ્મયઃ ॥

(હે સર્વજ્ઞેશ્વર ! પવિત્ર કરતા આપની વૈદિક ઋચારૂપી ધારાઓ એવી વરસે છે – જેવાં સૂર્યનાં કિરણો.)

ઉમાશંકર-સુન્દરમ્ના, રાજેન્દ્ર-નિરંજનના યુગ બાદ લાભશંકર-સિતાંશુના રચનાકાળમાં પ્રવર્તમાન સર્જકચેતના પણ – એવી અને એટલી પ્રાંજલ, પરિષ્કૃત અને વિસંવાદી, વિરૂપતામાંયે સૌંદર્યશોધન કરતી પ્રવર્તી છે.

અહીં પ્રસ્તુત કાવ્યપંક્તિઓ શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠના સંપાદન ‘ખખડતી ખંચે કવિતા કોણ ?’માંથી નોંધી છે. – રા. શ.

૧૦. નભમાં છિદ્ર થોડું પડ્યું ત્યાં...

જયદેવ શુક્લ

શ્રાવણી પૂર્ણિમા

ઘેરાયેલા સઘન નભમાં છિદ્ર થોડું પડ્યું ત્યાં
આકાશેથી રજતવરણું રેશમી વસ્ત્ર મોંઘું
આવ્યું નીચે ફરફર અહીં બારીની બહાર જોઉં
સામે પેલા ગડવર ઊભા વૃક્ષની ડાળીઓમાં
ગૂંચાતું ને ગહકી ઊઠતો મોર જંપી ગયેલો !

નીલા નીલા કમલસરમાં નાહીને શું અનંગ
ગોરું ગોરું બદન ઊતરે પૂર્ણિમાનું પ્રકુલ્લ !
કોઢે બાંધ્યા વૃષભ પર ત્યાં પૃષ્ઠભાગે પડે છે
જ્યોત્સ્ના મીઠી, જરીક દૂર ત્યાં ઓસરીમાં મૂકેલા
ખાલી બેડાં મહીં છલકતી ને દીવાલે અધૂરાં
છાયાચિત્રો મધુર રચતી ચાંદની સાવ ચોખ્ખાં.

શેરીમાં જે જલ ટપકતાં નેવલાં એક એક
ટીંપે ટીંપે અવ ટપકતાં ચાંદની શ્વેત શ્વેત !

રસ્તે વ્હેતાં જલ પ્રબલમાં શી નિહાળું તણાતી
ગાત્રો ઢાળી શિથિલ, નમણી શ્રાવણી પૂર્ણિમાને !

શ્રાવણ વહી ગયો છે. વર્ષાનો સ્પર્શ વાતાવરણમાંથી હજી ઓસર્યો નથી. એક ઢળતી સવારે, અગિયારની આસપાસ કવિ લાભશંકર ઠાકરનો ફોન આવે છે. આરંભે જ હું કહું છું : 'લાભશંકરભાઈ, આજે એક છંદોબદ્ધ કૃતિની પંક્તિઓ સંભળાવવાનું મન છે.' તરત જ ઉત્તર :

‘હા, સંભળાવો.’ ‘શ્રાવણી પૂર્ણિમા’ની ત્રણેક પંક્તિનો પાઠ કરું છું :

ઘેરાયેલા સઘન નભમાં છિદ્ર થોડું પડ્યું ત્યાં
આકાશેથી રજતવરણું રેશમી વસ્ત્ર મોંઘું
આવ્યું નીચે ફરફર અહીં બારીની બહાર જોઈં

ઘેરા, ચુંબકીય સ્વરે લાભશંકર એમની અદામાં ‘ખરું ખરું’ બોલ્યા. ને વાતનો તંતુ જોડ્યો : ‘જયદેવ, અમે એમ.એ.ના વિદ્યાર્થીઓ નદીકિનારે પ્રવાસે ગયા હતા. ગુરુજી (ઉમાશંકર જોશી) પણ સાથે હતા. અવકાશ મળતાં તેમણે પૂછ્યું એટલે તાજી કૃતિ ‘શ્રાવણી પૂર્ણિમા’નું મેં પઠન કર્યું. ગુરુજીએ રાજી થઈને તે ‘સંસ્કૃતિ’ માટે માગી હતી... તમારી જેમ મને પણ આ આ કાવ્ય પ્રિય છે...’ વગેરે...

□

વર્ષાઋતુની રાત્રિ હોય. આકાશ કાળાંઘેરાં વાદળોથી લચી પડ્યું હોય. હમણાં જ વર્ષા સર્વાંગે વરસી પડશે એવી આશા જાગી હોય ત્યારે, ક્યારેક એવું પણ બન્યું હોય કે થોડી પળોમાં વાદળો વિખરાય અને ચંદ્ર આપણી સામે હસી પડે ! તો, ક્વચિત્ એવું પણ થયું હોય કે અનરાધાર વર્ષા અચાનક થંભી જાય, એ પછી તરત જ, વહેતા જળમાં ચંદ્ર જાણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવા અકલ્પ્ય રીતે પ્રગટ થયો હોય ! આવી જ કોઈ ક્ષણનું કાવ્યાંતરણ ‘શ્રાવણી પૂર્ણિમા’ કૃતિમાં માણી શકાય છે.

કાવ્યની ચૌદમી પંક્તિમાંના ‘રસ્તે વ્હેતાં જલ પ્રબલમાં’ શબ્દો ધ્યાનમાં રાખી કાવ્યારંભ ફરી વાંચીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે ધોધમાર વરસીને અચાનક થંભેલી વર્ષા પછી જે કાંઈ કવિએ સંવેદ્યું તે અહીં ઊઘડ્યું છે.

ઘેરાયેલા સઘન નભમાં છિદ્ર થોડું પડ્યું ત્યાં
આકાશેથી રજતવરણું રેશમી વસ્ત્ર મોંઘું
આવ્યું નીચે ફરફર અહીં બારીની બહાર જોઈં

વર્ષા પછીની મેઘમણિડત રાત્રિના આકાશમાં સહસ્રા ‘છિદ્ર’ પડે છે. અને એ છિદ્રમાંથી રૂપેરી રેશમી વસ્ત્ર સરસરતું ને ફરફરતું પૃથ્વી પર છવાતું જાય છે. ઘેરાં વાદળોથી ખીચોખીચ આકાશમાંનાં થોડાં વાદળો ખસતાં ચંદ્ર પ્રગટ થયો છે અને ભીની ભીની ચાંદની વરસી રહી છે એવું ન કહેતાં કવિએ જે દશ્ય-કલ્પન પ્રયોજ્યું છે તે આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં કદાચ પૂર્વે પ્રયોજાયું નથી. આકાશ અને પૃથ્વીને સાંકળતી આ પંક્તિઓ વાંચતાં મન બાળપણમાં પહોંચી ગયું. છાપરાનાં બે-ત્રણ નાનકડાં કાણાંમાંથી રાતે કે દિવસે ઘરના કાતરિયામાં પડતાં ચાંદરણાં સાથે વિસ્મયથી રમ્યાનું સ્મરણ તાજું થયું. સંદર્ભ જુદો હોવા છતાં ગુરુદત્તની યાદગાર ફિલ્મ ‘કાગઝ કે ફૂલ’ના ગીત ‘વક્ત ને ક્રિયા કયા હસી સિતમ’ના દશ્યાંકનમાં ઓરડામાં ઉપરથી પ્રકાશનો જે ધોધ પડે છે તે અવિસ્મરણીય.

કાવ્યની પ્રથમ ત્રણ પંક્તિમાં દશ્ય કલ્પનની સાથે જ શ્રવણ અને સ્પર્શનાં કલ્પનો પણ પ્રગટ્યાં છે. ‘રજતવરણું રેશમી વસ્ત્ર મોંઘું’ વાંચતાં જ આપણાં ટેરવાં ચાંદનીના રેશમી પોતને અડવા અધીર બને છે. આ રેશમી વસ્ત્રરૂપી ચાંદનીનો ફરફરાટ ઝીણા કાનનો ભાવક સાંભળી શકે છે.

આરંભની અઢી પંક્તિમાં નિરૂપાયેલા દશ્યને કાપીને કવિ દશ્યના દ્રષ્ટા – કાવ્યનાયકને ‘બારીની બહાર જોઉં’ શબ્દોથી પ્રત્યક્ષ કરે છે. અને તરત જ બીજો કાપ (કટ) આવે છે. કાવ્યનાયક ભાવકને સામેના જૂના, મોટા, ઘટાદાર વૃક્ષ (ગડવર)ની ડાળીઓ, પાંદડાં પર થતી ચાંદનીની છાયા-પ્રકાશની લીલાને, રેશમી વસ્ત્ર ‘ગૂંચાતું’ જાય છે દ્વારા સંકેતે છે. આમ, અહીં વિલક્ષણ અભિવ્યક્તિનું સાતત્ય માણી શકાય છે. પ્રથમ ખણડને અંતે કવિ આ પ્રશાંત વાતાવરણને મોરની કેકાથી સ-જીવ બનાવી દે છે. લાભશંકર ઠાકરનો શબ્દ પ્રયોજીને કહ્યું તો આ કેકારવ નીરવતામાં ‘કર્ણરસાયન’ બને છે. અહીં ફરી દશ્યમાં વધુ સ્પષ્ટ રૂપે શ્રાવ્ય પરિમાણ ઉમેરાય છે.

બીજા ખણડની શરૂઆત કમલસરના વિશેષણ ‘નીલા’ની દ્વિરુક્તિથી થાય છે. પાણી પર ફેલાયેલાં નાનકા તરાપા જેવાં લીલાં કમળપત્રો અને વૃક્ષોની તળાવમાં પડતી છાયા ચાંદનીમાં લીલી-ભૂરી-કાળી લાગે એ સ્વાભાવિક છે. કમળતળાવમાં ચંદ્ર (ચંદ્ર અને આકાશ નિરવયવ છે માટે અનંગ)ને સ્નાન કરતો જોઈ ખીલી ઊઠેલી ગૌરાંગી પૂર્ણિમા પણ સ્નાન કરવા ઊતરે છે. આવા રંગદર્શી આલેખન પછી કાવ્યનાયક ગમાણમાં ઊભેલા બળદના પૃષ્ઠ ભાગે પડતી ચાંદનીને ભાવકપ્રત્યક્ષ કરાવે છે. એમાં દશ્યને નોખા કોણથી રજૂ કરવાની સૂઝનો પરિચય થાય છે :

‘કોઢે બાંધ્યા વૃષભ પર ત્યાં પૃષ્ઠ ભાગે પડે છે
જ્યોત્સ્ના મીઠી...’

હવે ચાંદની ગમાણમાંથી ખસીને ઓરસીમાં પડેલાં ખાલી બેડાં પર પડે છે. બેડાંમાં, બેડાં પર અને ઓસરીમાં રેલાતી ચાંદનીથી બેડાં છલકાઈ રહ્યાં છે એવું અનુભવાય છે. એ પછી ભીંત પર પડતાં વૃક્ષનાં, થડનાં, ડાળીઓ, પાંદડાંનાં ‘સાવ ચોખ્ખાં’ છાયાચિત્રો બતાવીને કવિ ચાંદનીની ઘટ્ટતાનો મહિમા કરે છે.

ચાંદનીનાં બીજાં આસ્વાદ્ય અને રમણીય રૂપો છેલ્લી ચાર પંક્તિમાં મળે છે તે જોઈએ.

‘શેરીમાં જે જલ ટપકતાં નેવલાં એક એક
ટીપે ટીપે અવ ટપકતાં ચાંદની ચેત ચેત !’

વરસાદ વરસ્યા પછી નેવાં પરથી ધીમે ધીમે, એક પછી એક પડતાં ટીપાં પર ચાંદની ઝિલાતાં જાણે ‘ટીપે ટીપે’ ચાંદની ટપકી રહી છે ! બારમી પંક્તિને અંતે ‘એક એક’, તેરમી

પંક્તિની શરૂઆતમાં 'ટીપે ટીપે' અને અંતમાં 'શ્વેત શ્વેત' પદોનાં આવર્તન એક પછી એક પડતાં ટીપાંને તાદૃશ કરવામાં સહાયક બને છે. આપણા કાન જો સરવા હોય તો રસ્તા પર ટપકતી ચાંદનીનાં ટીપાંને સાંભળી પણ શકીએ.

‘રસ્તે વહેતાં જલ પ્રબલમાં શી નિહાળું તણાતી
ગાત્રો ઢાળી શિથિલ, નમણી શ્રાવણી પૂર્ણિમાને !’

છેલ્લી – ચૌદમી અને પંદરમી પંક્તિમાં રસ્તે (અને વહેળાઓમાં) વેગે વહેતાં જળમાં શ્રાવણી પૂર્ણિમાની નમણી કાયા મસ્તીથી વહી રહી છે એવાં શૃંગારિક (ઇરોટિક) વર્ણનમાં રહેલું સજીવારોપણ માણી શકાય છે.

□

આ છંદોબદ્ધ કાવ્યનું પુદ્ગળ સોનેટનું હોવા છતાં પંદર પંક્તિ હોવાથી તેને સોનેટ કહી ન શકાય. અહીં ચૌદને બદલે પંદર પંક્તિ રચવાનો કોઈ અભિનિવેશ જણાતો નથી. કોઈ પણ પંક્તિ વધારાની લાગતી નથી. ‘શ્રાવણી પૂર્ણિમા’ પૂર્વે રચાયેલું ઉમાશંકર જોશીનું ‘બળતાં પાણી’ પણ પંદર પંક્તિનું છે.

‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’નાં ઘણાં કાવ્યોમાં કવિએ વિવિધ છંદોને પ્રવાહી બનાવી (ક્યારેક તો ચાર-પાંચ પંક્તિ સુધી) પ્રયોજ્યા છે. ‘શ્રાવણી પૂર્ણિમા’ કાવ્યનો મંદાકાન્તા આરંભે તો એકી શ્વાસે વાંચવો પડે છે. છતાં ત્રીજી પંક્તિને અંતે પાઠકને શ્વાસ લેવાનું સ્થાન મળી રહે છે ખરું.

સમગ્ર કાવ્યની બાનીમાં ‘બદન’ શબ્દ ખૂંચે છે. પાંચમી અને ચૌદમી પંક્તિમાં આવતાં ‘શું’ અને ‘શી’નું પરંપરાગત અભિવ્યક્તિ સાથે સંધાન થાય છે. છઠ્ઠી અને સાતમી પંક્તિનો અન્વય રચવામાં ઝીણી તિરાડ રહી જાય છે એવું મિત્રો સાથેની ચર્ચા પછી પણ લાગે છે.

‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’નાં અગિયાર કાવ્યો (પૂ. પાંચ, ઓગણીસ, એકત્રીસ, સાડત્રીસ, બેતાલીસ, પંચાવન, અઠ્ઠાવન, સાંઠ, ઓગણ્યાએંશી, છયાસી, અઠ્યાસી)માં કવિએ કાવ્યનાયકને બારીની બહાર જોતો નિરૂપ્યો છે એની નોંધ લઈએ.

કવિ લાભશંકર ઠાકરના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ની ચર્ચામાં આ તાજપભરી કૃતિ લગભગ ઉપેક્ષિત રહી છે.

૧૧. માણસની વાત : નિર્ભ્રાન્તિ-બ્રાન્તિની લીલા

રઘુવીર ચૌધરી

માણસની વાત

બત્રીશ વરસથી
થરકતા
દીવાની વાટમાં જોઉં છું :
દીપકના બે દીકરા
કાજળ ને અજવાસ.
'આ તો ચંડાળનું ઘર છે' એમ માનીને
ચંદ્ર પોતાની ચાંદની ત્યાંથી લઈ લેતો નથી.
હું કમળોને શોભા આપીશ એવી પ્રતિજ્ઞા
સૂર્યે કોઈની પાસે લીધી છે ?
જો હાથી કાદવમાં ખૂંચી ગયો હોય તો
તેને બહાર ખેંચી કાઢવાની તાકાત
હાથી જ ધરાવે છે.
રાહુના મુખમાં પડ્યો હોય તોપણ
સૂર્ય કમળનાં વનોને વિકસિત કરે છે.
પણ ઉનાળાની નદીઓ
એક દેડકાને પણ ઢાંકી શકતી નથી
અને તેથી તો
સરસવનો દાણો નાનો હોય છે
અને કડવો હોય છે
છતાં પણ પોતાની ગોળાશ છોડતો નથી.

તેમ છતાં
 છેદો, તપાવો, ઘસો કે ટીપો
 પણ નદીઓ પોતાનાં જળ પી જતી નથી.
 અને વડવાનલ હંમેશાં સમુદ્રને બાળે છે
 છતાં કાચબો પોતાની પીઠ પર
 પૃથ્વીને ધારણ કરે છે.
 પણ ધારો કે
 સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઊગે
 પર્વતની ટોચ પરની શિલા પર કમલ ઊગે
 અને કિલયોપેટ્ટા દાસીના સ્તનમાં
 સોનાની ટાંકણી ઘોંચે
 અને આપણે
 વાસના અને બુદ્ધિ વચ્ચે સંઘર્ષ થાય તો
 બુદ્ધિને સ્વીકારીએ
 વાસનાને નહીં.
 આખલાની ખાંધમાં
 ઝગમગી રહેલી તલવાર
 ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થવા માંડે
 અને આંખોમાં બુદ્ધિ ચમકવા માંડે -
 કપાળની નીચેના ભાગમાં
 આગળની બાજુ બે ખાડા છે તે આંખ માટે છે.
 એ ખાડામાં
 જીવતા માણસોનાં મીણનાં પૂતળાં બનાવતો નરરાક્ષસ
 મેલી વિદ્યાની આસુરી પ્રવૃત્તિ ધરાવતી સુંદરીને
 બાડી આંખથી તાકી રહ્યો છે.
 બંનેની વચ્ચે છે કમ ખર્ચનાં રોલિંગ શટરો -
 જેની પર ખીલેલા કમળમાં
 ભગવાન વિષ્ણુ જાગી ગયાનો ડોળ કરે છે
 અને દીપકના બે દીકરાને
 આંખમાં આંજી

શાન્તાકાર બને છે.
 ભુજગ પર શયન
 શાન્ત આકાર
 કમળ જેવી આંખો
 પદ્મ જેવી નાભિ
 મેઘ જેવો રંગ
 હું રોલિંગ શટર છું.
 મને છેદો, તપાવો, ઘસો કે ટીપો
 પણ હું અહીં જ ઊભો રહીશ.
 કાજળ અને અજવાસની વચ્ચે જ હું
 રોલિંગ શટર થઈને પડ્યો છું.
 કિલયોપેટ્રા દાસીની કમળ જેવી છાતી પર બેઠેલ
 વિશ્વાધાર ભગવાન વિષ્ણુના કપાળમાં
 બરાબર વચ્ચે
 કે આજુબાજુ
 સોનાની કે લોખંડની ટાંકણી
 ઘોંચી શકે છે
 એ હકીકતને ભૂલવા
 રોલિંગ શટર પરથી રોજ
 પ્રેમની કળીઓ આળસ મરડે છે.
 ઓછા ખર્ચનાં રોલિંગ શટરો પર લખેલું છે :
 Specially prepared for lower standards.
 શબ્દબ્રહ્મના ઊકળતા તેલમાં
 મારાં બત્રીશ વર્ષ બળી ગયાં છે
 છતાં મારો રંગ બદલાયો નથી
 હું કમળ જેવું હસી શકું છું
 ને શાન્ત રહી શકું છું.
 મેં ભુજગને નાથ્યો છે એમ સ્વીકારી શકું છું.
 જન્મ પછી જેણે ક્યારેય
 આંખ ઉઘાડી નથી

એ શબ્દને

નચિકેતાની આંખોથી સતત તાક્યા કરું છું —

પણ એને બાજુમાં હઠાવી શકતો નથી;

અને નાટકના જન્મની વાટ જોઉં છું.

ચમત્કાર

બની જશે જીવનમાં.

બની જશે જીવન કંઈ અશુંકશું

હિમાદ્રિ શિખરો પરે સુભગ દશ્ય દીપી ઊઠે

સફેદ કલગી ઝીણી...

મનુષ્યને ઓળખતો છતાંય હું

ચાહી શકું કેમ મને ?

તને ?

અને તેમને ?

તેમને મેં જોયા છે :

શાહમૃગના ઈંડામાંથી બનાવેલા

ટેબલલેમ્પમાં

વલભીપુરનો નાશ નોતરતા,

ખગોળભૂગોળની રસમય વાતો કરતા,

પુરુષાર્થની પતાકા ફરકાવતા,

હાંડલું તૂટવાની રાહ જોતા,

સત્તાનો ત્રિકોણ રચતા,

શોકજનક અવસાન ઊજવતા,

કાયદેસર ગર્ભપાતનો વિરોધ કરતા,

સમૂહસ્નાન કરતા,

દશેરાની શાનદાર ઊજવણી કરતા,

પ૪ ખાણિયાઓની ધરપકડ કરતા,

ફક્ત ચાર મહિનામાં રેડિયો એન્જિનિયર બનતા,

રાતોરાત

ગોળના ભાવ વધારનારા વેપારીઓને

પ્રશ્નો પૂછતા,

રાજકારણની ભીતરમાં
 સાપ્તાહિક દૃષ્ટિ કરતા,
 સ્મૃતિનાં ખંડેરોથી ગભરાઈ જતા,
 બાળકોની વર્તણૂકથી મૂંઝાઈ જતા,
 મિસરની વિલાસી મહારાણી
 કિલયોપેટ્રાની કથા પરથી
 સર્જાયેલા ભવ્ય ચિત્રને જોવા
 ૧૨૦ માઈલ લાંબી ક્યૂમાં છેક છેલ્લે ઊભેલા
 અને ૨૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી નાખવા તૈયાર થયેલા
 તેમને
 ગઈકાલે
 ‘આપના દાંત અને પેઢાંની સંભાળ’ વિશેની
 મફત રંગીન પુસ્તિકા માટે
 ટૂથપેસ્ટ ખરીદતા
 મેં જોયા છે, હંમેશાં,
 તેમને
 તેમની આંખોમાં,
 તેમનાં મોટાં માથાંમાં,
 તેમની ઐતિહાસિક ભૂલોમાં,
 તેમના સોનેરી લેબલમાં,
 ટાઈટલ કિલયરના સોલિસિટરનાં સર્ટિફિકેટોમાં,
 અભિનેત્રી પરના બળાત્કારમાં,
 મેઈન રોડ પરના ફ્લેટમાં,
 બગીચાના ફુવારા પાસે,
 મંદિરની મરમ્મતમાં,
 તીખી સડકના ઓગળતા સપનામાં,
 ટ્રિક્યરની ૨૫ બાટલીઓ કબજે કરવામાં
 મોરારજીભાઈની સભામાં ઉમદા ધુમ્રપાન કરતા
 તેમને
 જેણે જોયા છે

તે
 નવી દિલ્હીના રેલવે સ્ટેશને
 ટિકિટબારી પર
 સો રૂપિયાની બનાવટી નોટ રજૂ કરવાના
 આરોપસર
 પકડાયો નથી
 કે ઘરમાં
 ઘડિયાળ કપડાં અને ફાઉન્ટન પેનની ચોરી કરનાર ચોરને
 એણે પકડાવ્યો નથી
 પણ જાતને પૂછ્યું છે :
 ઘડિયાળ વગરના બાજુના રૂમમાં ઊગી નીકળતા
 નસકોરાના ઝાડને
 ચાદરમાં લપેટી શકીશ ખરો ?
 કપડાં વગરની પછીતોને વળતા
 પરસેવાને
 લૂછી શકીશ ખરો ?
 અને ફાઉન્ટનપેન વગરની
 તારી પીઠની બરાબર વચ્ચે
 સ્ટીલના પોઇન્ટ જેટલી
 ખૂજલીના
 ઊછળતા અબ્ધિમાં તરી શકીશ ખરો ?
 મારા દીવાલો વગરના ઘરનાં બારણાં ખખડાવતા
 ચોરને
 હું મારી સાથે
 સ્વપ્નની તિરોડોમાં
 નાટક જોવા ખેંચી શકીશ.
 મારી આંખો વગરની પાંપણોની સંદૂક ખોલતા
 ચોરની પીઠને હું
 મારા અવાજના રેશમથી લપેટી શકીશ.
 મારી ફર્શ પર અહીંતહીં પડેલાં

ભૂરી ઊંઘનાં ભીનાં પગલાંને
 હું ચોરપગલે લૂછી શકીશ.
 તો પછી દરવાજા તાળાં કૂચી કૂતરાં કમાડ શા માટે ?
 આગળ પાછળ શા માટે ?
 નજીક આઘા શા માટે ?
 ઉપર નીચે શા માટે ?
 કાગ કોયલ શા માટે ?
 ડાઘ દરિયો શા માટે ?
 વાત તમારી સાચી છે
 આ પીઠ પવનની પડછાયામાં હલતી
 તે પણ શા માટે ?
 બીજ પછીથી ત્રીજ
 અને આ આવ અગર તો જાવ
 તમારા કામકોધના ભાવ બધુંયે શા માટે ?
 અરે ભઈ
 ચા માટે
 કડક મઝેની ચા માટે.
 મને ગમે આ ચા
 અમારી બા
 સપનામાં આવીને પાતી
 ચા ચા ચા.
 ચોર પીશે ચા
 ચોર ભલે આવે અંધારે
 અમે કરીશું દીવો
 સપનાના ધાગામાં ડૂબે
 મનમોહન મરજીવો.
 અમે અમારી આંખોમાં
 આ જુઓ મૂકી છે સીડી
 ચોરપગલે આવો હરિવર
 બબડે બાકસ-બીડી.

બીડી શા માટે ?
 બાકસ શા માટે ?
 ચોર બનીને પૂછો છો તો
 ચોર બનીને કહેશું
 ચોરી શા માટે ?
 સૂરજ શા માટે ?
 ખેતર શા માટે ?
 ભીતર શા માટે ?
 સવાલ શા માટે ?
 જવાબ શા માટે ?
 ઊછળતા અભિમાં ઘડિયાળ ડૂબે
 રખડતી આંખમાં કપડાં ફફડતાં
 ચોરી કરો તે ચાલશે
 પણ શબ્દના દર્પણની ઉપર
 તમારો પડછાયો પડે છે
 તે જલદી ખેસવીને
 જે જોઈતું હોય તે લઈને ચાલતી પકડો
 જાવ જલદી ચાલ્યા જાવ.
 પણ એ ન ગયો.
 એણે તો
 ઈયળની આંખમાં સપનું જોયું.
 અને એણે આંખ આડા કાન કર્યાં.
 એ ખડખડાટ હસ્યો નહીં
 કે દાંત કચકચાવ્યા નહીં.
 એણે ઈયળને ગરુડ બનીને
 ઊડતી કલ્પી.
 એણે સતત કલ્પના કર્યાં કરી.
 એણે ભુજગ પર બેઠેલા વિષ્ણુનાં ચિત્રો આલેખ્યાં
 અને વિષ પીતા શંકરની સ્તુતિ કરી.
 એણે પાણી પર પથ્થરને તરવા મૂક્યા.

અને આ બધું જ
 એણે, આંખ વગરની ઈયળની
 આંખમાં બેસીને કર્યા કર્યું,
 એ ફૂલ બનીને ખીલ્યો છે
 ને ઝાડ બનીને ઝૂલ્યો છે.
 એ દરિયો થૈ ડૂબ્યો છે.
 ને પહાડ બનીને કૂદ્યો છે.
 એ આત્મ બનીને તૂટ્યો છે
 ને કાય બનીને ફૂટ્યો છે;
 છતાંય ખૂટ્યો નથી એનો કલ્પનાવૈભવ.
 એક ઉજ્જડ રાનમાં તલાવડી
 અધમણ સોનું સવામણ રૂપું
 અમ્મર પહેરે ને ઝમ્મર ઝમ્મર ચાલે,
 એ આંગણે વાવે એલચી ને ચાવે નાગરવેલ
 કનકા કટોરામાં કેસર ઘોળે
 ને કરે સીતાની પેદાશ.
 એની કાયની બરણીમાં લવંગિયાં અથાણાં
 ને કાગજ લખે કપૂરથી.
 પાંખ વિના તે ઊડતો
 ન પંખી ન વિમાન
 પૂરવેગથી દોડતો
 છતાં ન ચાલે ડગ
 ડાળે ખીલે ફૂલડાં
 ને મૂળમાં લાગે ફળ.
 આનંદમાં ડૂબકાં ખવરાવે
 અને રસમાં તરબોળ કરે
 તારલાની ગાડી, હો રસિયા
 કોણ કોણ હાંકે ? હો રસિયા
 કોણ કોણ બેસે ? હો રસિયા
 ચકોભાઈ હાંકે, હો રસિયા

ચકીવહુ બેસે, હો રસિયા.
 તમે તો ચંપો ને મરવો રોપિયો
 રે કંઈ મરઘો ચરી ચરી જાય
 તને મારું રે મનમરઘલા
 પણ આડા આવે છે
 કાજળ ને અજવાસ
 વચ્ચેનાં કમખર્ચના રોલિંગ શટરો
 હું હઠાવી શકતો નથી
 ને પટાવી શકતો નથી મારા પ્રાણને.
 ને છતાં
 બંધ આંખવાળાથી વિશેષ જોઈ શકતો નથી.
 પગ વગરનાથી વિશેષ ચાલી શકતો નથી.
 મન વગરનાથી વિશેષ મહાલી શકતો નથી.
 કેમ કે
 સ્વાર્થ માનવીના હૃદયસિંહાસન પર
 નર્તન કરતો હતો ત્યારે યુનોનો જન્મ થયો,
 કેમ કે સૌરાષ્ટ્ર જનતા ટ્રેન અકસ્માતમાંથી ઊગરી શકી,
 કેમ કે ખાડિયામાં દારૂની ભઠ્ઠી પકડાઈ,
 કેમ કે મહુવામાં ગોળીબાર થયો.
 સુપના ! તું સુલતાન છે
 ઉત્તમ તેરી જાત,
 ઈરણા રાણી ચકચકતી અથડાતી આવે
 સુપનામાં —
 ઈરણાબારી કચકચતી અથડાતી ફૂટે
 સુપનામાં —
 ફોગટ પાણી ભરવા નીકળ્યા
 રણવગડાની વેળુમાં પડછાયા
 કાળા મેઘના રે
 હેજી પલકાતી પાંપણમાં ઈરણા રડી પડ્યાં.
 રડી પડ્યાં રે

કાજળ ઢળી પડ્યાં રે
 કોરી પાંપણને પડણાયે ઈરણા રડી પડ્યાં.
 પણ ઓ ઈરણા આંખ ઉઘાડો
 જ્ઞાનવિવેકની વીજળી પેદા કરવા માટે
 શક્તિનો પ્રચંડ ધોધ નાથવાનો છે,
 મુંબઈમાં અઢી લાખનું સોનું પકડાવાનું છે,
 શ્રમજીવી વર્ગને અનાજની પ્રાયોરિટી આપવાની છે,
 વૃદ્ધોની જિંદગી ટકાઉ બનાવવાની છે,
 ટ્રેન નીચે આવી જતા
 ડાકોર સ્ટેશન પર
 મૃત્યુ પામેલા સાધુને જિવાડવાનો છે,
 મેલી વિદ્યા શીખવા પુત્રીનું માથું કાપવાનું છે,
 ઉત્તમ તમાકુમાંથી બનાવેલી
 કુશળ કારીગરોના હસ્તે તૈયાર થયેલી
 કડક મીઠી
 અને લહેજતદાર બીડી પીવાની છે,
 કેમ કે
 બધી જ વસ્તુઓ પ્રગતિ કરે છે.
 આગળ જાય છે
 તે સ્થિર થોભી રહેતી નથી
 પાછળ જોવા રોકાતી નથી
 કોઈ જ શક્તિ તેમને પાછળ રાખી શકે નહીં
 તે આગળ, આગળ ને આગળ વધે છે.
 મને ખબર છે કે
 જીવનનાટકનો એક દિવસ પડદો પડવાનો છે
 અને આ ધરતીનું દર્શન બંધ થવાનું છે
 અને છતાં
 નીલ નિરભ્ર આકાશમાં
 રજનીને નિહાળવા
 તારા જેમ આવતા હતા તેમ આવ્યા કરશે.

જાણું છું કે
ચગી શકે પર્વતની પીઠોમાં
પ્રલંબતાનો દરિયો
કમાડ, ખુલ્લાં હશે તે થઈ જાય બંધ,
ને બંધને
વાસી શકાય બહારથી.

ઘડિયાળની ચરબી મહીં
ખંજર હુલાવી ભાગશે,
મારો જ કોઈ મિત્ર
ને

આ
રોજ ગાડીના અવાજો આવતા.
ઊંઘમાં ઊંડે ઊંડે સુપના મહીં
કોઈ ગાડી છુક છુકા છુક આવતી
સ્ટેશને ઊભી રહેતી,
ચાલતી.

દૂર લીલી ટેકરી પાસે
વળાંકે
છુક છુકા છુક જાય,
વળતી વાંકમાં.

રોજ ગાડીના અવાજો આવતા.
રોજ ખરતી કાંકરી
મોટી છબિ ઝાંખી થતી દીવાલ પર,
દીવાલ પર
બા-બાપુજી-પત્ની અને ત્રણ બાળકોની
સાથે પડાવેલી છબિ ઝાંખી થતી
ખીલા પરે મજબૂત સાંકળથી
ખુદ બાપુજીએ ફીટ બાંધી છે દીધી,
વર્ષો થયાં પડતી નથી દીવાલ

પણ
 છત ખરે છે રોજ
 એના છિદ્રમાંથી ગોળ ચાંદરડાં
 ગ
 રે
 ની
 ચે
 અને એ હલબલ્યાં કરતાં બપોરે ઊંઘમાં
 ને, ગાડી નદીના પુલને ઓળંગતી
 છુક છુકા છુક જાય છે ચાલી.
 હું ભીંતને ટેકે ઊભો રહું
 ભીંત :
 મારી વૃત્તિઓ
 આ વૃક્ષ
 પથ્થર
 ટેકરી
 પાણી
 હવામાં ઊડતાં પંખી
 ટગરનાં ફૂલ
 બત્તી
 કાચબાની પીઠ જેવી સાંજ
 મારી ભીંત
 મારી ભીંતને આંખો નથી
 ને આંખમાં ઊભી રહી છે ભીંત
 મારી ચામડી થીજી ગયેલી ભીંત છે.
 જે મને દેખાય તે પણ ભીંત છે
 મારું નામ-ગામ — તમામ
 મારું — તમારું — તેમનું જે કંઈ બધું તે ભીંત
 આ બધાં તે ભીંતનાં દૃશ્યો
 આ બધાં તે ભીંતનાં

ગુણો

કર્મો

સંખ્યા

વિશેષણ

નામ

અવ્યય

અ અને વ્યયને વિશે અવકાશ તે પણ ભીંત
ભીંતનું ચણતર ચણે તે હાથ મારા ભીંત.

તારતમ્યોનાં કબૂતર

ભીંત પર બેસી કરે છે પ્રેમ તે જોયા કરું છું.

ભીંતને પણ પાંખ, જે ફફડે કદાચિત્.

તારતમ્યોની વચ્ચે

ફફડતી પાંખની વચ્ચે

પ્રણયનું એક તે ઈંદું

હજુ સેવી શકાયું ના

અને આ વાંઝણી ભીંતો

સુપનામાં સ્તન્યપાન કરાવતી

કોને ?

હરાયાં ઢોર જેવી દોડતી ભીંતો

હજુ શોધી રહી કોને ?

હરાયાં ઢોર જેવી દોડતી ભીંતો

હજુ અટકી નથી

અટક્યું નથી મારી નજરનું આ નદીપૂર

મારી નજરનું આંધળુંભીંત આ નદીપૂર

દોડતું અટક્યું નથી;

તો હવે

જે કંઈ નદીનું નામ

તે ચંચળ છતાં

અસ્થિર છતાં

દોડ્યે જતા ઊંડાણમાં તો

ઊંઘમાં પથ્થર સમું ઊભું રહ્યું છે.
 ને ચરબીની ભીંતોમાં
 ઝીણું ઝીણું સળગતી નજરોથી
 હું તાક્યા કરું છું.
 મારી ઝીણી આંખોના પહોળા પ્રકાશમાં
 રઝળતા શબ્દોને
 મારી ચરબીની ચીકાશમાં ભીંજવીને
 પેટાવવાનું કામ મને કોણે સોંપ્યું છે ?
 ધૂળના ઢગલા મેં કર્યા હતા તે ભૂંસી નાખવા.
 સવારે આંખ ઉઘાડી હતી તે રાત્રે મીંચી દેવા.
 ઊંચાંનીચાં મકાનોની
 વાંકીચૂંકી શેરીઓમાં
 ગાયબકરીની સાથે અથડાતા
 ને પછડાતા
 એ પડછાયાને હું યાદ કરું છું
 ઊઘડતી સવારોને હું સાદ કરું છું
 પણ ચરબીની દીવાલોમાં
 ઝીણું ઝીણું સળગતી
 નજરોના પહોળા પ્રકાશમાં
 બધું બેસૂંધ અને બહેરું જણાય છે.
 પવન તો વાય છે,
 શબ્દોના પડછાયા પણ હલે છે
 ઊંઘણસી દીવાલોનાં નસકોરાંનો અવાજ પણ
 સંભળાય છે
 પણ જાણે બધું
 બેસૂંધ અને બહેરું બહેરું લાગ્યા કરે છે.
 હરણફાળે દોડતા પગોના પડછાયા
 બોરડીમાં ભરાવા છતાં ચિરાયા નહોતા.
 સાપની કાંચળીમાં સરકી શકેલો વિસ્મય
 કમળની શય્યા પર આંખો બીડીને

એક પલક પણ

ઊંઘી શકશે હવે ?

મારા પ્રકાશની દશે ધારાઓ

અવિરત કંપ્યા કરે છે.

અને કંપ્યા કરે છે મારાં ક્રિયાપદોનાં

પૂર્ણ વિરામો.

વિરામ એ તો વિશ્વની પીઠ

અને વિશ્વાધારના અવિશ્વાસનું

અંધારું

મારી ચરબીને પોષ્યા કરે છે.

હું ગતિશૂન્ય.

મતિશૂન્ય મહારથીઓની વજમુઢીઓ

મારી રાત્રીઓને હચમચાવે છે.

તમારાંઓ ! તમારું પાંડિત્ય મારી ગોખણપટ્ટીનાં

ખંડેરોમાં

ચામાચીડિયાં બની અથડાય છે;

પછડાય છે

પર્વતોની જેવી શ્વેતરંગી કામનાઓ.

શું થયું હશે મારી કાગળની નૌકાઓનું ?

આંખ ઢાળી ઊભો છું અને

એ...યને આંબલીના પડછાયાનું પાણી

રેલાતું જાય છે રેલાતું જાય છે,

મારી ટચલી આંગળીથી તરતો તરતો હું

પતંગ જેવી પાતળી દીવાલો સાથે

અથડાતો અથડાતો

ખડખડ ખડખડ હસી પડું છું —

ને ફાટી ગયેલાં પતંગના બાકોરામાંથી

બહાર નીકળી

ગિલ્લી બનીને ખબ દેતો પડું છું તળાવને તટે,

રટે છે મન હનુમાનચાલીસા

અને કડૂચી વાસમાં સોય પરોવીને
 શનિવારની પોચી પોચી પીઠ પર
 ગલોટિયાં ખાઉં છું.
 શું એ હું હતો જે કાયનો ભૂકો ખાઈ શકતો ?
 મારી ચરબીમાં બોળી બોળીને
 શબ્દો પેટાવું છું -
 પણ સળગતા નથી.
 એના ભભકતા પ્રકાશમાં
 દીપકના બે દીકરાને હું જોઈ શકતો નથી,
 ને રોઈ શકતો નથી ભેંકડો તાણીને.
 વાણીને મેં પ્રેમ કર્યો છે કિશોરવયથી
 પવનમાં વ્યસ્ત બનેલા વાળને સરખા કર્યાં નથી
 ને આંખ બીડીને
 ચામડીને સાંભળ્યા કરી છે.
 નળની ધસમસતી ધારા નીચે
 મારી કામનાનું ગુલાબી ફૂલ
 ટટ્ટાર બની હર્ષોન્મત્ત બન્યું છે.
 સફેદ બકરીની પીઠનો ઘસારો
 મારી નજરને ગલીપચી કરતો મને ઓગાળે છે
 ત્યાં તો
 હસેલી આંખના ખૂણા મહીંથી
 ફૂલ આવીને મને વાગ્યું
 અહીં આ હૃદયના મર્મસ્થલે.
 જાણું ના હું નામ કે ઠામ કાંઈ
 આકૃતિનું રમ્ય કો' શિલ્પ મારા
 કોરાયું ના ચિત્તમાં
 ને છતાંય તે
 ભીની ભીની આવતી ગંધ
 વીંધી અંધારાને —,
 જવાન ગોરી ચામડી નીચે

શ્વેસ છે ઘોર અંધારું.
 એ અંધારાનો હું આકુલ પ્રેમી.
 એ અંધારાને નથી આંખ
 નથી દષ્ટિનાં વામણાં બંધન.
 અ દક્ષિણાનિલ
 સુગંધથી ભર્યો
 આવે ધસી પ્રબલ વેગ મહીં
 સમસ્તને
 ઉલ્લાસની અતુલ થાપટ એક દેતો,
 પુષ્પ પારિજાતનાં ગર્યા કરે
 અંધકારમાં સુગંધલહેરખી તર્યા કરે.
 ને ઘનઘોર વ્યોમથી
 વેણીવિમુક્ત નીરખું અતિ કૃષ્ણ દીર્ઘ
 લંબાયમાન અહીં ભોમ સુધી.
 પંખીનો કલ કલ સ્વર
 પવનની મીઠી ફરફર
 ઝૂલી રહ્યું નવું રે પ્રસૂન
 કલિ પરે અલિ ગુનગુન.
 સભર આગથી મન્મથ
 તુફાન મચવી રહે પ્રખર,
 ઝંખના શી અરે
 રહું જકડી બાહુમાં
 નયન બીડતો
 હોઠ બે
 ચૂમું ચસચસી અહા —
 હસેલી આંખના ખૂણા ઢળે
 પ્રણય લળી જાય
 મન ગળી જાય
 આંખ ખોલું
 દેહકળી દિગંબર બની ખીલી ઊઠી.

કેસરી શી કટિ
 ધીરી ઉદ્ધત ગતિ
 કદલી જેવી જંઘા
 યોનિનો ફાળ
 અવશ એ ફાળ
 મારી ડાળે ડાળે સૂરજનાં ફૂલ
 મારી અપેક્ષાઓનો પાર નથી
 મારી સ્થિતિ વિચિત્ર છે.
 હૈયામાં કંઈ ઊંડું દર્દ દમ છે
 અને દમ છે છતાં ગમે છે.
 પ્રેમના દેવે પાંખો દીધી
 અને નિર્જીવ દીવાલો પ્રેમના પૂર સામે
 ટકી શકે શી રીતે ?
 પ્રેમને ખાતર મોત મળે તોયે મહેફિલ છે,
 જાણશો મૃત્યુથી પ્રીતિ.
 મેં તાજ જોયો સ્નેહનો
 શો શહેનશાહી સાજ જોયો.
 અરે પણ
 હવે માત્ર યંત્રનો અવાજ
 પ્રેમ નહીં, પુરાયો છે પ્રાણ મારો.
 કોઈ નથી ત્રાણ
 હવે માત્ર યંત્રનો અવાજ
 હવે માત્ર ગતિહીન ગતિ
 આજે માત્ર મતિ
 માત્ર પતિ
 રતિ હવે
 અતીતની વાત
 ગાત ઊંચકવાં પડે
 અને છતાં યંત્રતંત્ર
 અવાજે છે ગતિહીન ગતિ

અવાજમાં શોધ્યા કરે
 રતીભાર
 રત્તિ.
 હવે સપનની લીસી ધાર અડે નહીં,
 આકાશથી ફોરું મારા ગાલ પર પડે નહીં;
 આમ જોકે પડે, પણ
 અડે નહીં.
 કવિ હોવાનો કે થવાનો કે થયાનો
 આ ફીણ ફીણ કેફ
 નિરક્ષર રેફ મારું મન હવે.
 મારાં સૂજી ગયાં પોપચાંમાં
 મરણનો ભાર
 તે...ય મારે ઊંચકવો.

જાળની રસ્સીઓ ઘણી જ સખત છે.
 પણ એમને તોડવાનો પ્રયત્ન કરતાં
 મારું હૃદય દુઃખી થાય છે.
 મારે મુક્તિ જોઈએ છે
 એ જ મારી મોટામાં મોટી આકાંક્ષા છે.
 મારી પરાજયકથા ઘણી મોટી છે
 જેને જેને મેં મારા નામ સાથે જોડ્યાં
 તે બધાં અહીં અંધારા ખૂણામાં જાણે કણસી રહ્યાં છે.
 છૂટવું છે
 છતાં હું તો
 હજી મારી આસપાસની દીવાલને
 જાણે અધ્ધર ને અધ્ધર
 ઊંચે ને ઊંચે
 લેતો જ જાઉં છું.
 જેમ જેમ એ ઊંચી થતી જાય છે,
 તેમ તેમ એના પડછાયામાં

હું મારી જાતને ભૂલતો જાઉં છું
 અને દીવાલ તો રાતદિવસ
 ઊંચી વધતી જ જાય છે,
 મારો પ્રયત્ન પણ
 એને બંધાતી રાખવાનો ચાલુ છે.
 અને બધા જ પ્રયત્નોના બદલામાં
 હું મારી ખરી જાતને ભૂલી રહ્યો છું.
 જાણે એને ભૂલવા માટે હું આ કરી રહ્યો છું.
 ના
 મારી જાતને મેં ક્યારેય ઈશ્વર માની નથી.
 હું માનું છું : જિંદગી જીવવા જેવી છે.
 દુઃખ, દરદ, કંગાલિયત, કૂરતા, મૃત્યુ
 આ બધું છતાંયે હું આમાં માનું છું.
 હું ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં નથી માનતો,
 હું નથી માનતો માનવી આત્માની અમરતામાં.
 ઈશ્વર આપણા સંઘર્ષોમાં
 પક્ષ લેનાર વ્યક્તિ છે,
 અથવા તો
 વિશ્વની પ્રક્રિયામાં
 હસ્તક્ષેપ કરનાર દૈવી જુલમગાર છે
 એવી વૈયક્તિક ઈશ્વરની કલ્પનાનો
 હું અસ્વીકાર કરું છું.
 જે મારા અંતઃકરણમાં પ્રવેશી
 પોતાના તેજથી
 મારી સૂતેલી વાણીને જગાડે છે,
 હાથ, પગ, કાન, ત્વચા વગેરેને
 પોતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરવાની
 શક્તિ આપે છે
 તે અખિલશક્તિધર
 પરમપુરુષને

હું નમસ્કાર કરતો નથી.
 કેમ કે મારે અંતઃકરણ નથી
 વાચા, હાથ, પગ, કાન, ત્વચા
 કશા પર મારો અધિકાર નથી
 કશું મારા વશમાં નથી
 હું ઈશ્વરને ભજી પણ શકતો નથી
 તજી પણ શકતો નથી.
 “તમારે કોઈક પસંદગી કરવાની આવે
 અને તમે ન કરો
 તો તે પણ એક પસંદગી છે”
 પણ તમારો તર્કનો પાયો જ ડગમગે છે.
 મારે કોઈ પસંદગી કરવાની આવે
 એમ હું માની શકતો નથી.
 હવે હું કદાચ મને મળી શકીશ.
 તમે કદી તમને મળ્યા છો ?
 આ વિચિત્ર સવાલ લાગશે
 પણ વિચારી જોતાં
 એનો હકારમાં ઉત્તર આપવાનું મુશ્કેલ બની જશે.
 “પ્રત્યેક વ્યક્તિને
 સાચા માણસ બનવાની ઇચ્છા હોય છે.”
 હું ખડખડ હસી પડું છું :
 માણસ પોતાનાં પુસ્તકો કેમ ખાઈ જતો નથી
 એની ઊંધઈને હંમેશાં નવાઈ લાગતી હશે.
 પણ ના મને નવાઈ લાગતી નથી.
 માણસ ઈશ્વરથી ખવાઈ ગયો છે
 માણસ પુસ્તકોથી ખવાઈ ગયો છે
 માણસ ઇચ્છાઓથી ખવાઈ ગયો છે
 માણસ ધર્મ, અમૃત, જ્ઞાન, ચિંતન, પ્રેમ,
 પરાક્રમ, પરાજય — આ બધાંથી ખવાઈ ગયો છે.

કેમ કે માણસ છે જ નહીં
 જે હોય તે હોઈ શકે.
 જે ન હોય તે ન હોઈ શકે,
 માણસ માણસ જ છે.
 અને તેથી તે કશું જ નથી
 આ મારા અનુભવની વાત છે.
 બત્રીશ વર્ષના મૌન પછી
 આ વાત મારે સ્વીકારવી પડી છે.
 બત્રીશ બત્રીશ વર્ષ સુધી
 મારે હાથ છે
 પગ છે
 વાચા છે
 એમ મેં માન્યા કર્યું છે.
 પણ હવે હું બેસૂંધ નથી.
 હવે હું જાણી ગયો છું.
 કે મારે
 હાથ હોવા છતાં હાથ નથી
 પગ હોવા છતાં પગ નથી
 વાચા હોવા છતાં વાચા નથી
 હવે આજથી હું બઠ્ઠન નથી
 હું મૂર્ખ નથી
 જ્ઞાની પણ નથી અને અજ્ઞાની પણ નથી
 હું ભલે નિર્બળ છું.
 પણ હવે હું સક્રિય થવાનો નથી.
 હવે મજાકનો ભોગ બનવાનો નથી.
 કેમ કે મને કંટાળો આવતો નથી.
 શબ્દ પાસે પણ મારી કોઈ આશા નથી.
 કવિની શ્રદ્ધા મને રંગલો બનાવી શકશે નહીં.
 આકાશના તારાઓ મારે ગણવા નથી
 કેમ કે મારે આંખો નથી.

હું નિષ્કળ ગયો છું એટલે મારે સફળ થવું નથી.
 હું મારી બારી બંધ કરી દઉં છું
 જોકે એ બંધ જ હતી
 બારી જ નથી
 તમે બહાર છો જ નહીં
 અંદર જ છો
 કશું બહાર નથી
 બધું અંદર જ છે.
 આ બધું તમે વાંચી ગયા અને મારી
 વાત માની પણ લીધી ?
 ન માની હોય તોપણ તમે મૂર્ખ છો !
 કેમ કે આ બધાંને
 માનવા સાથે સંબંધ નથી.
 કાચબો પાણીમાં તરે
 અને તળિયેથી ઉપર સપાટી પર આવે
 પાછો તળિયે જાય
 ક્યારેક કાંઠા પર પડ્યો રહે
 આ બધાંને
 માનવા સાથે સંબંધ નથી
 અનુરોધ કે વિરોધનો પ્રશ્ન જ નથી.
 આ તો એક ટેવનો પ્રકાર છે.
 એથીયે વિશેષ પ્રકૃતિનો પ્રશ્ન છે
 પ્રશ્ન એટલે સ્થિતિ
 આ એક સ્થિતિ છે
 સ્થિત્યન્તર એક ભ્રમ છે અથવા ઝંખના છે
 અને એથી મૂર્ખતા છે
 બધા જ નાટ્યકારો મૂરખા છે
 કેમ કે તેઓ ભ્રમમાં છે
 તેઓ આંધળા છે.
 હસવા જેવી વાત છે :

આંધળો માણસ રૂપકો લખે !
 તો ફરી કહું છું કે આ એક સ્થિતિ છે
 પ્રશ્ન એનો પર્યાય છે
 પ્રશ્ન એ સ્થિતિનો સળવળાટ નથી
 માત્ર પર્યાય છે,
 પર્યાય પણ નથી
 કેમ કે માણસનો પર્યાય માણસ છે.
 માણસનું કોઈ ઉપમાન નથી.
 તમે એને અનુપમ કહી શકો.
 જોકે એને એક લાભ છે
 મૂરખ બનવાનો.
 એ મૂરખ બની શકે છે
 યુગો સુધી મૂરખ બની શકે છે.
 આ લાભ માત્ર એના જ ભાગ્યમાં છે.
 મૂર્ખતા એ માણસનું સદ્ભાગ્ય છે,
 વ્યાવર્તકતા છે.
 મૂર્ખતા એ બુદ્ધિનો જ અંશ છે.
 વિચારી જોજો
 બુદ્ધિ વગર મૂર્ખતા સંભવે નહીં.
 અને બુદ્ધિ એ માણસનું સદ્ભાગ્ય છે
 કારણ કે એથી સમય પસાર થઈ જાય છે.
 બુદ્ધિને કારણે તમે
 સોલંકી યુગમાં પાંગરેલી
 દેવાલયોની સ્થાપત્યરચનાનું મૂળ
 શોધી શકો છો,
 ગુજરાતનાં બંદરોએ
 આપણી પ્રજાને
 દરિયાઈ સફર
 તથા દરિયાઈ વેપારની તમન્ના
 અને કુનેહ બક્ષી છે એવું પ્રતિપાદન કરી શકો છો,

બુદ્ધિને કારણે જ તમે
 લોકશાહીનાં મૂલ્યોની દૃષ્ટિએ
 સ્વરાજ્યનાં
 વીસ વર્ષનું સરવૈયું કાઢવામાં
 છ અઠવાડિયાં ગાળી શકો છો,
 બુદ્ધિને કારણે જ તમે
 ગુજરાતના
 આર્થિક વિકાસની સમસ્યાઓ
 ઉકેલી શકો છો,
 ગુજરાતમાં
 શિષ્ટ સંગીતના
 ઉદ્ભવ અને વિકાસ પર પ્રકાશ ફેંકી શકો છો,
 બુદ્ધિને કારણે તમે ભાષાશાસ્ત્રમાં ડોકિયું કરી શકો છો
 ડૉક્ટર બની શકો છો
 નોકરી કરી શકો છો
 બસ પકડી શકો છો
 પરદેશ જઈ શકો છો
 છાપાં કાઢી શકો છો
 ભાષણ કરી શકો છો
 હરીફાઈ યોજી શકો છો
 ‘બધું જ ક્ષણિક છે’ એવું પ્રતિપાદન કરી શકો છો
 બોલતા બંધ થઈ શકો છો
 ઘાસની રોટલી કરી શકો છો
 દુખાવાને હાંકી કાઢવાનો ત્વરિત ઉકેલ શોધી શકો છો,
 સ્ત્રીરોગ અને પ્રસવવિદ્યા અંગેની
 ખાસ ટિકિટો બહાર પાડી શકો છો,
 કલાકના અઢી હજાર રૂપિયા કમાઈ શકો છો,
 દુનિયાને ગાંડી કરી શકો છો,
 સૌંદર્યસમૃદ્ધિ માટે
 ઝાડનાં પાંદડાંઓનો ઉપયોગ કરી શકો છો,

ચેપી રોગો અને ગંદકીની નાબૂદી માટે
 ઝૂંબેશ ચલાવી શકો છો,
 સીધો બિહાર પહોંચતો પેકિંગનો રસ્તો શોધી શકો છો,
 હેત્રી મિલરની મુલાકાત લઈ શકો છો,
 ૫૧ વર્ષ સુધી માનવહિતપરાયણ
 ચિંતનમગ્ન અને અમૂલ્ય એવું જીવન ગાળી શકો છો,
 બુદ્ધિને કારણે સ્ત્રીઓ પંડિત થઈ શકે છે
 રસજ્ઞ થઈ શકે છે
 કુટુંબપોષક થઈ શકે છે,
 બુદ્ધિને કારણે જ
 અવિદ્યાનો પુરસ્કાર કે તિરસ્કાર કરી શકો છો.
 સાચે જ માણસ ભાગ્યવાન પ્રાણી છે.
 હું હતાશ થવા કરતાં
 મૂરખ થવાનું પસંદ કરું
 પણ એ મારા હાથની વાત નથી
 કશું જ મારા હાથમાં નથી
 મારા હાથ પણ મારા હાથની વાત નથી.
 હું સાકરની મીઠાશ ગુમાવી બેઠો છું.
 વસંતઋતુમાં વિહ્વળ થઈ શકતો નથી
 ખાટી કેરીની કચુંબર મને ભાવતી હતી,
 પણ હવે —
 અને છતાં હું ખાઉં છું
 ઘરમાં, હોટલોમાં
 મહેમાન બનીને મિજબાનીઓમાં હું ખાઉં છું —
 હું જાણું છું કે હું ખવાઈ ગયો છું
 અને છતાંયે હું ખાઉં છું.
 ખવાઈ ગયેલો માણસ ખાઈ શકતો નથી
 હાથ વગરનો માણસ લખી શકતો નથી
 અને છતાં હું લખું છું.
 આંખ વગરનો હોવા છતાં

રંગીન પુસ્તકો છપાવું છું
 એક ટેવ છે આ,
 માણસની આ ટેવ છે.
 મૂર્ખ મટી ગયેલા દુર્ભાગી માણસની આ ટેવ છે,
 માત્ર ટેવ છે.
 ઊંઘમાં પણ એ લખતો જ હોય છે.
 અભિમાનથી નથી કહેતો
 અભિમાન માણસને હોઈ શકે નહીં
 અભિમાન વંદાને કે કાબરને હોય
 માણસને અભિમાન શેનું ?
 માણસ મૂરખ હોય કે દુર્ભાગી હોય -
 પણ ના
 માણસ દુર્ભાગી નથી
 માણસ સદ્ભાગી છે.
 માણસ મૂરખ જ હોઈ શકે.
 હું હજી માણસ જ છું
 કેમ કે દુઃખ એ જ સત્ય છે.
 સુખ તો માયા છે
 એનું દુઃખ તો પરમ ધન છે.
 આ મારી વાત છે
 બુદ્ધિશાળી માણસની વાત છે
 માણસની વાત છે
 મૂર્ખ રહેવા સર્જાયેલા માણસની વાત છે.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૭

‘માણસની વાત’ વિશે મેં અગાઉ લખ્યું છે તે જોયા વિના આજે ઝીણવટથી વાંચીને પ્રતિભાવ
 નોંધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. એ પહેલાં કહી દઉં કે લાભશંકરની કવિતાની લયસિદ્ધિ છેલ્લા
 પાંચ દાયકામાં સતત અનુભવી છે. આ પણ કવિપ્રતિભાનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે.

‘માણસની વાત’માં લયની ઋતુઓ બદલાય છે, જે આનંદદાયી છે પણ અર્થના તારતમ્યનું
 શું ? ‘તારતમ્ય’ શબ્દ લખતાં કવિની પંક્તિ યાદ આવી :

‘તારતમ્યોનાં કબૂતર

ભીંત પર બેસી કરે છે પ્રેમ તે જોયા કરું છું.’ (પૃ. ૧૭)

સેવી ન શકાયેલું પ્રણયનું ઈંદુ અને વાંઝણી ભીંતોના શબ્દ-સંયોજનથી હરાયાં ઢોર જેમ ભીંતોના દોડવાની ક્રિયા લંબાય છે. ‘અટકતું નથી મારી નજરનું આ નદીપૂર !’ ભીંતનું નદી બનવું, અને વળી ચરબીની દીવાલોનું પ્રત્યક્ષ થવું.

‘પવન તો વાય છે,

શબ્દોના પડછાયા પણ હલે છે

ઊંઘણશી દીવાલોનાં નસકોરાંનો અવાજ પણ

સંભળાય છે.

પણ જાણે બધું

બેસૂધ અને બહેરું બહેરું લાગ્યા કરે છે.’ (પૃ. ૧૮)

કાવ્ય શરૂ થયું દલપતરામ સુધી આવેલી ‘દીપકના બે દીકરા કાજળ ને અજવાસ’ સૂચવતી અર્થ-પરંપરાથી. કવિ જગતને શ્વેત-શ્યામના વિભાજનમાં નથી જોવાના એ તો લાઠાનો ભાવક અગાઉથી જાણે છે. અપેક્ષા જાગે છે બુદ્ધિ અને વાસના વિશે કવિના સંકેતની. પણ એ તો ભાવક સામે કલ્પનો મૂકી દે છે :

‘કિલયોપેટ્ટા દાસીના સ્તનમાં

સોનાની ટાંકણી ઘોંચે

અને આપણે

વાસના અને બુદ્ધિ વચ્ચે સંઘર્ષ થાય તો

બુદ્ધિને સ્વીકારીએ

વાસનાને નહીં.

આખલાની ખાંધમાં

ઝગમગી રહેલી તલવાર

ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થવા માંડે

અને આંખોમાં બુદ્ધિ ચમકવા માંડે -’ (પૃ. ૪)

સ્વતંત્ર કલ્પન તરીકે ‘આખલાની ખાંધમાં (કાંધમાં) ઝગમગી રહેલી તલવાર ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થવા માંડે’ સ્મૃતિમાં છપાઈ જાય. બલ્કે ભાવકની સંવેદના પર પ્રહાર કરે. પણ દાસીના સ્તનમાં સોનાની ટાંકણી ઘાંચતી કિલયોપેટ્ટાની વાસનાને આખલાની કાંધમાં ઉતારેલી તલવાર સાથે કૂરતાનો સંબંધ છે - એ પણ વાસના છે એમ તારવી શકાય, પરંતુ અહીં સામ્ય ક્રિયાનું છે. વાસના અને બુદ્ધિના દ્વંદ્વ વિશે ભાવકની અભિજ્ઞા વધતી નથી.

શ્રી રાધેશ્યામ શર્માએ લખેલું : ‘શબ્દબ્રહ્મમાં જ ભ્રમ વરતાઈ ચૂક્યો પછી શબ્દોની

ચરબીવાળી કવિતાનું લેખન લેશ પણ આગળ ક્યાંથી ચાલી શકે ? આ કૃતિમાં પણ શબ્દમેદના થર જોવા મળે છે. ‘સફેદ બકરીની પીઠનો ઘસારો મારી નજરને ગલીપચી કરતાં મને ઓગાળે છે’ એ બોદલેરિયન પંક્તિ પછી આશરે એંશી જેટલી લીટીઓ, મારું ચાલે તો કાપી નાખું. ‘વાસના’ની પુનરુક્તિ અને મન્મથના તુફાની તોખારને આટલી લીટીઓની ભોમ મળે તે ખૂંચે છે. જોકે ‘દેહકળી દિગંબર’વાળી પંક્તિઓ આકર્ષક છે.’ (પૃ.૪૩)

ઉપર્યુક્ત એંશી જેટલી લીટીઓમાં મુખ્યત્વે સંભોગનું એકપક્ષી વર્ણન છે પણ સ્થૂલ નથી. ‘દેહકળી દિગંબર’ જેવાં કલ્પનો બીજાં પણ છે. ‘જાણશો મૃત્યુથી પ્રીતિ’ ઉમાશંકરનું સ્મરણ કરાવે, બાણ ભદ્ર સંદર્ભે પણ સરવાળે શર્માજીની વાત સાચી લાગે. જે માણસની વાત છે એ અહીં બિનંગત મટી અંગત દેહલીલામાં રમમાણ લાગે. આ દીર્ઘ કાવ્યની રચનારીતિ ઉદ્દગાર પ્રધાન છે. વિધાન-સ્ટેટમેન્ટ થતાં જાય છે અને સમાજ-સંસ્કૃતિનાં સ્વીકૃત ગૃહીતો વિશે પ્રશ્ન કરી કવિ નિર્ભાન્ત થવા સૂચવે છે – ઘણાખરા અવલોકનકારોએ આ રચનાને નિર્ભાન્ત થવાની પ્રક્રિયારૂપે જોઈ છે.

શ્રી રાધેશ્યામ શર્માએ આ રચનાનું મૂલ્યાંકન કરતાં જે ચાર લક્ષણ તારવ્યાં છે એમાં ત્રીજા સાથે ઉમેર્યું છે : ‘પ્રવર્તમાન આસ્થામાં જ અશ્રદ્ધા અને એટલે વિસંગતિસભર લીલાઓ પરત્વેનો અધિક અનુરાગ પણ જોવા મળે છે.’

શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ લખ્યું છે :

‘લાભશંકર ઠાકર કૃત ‘માણસની વાત’ (૧૯૬૭) એ દીર્ઘ કૃતિ રાવજીની પેઠે બિન-અંગત નથી, અંગત છતાં સૌ કોઈની છે, રાવજીની પેઠે કેવળ કલ્પનો દ્વારા પ્રસ્તુત થતી નથી, સીધા કથનનો આધાર લે છે. અને છતાં ચિત્રાત્મકતા સાધ્ય વગર રહેતી નથી પણ મારે મન એનું મુખ્ય આકર્ષણ એનો લય છે.

‘બત્રીસ વરસથી

થરકતી દીવાની વાટમાં જોઉં છું;

દીપકના બે દીકરા

કાજળ ને અજવાસ.’

ત્રીજી ને ચોથી લીટી તો દોહરાની પંક્તિ બને છે. કવિ આગળ જતાં છંદોના ટુકડા, જોડકણાં, લોકગીત આદિના લય પણ લીલયા કૃતિમાં વણી લેતા ચાલે છે, અપદાગદના અણસારા આવ્યા કરે છે, પણ સમગ્ર લયમાં ન્હાનાલાલીય નહીં પણ ચોખ્ખી લાભશંકરીય મુદ્રા ઊઠે છે, જે પકડવી એ આ કાવ્યના આસ્વાદ માટે આવશ્યક છે. (શબ્દની શક્તિ પૃ. ૧૪૨)

મારી પાસે કલકત્તાથી મળેલો ઉમાશંકરભાઈનો ફોટોગ્રાફ હતો, એમના હાથમાં ‘વહી

જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ છે અને એમના ચહેરા પર ખીલતી પ્રસન્નતા છે. ઉમાશંકરભાઈએ ‘માણસની વાત’ને આસ્વાદ્ય રચના કહી છે, પણ એમની સાથે ચર્ચા કરવાની તક મળી હોત તો ‘નિભ્રાન્તિ’ વિશે શક્ય સ્પષ્ટતા થાય. લાઁઠા. પોતે ભ્રાન્તિ વિશે સ્પષ્ટ થવા ઝંખે છે ખરા ? કંઈ પણ તારવવું આ કવિતામાં રહેલી લયાત્મક સર્જકતાને અન્યાય કરવા જેવું છે છતાં ‘કમ ખર્ચનાં રોલિંગ શટરો પર ખીલેલા કમળમાં ભગવાન વિષ્ણુ જાગી ગયાનો ડોળ કરે છે અને દીપકના દીકરાને આંખમાં આંજી શાન્તાકાર બને છે.’ પછી કાલ્પનાયક પોતાને રોલિંગ શટર કહે છે. લાઁઠા.ની રચનારીતિથી અનભિજ્ઞ ભાવક આટલું જોડી શકે પણ પછી :

‘કિલઓપેટ્રા દાસીની કમળ જેવી છાતી પર બેઠેલ
 વિશ્વાધાર ભગવાન વિષ્ણુના કપાળમાં
 બરાબર વચ્ચે
 કે આજુબાજુ
 સોનાની કે લોખંડની ટાંકણી
 ઘોંચી શકે છે.
 એ હકીકતને ભૂલવા
 રોલિંગ શટર પરથી રોજ
 પ્રેમની કળીઓ આળસ મરડે છે.’ (પૃ. ૫)

ભારતીય પુરાકલ્પન ભગવાન વિષ્ણુ અને ઐતિહાસિક છતાં દંતકથા રૂપ રાણી કિલયોપેટ્રા, અને વળી એનીય દાસીની છાતી – આ સંયોજન સહૃદય ભાવકને સૌંદર્યાનુભૂતિ કરાવશે કે મૂંઝવશે ? કાલ્પશાસ્ત્રની પરિભાષામાં આ રસવિદ્યન કહેવાય કે કેમ એની ચર્ચા અજિત ઠાકોર કે વિજય પંડ્યાએ કરવી જોઈએ. કવિશ્રી સિતાંશુ યશશંદ્ર પુરાકલ્પનનો વિનિયોગ કરે છે ત્યારે સંદિગ્ધતાનો આશ્રય લેતા નથી, સંકુલતા આવકાર્ય છે.

શબ્દને નચિકેતાની આંખથી તાક્યા કરવાની ક્રિયા તો વિધાયક છે. નચિકેતા સ્પષ્ટ છે પોતાના પ્રશ્ન વિશે, તો એને આ ભ્રાન્તિની પ્રક્રિયામાં કેમ સામેલ કર્યો ? ‘તળેઉપર’ એ લાઁઠા.નો પ્રિય શબ્દપ્રયોગ હતો. કિલયોપેટ્રા પછી નચિકેતા આવે એમાં કાલવ્યુત્ક્રમ જોવાની એ છૂટ નથી આપતા.

‘મનુષ્યને ઓળખતો છતાંય હું
 ચાહી શકું કેમ મને ?
 તને
 અને તેમને ?’

હવે પછી તે તે મનુષ્યોની સૂચિ મુકાય છે. સાદાં વિદ્યાનો ભેગાં સામાન્ય ભાવકને

ચોકાવનારાં વિધાનો આવે છે : ‘કાયદેસર ગર્ભપાતનો વિરોધ કરતા’, ‘અભિનેત્રી પરના બળાત્કારમાં’, ‘મોરારજીભાઈની સભામાં ઉમદા ધુમ્મપાન કરતા,’ પછી માણસો ભેગી દીવાલ ભળે છે : રસ પડે એવું કલ્પન રચાય છે :

‘ઘડિયાળ વગરના બાજુના રૂમમાં ઊગી નીકળતા
 નસકોરાના ઝાડને
 ચાદરમાં લપેટી શકીશ ખરો ?
 કપડાં વગરની પછીતને વળતા
 પરસેવાને
 લૂછી શકીશ ખરો ?’ (પૃ. ૮)

કર્તા ‘હું’ હોય કે ‘તું’ – અહીં ફેર પડતો નથી. પછી લાઠાનો પક્ષપાત ધરાવતો શબ્દ આવે છે : ‘ખૂજલી’, ‘સ્વપ્નની તિરાડ’, ‘ભૂરી ઊંઘનાં ભીનાં પગલાંને હું ચોરપગલે લૂછી શકીશ, તો પછી કૂતરાં કમાડ શા માટે ?’ એક નવી ટેક મળી ગઈ : શા માટે ? આ પ્રાસની મદદથી ‘ચા માટે’ સુધી પહોંચી જવાયું. લાઠાની આ લીલાની અડફેટમાં કેટલાક કવિમિત્રો આવી ગયા. કવિતામાં એક પ્રાસયુગ સર્જાયો અને શમી ગયો.

‘એણે ઇયળને ગરુડ બનીને
 ઊડતી કલ્પી’ (પૃ. ૧૧)

આવાં સર્રિયલ કલ્પનો પણ આવતાં રહે છે.

‘અધમણ સોનું સવામણ રૂપું’ – લાઠા સારું ગાતા હતા, તો લોકગીત પણ યાદ આવી જાય. બાળવાર્તા પણ : ‘ચકોભાઈ હાંકે, હો રસિયા, ચકી વડુ બેસે હો રસિયા.’

લાઠાને કેટકેટલાં પ્રત્યે પ્રેમ છે ! કિલયોપેટ્ટા છે તો ચકીવડુ પણ છે. એ જ રીતે મૃત સાધુ, મેલી વિદ્યાને લગતી અખબારી વાસ્તવિકતા પણ ઉમેરાય છે. ‘છત ખરે છે રોજ એના છિદ્રમાંથી ગોળ ચાંદરડાં ગરે’ – સરખાવો રમ્ય ઘોષાનું પેલું ચાંદરણું ! ‘કાયબાની પીઠ જેવી સાંજ’, ‘મારી ચામડી થીજી ગયેલી ભીંત છે.’ લાઠાની સર્જકતા નવાં સાદૃશ્ય રચવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

‘શું એ હું હતો જે કાચનો ભૂકો ખાઈ શકતો ?
 મારી ચરબીમાં બોળીબોળીને
 શબ્દો પેટાવું છું –
 પણ સળગતા નથી.
 એના ભભકતા પ્રકાશમાં
 દીપકાના બે દીકરાને હું જોઈ શકતો નથી.’ (પૃ. ૨૦)

શબ્દની શક્તિનો, કવિની સાધના અને શ્રદ્ધાનો આ કાવ્યનાયક સ્વીકાર કરતો નથી,

પોતાને ‘સો અહમ્’ કે ‘અનલહક’ માનતા કવિઓમાં પણ લાંઠાં નથી. ‘દુઃખ, દરદ, કંપલિયત, કૂરતા, મૃત્યુ – આ બધું છતાં જિંદગી જીવવા જેવી છે. પછી યઃ અન્તઃ પ્રવિશ્ય મમવાચમ્’ નામના સંસ્કૃત શ્લોકનો અનુવાદ આવે છે. ‘તે અખિલ શક્તિધર પરમપુરુષને હું નમસ્કાર કરતો નથી. કેમ કે મારે અંતઃકરણ નથી.’ વૈદરાજ લાંઠાં તો જાણે છે કે અંતઃકરણ એટલે શું પણ આ કાવ્યનાયક જાણતો નથી, એ ઈશ્વરને ભજી શકતો નથી, ત્યજી શકતો નથી, અહીં પસંદગીનો પ્રશ્ન આવે છે : ‘ફીડમ ઓફ ચોઇસ.’ પસંદગી ન કરવી એ પણ એક પસંદગી છે. પણ લાંઠાંનો કાવ્યનાયક કહે છે : ‘મારે કોઈ પસંદગી કરવાની આવે એમ હું માની શકતો નથી. હવે હું કદાચ મને મળી શકીશ.’ એમ લાગે કે ‘ચોઇસલેસ અવરનેસ’ની દિશામાં આગળ વધાશે પણ કાવ્યનાયક તુરત પ્રશ્નમાં વળી જાય છે ! ‘તમે કદી તમને મળ્યા છો ? જવાબ તો કોણ આપવાનું હતું ? પણ કાવ્યનાયક તારવે છે : માણસ ધર્મ, અમૃત, જ્ઞાન, ચિંતન, પ્રેમ, પરાક્રમ, પરાજય – આ બધાથી ખવાઈ ગયો છે.’ – શું આમ તારવવું એ નિભ્રાન્તિ છે ? કે ભ્રાન્તિ ? જ્ઞાન અને પ્રેમને કેવી રીતે નકારાત્મક ઠરાવી શકો ? લાંઠાં સ્વયં કેટલા બધા પ્રેમાળ હતા !

કાવ્યને અંતે ‘બુદ્ધિશાળી = મૂર્ખ’ એવું સમીકરણ રચાયું છે, એ તો આખા કાવ્યમાં પડઘાતું રહ્યું છે પણ ‘દુઃખ એ જ સત્ય છે, સુખ તો માયા છે.’ આ વિધાનમાં સધિયારો જોઈ શકાય. ‘છે’ અને ‘નથી’ના આટાપાટામાં ક્યાંક દુઃખ રૂપી પરમ ધન પામી શકાય છે, આ એક અણધારી મોકળાશ લાંઠાંએ આપી છે. કહી શકાય કે દુઃખના સ્વીકાર વિના ‘માણસની વાત’ માંડી શકાઈ ન હોત.

ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રના સંવાદમાં સૂચવાયું છે : ધર્મના પાલનથી દુઃખો પ્રાપ્ત થશે, દુઃખોથી સ્મરણ થશે શ્રીકૃષ્ણનું. લાંઠાંએ છેલ્લે ગીતા વિશે લખ્યું છે. પણ અહીં દુઃખો પરમતત્ત્વનાં પ્રવક્તા નથી. દુઃખ માણસને માણસ તરીકે ઓળખાવે છે. આટલા તારણમાં બંધાવામાં લાંઠાંની ચેતનાને બાધ નહીં હોય.

૨૦૦૫-૨૦૧૬

૧૨. 'મેં કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી' – રચનાબંધનો ચમત્કાર

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

મેં કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી

કપાયેલી પાંખોવાળું કબૂતર
ક્યારનુંય
શેરીમાં ફફડ્યા કરે છે.
વન્ધ્યાના ગર્ભાશયની
રિક્તતા
શેરીમાં થરક્યા કરે છે.
શેરીના ખાબોચિયામાં
આજે ફરી
શતસહસ્ર જંતુઓ જન્મ પામ્યાં.
પાંડુ વર્ણનો એક વૃદ્ધ
પશ્ચિમ ભણી ડગ ભરતાં
શેરીની વિષમ ભૂમિમાં
ઠેસ ખાઈને પડી ગયો.
તેમ છતાં
એક પતંગિયું
મારી ખરબચડી કાળી દીવાલો પર
બેઠું ન બેઠું...
અને
મેં કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી.

‘ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ’ (૨૪-૧-૨૦૧૬)ની રવિવાર-પૂર્તિમાં સૌમ્ય લાખાણીએ લીધેલી મુલાકાતમાં ફિલ્મ-દિગ્દર્શક અભિષેક કપૂર કહે છે કે ‘નવી ફિલ્મનો અર્થ છે તમે નવી વ્યક્તિ છો.’ (A new movie means you are a new person) અને પછી ભારપૂર્વક ઉમેરે છે કે I do not want to have a signature કોઈ પણ સર્જક માટે આ લાલબત્તી છે. લાભશંકર ઠાકર માટે એમ કહી શકાય કે આ શરત તેઓ નભાવી શક્યા નથી. કોઈ એક કિનારા પર તેઓ સ્થિર રહ્યા; કોઈ અન્ય કિનારા પર પોતાની જાતને તેઓ નાંગરી શક્યા નહીં. પ્રારંભમાં જે એમનો કેટલોક વિશેષ રહ્યો તે વિશેષ જ પછીથી એમની રચનાઓમાં શેષ રહ્યો. એમની રચનાઓમાં અટકી ગયેલા કાવ્યનું સંવક્ષણ (stuck poem syndrome) જોવાય છે. એટલે કે લાભશંકર પૂર્વકાવ્યપિંડથી અલગ કોઈ નવો કાવ્યપિંડ પછી જન્માવી શક્યા નથી. એમની પ્રારંભની ‘વહી જતી રમ્ય ઘોષા’ની પારંપરિક છાંદસ રચનાઓ પછી એમણે જે ‘તડકો’ કે ‘અવાજને ખોદી શકાતો નથી’થી તર્કમુક્ત સાહચર્યપદ્ધતિનો વિનિયોગ કર્યો એ જ પછીથી રચનાપ્રક્રિયાને આગળ ધરતો રચનાના અંતિમ પરિણામની ઓછી ખેવના સાથે આગળ ને આગળ વધતો રહ્યો. એમ કહી શકાય કે મોટાભાગની એમની રચનાઓ કાવ્ય કરતાં કાવ્યના ડોળિયાં વધુ છે. પરિણામે લાભશંકર સહેલાઈથી ગળે ન ઊતરે એવા કવિ (unpalatable) બન્યા. કદાચ એ કારણે લાભશંકર હોવા જોઈએ એના કરતાં વધુ સમર્થ સાહિત્યકાર (literary heavy weight) ગણાયા.

રચના કરતાં રચનાપ્રક્રિયા પર ભાર મૂકતી એમની ‘મારા નામને દરવાજે’ કાવ્યસંગ્રહની એક રચના ‘મેં કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી’ને અહીં સઘન તપાસ માટે હાથ ધરી છે. આધુનિકતાવાદી કાળની આ અછાંદસ રચના જે રીતે પાંચ સળ(folds)માં ખૂલેલી છે અને એ પાંચ સળનો જે રીતે પરસ્પરનો સંબંધ રચાયો છે, એમાં સાતત્ય છે અને વૈયક્તિકતા પણ છે; અને એ બધાંને જોડતી અંતે પાછી કોઈ કવિચેતનાની ઉપસ્થિતિ છે. ગિલે દેલ્યૂઝે (Gilles Deleuze) લાઇબનિટ્ઝ (Leibnitz)માંથી ઉપાડેલી સંજ્ઞા ‘સળ’ (fold)નું અહીં વપરાયેલી ‘સળ’ સંજ્ઞા સાથે અનુસંધાન છે. ૧૭મી સદીની યુરોપિય સંસ્કૃતિની બેરોક શૈલી (Baroque)નાં મૂર્તિશિલ્પોમાં પ્રગટ સળો, સાતત્ય અને વૈયક્તિકતાનું સંયોજન નિર્દેશ છે. બરાબર એવું જ સંયોજન લાભશંકરની આ રચનામાં પાંચ સળો વચ્ચે જોવાય છે.

વળી, આ પાંચ સળમાં બહારનાં દશ્યો છે અને દશ્યોમાં નકારાત્મકતા છે : કપાયેલી પાંખવાળું કબૂતર, થરકતી રિક્તતા, ખાબોચિયાનાં જંતુઓ, મરણાસન્ન વૃદ્ધનું પતન અને ખરબચડી કાળી દીવાલ. – આમ જુઓ તો આ દશ્યોને એકબીજા સાથે કોઈ સંબંધ નથી. હા, એ બધાં શેરીદશ્યો છે પણ આ બધાં દશ્યોને જોતી કવિચેતના સાથે એનો સંબંધ છે. આ કવિચેતના અવરોધી વચ્ચે પાંગરી રહી છે. ‘તેમ છતાં’ જેવો વાક્યખંડ એ રીતે આ રચનાનો મર્મઅંશ છે. કવિતાના જન્મ પહેલાં, જન્મ વચ્ચે અને જન્મ સામે કેટલાય અંતરાયો છે. અહીં

‘તેમ છતાં’ જેવો વાક્યખંડ પહેલા ચાર સળ વાક્યસંકેતોને કવિતાના રચનામાર્ગના આંતરસંકેતોમાં પલટી નાખે છે. રચનાબંધનો આ ચમત્કાર છે. પાછો વાક્યસંકેતોની હૂબહૂ ઇન્દ્રિયગત તાદૃશતાનો પણ અહીં મહિમા છે.

પહેલા બે વળનો સમાંતર વાક્યલય રચનાપ્રવેશનું આકર્ષણ બને છે :

‘કપાયેલી પાંખોવાળું કબૂતર

ક્યારનુંય

શેરીમાં ફફડ્યા કરે છે.

વન્ધ્યાના ગર્ભાશયની

રિક્તતા

શેરીમાં થરક્યા કરે છે.’

કપાયેલી પાંખનું કબૂતર કદાચ છેક વાલ્મીકિના કૌંચવધને પણ જઈને સ્પર્શી શકે તેમ છે. પહેલા વળમાં મૂર્તનું સામીપ્ય અને બીજા વળમાં અમૂર્તની મૂર્તતા અસરકારક છે. ત્રીજા વળમાં ‘આજે ફરી’ વાક્યખંડમાં પુનરાવૃત્ત થયા કરતો અકળાવનારો close upનો અનુભવ છે : ‘ખાબોચિયામાં’ ‘શતસહસ્ર જંતુઓ જન્મ’ પામ્યાં છે. ચોથા વળમાં ‘વૃદ્ધ પડી ગયો’ના દૃશ્યને વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણોની ફેમમાં ગોઠવી ધ્યાનપાત્ર બનાવ્યું છે. આ ચાર બહારનાં શેરી-દૃશ્યો છે ? કે પછી કવિના ચિત્તની ભાવદશાઓ છે ? કપાયેલા કબૂતર દ્વારા ગતિરોધનો સંકેત સ્પષ્ટ છે; અંદરથી કોઈ ગતિને કાપી રહ્યું છે. ‘ગર્ભાશય’ સર્જનસ્થળ છે પણ તે વંધ્ય છે અને તેથી રિક્ત છે પણ રિક્તતા સતત અનુભવ આપ્યા કરે છે. (યાદ કરો એલિયટનું The Waste land.) અંદરની ખાબોચિયા જેવી સંકુચિત સીમાઓમાં ક્ષુદ્ર અને ક્ષુલ્લક કશુંક જન્મ્યા કરે છે, નિરર્થક જાય છે. ‘ગર્ભાશય’ રિક્તતા પછી ‘શતસહસ્ર જંતુઓનો જન્મ’ એક વ્યર્થતાની નજીક મૂકે છે. અને છેલ્લો નિષ્કળતાનો મૃત્યુ જેવો (Deathlike) અનુભવ છે ‘પાંડુ વર્ણ’, વૃદ્ધનો કે કવિતાનો ? પશ્ચિમ ભણી ડગ માંડતો વૃદ્ધ કે અસ્ત ગતિની મરણાસન્ન કવિતા ? વિષમભૂમિ અને ઠેશ કે વાંધાઓ અને ગોથાં ? આમ કુલ આ ચાર સળ (Folds)માં શેરીનું સાતત્ય છે અને રજૂઆતમાં નકારાત્મક ભૂમિકાઓની અલગ અલગ વૈયક્તિકતા છે.

આ બધા અવરોધો છતાં અને નકારાત્મક દૃશ્યો છતાં હવે નકારાત્મક (ખરબચડી કાળી દીવાલો) ફેમ વચ્ચે પહેલી વાર પતંગિયું દાખલ થયું છે. અગાઉના બધા જ સંદર્ભોને આવરી લેતો આ નાજુક સંદર્ભ બલિષ્ઠ પ્રતીક સાબિત થાય છે. કબૂતરના ગતિરોધ સામે, થરકતી રિક્તતા સામે, ક્ષુલ્લક જંતુઓ સામે, વૃદ્ધના ‘પાંડુ વર્ણ’ની સામે તેમજ ખરબચડી કાળી દીવાલોની સામે પતંગિયું મુકાયું છે. પતંગિયું આ બધાનો પ્રાણપ્રદ પ્રતિકાર છે. આવા પ્રાણપ્રદ પ્રતિકારનો આંતરિક આવિષ્કાર જ કવિને ‘કવિતા લખવાની શરૂઆત’ કરવા તરફ લઈ જાય છે.

કોઈ કવિના આંતર-અવરોધો વચ્ચે અલપઝલપ ઊતરી આવતા મનના કોઈ ચંચળ સંવેદનનો વેગ આ રચનામાં ધ્વનિત થતો ઝિલાયો છે. આધુનિકતાવાદી કાળની આ રચનામાં શરૂના ચાર સળમાં સંવેદાયેલા ચાર અલગ અલગ પ્રત્યક્ષો (perceptions) અને છેલ્લે પાંચમા સળમાં આવતો ખરબચડી કાળી દીવાલો પરના પતંગિયાનો પ્રત્યક્ષ – આ સર્વને કવિતા લખવાની શરૂઆત કરતી કવિચેતના સર્જનપ્રક્રિયાના આંતરિક સંદર્ભમાં બાંધી લે છે. પહેલા ચાર સળની ચિત્રપ્રસ્તુતિઓ (pictorial presentation) અને પાંચમા સળનો પતંગિયાનો કાળી ખરબચડી દીવાલ પરનો Closeup – લેખનની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાતા એક બલિષ્ઠ અર્થ (Strong meaning) ઊભો કરે છે. એવું પણ કહી શકાય કે અહીં લખવાની શરૂઆત કરતો કવિ પોતે શોષેલા બહારના જીવનને સુયોજિત કરવા તરફ વળી રહ્યો છે. અહીં કવિતા દ્વારા કવિતાની લખવાની પ્રક્રિયાને વ્યંજિત કરતો પ્રયાસ આ રચનાને અધિકાવ્ય (Metapoem) તરીકે ઓળખાવવા આપણને પ્રેરે તો એ ઉચિત છે.

૧૩. અનન્ય કાવ્યત્વ દર્શાવતું કાવ્ય

રાજેન્દ્ર પટેલ

હું એને જગાડું છું

હું
દરિયાના જળરાશિમાં
હલબલતો વિસ્તાર.
પવનની ગલીપચીનાં
ગતિશીલ શિલ્પોને
મેં નકાર્યાં નથી.
ને
ચંદ્રના શીતલ લેપોથી
આકાશને પલાળી નાખ્યું છે.
ટેકરીઓની
ઉત્કૃલ્લ છાતીની છાયાઓથી
ટકરાયો છું
ને પર્વતની
પ્રલંબ કાયાઓ સાથે
મૈથુનમગ્ન બન્યો છું.
કાંઠા-ખડક પર
જાળ નાખી,
ઈશ્વર ઊંઘી ગયો છે;
હું
એને જગાડું છું.

કવિ લાભશંકર ઠાકર ગુજરાતી કાવ્યવિશ્વના એક વિલક્ષણ કવિ છે. એમનાં કાવ્યોમાં ત્રણ પ્રકારનાં કાવ્ય-પરિમાણો જોવા મળે છે. પ્રથમ પરિમાણ એમની શબ્દ-લીલાની સર્જકતાથી સર્જાય છે. એમનાં કાવ્યોમાં શબ્દો સહજ અને વિશિષ્ટ લય અને નાદથી રસેલાં હોય છે. આ અપૂર્વ ભાષાકર્મમાં એમની નિજી કાવ્ય-મુદ્રા ઊભરી આવતી હોય છે. ‘તડકો’ કાવ્ય એ રીતે તપાસવા જેવું છે. બીજું પરિમાણ તે એમની કાવ્ય-ચેતના, તેની મથામણ અને આવેગભર્યો સઘન કાવ્ય-પ્રવાહ. ઊથલપાથલ થતી આ કવિચિત્તની ચેતના એક આગવી કાવ્ય-ગૂંથણી રચે છે. ‘પ્રશ્ન’ કાવ્ય એ રીતે આસ્વાદવાયોગ્ય છે. ત્રીજું પરિણામ એ એમનું કાવ્ય-વિઠન; એમની સહજ અને અહેતુક પ્રબળ વિસ્મયથી મુદ્રિત કાવ્ય-વિચારધારા. ચંદ્રકાન્ત શેઠ એમના એક કાવ્યસંગ્રહ સંદર્ભે નોંધે છે કે ભાષા-લય-પ્રતીક-કલ્પન-પુરાકલ્પન-આત્મકલ્પનની જટાજાળમાંથી એમની કવિતાનો એક અનન્ય બળવાન ચહેરો ઊપસી આવે છે. અપૂર્વ શબ્દ-લીલા, કાવ્ય-ચેતના અને કાવ્ય-વિચારતત્ત્વનું ત્રિપરિમાણિક કાવ્યત્વ એમની અરૂઢ કાવ્યશૈલીનું નિર્માણ કરે છે. જે કાવ્યમાં એકીસાથે એકરૂપ થયેલું લાઘી છે. પ્રસ્તુત કાવ્ય ‘હું એને જગાડું છું’ને એ રીતે અહીં આસ્વાદવાનો પ્રયાસ છે.

આ કાવ્યના આરંભે જ કાવ્યનાયક પોતાનો પરિચય આપી દે છે. અસ્તિત્વનાં કંઈ કેટલાય અગોચર પાસાંઓને વ્યક્ત કરતાં કવિ કહે છે :

‘હું
દરિયાના જળરાશિમાં
હલબલતો વિસ્તાર.’

સામાન્ય રીતે ‘વિસ્તાર’ સદા સ્થિર હોય છે – જોકે અહીં કોઈ નિશ્ચિત સ્થળની વાત નથી પણ જાણે કવિ ચેતોવિસ્તારની ગતિને નિર્દેશે છે જે સતત સક્રિય છે, સર્જનવિસર્જનની લીલામાં રત છે. સતત ચંચલ છતાં ડાયનેમિક.

‘પવનની ગલીપચીનાં
ગતિશીલ શિલ્પોને
મેં નકાર્યાં નથી.’

કવિસંવેદના કેટલી સૂક્ષ્મ તથા જાગ્રત છે તે બીજા કલ્પન-વિધાનથી અનુભવાય છે. ઇન્દ્રિયગોચર અનુભવ વ્યક્ત કરતા કવિ ‘ગલીપચી’ શબ્દનો આ કાવ્ય-ક્ષણે કેવો સુંદર વિનિયોગ કરે છે ! એટલે ફરીથી કવિ સ્થિરતામાં નહિ, અસ્થિરતાનો મહિમા કરે છે. નિતનવાં પરિવર્તનો તો જ શક્ય બને. શિલ્પો સ્થિર હોય પણ કવિએ તો જગાડવાનું જાણે પણ લીધું છે. એટલે બીજા કલ્પનમાં એ સ્થિરને અસ્થિરમાં રૂપાંતર કરતાં કહે છે કે ગતિશીલ શિલ્પોને નકાર્યાં નથી.

કાવ્યમાં હવે પછી જે કલ્પન આવે છે તે ઉપરના કલ્પન કરતાં જુદું છે. હવેની પંક્તિમાં

કવિ અદૃશ્યને દૃશ્યમાં પલટા છે !!

ચંદ્રના શીતલ લેપોથી

આકાશને પલાળી નાખ્યું છે.’

અદૃશ્ય આકાશને પલાળવાના ક્રિયાપદથી વિસ્મયકારી નવો અનુભવ કરાવે છે. એથી જ આ કાવ્ય એના કાવ્યત્વથી એક નવી ભાત પાડે છે. કવિતા વિશે વાત કરતાં આધુનિક કવિતાના મહાન કવિ-વિવેચક ટી. એસ. એલિએટ કહે છે :

I suppose it will be agreed that every good poet has something to give us besides pleasure, there is always the communication of some new experience, or some fresh understanding of the familiar, or the expression of something we have experienced but have no words for, which enlarge our consciousness or refines our sensibility... without producing these two effects it simply is not poetry.

T.S. Eliot, Poetry and Poets (London : Faber, 1957), p. 18.

એલિએટ કહે છે કે કદાચ તમે સહમત થશો કે દરેક સારા કવિએ આપણને આનંદ સાથે કશુંક આપવાનું પણ હોય છે, જેમાં નવીન અનુભૂતિનું પ્રત્યાયન હોય છે, અથવા જાણીતી વાતની તાજગીસભર નવી સમજ હોય છે, અથવા એવી અભિવ્યક્તિ કે જે અનુભવની અભિવ્યક્તિ માટે આપણને શબ્દો મળતા હોતા નથી, જે આપણો ચેતોવિસ્તાર કરે અથવા આપણી સંવેદનાઓને પરિશુદ્ધ કરે... આ બે વાનાં સર્જે નહિ તે સ્પષ્ટપણે કવિતા હોઈ શકે નહિ.

પ્રસ્તુત કાવ્ય આપણને એક નવીન અનુભવ કરાવે છે એટલું નહિ, પણ નવી સમજ માટે અવકાશ રચે છે. એલિએટે દર્શાવેલાં કાવ્યલક્ષણો પણ અહીં લાધે છે.

કાવ્યમાં હવે પછી આવતું કલ્પન વળી એક ત્રીજો નવીન અનુભવ કરાવે છે. કવિ વાસ્તવમાં જે ઊંઘી ગયું છે સર્જકત્વ તેને જગાડવા વિસ્મય આધારિત શબ્દભળે નવા અર્થના દ્વાર ખોલે છે. હવે કવિ આગળ સ્થિરતામાં સાયુજ્ય સાધી તેની સાથે એકરૂપ બની એને જગાડવાનું ભગીરથ કામ કરે છે.

પર્વતની

પ્રલંબ કાયાઓ સાથે

મૈથુનમગ્ન બન્યો છું.’

આટઆટલું મથવા પાછળનો સહજ અહેતુક પ્રયત્ન તો ચેતનાને જગાડવાનો છે. કવિ રૂપક પરંપરાનું મૂકે છે. ઈશ્વર. પણ એનો સંકેત નર્યો માણસ ભણી છે. કારણ કે આ સર્જકત્વ, આ મનુષ્યચેતના અથવા મનુષ્યમાં રહેલું ચેતનતત્ત્વ નામે ઈશ્વર સૂતું છે. બાહ્ય સૃષ્ટિનો

સર્જનહાર કદાચ ઊંઘી ગયો છે પણ અંદરનો સર્જક પણ સૂતો છે.

‘કાંઠા-ખડક પર
જાળ નાખી,
ઈશ્વર ઊંઘી ગયો છે;’

નિત્શેનો જેમ પણ કવિ કહેતા નથી કે ઈશ્વર મરી પરવાર્યો છે. નિત્શેને અભિપ્રેત તો છે : ‘God is dead; but knowing the ways of men, there may still exist caves in which his shadow will be exhibited for thousands of years. And we still have to eradicate his shadow too. (The Gay Science, 1882) આ કાવ્યમાં ઈશ્વરનો સંદર્ભ નિત્શે કરતાં જુદો છે.

ઉદમથી અલિપ્ત સર્જકચેતનાને જગાડવા કવિ કેટકેટલા આયામ આ નાના કાવ્યમાં કરે છે !! કવિ એ સંદર્ભ આ કાવ્યમાં પંચતત્ત્વનો ઉપયોગ કરે છે. જળ (જળરાશિ), વાયુ (પવન), અવકાશ (આકાશ), પૃથ્વી(ટેકરીઓ) અને અગ્નિ(મૈથુન) તમામ પંચતત્ત્વનો ખપ લે છે. સ્થિરને અસ્થિરમાં, અદૃશ્યને દૃશ્યમાં, મૂર્ત સાથે સંયોજન દ્વારા, માયા પાથરીને જે સૂઈ ગયું છે તે તત્ત્વને જગાડવાની પ્રક્રિયા દર્શાવતા આ કાવ્યમાં લાંઠાની અનેરી સર્જકતા ઊભરી આવે છે. જાણે કવિ પોતાની સર્જકતાને જ જગાડે છે, સંકોરે છે.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ‘જીવનદેવતાની’ જે ભૂમિકા રચે છે એ જ કદાચ કવિને આ કાવ્યમાં અભિપ્રેત હશે એમ લાગે છે. રવીન્દ્રનાથના ઊંઠા અભ્યાસુ અબુ સૈયદ અય્યુબ જીવનદેવતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતાં એમના એક લેખમાં નોંધે છે. (He urged more than once that ‘Jivan-devta’ did not mean the Lord of the universe, but only the lord of his own life and destiny. In a way, we are being told not only that each man has his own religion – as we have been told by Vivekanand and Gandhi – but that each man has his own God, who is a different from the God of other men as he him self is from them. This is not polytheism but individualized not heism... That is why he made haste to deny that by Jivan-devta – a name he had given to the moving force behind his poetry – he did not mean the God of all mankind and of all world.) (Tagore Quest, Abu Sayeed Ayyub, p. 45)

જ્યારે કવિ લાંઠાં નિજી ઈશ્વરને જગાડે છે જે સૂતો છે. જાળ પાથરીને. ત્યારે ઈશ્વરનો ઉપર્યુક્ત સંદર્ભ બંધબેસતો લાગે છે. હું એને જગાડું છું. એ વાક્યથી અંત પામતું આ કાવ્ય એક અનન્ય કાવ્યપ્રક્રિયા દર્શાવતું જાણે નવા આરંભને ચીંધે છે. આ કાવ્યત્વ કવિની આગવી ચૈતસિક ઓળખ પણ બની રહે છે.

૧૪. આંતરખોજના અંશો દાખવતી એક કબૂલાત

બારીન મહેતા

મારા નામને દરવાજે

સમીસાંજનું ઘરડું પંખી
પાંખ પસારી
ઊડતું
એના પડછાયામાં
કલબલતું કલબલતું
હલબલ શહેર
શહેરની સીમ મહીં
ચૂપચાપ ઊભો યોગરદમ
રોકી સીમ તણો વિસ્તાર
બંગલો
ઝાંખો પાંખો જીર્ણ બંગલો.
સમીસાંજની જરઠ પાંખ અથડાતી
આંખો હવા મહીં ઘસડાતી
ઊભો વૃદ્ધ બંગલો
રુદ્ધ બધા રસ્તાઓ.
અતીતનો પણ કંટકણયો પંથ
અતીતનો આ અંધકારમાં અંત.
અંતનું જરઠ સત્ય સળવળતું મારી આંખોમાં
આંખોમાં ઊઘડે દ્વાર
કડડતાં.

અંધકારમાં અસ્થિનાં સૂકાં પોલાણો ચીખે
 પ્રકાશને આ ચામાચીડિયાં પીંખે
 ચીખે ચામાચીડિયાં
 અવાવરું અંધાર મહીં જે
 ઊંઘે માથે ચૂપચાપ
 મૂંગાંમંતર થઈ
 અધઃશાખ પર ચોંટ્યાં
 તે આ
 ચીખી ઊઠ્યાં
 ગોળ ગોળ ચક્રરાતાં ચીખે
 ગોળ ગોળ અથડાતી પાંખો...

 અંધકારમાં કશુંય ના દેખાય
 માત્ર આ અવાજના
 ચામાચીડિયાના ચિત્કારો આ
 અવાજના ચિત્કારો
 કાળા કકળે -
 જમણી બાજુ
 ગોળ ગોળ આ
 ઊંચેનીચે
 નજીક પાસે
 ગોળ ગોળ ઘૂમરાતા
 ચીખે
 અવાજના ચિત્કારો
 પીંખે
 એક કશું
 જે ભેજભર્યું
 લાંબું મોટેરું
 પગ પાસે પગ થઈ ઊગેલું
 પાળેલું પોષેલું મારું
 મસમોટું આ પશુ શબ્દનું પીંખે

વીંખે
 પીંખે
 ચીંખે
 અવાજના ચિત્કારો
 ચિકવિક
 અવાજના ચિત્કારો
 ક્રિચવિક
 કાન વગરની હોડી મારી
 અવાજના અભિમાં
 ઊછળી પડે વળે વળમાં વમળોમાં
 ઊંચે છેક અચાનક ચઢતી પિલ્લર પર મોજાના
 ત્યાંથી
 પડે નીચે પટકાઈ અચાનક
 ભાન વગરની હોડી મારી
 કાન વગરની હોડી મારી
 અવાજના ભીષણ જળવળમાં
 અવળસવળ કચડાતી ક્યાં ગઈ ?
 ક્યાં ગઈ ?
 મને મૂકી
 બેભાન...

ઊઘડતી આંખ
 અને સામે ઊભેલી આંખ
 પલકતી
 પલકારાની નીચે
 બે થડકાર
 ગોળ
 લીલા કમખામાં
 પલકારાની નીચે
 બે થડકાર.

લહકતું
 ખુલ્લું પોયણપાન
 ચહકતું ઝીણું ઝીણું ગાન
 તાનમાં લંબાવું હું હાથ
 બાથમાં ઝાંઝરનો ઝણકાર પકડવા ચહું
 ચહુંદિશ
 ઝુમ્મર લટકે
 પ્રકાશની પાંદડીઓ ફરકે
 શીશમહલમાં
 પ્રકાશની પાંદડીઓ ભટકે
 ગોળ ગોળ
 પોયણનાં ઘૂમતાં પાન
 પાતળાં
 કોની કેડ પરોવું કરમાં ?
 દીવાલની કમ્મર લચકાતી
 પગ પછડાતા
 ઝાંઝરનો ઝણકાર ગયો લોપાઈ
 અરે હું ક્યાં છું ?
 ગોળ ગોળ ચકરાતી મારી નજર
 અરે હું ક્યાં છું ?
 ઘડીક જલમાં
 પલમાં થલમાં
 જલમાં અતલ વિતલ તલતલમાં
 મારી નજર
 મને દેખાય નહીં
 આ કશું મને પેખાય નહીં.
 ખડબચડી
 તૂટેલી
 અડતી

દીવાલ કાચફૂટેલી

પગમાં કાંક કશું અથડાયું

ને મેં હાથ વડે કંઈ ઝાલ્યું ?

ને એ સળવળ સળવળ ચાલ્યું ?

અરે કંઈ આવીને પછડાયું

ને અડવડિયાં ખાતો

અથડાતો

પડતો

ચડતો દાદર પર

ડાબી બાજુ

કરું જરીક પ્રવેશ

ત્યહીં તો

તીવ્ર ગંધથી

લચી પડેલી

હવા ભેજથી ભરી પડેલી

નિશ્ચલ ઊભી

મને પડી અથડાઈ

અને હું

અહીંથી તહીં

પડતો અથડાતો

ભેજ મહીં દુર્ગંધ મહીં

કણ ઝીણા તીણા

અડે મને

અકળાઉં

ચામડી થરકે

છરકે

શ્વાસ કરું શેં બંધ

અંધ હું

હાથ કરું લાંબો તો

નિશ્ચલ

હવા તણી દુર્ગંધ
 ચોસલાબંધ
 હાથમાં આવે
 રે હું શ્વાસ કરું જો
 બંધ
 ગંધના ખાટા કડવા તૂરા તીખા
 કણ મોંમાં -
 હું પડું નીચે,
 ઢીંચણથી ચાલું
 ઘસડાતો ઢીંચણથી ચાલું
 ઢસડાતો ઢીંચણથી ચાલું
 અથડાતો ઢીંચણથી ચાલું
 શ્વાસ શોધતો ચાલું
 મારો પ્રાણ શોધતો ચાલું
 ખખડે નામ હાથમાં ઠાલું
 ચાલું
 ઢીંચણથી ઢસડાતો ચાલું
 ચાલું છું ઢસડાતો ક્યાં હું ?
 શોધું છું ઘસડાતો ક્યાં હું ?
 લોથપોથ લથડાતો ક્યાં હું ?
 અકળવિકળ અથડાતો ક્યાં હું ?
 એક બંગલો
 ઝાંખો પાંખો જીર્ણ બંગલો
 આંખ વગરનો અંધ બંગલો
 યાદ મને છે
 ફરતાં પોયણપાન
 ચહકતું ઝીણું ઝીણું ગાન
 બંગલો ખડો રહ્યો.
 મારા નામને દરવાજે બંગલો ખડો રહ્યો.
 રોધી મારો શ્વાસ

અરે અવરોધી મારો નાશ બંગલો ખડો રહ્યો
 શોધું છું ઘસડાતો મારો હાથ
 હાથને રોકી રાખી
 ખુલ્લી એક હથેલી વચ્ચે
 ઝાંખો પાંખો જીર્ણ બંગલો
 ખડો રહ્યો.
 શાને માટે ખડો રહ્યો ?
 કોના માટે ખડો રહ્યો ?
 મારા નામને દરવાજે
 આ હું ખડો રહ્યો
 ભીતરના ભોગળ બંધ
 અંધ હું ખડો રહ્યો
 કલબલતો કલબલતો
 પલપલ ખડો રહ્યો.
 મારા રામને દરવાજે
 હરદમ ખડો રહ્યો
 આલીશાનને દરવાજે
 નરદમ ખડો રહ્યો
 ઢળતી સાંજને દરવાજે
 આકુલ ખડો રહ્યો
 રમતી રાતને દરવાજે
 વ્યાકુલ ખડો રહ્યો.
 આકુલ વ્યાકુલ ખડો રહ્યો.

પ્રસ્તુત કૃતિના આસ્વાદમાં પ્રવેશતા પહેલાં વાચકમિત્રોને વિનંતી કે પહેલાં પોતાને સંભળાય
 એ રીતે કાવ્ય શાંતિથી વાંચી જાય તો શક્ય છે કે આસ્વાદનો સ્વાદ વિશેષ અનુભવાય. આભાર.

લાઠાના આ કાવ્યનો આસ્વાદ સ્મરણાંજલિ ના બને તોપણ, એમના શબ્દોમાંથી
 સરજાતી એકલદોકલ કૃતિ પણ એમની ઓળખની પરિચાયક બની રહે એવું બિનંગત રીતે
 સૂઝવાથી, પ્રસ્તુત કૃતિના સ્વરૂપવિધાન અને વસ્તુવિધાનની આસ્વાદક પળોને પામી શકાય
 એટલી પામવાનું વલણ દાખવવાની મારી મથામણ, આપણા સહુની મથામણ બની રહો એવી
 સમજણ સાથે વાતની માંડણી કરું છું.

કાવ્યનું શીર્ષક ‘મારા નામને દરવાજે’ ત્રણ શબ્દોના સાયુજ્ય વડે ત્રણ મુખ્ય વાત નિર્દેશે છે.

એક, ‘મારા’ એવા ઉલ્લેખ દ્વારા પ્રથમ પુરુષ એકવચન એટલે કે ‘હું’ને; બે, ‘નામને’ એટલે કે જે ‘હું’ આ નામ ધરાવે છે તેને, તેની પ્રાથમિક ઓળખને; અને ત્રણ, ‘દરવાજે’ દ્વારા ‘હું’ની જે બદ્ધ સ્થિતિ છે, આ દરવાજો જે કંઈક ગોપવીને બેઠો છે, એવા ‘હું’ની ઓળખની કોઈ વાત નિર્દેશાતી લાગે.

છતાં પણ, આ કાવ્ય છે અને આગળ વધતાં હાથને શું લાઘવે, આપણી સહૃદયતા શું ગ્રહણ કરશે, કવિનો શબ્દ કંઈ ગમ દોરી જશે, એના ઉપર અવલંબન રાખી આગળ વધીએ.

કાવ્યનો ઉપાડ, એની પ્રથમ પંક્તિ વાંચતાં જ અષ્ટકલ સંધિના આવર્તનનો લય એક વ્યાપક કલ્પન સાથે આપણને એક એવી ઉડાન આપે કે આપણે અ-ધરથી જોતા હોઈએ એવું લાગે. જુઓ, આ રહી શબ્દની પાંખો –

સમીસાંજનું ઘરડું પંખી / પાંખ પસારી /
ઊડતું / એના પડછાયામાં /
કલબલતું કલબલતું / હલબલ શ્વેર /
શ્વેરની સીમ મહી / ચૂપચાપ ઊભો ચોગરદમ /
રોકી સીમ તણો વિસ્તાર /
બંગલો / ઝાંખો પાંખો જીર્ણ બંગલો

ઢળતી સાંજના સરકતા સમયને ઘરડા પંખીના કલ્પન દ્વારા નિરૂપી, સાંજની વ્યાપકતાને સીમિત કરતા જઈ; શ્વેર, એની સીમને રોકીને ઊભેલા જીર્ણ બંગલાને ફોકસમાં લેતાકને એનો ક્લોઝ-અપ આપણાં મન:ચક્ષુ પર પ્રત્યક્ષ અને નજીક આવતો જણાય ત્યાં જ સમીસાંજની જરઠ પાંખ અથડાતી / આંખો હવા મહી ઘસડાતી / ઊભો વૃદ્ધ બંગલો / રુદ્ર બધા રસ્તાઓ એમ સૂચવે છે અવરોધાયેલું છે બધું. એમાં ભૂતકાળનો કાંટાળો પથ છે, જેનો અંત આ અંધકારમાં છે. એકસાથે ઘણાબધા સંકેતોથી રચનાની પંક્તિએ પંક્તિ સહૃદયમાં અંધકારના શક્ય તે અધ્યાસો સંભરે અને કાવ્યનાયક ઉચ્ચરે :

અંતનું જરઠ સત્ય સળવળતું મારી આંખોમાં /
આંખોમાં ઊઘડે દ્વાર / કડડતાં /
અંધકારમાં અસ્થિનાં સૂકાં પોલાણો ચીખે.

અહીં ઊઘડે દ્વાર પછી આવતું ક્રિયારૂપ કડડતા અવાવરુંપણું તો દર્શાવે જ છે, સમગ્ર માહોલને વધારે ઘેરો બનાવે છે. ઉપરાંત, અસ્થિનાં સૂકાં પોલાણો ચીખે એ કલ્પન કાવ્યનાયકની હસ્તીને અંધકારમાં એટલી તો વેરવિખેર કરી નાખેલી નિરૂપે છે કે અવાજનાં વિધવિધ રૂપોના પ્રચલનથી એ પોતે વિક્ષિપ્ત થતો રહે છે : એના ચિત્તવ્યાપારમાં વાસ્તવ અને તંદ્રિલ અવસ્થા

એટલી તો મિશ્રિત થયેલી જણાય કે અવાજનાં કલ્પનોની ચડતી-ઊતરતી ભાંજણીઓ, એને તળેઉપર ના કરતી હોય !

પ્રકાશને આ ચામાચીડિયાં પીંખે / ચીખે ચામાચીડિયાં /
અવાવરું અંધાર મહીં જે
/ ઊંધે માથે ચૂપચાપ / મૂંગાંમંતર થઈ...

જાણે અષ્ટકલ સંધિનાં આવર્તનોમાં પડઘાતાં અવાજનાં ચિત્કારોથી ત્રસ્ત એવો કાવ્યનાયક, પોતાને જાળવવા, જે કંઈ ઘટી રહ્યું છે એનું નિરીક્ષણ કરતી પોતાની જાતને જોઈ રહ્યો છે અને એનાથી કશું થઈ શકે એમ ના હોવાથી એમાંથી પસાર થવાની પ્રક્રિયાનો હિસ્સો બનવા ફાંફા મારતો હોય, એવું લાગે, એવામાં

એક કશું / જે ભેજભર્યું / લાંબું મોટેરું /
પગ પાસે પગ થઈ ઊગેલું / પાળેલું પોષેલું મારું
/ મસમોટું આ પશુ શબ્દનું પીંખે / વીંખે / પીંખે
/ ચીખે / અવાજના ચિત્કારો...

વચ્ચે પોતાની કાન વગરની હોડીને અવાજના અધ્ધિના મસમોટા મોજા પર જુએ છે...

કાન વગરની હોડી મારી / અવાજના અધ્ધિમાં /
ઊછળી પડે વળે વળમાં વમળોમાં /
ઊંચે છેક અચાનક ચઢતી પિલ્લર પર મોજાનાં /
ત્યાંથી / પડે નીચે પટકાઈ અચાનક...

...અવાજના ભીષણ જળવળમાં /
અવળસવળ કચડાતી ગઈ ત્યાં ? /
ક્યાં ગઈ ? / મને મૂકીને / બેભાન...

અહીં કૃતિનો પ્રથમ ખંડ પૂરો થાય છે. કવિએ તો સળંગ કથન પ્રયોજ્યું છે, પરંતુ સહૃદય તરીકે આપણે વાંચતા વાંચતા અનુભવીએ છીએ કે અહીં એક પરિસ્થિતિ પૂરી થઈ. એ પછીની પંક્તિ વાંચતા આપણને તરત લાગે કે દશ્ય બદલાયું છે, સ્થિતિ બદલાઈ ચૂકી છે :

/ ઊઘડતી આંખ / અને સામે ઊભેલી આંખ /
પલકતી / પલકારાની નીચે / બે થડકાર / ગોળ /
લીલા કમખામાં / પલકારાની નીચે / બે થડકાર.

આ બદલાયેલી પરિસ્થિતિનો ભાષાપ્રવાહ ઋજુલ-મંજુલ અનુભવ કરાવે છે. અંધકારની વધતી ભીષણ ભીંસમાંથી જે બેભાન અવસ્થા આવી મળી, પછીનો આ અનુભવ કશીક હળવાશ આપતો લાગે, કારણ કે સામે ઊભેલી આંખના પલકારાની નીચે બે થડકાર તદ્દન વિપરીત

ને ઇન્દ્રિયજન્ય નિરૂપણ સાથે સહૃદયને ઋજુલ તરલ તરંગલીલામાં વિહાર કરાવે છે...

લહકતું / ખુલ્લું પોયણપાન /
ચહકતું ઝીણું ઝીણું ગાન / તાનમાં લંબાવું હું હાથ /
બાથમાં ઝાંઝરનો ઝણકાર પકડવા ચહું

આ ચાહના, આ ઇચ્છા, શીશમહલમાં ફરકતી, ભટકતી પ્રકાશની પાંદડીઓ અને પોયણનાં ઘૂમતાં પાતળાં પાનમાંથી કોની કેડ પરોવું કરમાં ? / સુધી પહોંચીએ ત્યાં તો ઝાંઝરનો ઝણકાર લપાઈ જાય એવી રીતે દીવાલની કમ્મર લયકાય અને પગ પછડાય ને કાવ્યનાયક ઘડીક જળમાં, થલમાં, અતલવિતલ તલતલમાં અડવડિયા ખાવા લાગે, ચિલ્લાઈ ઊઠે :

મારી નજર / મને દેખાય નહીં /
આ કશું મને પેખાય નહીં

જાણે ઋજુલ તરંગલીલા પૂરી થઈ ગઈ. ફરી પરિસ્થિતિ પલટાઈ. આપણે ત્રીજી પરિસ્થિતિમાં દાખલ થઈએ છીએ. સાંજ, ઘેરાતો અંધકાર, શહેરથી થોડો દૂર જીર્ણ બંગલો, અવાજના ચિત્કારો, ને એની સાથે સંકળાતું પગ પાસે પગ થઈ ઊગેલું, પોતાનું પાળેલું-પોષેલું મસમોટું પશુ શબ્દનું અને એની સાથેની સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન બેભાન થતો કાવ્યનાયક આંખ ખોલે પછી થતાં ઋજુલ તરંગલીલાના અનુભવપ્રેરિત ઇચ્છાપૂર્તિ કરવા જતાં એનું લોપાઈ જવું અને પોતાને પોતાની નજર જ દેખાય નહીં, કશું પેખાય નહીં એવી સ્થિતિમાં સંડોવાવા સુધી આપણે જે કંઈ કવિના શબ્દને સહારે પસાર કર્યું એ હવે આપણને આ ત્રીજી પરિસ્થિતિમાં લઈ આવ્યું. એમાંનું વર્ણન વાસ્તવિક કે અતિવાસ્તવિક નહીં, પણ કોઈ આંતરિક વાસ્તવિકતા ભણી લઈ જતું હોય એવો ભાસ થાય છે, કાવ્યનાયકનું અંગત જે રીતે છતું થયું છે એ સંદર્ભમાં આ છતા થવાની પ્રક્રિયા, કાવ્યના શીર્ષકનો કોઈ વિશેષ પ્રગટ કરે છે કે નહીં એ આપણે આગળ જતાં કહી શકીશું એવું લાગે છે.

ત્રીજી પરિસ્થિતિ આપણી સામે આ રીતે ખૂલે છે :

ખડબચડી / તૂટેલી / અડતી /
દીવાલ કાચફૂટેલી...

કશું દેખાય – પેખાય નહીં એવી સ્થિતિમાં કાવ્યનાયક છે એટલે જ ઉપરની પરિસ્થિતિમાં એની સાથે જે ઘટે છે એથી એની સ્થિતિ વધુ કથળે છે. પગે કંઈક અથડાય, પોતે હાથ વડે કંઈ ઝાલે ને એ સળવળ ચાલે ? એવો પ્રશ્ન ન થાય ત્યાં તો કંઈક પછડાતાં તે અડવડતો, અથડાતો, પડતો, દાદર પર ચડીને ડાબી બાજુ પ્રવેશે તો...

તીવ્ર ગંધથી / લચી પડેલી /
હવા ભેજથી ભરી પડેલી /
નિશ્ચલ ઊભી મને પડી અથડાઈ

સતત ગતિશીલ હવા નિશ્ચલ, અથડાય એવી નક્કર ! જાણે કે બંધિયારપણાનો સ્પર્શ
 ઘેરી વળે છે. ભેજ અને ગંધભરી નિશ્ચલ હવાના ભેજને દુર્ગંધમાં અથડાતા, પડતા કાવ્યનાયકને
 ઝીણા ઝીણા કણ અડે ને અકળાય, ચામડી થરકે, છરકે છતાં શ્વાસ તો બંધ શૈ કરાય ?
 એટલે અંધતામાં હાથ લાંબો કરે તોપણ હાથમાં હવાની દુર્ગંધનાં ચોસલાં આવે છે. કેવો
 આકારબદ્ધ ગંધનો અનુભવ ! શ્વાસ જો બંધ કરે તો ગંધના તૂરા, કડવા, ખાટા, તીખા સ્વાદનો
 અનુભવ ! ઈન્દ્રિયવ્યત્યયનું કાવ્યમય નિરૂપણ ! કાવ્યનાયકની બેહાલ સ્થિતિ -

હું પડું નીચે, / ઢીંચણથી ચાલું /
 ઘસડાતો ઢીંચણથી ચાલું /
 ઢસડાતો ઢીંચણથી ચાલું... શ્વાસ શોધતો ચાલું /
 મારો પ્રાણ શોધતો ચાલું / ખખડે નામ હાથમાં ઠાલું...

અને સવાલ જાણે પલટી મારે છે, આ કંઈ શૈશવની ભાખોડિયા જેવી ચાલ નથી, પુખ્ત
 વ્યક્તિ કે જે બેહાલ થઈ ગયો છે એની લથડાતી, લોથપોથ થયેલી ચાલ છે. એની પ્રાણશક્તિ
 હતપ્રભ થઈ ગયેલી છે. અને હાથમાં ખખડે છે ઠાલું નામ... નામ વજૂદ ખોઈ બેઠું છે જાણે...
 નામથી ભિન્ન છે કાવ્યનાયકનો હું... પ્રશ્નરૂપ બની ગયો છે :

શોધું છું ઘસડાતો ક્યાં હું ?
 લોથપોથ લથડાતો ક્યાં હું ?
 અકળવિકળ અથડાતો ક્યાં હું ?

આ પ્રશ્નસ્થિતિ કાવ્યની ત્રીજી પરિસ્થિતિને વળોટીને આપણને ચોથી પરિસ્થિતિમાં પ્રવેશ
 કરાવે છે, બંગલાની ઉપસ્થિતિ સાથે. અન્ય ત્રણેય પરિસ્થિતિનું અહીં Synchronization
 - પ્રયોજાય છે.

સુમેળ સાધવાનો, સાયુજ્યનો પ્રયાસ કળાય છે. વસ્તુવિધાન કૃતિની એકવાક્યતા અર્થે
 સ્વરૂપવિધાન વડે, આગળની ત્રણેય પરિસ્થિતિનું સંકલન આ ચોથી પરિસ્થિતિમાં કરી રહ્યું
 છે.

આરંભમાં દર્શાવાતો બંગલાનો ક્લોઝ-અપ અહીં પ્રશ્નસ્થિતિ પછી તરતની પંક્તિમાં જ
 સામે મુકાય છે તે, બંગલાની ‘મારા નામને દરવાજે’ શીર્ષક સાથે સંલગ્નતા નિર્દેશે છે, જે
 આ ક્ષણે કે જ્યારે કાવ્યનાયક હું લથડાતો અથડાતો અકળવિકળ છે ત્યારે અસ્તિત્વની નક્કરતા
 અને સ્થિતિચુસ્તતા દાખવે છે. એનો સ્થિતિ સ્વીકાર જાણે કે પેલા જીર્ણ બંગલા જેવો છે.
 એ ઊભો છે એ જ એના હોવાની સાબિતી છે, એણે કશું કરવાપણું રહેતું નથી. એની સાથે
 જે કંઈ થાય તે આ હોવાનો જ ભાગ છે !

એક બંગલો / ઝાંખો પાંખો જીર્ણ બંગલો
 / આંખ વગરનો અંધ બંગલો / યાદ મને છે
 / ફરતાં પોયણપાન / ચહકતું ઝીણું ઝીણું ગાન
 / બંગલો ખડો રહ્યો. /
 મારા નામને દરવાજે બંગલો ખડો રહ્યો.

કોણ જાણે કેમ પણ જ્યારે આ કાવ્ય વાંચું છું ત્યારે અહીં એ પૂરું થઈ ગયું એવો ભાવ થયો છે. છતાં આગળ ૨૪ પંક્તિઓ છે ને એ વંચાય છે. એ વાંચતાં વાંચતાં બંગલો, હું અને મારા નામને દરવાજે ખડો રહ્યો -નાં અષ્ટકલ સંધિનાં આવર્તનો સરસ મજાનો લયધ્વનિ સરજે છે. એ સંભવ છે કે મારી જેમ અન્ય સહૃદયોને પણ કૃતિના વસ્તુ અને સ્વરૂપવિધાનના સંદર્ભમાં આ પ્રસ્તારી લાગે. અંગત રીતે કાવ્યપ્રમેયને સમજવાની મથામણથી એમ લાગ્યું કે અહીં કવિએ પ્રથમ ત્રણેય પરિસ્થિતિઓને સાંકળીને બંગલો, હું અને મારા નામને દરવાજે – એ સમગ્રને કૃતિગત સહસંબંધક તરીકે સ્થાપીને, શ્વાસ રોધતો અને છતાં મારો નાશ અવરોધતો બંગલો ખડો રહ્યો સાથે હુંની સહોપસ્થિતિને એવી રીતે પ્રયોજી છે કે પોતે જ પોતાના નામને દરવાજે ભીતરના ભોગળ બંધ અને પોતે અંધ છતાંયે, જીર્ણ બંગલો એટલે કે હું ખડો રહ્યો એમ કથતા રહીને અંતે જતાં

ઢળતી સાંજને દરવાજે / આકુલ ખડો રહ્યો
 / રમતી ચાતને દરવાજે /
 વ્યાકુલ ખડો રહ્યો / આકુલ વ્યાકુલ ખડો રહ્યો.

એમ કૃતિનો બંધ વાળ્યો છે.

આરંભથી અંત સુધી, વિભિન્ન ચાર પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થતા કાવ્યનાયક, આંખોમાં ઊઘડે દાર / કડડતાં સાથે આપણો પણ જ્યાં જ્યાં પ્રવેશ કરાવે છે ત્યાં ત્યાં એની હાલત તો સતત કથળતી જ રહે છે. આપણે એના સાક્ષી રહીએ છીએ. ઓળખ ના મળી એની જ માત્ર નહીં પણ, જે જે પ્રક્રિયામાં એણે સંડોવાવું પડે છે એમાંથી પણ એને કશું હકારાત્મક મળતું જ નથી ! જાણે કે એના હતપ્રભ પ્રાણ પાસે એવી ગ્રહણશીલતા જ નથી. બંગલો એક એવા સંકેત રૂપે ઊપસે છે કે એ એક સ્થિતિવશ નિષ્ક્રિય અસ્તિત્વ છે અને અંતે જતાં ‘હું’ સાથેનું એનું સાયુજ્ય સુપ્ત નાટ્યાત્મકતા દાખવે તોપણ કશું પરવશ આકુલવ્યાકુલ ખડા રહેવા સિવાય કશું નહીં. નામ એ તો ઓળખ હોવા છતાં સ્થિતિવશ હોવા સિવાય ક્યાં કશું હાથ લાધે છે ! બસ પોતાના નામના દરવાજે અજાણ બની ખડા રહેવાની નિયતિનો સ્વીકાર એમાં છે.

આ કૃતિ સાતમા દાયકાની દેણગી. સતત કવતા આ કવિ જે પ્રકારની વૈયક્તિકતા ધરાવતા હતા એમાં સીધી સમાજની નિસબત શોધવી એ સાહસ કહેવાય. અહીં શહેર સીમ અને

બંગલાના જે સંદર્ભો છે એ જાણે કે શહેર, ગામથી એક પ્રકારનું વેગળાપણું દર્શાવે છે. કવિ-
ચેતના જે રીતે અભિવ્યક્તિમાં આસપાસને વણી લે, કાવ્યના પદાર્થ લેખે ત્યારે એમની
વ્યક્તિગતતા સાથે એમના આગવા સામાજિક સંદર્ભ અસંપ્રજ્ઞાત ધોરણે પ્રવેશે તો ખરાં જ.
એ અર્થમાં આ કાવ્ય સ્વકીય વેગળાપણાની એક આંતરખોજના અંશો દાખવતી એક કબૂલાત
છે.

૧૫. 'અવાજને ખોદી શકાતો નથી' તથા 'કવિ લઘરાજનું ચિંતન' વિશે

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

અવાજને ખોદી શકાતો નથી

અવાજને ખોદી શકાતો નથી
ને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન.
હે વિપ્લવખોર મિત્રો !
આપણી રઝળતી ખોપરીઓને
આપણે દાટી શકતા નથી
અને આપણી ભૂખરી ચિંતાઓને
આપણે સાંધી શકતા નથી.
તો
સફેદ હંસ જેવાં આપણાં સપનાંઓને
તરતાં મૂકવા માટે
ક્યાં સુધી કાલાવાલા કરીશું
આ ઊષરભૂમિની કાંટાળી વાડને ?
આપણી આંખોની ઝાંખાશનો લાભ લઈ
વૃક્ષોએ ઊડવા માંડ્યું છે તે ખરું
પણ એય શું સાચું નથી
કે આંખો આપીને આપણને છેતરવામાં આવ્યા છે ?
વાગીશ્વરીના નેત્રસરોવરમાંથી
ખોબોક પાણી પી
ફરી કામે વળગતા
થાકી ગયેલા મિત્રો !

સાચે જ
અવાજને ખોટી શકાતો નથી
ને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન.

કવિ લઘરાજનું ચિંતન

ચરણ ચાલ્યા કરે છે
એટલે ચારણ બન્યો છું ?
કારણ નથી કોઈ ?
અને ભારણ નથી કોઈ ?
તરણ તાર્યા કરે છે એટલે
તારો બન્યો છું ?
આરણ અને કારણ બધાં
છે આમ તો
ચક્રો મનોરથનાં
તૂટેલાં !

ધાર ચપ્પાની અરે ચીરી શકે ના કંઠ,
સૂકાભંઠ શબ્દોથી ખખડતી
વાટકી આ હાથમાં.
મને આપો અમી-ની પ્યાલી, ઓ પ્યારા પ્રભુ
હું પી જવાનો છું નહીં તો પાપને,
પાપના પ્રાસે
શકું ખેંચી અનાદિ આપને.
તાર કાયો
તૂટતાં તૂટી જવાનો છું
કાયનો પ્યાલો કદી ફૂટતાં પ્રભુ
ફૂટી જવાનો છું.
ઉલેચાતો શબદ,
ક્યાંક તો ખૂટી જવાનો છું.
અને તૂટી જવાનો છું
ક્રિયાના

કર્મથી
 નામના વ્યયથી
 વિશેષણથી
 આમ-થી ને તેમ-થી
 તે-થી અને જે-થી
 છે અને છું-છા થકી.
 વ્હેલ જૂની છે ને વાંકી ધૂંસરી
 ચડે બેસે ને વળી ઊતરે
 ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?
 ચૂંચવે છે ચરણ કોનાં ?
 ચારણ બનીને કોણ આ
 ચાલ્યા કરે છે ?
 આરણ નથી કારણ નથી,
 ને છતાં
 ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?

પ્રિય યોગેશભાઈ,

આપણા એક વરિષ્ઠ કવિ લાભશંકર ઠાકર વિશે 'પરબ' દ્વારા વિશેષાંક કરવાનો ઉપક્રમ વિચાર્યો તે માટે સંપાદક તરીકે તમને તેમ જ 'પરબ' જેનું મુખપત્ર છે તે સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અભિનંદન ઘટે છે.

લાભશંકરનાં બે કાવ્યો વિશે આસ્વાદલેખ લખવાનું તમે મને સોંપ્યું તેનો આનંદ જરૂર છે, પણ એ ખરેખરો પડકાર છે એમ મને લાગ્યું છે. લાભશંકરની 'વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા'ની કાવ્યમાધુરીનો - લયમાધુરીનો મને નશો હતો અને આજેય છે. લાભશંકરે સતત મને એમની કવિતાના વર્તુળમાં રહું એવું કરેલું, તેથી પ્રસંગોપાત્ત, એમની કવિતા વિશે અત્રતત્ર બોલવા-લખવાનુંયે બન્યું. 'રે' મઠે જ્યારે કવિતાને સમજવાની બાબતનો વિરોધ કર્યો ત્યારે એ વિરોધનો વિરોધ કરવાનું મેં તેમ જ રઘુવીરભાઈએ પણ મુનાસિબ માનેલું એવું મને સ્મરણ છે. કાવ્યને 'ફીલ' કરવાની - સંવેદવાની વાત મહત્ત્વની હતી અને આજેય એ વાત મહત્ત્વની છે જ; પરંતુ કાવ્યને સંવેદીને સમજવામાં કોઈ તકલીફ ન આવવી જોઈએ. કાવ્યને સમજવા માટેની બુનિયાદ પણ કાવ્યના ભાવન-સંવેદન સાથે અનિવાર્યતયા સંકળાયેલી હોવાનું મને લાગ્યું છે.

આ પરિપ્રેક્ષમાં પહેલાં તો હું વાત કરું છું લાભશંકરના 'અવાજને ખોદી શકાતો નથી' એ કાવ્યની. એ અછાંદસ કાવ્ય છે પરંતુ આપણા એક ઉત્તમ વાગ્ગેયકાર શ્રી ક્ષેમુભાઈએ તેમને સરસ રીતે સ્વરબદ્ધ કરીને ગેયસ્વરૂપે તરતું મૂકેલું. એ રીતે એ કાવ્ય ગેયતાની દૃષ્ટિએ

પણ કર્ણરસાયણની ચીજ બની શકેલું. લાભશંકરના મુખેય એકાધિક વાર મેં એનું પઠન થતું સાંભળેલું. એક અદના 'પ્રેક્ટિસિંગ પોએટ' તરીકે તેમની આ કાવ્યમાંની ચાલને પકડવા-સમજવાનો પ્રયાસ પણ અનેક વાર કરેલો; પરંતુ આજેય એમાં પૂરેપૂરો કામચાબ થઈ શક્યો છું કે કેમ એની મને શંકા છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાંથી જીવનતત્ત્વોનું રહસ્ય પામવા માટેનો ઉત્કટ અભિનિવેશ દાખવનારા આપણા પ્રિય કવિનો પદક્રમ જેટલો પામી શકાય એટલો પામવા મથીએ. મને તો એ મથામણ જ કોઈ કોયડો ઉકેલવાના પ્રયાસ જેવી વિજજતદાર લાગે છે ! લાઠાની આ રચનામાંથી કેટલું અંકે થઈ શકે એવું છે એનો તાગ કાઢવાની આ એક કોશિશમાત્ર છે. દેવદૂતો જ્યાં પગલાં માંડતાં ડરે ત્યાં ધૃષ્ટતાપૂર્વક પ્રવેશ કરવાની આ ચેષ્ટા છે.

કવિ આ કાવ્યનો આરંભ કરે છે 'અવાજને ખોદી શકાતો નથી' – એ ઉક્તિથી અને એની સાથે જ સાંકળી દે છે મૌનને – ઊંચકી ન શકાય એવા ભારેખમ મૌનને. અહીં જે 'અવાજ' છે તે 'કવિતાનો અવાજ' છે. કવિતાનો એટલે સર્જકચેતના શબ્દચેતનામાં રૂપાંતરિત થતાં પ્રગટેલો અવાજ. આકાશના ઊંડાણનો તાગ લઈ શકો તો જ અવાજના તળિયાનો તાગ લઈ શકાય. સર્જકની તો સતત ખેવના રહેવાની ખોજની – અતાગનો તાગ મેળવવાની, પોતાના અસ્તિત્વના છેડા પામવાની; પણ એ બાબતમાં સર્જકનો પુરુષાર્થ પૂર્ણતાએ પહોંચશે જ એમ કહી શકાતું નથી. આત્મખનન ('સેલ્ફએક્સ્પ્લોરેશન') ભલે ચાલે; સર્જકનું આત્મખનન ચાલવું પણ જોઈએ, પણ એમ કરતાં હાથમાં કોઈ આંબળું આવી જશે એવું મુગ્ધતાથી માની લેવાની ઉતાવળ કરવા જેવી નથી. આ કવિને જીવનની વાસ્તવિકતાની પાકી ખબર છે. જીવતરમાં વેદનાનો વ્યાપ કેવો ને કેટલો હોય છે તેનોય અંદાજ એમને છે. તેઓ સાચા કવિ હોવાથી શબ્દની શક્તિ જો જાણે છે તો તેની મર્યાદા પણ જાણે છે. મૌનનો કેવો ભાર અને તેની ભીંસ હોય છે તેનો પણ એ આ સંવેદનશીલ કવિને અંદાજ છે. શબ્દને સહારે કવિ પોતે પોતાને કેટલા પામી શકે એ પ્રશ્ન પેચીદો છે જ. મૌન પણ કવિને ભારેખમ લાગતું હોય. એમાં મદદરૂપ થાય એવું નથી. સંભવતઃ તેથી તે મૌનનો મૂંઝારોયે કેમ વેઠવો – એ પણ પ્રશ્ન ! કવિ આત્મબંધુઓને – પોતાના વિપ્લવખોર – બંડખોર મિત્રોને એ ઠસાવવા માગે છે કે આપણે આપણું ધાર્યું બધું કરી શકવાના નથી; આપણે આપણી વેદનાના રંગે રંગાયેલી ભૂખરી ચિંતાઓથી ચિરાવાનું રહ્યું છે તેમાંથી ઊગરી શકાય એવી આપણી નિયતિ પણ કદાચ નથી. કવિતા પણ આપણને આપણી પાયાની આવી ઘણીબધી ઉલઝનોમાંથી ઉગારી શકે – મુક્તિ અપાવી શકે એવું લાગતું નથી. એ રીતે કવિની સંપ્રજ્ઞતા જ એના માટે વેદનાકર બની રહે છે. આપણને – કવનકર્મીઓને કદાચ સફેદ હંસ જેવાં મીઠાંમોહક સ્વપ્નો જો આવે તો તે ગમે પણ એવાં સ્વપ્નોને પણ આપણે યથેચ્છ રીતે સેવી શકીએ, સિદ્ધ કરી શકીએ એવું કહી નહીં શકાય; કેમ કે, આપણે ઊષરભૂમિની કાંટાળી વાડથી ઘેરાયેલા છીએ.

આપણને વિસ્મયો ગમે. જે સ્થગિત છે તે જો ગતિ પકડીને વિસ્તરે તો તે પણ ગમે. આપણને કલ્પનાવિહારનો આનંદ માણવો પણ ગમે; પરંતુ ગમવાની બાબત એક છે ને નહીર

નકરી વાસ્તવિકતાઓનો અનુભવ અલગ છે. આપણને ખરેખર જે દેખાવું જોઈએ એ દેખાતું નથી, જે આપણી ઇચ્છાનુસાર અનુભવમાં આવવું જોઈએ એ આવતું નથી અને આપણને આપણી મર્યાદાનો કાંટાળો ને કડવો ખ્યાલ પીડ્યા કરે છે; આપણને આંખો આપીને છેતર્યા હોય, જીવન આપીને ફસાવ્યા હોય એવો ભ્રાસ થયા કરે છે. કવિતાનું કર્મ વરદાનરૂપ છતાં વેદનાને કારણે સર્જકસ્વભાવને અભિશાપરૂપ પણ લાગે તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. કવિતા કર્યાં કરો, શબ્દોના થર એક પછી એક વીંધ્યા કરો, ચુપકીદીથી ભીતરમાં ઊંડે ઊતરો પણ ક્યાં પહોંચાશે ને ક્યારે પહોંચાશે તેની કોઈ બાંહેધરી નથી, ખાતરી નથી. વાગીશ્વરીના નેત્રસરોવરનું ખોબોક પાણી પીતાં ભલે થોડી પણ તાજળી ને સ્ફૂર્તિ જો સાંપડે તો કવિતા દ્વારા આત્મખનનનું જ કામ ચલાવવાનું છે; પણ ખબર નથી કવિતાનો સંધિયારો, કવિતાનું આશ્વાસન કેટલું સર્જકચેતનાને ઉપકારક કે ફળદાયી નીવડશે. કવિની સર્જકચેતનાએ તો શબ્દથી મૌન સુધીના અંતરાલમાં સતત પોતાનું તળિયું પામવાના પ્રયત્નોમાં લાગી રહેવાનું છે; એવા પ્રયત્નોમાં સર્જકનું સાહસ અને તેનો આહ્વાદ છે તો પારાવાર વેદનાયે છે. ‘મુક્તિ સુધુ મરીચિકા’ની પ્રતીતિ જેમ જીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં તેમ તેની સાથે અવિનાભાવિસંબંધ સંલગ્ન સર્જનમાં પણ થતી રહેવાની ! અન્યથા કા ગતિ: ?

લાભશંકર કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાને કેવી રીતે લય, કલ્પન આદિના કીમિયાથી પ્રત્યક્ષ – મૂર્ત કરે છે તે જેમ ઉપરના કાવ્યમાં તેમ તેમના આ બીજા કાવ્ય ‘કવિ લઘરાજીનું ચિંતન’માંથી પણ પામી શકાય એમ છે. ૧૯૮૭માં લાભશંકરે ‘લઘરો’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ આપ્યો. એમાં લઘરા વિશે વાત કરતાં લઘરામાં ‘મોડર્ન મિથિક્કેશન’ હોવાનો એમણે સંકેત કરેલો. દરેક વ્યક્તિમાં બારીક રીતે જોઈશું તો લઘરાનું કોઈ ને કોઈ ગુણલક્ષણ જરૂર જડશે. માણસપણા સાથે જ લઘરાપણાનો તાર વણાઈ ગયેલો જણાશે. લઘરો તો લાભશંકરની કવિતામાં કવિના ધર્મકર્મથી – કવિની હેસિયતથી પ્રવેશેલો છે ! એ ચિંતન પણ કરી શકે એવો છે ! એનામાં અસ્તવ્યસ્તતા ખરી તો અસંલિયત પણ ખરી ! લઘરાના અવતરણમાં સર્જક લાભશંકરનાં જિન્સ હોવાનું વરતી શકાય. લઘરો બદ્ધ છે ને મુક્ત પણ છે. એનું કર્તૃત્વ અનેક નિમિત્તો પર નિર્ભર અને દેખીતી રીતે સીધુંસાદું છતાં સંકુલ છે. એની પાસે ચરણ છે તો ચાલ છે ને ચાલ છે તો સાથે એનામાં ચારણની મતિ પણ પ્રાદુર્ભાવ પામેલી છે. એની પાસે પ્રશ્નાર્થો છે તો એની પૂંઠે વિસ્મયાર્થો પણ ઝળૂંબેલા છે. જીવનના ગહન કવણમાં ઊંડે ને ઊંડે ખૂંપતાં ખૂંપતાં વધુ ને વધુ કવનની વાગ્-લીલામાં સરતો એ પોતાને વિસ્તારે છે. એની વ્યક્તિચેતના વાહુમય અભિવ્યક્તિના સ્તરે સંચાર પામતાં કેવી કેવી વ્યાકરણાદિ સુધીની રૂપતરેહો ધારણ કરે છે તેનું એક ધ્યાનપાત્ર નિ-દર્શન છે આ કાવ્યરચના. જીવન અને જગતની રહસ્યમયતા, એબ્સર્ડિટી, આકસ્મિકતા, સંકુલતા – આવાં આવાં તત્ત્વોનું સંકુલ મિશ્રણ ચાકે ચડતાં એમાંથી ઊતર્યો જણાય છે આપણા લઘરાનો પિંડ. લઘરો ચારણ બન્યો હોય તો તે શું ‘ચરણ’-પદના જ કારણે ?

ચરણથી ચાલી શકાયું તેથી ચારણ થવાયું ? લઘરાને મનમાં આવો પ્રશ્ન ઊગે છે. તરણ તાર્યા કરે - તરાય તેથી જ શું તરનાર ઉપરાંત તરાવનાર તારો થવાય / જીવન અને કવન વચ્ચે, સંજોય અને સંજ્ઞા વચ્ચે, અટપટા અર્થ અને શબ્દ વચ્ચેના સંબંધોના તારતંતુઓ કેવા તો અટપટા હોય છે તેનો સંકેત આ કાવ્યમાંથી પામી શકાય છે.

લઘરાનું પોતાનું જીવન અને કવન નરસિંહ મહેતાની વહેલ જેવું અખળડખળ છે. જેમ-તેમ કરીને ગાડું ગબડતું હોય એમ એ ચાલે છે. નથી જરાયે જંપ; નથી સહેજ શાંતિ. પોતાના જીવતરની ચક્રવત્ ચાલના સતત ચૂંચવાટનું આક્રમણ છે. ગતિ છે પણ ઈષ્ટ દિશા નથી. વાણી છે પણ તેય છે અદોદળી. એમાં પોતાનું કશુંયે સરખી રીતે ઢાળી શકાય - વ્યક્ત થઈ શકે એવું નથી. પોતાનું કશુંયે વજન વહીને આગળ વધાય એવું નથી. જીવનમાં ભાસતી નિરર્થકતાની ભીંસ છે. જે કંઈ ભરાવો પોતાનામાં, પોતાની વાણીમાં થતો હોય તેને ઉલેચીને કેમ નિવારવો એ પાયાનો પ્રશ્ન છે. લઘરો જે કંઈ વ્યર્થ-નિરર્થક છે તેના ભારથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે પણ એ કંઈ સહેલું નથી. એક તબક્કે રુચિપૂર્વક જે કાવ્ય-કળાનું સર્જન કરવામાં રસ લીધો તેય હવે નીરસ - કંટાળાજનક કે નકામું લાગે છે અને તેથી જ લઘરો 'ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?' એવો ઉદ્દગાર વેદનાપૂર્વક કાઢે છે. જે એક સમયે થયું તે થયું. તેનો ભાર લઈ સાંપ્રતમાં આગળ વધવું લઘરાને - કવિને હવે ત્રાસદાયક લાગે છે. કવિને કંઈક નવું જોઈએ; અર્થપૂર્ણ જોઈએ, રોમાંચક જોઈએ. એ માટે તો નવી ગિલ્લી લઈ નવો દાવ લેવાનો થાય ! કવિ પોતે જ પોતાનામાંના લઘરાને પૂછે છે કોઈ આરણકારણ ન હોવા છતાં, એનું ભારણ ન હોવા છતાં; ખખડાટ કરે એવી જીર્ણશીર્ણ કવિતાને નરસિંહ મહેતાની વહેલની જેમ ખેંચવાનું કામ કોણ કરે છે ને શા માટે કરે છે ?

જેમ જીવનમાં તેમ કાવ્યાદિ કળાનાં ક્ષેત્રોમાં પણ ખખડખજ વહેલને ખેંચવાનું અર્થહીન વૈતરું કરનારા બદ્ધ ચેતનાવાળા લઘરાઓ મળવાના. સાધ્ય તો સધાય ત્યારે ખરું, પણ સર્જકની સાધક ચેતનાને ભીંસનારો સાધનોનો ખખડાટ તેમ જ રૂઢિગ્રસ્ત સાધનાનો દાબદબાવ ત્રાસદાયક થવાનો. આ કાવ્ય એ દિશામાં વિચારવા આપણને મજબૂર કરે એવી વ્યંજકતાવાળું લાગે છે. સંભવ છે, તમને કે અન્ય મિત્રોને તે અન્યથા પણ લાગે !

ફરીથી જણાવું કે આ કાવ્યના એકાધિક પઠને મારા ચિત્તમાં પ્રતિભાવ રૂપે જે તરંગો ઊઠ્યાં તેની અહીં રજૂઆત છે. એથી જુદું કે અલગ ભાવનપ્રક્રિયાના ફળ-સ્વરૂપે પ્રગટ થયું હોય તો તે પણ જાણવા-સમજવાની ઉત્કટ તત્પરતા મારી છે જ.

મને આ બે કાવ્યોને મિષે ધિંગી સર્જકતા ધરાવતા કવિ લાભશંકરના સાન્નિધ્યમાં રહેવાની ઉમદા તક મળી. તે બદલ તમારો આભાર માની વિરમું.

તમારો સ્નેહાધીન

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૧૬. અને ઓબ્સર્ડ કવિતાને સાર્થક થવા ખપ લાગ્યો વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર

નીરવ પટેલ

અને હિટલરને મેં જન્મતાં જોયો છે

અને હિટલરને મેં જન્મતાં જોયો છે.

એક મનુષ્ય સ્ત્રીના પેટેથી

મેં એને અવતરતાં જોયો

ત્યારે હું

શિરીષના સુકોમલ ફૂલની મત્ત ગંધથી

બેભાન બનીને

આંખ વગરની ઇયળની ઊંઘમાં ડૂબતો જતો હતો.

હું ઝબકીને જાગી ગયો.

સ્વપ્નની વાતને સ્વપ્ન તરીકે

કોઈ સ્વીકારતું નથી, પ્રબોધ !

અને હું ઊંઘમાં પણ ઊંઘી શકતો નથી.

હિટલરને હું ધિક્કારી શકતો નથી

અને ગાંધીને હું ચાહી શકતો નથી.

અને તેમ છતાં હું કેટલું બધું છું !

ભઠિયાર ગલીની ચાંપો ખાતાં ખાતાં

ભિખારીના છોકરાને

ગજવામાંથી પાંચિયું કાઢીને આપું છું.

બારા હાંડીના પાયાની ચીકાશ

માણસને બેસૂધ ન બનાવી શકે ?

પ્રબોધ !

મધનું સરોવર ન હોઈ શકે ?
 અથવા મારા માથામાં
 પાણીમાંથી બરફ બનાવવાનું
 કારખાનું ન બનાવી શકાય ?
 તને મને સતત ગાળો દઈને
 શબ્દોના ચણતરથી ગૂંચળાવી દઈ શકો છો.
 હિટલર બોબડો નહોતો
 અને આપણે ભાષા-બાજ છીએ, પ્રબોધ.
 તું તારા નહોરોને તીક્ષ્ણ કરી રહ્યો છે તે માટે અભિનંદન;
 કેમ કે
 મેં તો હિટલરને જન્મતાં જોયો છે.

કવિતા મને ગમે છે, કારણ કે અંતતોગત્વા એ માનવકલ્યાણ અને માનવપ્રગતિની વાત કરતી હોય છે. હા, પાશ્ચાત્ય વિવેચકો જેને એસથેટિક પ્લેઝર કહે છે અને ભારતીય વિવેચકો જેને આધ્યાત્મિક આનંદ કે બ્રહ્માનંદ કે નિજાનંદ કહે છે તે સૌનો સમાવેશ પણ હું તો માનવ-કલ્યાણમાં જ કરી લઉં છું. એટલે જ જેણે મર્ડરની વ્યાખ્યામાં આવે તેવા ૧, ૨, ૩ નહિ, બલકે માસેકર-જીનોસાઇડની વ્યાખ્યામાં આવે તેવા ૬૦ લાખ યહૂદીઓ સમેત સામ્યવાદીઓ, યુદ્ધકેદીઓ, શારીરિક વિકલાંગો-મનોરોગીઓ, રોમા-જીપ્સીઓ, આદિવાસી મૂળ નિવાસીઓ વગેરે જેવા બીજા ૫૦ લાખ લોકોને મોતને ઘાટ ઉતાર્યા એવા માનવધિક્કારની પરાકાષ્ઠાનો પર્યાય બની ગયેલા હિટલર વિશેની આ કવિતા વાંચવા માટે માનવપ્રેમી એવો હું ખાસ આકર્ષાયો છું.

માનવજાતને સાવધાન કરતા હોય તેમ કવિએ જાણે શરૂઆત જ ભારોભાર ભયસૂચક લાલબત્તી જેવું શીર્ષક બાંધીને કરી છે : ‘અને હિટલરને મેં જન્મતાં જોયો છે.’

વ્યાકરણ થકી આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ‘અને’ તો એક ઉભયાન્વયી અવ્યય છે જે બે શબ્દો અથવા બે વાક્યોને જોડે છે. હવે આ કવિતાની ઉઘાડપંક્તિને જોઈએ : ‘અને હિટલરને મેં જન્મતાં જોયો છે.’ શું કવિને વ્યાકરણ નથી આવડતું કે એની કશી સરતચૂક થઈ છે કે એણે જાણીજોઈને કે ઇરાદાપૂર્વક અધ્યાહાર રાખી દીધું છે ‘અને’ સાથે અનિવાર્ય રીતે જોડવું જોઈતું આગળનું વાક્ય ? કદાચ કવિનો આશય છે કે હર કોઈ પોતાની મેળે એ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે, અને તો જ એની કવિતાનું કવિને અપેક્ષિત એવું પ્રત્યાયન થઈ શકશે ભાવકને.

તો ચાલો, પ્રયત્ન કરીએ. કદાચ આપણે જેટલા ગાંધીના નામથી પરિચિત છીએ એટલા

જ હિટલરના નામથી. ૧૮૮૯માં એક બાળકનો જન્મ થયો હતો જેનું નામ 'હિટલર' પાડવામાં આવ્યું હતું, તો પછી સવાલ એ થાય છે કે ૧૯૩૫માં, એટલે કે ખ્રીસ્તાં ૪૫ વર્ષ બાદ જન્મેલ આપણા આ કવિએ કેવી રીતે 'હિટલરને જન્મતાં જોયો' હોય ? એના વિશે સાંભળ્યું કે વાંચ્યું તો એના સમકાલીન ના હોય તેવા આપણે સૌ હોઈ શકીએ ? અલબત્ત, એક શક્યતા બચે છે જેને કવિએ પોતે જ આ પંક્તિઓમાં ઈંગિત કરી છે :

‘હું ઝબકીને જાગી ગયો.
સ્વપ્નની વાતને સ્વપ્ન તરીકે
કોઈ સ્વીકારતું નથી, પ્રબોધ !’

ટીક, કવિએ હિટલરને જન્મતાં જોયો છે પણ સપનામાં.

ભલે એનું નામ હિટલર પડ્યું હોય, પણ એ જન્મ્યો ત્યારે તો 'હિટલર' હતો જ નહિ, બલકે એ પણ હર કોઈ નવજાત બાળકના જેવો 'પ્રભુનો પયગંબર' જ હતો ! આપણે જે 'હિટલર'ને ઓળખીએ છીએ એનો જન્મ તો કદાચ બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન (૧૯૩૯-૧૯૪૫) થયો. એટલે કે હિટલરનો જન્મ કોઈ જનેતા સ્ત્રીની કૂખે નહિ, બલકે એન્ટી-હ્યુમન વિચારધારાની કૂખે થતો હોય છે. આ ઉઘાડપંક્તિનો વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ કદાચ આ રીતે બંધ બેસે.

ચાલો, આગળ વધીએ. કવિએ એને 'એક મનુષ્ય સ્ત્રીના પેટેથી' અવતરતો જોયો છે. આપણે પણ જાણીએ છીએ કે હિટલર કોઈ ઘાતકી પ્રાણીની કૂખેથી નહિ, કોઈ લેડી ડ્રેકુલાની કૂખેથી નહિ, બલકે એક જેન્ટલ લેડી અને મમતાળુ માતા એવી 'મનુષ્ય સ્ત્રીના પેટેથી' અવતર્યો હતો. માણસ 'જન્મતો' હોય છે, ને ભગવાન 'અવતાર' લેતા હોય છે. કવિએ કશી સભાનતાથી આવાં બે ક્રિયાપદો અહીં વાપર્યાં હશે ? આ કવિતામાં જેમનો ઉલ્લેખ થયો છે તે કવિમિત્ર પ્રબોધ પરીખે 'રે મઠ'ના વિશેષાંકમાં જે ઢંઢેરો લખ્યો હતો એનું શીર્ષક હતું : 'હિટલર, ધ ઓન્લી ગોડ' ! હિટલર 'અવતરતો' હતો ત્યારે કવિ શું કરતા હતા ? તેઓ તો 'શિરીષનાં સુકોમળ ફૂલની મત્ત ગંધથી બેભાન બનીને આંખ વગરની ઈયળની જેમ' ઊંઘમાં ડૂબતા જતા હતા !

આ જાણીને હવે તો કવિની જેમ આપણે ભાવકો પણ અપરાધબોધ અનુભવીને કહી શકીએ કે 'મનુષ્ય સ્ત્રીના પેટેથી' જ જન્મ પામતા આપણા સાંપ્રત સમયના હિટલરોને આપણે જોયા છે અને ત્યારે કવિની જેમ આપણે પણ માનવી મટી જઈને નરી 'ઈયળ'ની જેમ કશીક 'ગંધ' માણવામાં મસ્ત, બલકે 'બેભાન' બની રહીને આપણા સમયના હિટલરોને જન્મતા જોઈ રહીએ છીએ !

'અને' આગળ જે અધ્યાહર હતું તે જાણે હવે પ્રગટ થાય છે : માનવીમાંથી પતિત થઈ ઈયળ જેવા જંતુમાં પરિવર્તિત થતા, નાનામોટા અનેક હિટલરોના જન્મસમયના મૂક સાક્ષી

બની રહેતા આપણ સૌ ભાવકોને આવો અપરાધબોધ કરાવવાનો જ કવિનો આશય હતો કદાચ.

કવિને હજી આગળ કહેવું છે : એ આ દુઃસ્વપ્નમાંથી જાણે ઝબકીને જાગી ગયો છે. એ મિત્ર આગળ પોતાની કરુણ લાચારી લઈને આવે છે : સ્વપ્નની વાતને હકીકત તરીકે કોઈ ન સ્વીકારે એ તો સમજ્યા, પણ ‘સ્વપ્નની વાતને સ્વપ્ન તરીકે કોઈ સ્વીકારતું નથી, પ્રબોધ.’ સ્વપ્ન ક્યારેક વાસ્તવિકતાઓને અવળસવળ પણ કરી કાઢે છે, એક અગોચારના પ્રદેશમાં, એક સર્ચિયાલિઝમના પ્રદેશમાં પણ લઈ જાય છે. અને ગુજરાતી કવિતામાં કોઈએ હિંમત નહિ કરી હોય તેવી બોલ્ડ પંક્તિઓ અચાનક જ ગુજરાતી ભાવકને વીંધી નાખે છે : ‘હિટલરને હું ધિક્કારી શકતો નથી અને ગાંધીને હું ચાહી શકતો નથી.’ ગાંધીની હત્યા કરી શકાતી હોય કે ગોડસેનું મંદિર બનાવી શકાતું હોય, એ દેશમાં એબ્સર્ડ કવિતાના કવિને આવું કહેવાનો પણ અધિકાર હોય ! બને કે એબ્સર્ડ કવિતાને સાર્થક થવા ખપમાં આવ્યો હોય આ વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર !

કોઈને થાય કે ‘કવિ’ શબ્દને એક વિશિષ્ટ આત્મા પ્રાપ્ત થઈ છે, એટલે વિવેચકો પણ ક્યારેક મેજર પોએટની શેહમાં આવી જઈને લાચાર ન્યાયાધીશની જેમ બેનિક્લિટ ઓફ ડાઉટ આપીને એને બાઈજજત બરી કરતા હોય છે.

કોઈને એવુંય લાગે કે કવિતામાંથી, સવિશેષ એબ્સર્ડ કવિતામાંથી કશું પણ નિષ્પન્ન થાય છે કે કેમ એ શોધી કાઢવાની સઘળી જવાબદારી વાચકને શિરે મૂકીને કવિ તો માત્ર કાવ્યપાઠ આપીને અલોપ થઈ જાય છે. અને પાઠમાં શું હોય છે ? શબ્દો. અટૂલા કે એકબીજા સાથે વ્યાકરણીય અંતર રાખીને ગોઠવાયેલા. અર્થ સમેતના સૌંદર્યથી આભૂષિત. હા, કવિતાને થોડી વધારે સજ્જતાની અપેક્ષા હોય છે એના વાચક કે શ્રોતા પાસેથી. ભાષાનો વારસો તો બેઉનો એકસરખો પણ હોઈ શકે, પણ કવિ પોતાની આગવી રીતે કામ લેતો હોય છે એ સહિયારી ભાષા પાસેથી અને ત્યારે એ પોતાના હમજુબાન ભાવકનેય અચંબિત કરી મૂકતો હોય છે.

ગઝલ કે ગીતની અડધીપડધી પંક્તિ સાંભળી નથી કે વાહવાહી કરવા ટેવાયેલા ગુજરાતી ભાવકને તો તમ્મર આવી જાય એવી આ કંડિકાને સમજવા સવિશેષ આયાસ કરવો પડે તેમ છે : ‘I do not see why man should not be as cruel as nature.’માં માનતા અને હેવાનિયતભરી હિંસાનું બીજું નામ બની ગયેલા ‘હિટલર’ માટે અપરાધબોધ કરાવ્યા પછી આવી પંક્તિઓ ? માની લઈએ કે કદાચ કવિને ગાંધીવિચાર અને ગાંધીઆચારમાં કશી ત્રુટિઓ જણાઈ હોય. પણ તેમ છતાં ઓવરઓલ પ્રદાનને લઈ કવિ આનાથી ઊલટી અભિવ્યક્તિ આપી શક્યા હોત તો ભદ્ર ગુજરાતી વાચકને માટે એ કદાચ સહ્ય બની રહેત : ‘ગાંધીને હું ધિક્કારી શકતો નથી અને હિટલરને હું ચાહી શકતો નથી’ ? ગાંધીભક્ત ગુજરાતી ભાવકને આવો કૂર આંચકો આપવાની શી જરૂર પડી કવિને ?

કદાચ, એ સમજવા માટે આ કાવ્યપાઠમાંથી બહાર નીકળી આપણે કવિસમયમાં જવું

પડશે. કારણ કે કવિ પણ એના સમયનું ફરજંદ હોય છે.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે લાભશંકર ઠાકર, આદિલ મન્સૂરી, ચિનુ મોદી, મનહર મોદી, સુભાષ શાહ, રાજેન્દ્ર શુક્લ, મુકુન્દ પરીખ, અબ્દુલ કરીમ શેખ, પ્રબોધ પરીખ અને રાવજી પટેલ જેવા મિત્રો પ્રસ્થાપિત કાવ્યપરંપરાની, એની પ્રચલિત વિભાવનાની સામે ઉગ્ર ચળવળ ચલાવતા હતા. વિષય અને અભિવ્યક્તિ એમ બેઉ બાબતે કંઈક નવું થવું જોઈએ એનો એ સંઘર્ષ હતો. અછાંદસ, ગીત અને ગઝલ જેવાં કાવ્યસ્વરૂપો નવાં કલેવર ધારણ કરી રહ્યાં હતાં. લાભશંકર પરંપરાના ઈશ્વરમાં માનતા નહોતા, અને કહેતા કે 'મારા માટે ગુડનેસ ઇસ ગોડ... ધિક્કાર એ પણ હિંસા છે, મનુષ્યને ધિક્કારવો એ મારો ધર્મ નથી. મનુષ્ય માટે મારી પાસે એક જ ભાષા છે તે પ્રેમની ભાષા છે.'

કાવ્યપાઠ બહારની, આ માહિતી સાથે રાખીને આપણે પુનઃ પાઠમાં પ્રવેશીએ :

શું હિટલર 'મનુષ્ય' હતો ? શું એ હિંસા પ્રાણીઓથીય વધારે હિંસક 'જાનવર' નહોતો ?

કે આગળ કહ્યું તેમ હિટલર પણ જન્મ્યો ત્યારે તો એક માનવબાળ જ હતો, એને 'હિટલર' એટલે કે જાનવર તો બનાવ્યો સમાજે જ, એ સમાજે જેણે એક માનવસમૂહને બીજા માનવસમૂહથી નીચો-હલકો-પશુતુલ્ય ગણ્યો ? એ સમજે કે જેણે એક માનવસમૂહને સુપર હ્યુમન ગણ્યો ને બીજાને લેસર હ્યુમન ? કે જેણે એકને બ્લૂ બ્લડનો ને બીજાને બ્લેક બ્લડનો માન્યો ? કે જેણે એકને વર્ણશ્રેષ્ઠ માન્યો ને બીજાને વર્ણસંકર ?

અપાર માનવપ્રેમ, અપ્રતિમ સહિષ્ણુતા, નિરસીમ કરુણા અને પારાવાર પ્રબુદ્ધતાને લઈ જન્મેલી ઉદારતાને કારણે માનવીના દુરીતનેય ધિક્કારી ન શકતો અને શ્રેયસ-પ્રેયસનેય પૂર્ણપણે ચાહી ન શકવાની દ્વિધામાં અટવાતો આ એબ્સર્ડનો કવિ 'અને તેમ છતાં હું કેટલું બધું છું' પંક્તિ સાથે જાણે લઘરાની લવરી પર ચઢી ગયો હોય તેમ લાગે. કે આ પણ ભદ્ર-શિષ્ટ કવિતામાં માનતા અહિંસામાં માનતા શિષ્ટ-ભદ્ર ગુજ્જુ વાયકને આંચકો આપવા માટે જ ? એ ભઠીયાર ગલીની મટનચાંપો ખાતાં ખાતાં ભિખારીના છોકરાને પાંચિયું આપે છે. પોતાના મિત્રને પૂછે છે કે બારા હાંડીના પાયાની ચીકાશ માણસને બેસૂધ ન બનાવી શકે ? અને મદ્યનું સરોવર ન હોઈ શકે ? મારા માથામાં બરફ બનાવવાનું કારખાનું ન બનાવી શકાય ? શું આ ભાષા, આ વિચાર, આ કલ્પન, આ અભિવ્યક્તિ કવિસમયની ભદ્રવર્ગીય શિષ્ટ કવિતા સામેના પ્રયોગલક્ષી બળવા રૂપે તો નથી આવી ?

હા, કવિને અમર્યાદ પોએટિક લાયસન્સ જરૂર હોય છે, પણ એક કેવિયટ સાથે. એ કોઈ પણ ભૌગોલિક કે ઐતિહાસિક કે વૈજ્ઞાનિક સત્ય અને તથ્યથી વિરુદ્ધ જરૂર જઈ શકે છે, પણ એણે એમ કરવા પાછળનું પોએટિક જસ્ટિફિકેશન તો પૂરું પાડવું જ પડે. પૂર્વમાં ઊગતા સૂર્યને ભલે પશ્ચિમમાં ઉગાડે કવિ, કે સદાય પ્રકાશમાન સૂરજને કાળો સૂરજ ભલે કહે કવિ, પણ એ દેખીતી વિસંગતતાઓને એણે પોતાની કવિતા થકી જ વાજબી તો ઠેરવવાં જ રહ્યાં.

કવિતા પણ એક પ્રમેયની જેમ જ ‘ઇતિ સિદ્ધમ’ થવી જોઈએ. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, નાટક વગેરેના વિવેચન ટાણે ઇરરેશનલ કે અનરીઝનેબલને વખોડતો ગુજરાતી વિવેચક કવિતાના વિવેચન ટાણે લય-પ્રાસ-છંદ-ગેયતા-પદલાલિત્ય વગેરેની કેવી મોહિનીમાં સરી પડે છે કે એને ઇંગિત પણ નથી કરી શકતો !

સાહિત્યકારોને સલાહ આપતાં સાર્ત્રએ પણ કહ્યું જ છે કે અન્યાયો-દુરીતો પ્રત્યે આપણા આ કવિની આંખ વગરની ‘ઇયળ’ની જેમ ઊંઘણશી ના બની રહો, તમારા શબ્દોના પાવક અગ્નિથી, તમારા અંતરાત્માના પુણ્યપ્રકોપથી એમને સળગાવી દો, નેસ્તનાબૂદ કરો, માનવજાતને શોષણ-દમન-અત્યાચારથી મુક્ત કરો.

અંતિમ પંક્તિમાં કવિનાયક આપણા ‘ભાષા-બાજ’ સાથી કવિઓને યાદ કરી, જાણે અનિષ્ટો સામેના કવિધર્મની યાદ અપાવતો હોય તેમ કહે છે : ‘તું તારા ન્હોરોને તીક્ષ્ણ કરી રહ્યો છે તે માટે અભિનંદન, કેમ કે મેં તો હિટલરને જન્મતાં પણ જોયો છે અને અવતરતાં પણ જોયો છે.’ હિટલર પણ બોબડો નહોતો, પોતાના ખેપાની એજન્ડાને કાર્યાન્વિત કરવા માટે એણે તો આખું પ્રોપેગેન્ડા ડિપાર્ટમેન્ટ ઊભું કર્યું હતું ભાષા થકી જ. એટલે કવિએ પ્રયોજેલા ભાષા-બાજ શબ્દ સાથે ભાષણબાજ-ચાલબાજ-દગાબાજ-શકરાબાજ-રંડીબાજ-ચૂલબાજ જેવા નેગેટિવ અર્થછાયાવાળા શબ્દો પણ વાચકને સહજ યાદ આવે, ને તે પણ ભાષાનો બેજવાબદાર ઉપયોગ કરતાં આ કવિ સમેત સૌ કવિઓ માટે આ કુદ્ધ કવિનું ભાષાકરતબ લાગે.

એક્સર્ટ હોય કે સરૂરિયલ, લઘરા કવિની લવારીનેય વાચકે કદી નિરર્થક નહીં માનવી જોઈએ. કપરા વાસ્તવે એની સંવેદના અને વિચારોને એવાં તો છિન્નભિન્ન કરી કાઢ્યા હોય છે કે એની અભિવ્યક્તિ ટાણે બીટવીન ધ લાઇન્સ વાંચવાથી જ ‘કવિતા’ જેવું કશુંક મળે છે વાચકને.

સાભાર સ્વીકાર

જીવનચરિત્ર

(૧૮૪) મારી જીવનયાત્રા : એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ, અનુ. : ખ્યાતિ બારોડ, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૯, રૂ. ૧૨૫ (૧૮૫) ભારતરત્ન સચીન તેંડુલકર : જગદીશ શાહ, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૧૬+૨૧૬, રૂ. ૩૦૦

૧૭. 'કવિવર નથી થયો તું રે' વિશે

હરિકૃષ્ણ પાઠક

કવિવર નથી થયો તું રે

કવિવર નથી થયો તું રે
શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?
લઘરા, તારી આંખોમાંથી ખરતાં અવિરત આંસુ
આંસુમાં પલળેલા શબ્દો
શબ્દો પાણીપોચા
પાણીપોચાં રણ રેતીનાં
પાણીપોચા રામ
પાણીપોચા લય લયકીને
ચક્રવાકને ચૂમે
કવિવર નથી થયો તું રે
શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?
લઘરા તારા કાન મહીં એક મરી ગયું છે મચ્છર
એ મચ્છરની પાંખો ફફડે
શબ્દો તારા થરથર થથરે
ફફડાટોની કરે કવિતા
કકળાટોની કરે કવિતા
પડતા પર્વતોનો ભય તારા ભાવજગત પર ઝૂમે
કવિવર નથી થયો તું રે
શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?

શહીદ બનતાં બચી ગયો તું ખડક શબ્દના ખોદે
વાણીના પાણીની મનમાં પરબ માંડતો મોદે
અરે, ભલા ! શીદ પરસેવાનું કરતો પાણી પાણી ?
તું તરસ્યો છે એવી સાદી વાત હવે લે જાણી.
શબ્દો છોડી ખેતરને તું ખેડ
ડી.ડી.ટી. છાંટીને ઘરમાં અનાવિલને તેડ.
શબ્દોનો સથવારો છોડી
લય લંપટના તંતુ તોડી
ઘર-આંગણિયે શાકભાજીને વાવો
કવિવર ! વનસ્પતિ હરખાય અશું કેં પ્રેરક સંગીત ગાઓ
અને જુઓ આ રીંગણ મરચાં ગલકાં તૂરિયાં
આંખ સમીપે લટકે લૂમે લૂમે
કવિવર નથી થવું તારે
શીદને વિષાદમાં ઘૂમે ?

વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે
શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?

મધ્યકાલીન કવિ શ્રી દયારામના જાણીતા પદની પ્રથમ બે પંક્તિમાંથી આરંભનો એક જ શબ્દ બદલીને કવિશ્રી લાભશંકર ઠાકર ભાવકને મધ્યકાલીન ભાવજગતમાંથી ઊંચકીને આધુનિક કવિતાના વિશ્વમાં લાવી મૂકે છે.

કવિના ‘લઘરા’ જૂથનું આ એક મનભર કાવ્ય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે અભિવ્યક્તિ માટે, ભાષાસામર્થ્ય વિશે, શબ્દ વિશે અશ્રદ્ધાનો ભાવ જાગતાં કવિ હાસ્ય-કટાક્ષ અને વિડંબનાનો એવો તો વિનિયોગ કરે છે કે કવિ સ્વયં ભલે એવું કહે – ‘ડોલ શબ્દની કાણી રે’ – આપણને તો પ્રતીત થાય છે કે આ કવિના શબ્દની ડોલ તો કાણી નથી જ નથી.

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં ‘કવિવર’ થવાનો મનોરથ સેવતા કે થઈ બેઠાની ભ્રાંતિમાં રાચતા ‘લઘરા’ને સંબોધીને કવિ જે કંઈ કથે છે તેમાં મૂળનો પદબંધ ભલે સાદૈત જાળવતા નથી, ને તે અનિવાર્ય પણ નથી, છતાં આરંભના લયબંધ સાથે સંવાદમાં રહેતો પરંપરિત પદલય કશા ખાંચા-ખચકા વિના સચવાયો છે ને વધારામાં ટેકની પંક્તિઓમાં જે પ્રાસયોજના સર્જી છે તે તો પ્રેમાનંદની હાસ્યસર્જનની શક્તિની યાદ અપાવે તેવી છે.

આમ પણ કવિએ પોતાના સર્જન વિશે ‘આંતરકથામાં’ જે કંઈ કહ્યું છે તેમાં પોતાના

ચિત્તમાં રસાઈ ગયેલ લયચેતનાને એક મહત્ત્વનું પાસું ગણેલ છે, અને કવિતા માટે તો ‘શ્રવણસંપદા’ જેવી ઓળખ પણ આપી છે.

અહીં જે પાત્ર-વિશેષ છે ‘લઘરો’ તે કોણ ?

કવિશ્રી ચિનુ મોદીના મતે કથા, નાટક, આખ્યાન વગેરેમાં અનિવાર્યપણે હોય તેવું આ પાત્ર નથી; તો કેવળ હાસ્યના પ્રયોજન માટે સર્જાયેલ પાત્ર પણ નથી જ. અન્ય સર્જકોએ સર્જેલ-મગન, અમથાલાલ, ચંદુડિયો, ઓચ્છવલાલ કે લેંગ્ચૂથીયે અલગ એવું પાત્ર છે – લઘરો. કવિને ખુદને પરંપરાએ પકડાવેલ ગૃહીતોને તાટસ્થ્યપૂર્વક જોવા-જોગવવા માટે ને ખુદનીયે ખણખોદ માટે આબાદનો ‘લઘરો’ જડી ગયો છે, અને વળી પરંપરાના પદઢાળનો નવેસર ઉપયોગ કરીને આ નવી વાતને વધુ સ્વીકાર્ય-આવકાર્ય બનાવી છે.

દયારામના પદમાં તો ‘વૈષ્ણવ’ થવા માટે શું શું હોવું ને થવું ઘટે અને શું શું ન હોવું ઘટે તેનાં ઉદાહરણો ચીંધાયાં છે; અહીં તો જે ‘કવિવર’ થયો નથી ને થવાનોય નથી તેને નિર્ભ્રાંત કરવાનો ઉપક્રમ રચાયો છે – પ્રમાણો આપીને, ને વિકલ્પ પણ સૂચવાયો છે. આંખોમાંથી અવિરત ખરતાં આંસુ, તેમાં પલળીને પાણીપોચા થઈ ગયેલ શબ્દો તો ખરા જ, રેતીનાં રણ પણ પાણીપોચાં ને છેલ્લે તો ‘પાણીપોચો લય લચકીને ચકવાકને ચૂમે’ તેવી સ્થિતિ દર્શાવી છે. પાણીપોચા લયની ઉડાન એવી કેમ હોવાની કે ચકવાકને – પંખીને પણ ચૂમે ? પહોંચની બહાર છે તેને પામવાના ઉધમાતનો આ સંકેત છે. વધારામાં રોતલવેડા તરફ પણ આંગળી ચીંધાઈ હોવાનું સમજાય. ‘લઘરા’ કવિની એક બીજીયે મુશ્કેલી છે. કાનમાં પેસી ગયેલું મચ્છર તો મરેલું છે, તેના ગણગણાટનું સંગીત પણ રહ્યું નથી. મચ્છરની ફફડતી પાંખોની માફક ‘કવિવર’ના શબ્દોય થથરે છે, પછી બીજું તો શું થાય ? ‘ફફડાટોની કરે કવિતા / કકળાટોની કરે કવિતા’ દ્વારા કદાચ કાવ્યેતર હેતુઓ માટે ખુદ કાવ્યકલાને ગાજરની પીપૂડી સમજીને પ્રવૃત્ત થનારનો સંકેત અહીં વાંચી શકાય.

‘પડતા પર્વતોનો ભય તારા ભાવજગત પર ઝૂમે’ એ ટેકના પ્રાસની પંક્તિમાં બે ઈંગિતો પડ્યાં છે. ‘ભાવજગત’ એટલે કે ‘ભાવનામયતા’ કવિ લાભશંકરને મિથ્યા લાગી હશે. અને આનંદ પ્રગટ કરવા માટે યોગ્ય ગણાય એવું ક્રિયાપદ ‘ઝૂમે’ મૂકીને ‘લઘરા’ની અણસમજ પ્રત્યે ઈશારો થયો છે. ‘ભય’ અને ‘ઝૂમે’ એકસાથે કેવી રીતે હોય ? અહીં સુધી આવ્યા બાદ કવિ ‘લઘરા’ને યથાર્થ સમજ આપીને સધિયારો પણ બંધાવે છે.

‘શહીદ બનતાં બચી ગયો તું ખડક શબ્દના ખોદે
વાણીના પાણીની મનમાં પરબ માંડતો મોદે’

– અહીં ‘શહીદ’ શબ્દ તો હાસ્ય પ્રેરે જ પણ ‘મોદે’થી સર્જાતો મર્માળો વિનોદ આત્મતુષ્ટિમાં રાચનારાઓએ તો સમજવો રહ્યો.

‘લઘરા’ને આટલી સમજ આપ્યા પછી કાવ્યકલાની અસાધ્ય ઉપાસના છોડી દેવા

આપેલી શીખ પણ મોં મલકાવી દે તેવી મર્મળી છે -

‘અરે ભલા ! શીદ પરસેવાનું કરતો પાણી પાણી ?

તું તરસ્યો છે એવી સાદી વાત હવે લે જાણી...’

માણસમાત્રમાં એક લોકેષણા રહેલી હોય છે તે વાત અહીં કહેવાઈ ગઈ છે; ને પછી શબ્દવ્યાયામ છોડીને જેમાં કશીક સ્થૂલ પ્રાપ્તિ તો થઈ શકે તેવું ફલદાયી કામ વિકલ્પ રૂપે સૂચવે છે.

‘શબ્દો છોડી ખેતરને તું ખેડ

ડી.ડી.ટી. છાંટીને ઘરમાં અનાવિલને તેડ’

(‘અનાવિલ એ કોઈ જ્ઞાતિ નહીં, કશુંક શુદ્ધ, કશું નિર્મળ-)

તેના અનુસંધાને લય-લંપટના તંતુ તોડવાની વાત પૂર્તિરૂપ બને.

અને પછી પ્રાપ્તિ તો જુઓ :

‘અને જુઓ આ રીંગણ મરચાં ગલકાં તૂરિયાં

આંખ સમીપે લટકે લૂમે લૂમે

કવિવર નથી થવું તારે

શીદને વિષાદમાં ઘૂમે ?

આમ કાવ્યને અંતે કોઈપણ લઘરો, જે કવિવર થવા સર્જાયો જ નથી તેને ફોગટ વિષાદમાંથી બચી જવા કહે છે -

‘કવિવર નથી થવું તારે...’

પંડને પામવા ને અભિવ્યક્ત થવા માટે શબ્દ સિવાય કશું માધ્યમ નથી ને એ પણ અપર્યાપ્ત - એવી પ્રતીતિમાંથી પ્રગટેલાં ‘લઘરા’ જૂથનાં કાવ્યો પૈકી આ પણ એક મનભર કાવ્ય છે.

સાભાર સ્વીકાર

લેખો

(૧૮૭) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : ભોળાભાઈ પટેલ, સંકલન : તોરલ પટેલ, ૨૦૧૫, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૪૫૧, રૂ. ૪૦૦ (૧૮૮) ભારતીય નવલકથા પરંપરા અને ગ્રામ કેન્દ્રી નવલકથા : ભોળાભાઈ પટેલ સંકલન : વીરેન્દ્ર નારાયણ સિંહ, ૨૦૧૫, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૬૦, રૂ. ૨૦૦

૧૮. 'સ્તવન' વિશે

રમણ સોની

સ્તાવન

ગો વિના તો વછ કિમ જીવિ વણ વારિ કિમ મીન ?
 આભ વિના પંખી નવ જીવિ શબ્દ વિના હું દીન.
 તુંય વિના હું કહિ પિરિ જીવું ? અદીઠ અપરંપાર !
 આશા મોટી તાહારી મુજનિ જીવું તુજ આધાર.
 અહર્નિશિ તુજ સ્વર સાંભળતો તોય કશો હદબાર,
 મુખનું મહોરું હઠાવી મોહન દિયો દરસ દરબાર !
 ક્ષણ એક તારા વિના ન ચાલે, અકળવિકળ તુજ ફંદ.
 પલપલ તુજને આરાધું શે, છૂટે ન તારો છંદ ?

આ કાવ્ય પહેલી વાર ચાળીસ વરસ પહેલાં વાંચેલું. એ પછીય કેટલીક વાર વાંચવાનું થયું હશે. પણ આજે લખવાનું થયું છે એના વિશે, ત્યારે થયું કે સૌથી પહેલા વાચનનો કોઈ પ્રતિભાવ સ્મરણમાં સચવાયો છે ખરો ? ગમેલું, એ સિવાય વિગતો તો કોઈ યાદ નથી – માત્ર, 'અકળવિકળ તુજ ફંદ' એ મનમાં જરાક વધારે છપાઈ ગયેલું – પણ ત્યારના લાભશંકર, એમની અ-રૂઢ કાવ્યછટાઓનો રોમાંચ થતો એ યાદ છે. છેક ૧૯૬૬ પથી, એમના '...રમ્યઘોષા' સંગ્રહનાં સુડોળ શિષ્ટ છંદ-કાવ્યોથી અને કટાવમાં દોડતાં-ઊછળતાં તોફાની કાવ્યોથી લાભશંકરની હૃદય કવિતાનો પરિચય થયેલો. એ દિવસો જ અમારા કાવ્ય-ચાક્રયૂર્થના ! એ પછી ધીમે ધીમે કાવ્ય-ચીકાશ ને ખણખોદ-મૂલ્યાંકન આવતાં રહ્યાં, પણ કાવ્ય-પ્રીતિ અકબંધ રહી. એટલે લાભશંકરની તે વખતે દિશ-દિશમાં હરણફાળ ભરતી કવિતા ગમે; ગુજરાતી કવિતાનો મુખ્ય અવાજ બનતા ગયેલા કવિની કાવ્યછટાઓય ગમે, ક્યારેક નયે ગમે; વળી કાવ્યછટાઓને મિષે જ્યારે લાઠાઠા કવિછટાઓ-સ્ટાઈલો-મારતા જણાય ત્યારે એ પ્રિય કવિ પર જરાક ખીજ ચડે, ને પછી તરત રમૂજ થાય – એમણે ક્યાંક લખેલું કે, 'હું પછી દીધે રાખું છું.' એની

નીચે સહી કરવાનું મન થઈ જાય ! પછી વળી થાય કે કવિ દીધે ન રાખે તો તો કાગળો કોરા જ રહી જાય; અર્થાત્, આ મુખરોક્તિ પાછળ ક્વચિત્ મર્મોક્તિ પણ સંભળાય. જોકે પછી તો લાભશંકરે બહુ લખ્યું બહુ લખ્યું બહુ લખ્યું ! અમે પાછળ રહી ગયા, એટલે કે એમના શરૂઆતના (છ-સાત ?) કાવ્યસંગ્રહોના જ પ્રેમમાં પડ્યા રહ્યા – હા ‘પ્રમત્તાવસ્થામાં નજર પણ’ નાખી એમની પછીની, છેક લગીની, કવિતા પર, કંઈક કંઈક...

આ કાવ્ય પર લખવાનું આવ્યું એટલે ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’ (૧૯૭૪; અને આ બીજી આવૃત્તિ ૧૯૯૬)નાં બધાં જ કાવ્યોમાં લટાર લગાવી. અત્રે સમીક્ષા કે સર્વેક્ષણ નથી કરવાં પણ આ સ્તવન કાવ્યના એક પાર્શ્વ દૃશ્ય તરીકે આ સંગ્રહ પર નજર કરું : એમાં ૪૦ રચનાઓ છે, ૧થી ૪૦ એમ આંકડાબદ્ધ છે. આ સંગ્રહમાં ત્રણ જ પંક્તિ અને નવ જ શબ્દોવાળું (કહો જોઈએ ?) એક સૌથી નાનું કાવ્ય છે, ને ૭મા ક્રમવાળું કાવ્ય, ઝ, સ્વ, ક, ખ, એવા વિભાગો દ્વારા, ૭ પાનાંમાં વિસ્તરેલું સૌથી લાંબું કાવ્ય છે. કોઈ કહેશે કે આવી વિગતો આપવાનો શો અર્થ ? તો કે લાભશંકરનું આવું જ છે. આખી ચોપડીને છૂટી પાડીને, પાનાં જો લાઈનસર ગોઠવીએ તો ટૂંકી-લાંબી રચનાઓની એક કાર્ડિયાગ્રાફિક આકૃતિ બને ! વળી એમાં અદ્ભુત ને વળી અનદ્ભુત એમ બંને જાતની રચનાઓ છે – મજા તો સળંગ આવ્યા જ કરે...

હવે આ સ્તવન કાવ્યમાં ‘શબ્દ’ અંગેની જે એક સંવેદના છે એ ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’ની અનેક રચનાઓમાં કેવા કેવા મૂડ ધારણ કરીને આવી છે ! આ બદલાતા મૂડ, તત્ક્ષણ સંવેદનો, લાભશંકરની કવિતાનું એક સ્થાયી લક્ષણ છે. જુઓ : જાણીતું, ને આજ લગી એવું જ તાજું ને સમર્થ રહેલું કાવ્ય – ‘ડોલ શબ્દની કાણી રે...’ અને તરત બીજું એવું જ માર્મિક ‘શબ્દ /વિશેષણની ચાદર ઓઢીને ઊંઘી ગયો છે ઘસઘસાટ/જગાડું એને ?’ અને આગળ, આપણને, વાંચનારને આરંભે જ બેવડો ધક્કો આપતી રચના-પંક્તિઓ છે : ‘ચિરાઈ ગયો છે શબ્દ લોહીલુહાણ,’ અને આવી પૈથેટિક પંક્તિ પૂરી થતાં જ કવિ એક ઝટકે આ લથપથ લાગણીમાંથી બહાર ફૂટી આવે છે. કહે છે. (એનો) ‘કયા અંગલથી ફોટો પાડું ?’ સંગ્રહને લગભગ સાવ છેડે એક રેખાંકન છે : ‘શબ્દની સપાટી પર કરચલીઓ પડવા માંડી છે.’ છેલ્લું કાવ્ય શીર્ષકવાળું છે : ‘કવિનું મૃત્યુ’. પણ એ શીર્ષક કાવ્યનો જ એક અકાટ્ય અંશ છે. વાંચીએ : ‘રૂંધાતા ગળામાંથી ઊચકાઈને / ફફડતા હોઠ સુધી આવેલો / સૂકા કચડાતા પાંદડા જેવો / શબ્દોનો અસ્પષ્ટ લય / જરાક ઢોળાયો / અને...’

પહેલા, સ્તવન કાવ્યથી ફરી શરૂ કરીએ તો – ‘... શબ્દ વિના હું દીન.’ હવે, આટલી બધી વાર લગાડીને, મૂળ સ્તવન કૃતિની રચના પર આવું.

કાવ્ય બેચાર વાર ન વાંચીએ ત્યાં સુધી એ ‘આપણું’ થતું નથી – કાં તો પ્રિન્ડિંગ પ્રેસનું રહી જાય છે કે પછી કવિનું જ રહે છે. અને આપણે, જૂના જમાનામાં કહેવાતું એમ, ‘કવિને શું કહેવું છે ?’ એમાં ને એમાં જ ફસાવેલા રહીએ છીએ...

કાવ્યની શબ્દરચના, આરંભે છેક જૂની ગુજરાતી પહોંચી જાય છે ને ૧૭મી સદીમાં

પસાર થઈને આજની ગુજરાતી સુધી આવી જાય છે. કવિ-સ્તવન-પરંપરાનો આખો સમયપટ એકસાથે ઊઘડે છે. પણ પણછ પરનું તીર નવું/જુદું છે. દોહરો પણ જાણીતો છે – હેમચંદ્ર-ઉલ્લખિતથી લઈને લાભશંકર (આદિ આધુનિક કવિ)-વિખિત સુધી.

સ્તવન જાણીતા દષ્ટાંતથી શરૂ થાય, ને પછી કવિ-કીમિયો આવે, એ મધ્યકાલીન રીતિ કવિએ સ્વીકારી છે. અહીં પણ એવાં જાણીતાં દષ્ટાંતો છે અને એ પંક્તિ લયપૂર્વક વાંચવાની મજા પડે છે : ‘ગો વિના તો વછ કિમ જિવિ વણ વારિ કિમ મીન ?’ ‘આભ વિના પંખી...’ એ ચરણથી કવિ પોતે પ્રવેશે છે – કવિનો આર્ત ને આર્દ સ્વર ઊઘડે છે : ‘શબ્દ વિના હું દીન.’ ‘મીન’ સાથે એનો પ્રાસ છે તે પેલા તરફડાટને સંભળાવી જાય છે. પ્રાસ ખાતર પ્રાસ તો આપણી (કે કોઈ પણ) ભાષામાં ઢગલાબંધ હોય છે. પણ મર્મ વિના પ્રાસ ફોગટ...

બીજો દુહો પહેલામાંથી ધ્વનિ-તંતુઓ લઈને રચાયો છે : ‘તુંય વિના હું કહિ પિરિ જવું ?’ એ ચરણ વાંચતાં જ ‘શબ્દ વિના’/‘તુંય વિના’ તથા ‘વછ કિમ જિવિ’/‘કહિ પિરિ જવું’ એવા તાણા/વાણને ગૂંથતો ભાતીગળ લય સંભળાય છે અને દેખા છે સ્તવનનો આરાધ્ય – ‘તું’. દેખા દે છે એટલે કે છે, અનુભવાય છે; ભલે ‘અદીક’ છે પણ ‘અપરંપાર’ છે.

આમ તો, પરંપરાગત સ્તવન(કાવ્ય)ના ઘણા ઘટકો અહીં હાજર છે. મધ્યકાલીન ભક્તિ-સંવેદન વાંચવું હોય તોય વાંચી શકાય એવું ચરણે-ચરણે સામે મળે છે. કશું તારવીને ટંકવાનીય જરૂર નથી. કદાચ કોઈને ‘અકળવિકળ તુજ ફંદ’માં આ કવિ આધુનિક સર્જક તરીકે ફંટાટા હોય એવું ઘડીક લાગે, પણ તરત સ્મરણમાં નરસિંહ મહેતા ઝબકે – હા, નરસિંહે એમના આરાધ્યના અકળ અને વિકળ એવા સકળ ફંદની વાત અનેક વાર કરી છે.

પણ રચનાના ગુંફ વચ્ચે કાવ્યનું સંવેદન-કેન્દ્ર છે શબ્દ. ઉપર કહ્યું એમ, શબ્દની એમાં તીવ્ર આરત છે. કવિ-શબ્દ કે કાવ્યસ્વયમ્. કે સંસ્કૃત મીમાંસા કહે છે એ ‘કાવ્યપુરુષ’. પહેલાં એ સ્વર રૂપે (લય રૂપે) સંભળાય છે, સતત સંભળાતો એ અવાજ (શબ્દ એટલે મૂળે તો અવાજ, ‘ભગવદ્ગીતા’માંય છે એમ, સ શબ્દો તુમુલોઽમવત્, એ અવાજ) – એ સ્વર – કવિસંવેદનના અર્થ/મર્મ સુધી આવે એ રીતે કવિ સ્તવે છે. કહે છે, સ્વર સંભળાય છે પણ, અરે હજુ જાણે મારી હદની, મારા કાવ્યાનુભવની બહાર છે; તો હે શબ્દ, એ રીતે મૂર્ત થાઓ – ‘મુખનું મહોરું હટાવી મોહન દરસ દિયો દરબાર.’ સાક્ષાત્-કાર વિના ભક્તને, તેમ કવિને જંપ નથી. (આ પંક્તિ પણ કેવી તો શ્રવણીય છે : ‘મુખનું મહોરું હટાવી મોહન’ અને પછી ‘દરસ દિયો દરબાર.’) જરાક વધારે અર્થ-મેળ(1) તરફ જવું હોય તો અવાજને શબ્દ-સક્રિય કરવાની આ, આરતભરી, પાડ્યા વિના ન જ ચાલે એવી ભૂમ છે, એમ કહી શકાય. આપણે જોડી શકીએ – ભૂમ, કાગળમાં, કોરા.

પહેલા ત્રણે દોહરા આમ, હવે ફરી એક વાર વાંચીએ એટલે મધ્યકાળની (અલબત્ત, એય જીવંત) પરંપરાની સમાંતરે આધુનિક કવિની – કવિમાત્રનીય શા માટે નહીં ? – શબ્દ-સ્તુતિ નવા ગુંફિત રૂપે પ્રતીત થશે. લગાતાર પ્રાસ – અપરંપાર અને આધાર અને હદબાર અને દરબાર –; અને ‘અહર્નિશિ’, અને સૌને ગમી જાય એ ‘મોહન’ (‘મોહન’ એટલા માટે

છે કે એ સાક્ષાત્ નથી થતો ત્યારે પણ, ને થાય છે ત્યારે પણ એ મોહી લેનારો, આ-કર્ષક છે.) એ બધું મનને વળી વળીને રોમાંચિત કરે છે.

‘શબ્દ વિના હું દીન’ કહ્યું, ‘કહિ પિરિ જવું ?’ કહ્યું, જવું તુજ આધાર’ કહ્યું – તે છતાં ફરી કવિ કહે છે ‘ક્ષણ એક તારા વિના ન ચાલે.’ એકદમ સ્પષ્ટ, ચોખ્ખું, કાવ્યની બહાર પણ કહી શકાય એવું; કોઈ કહી શકે કે, હા, ગદ્યાળ વિધાન ! આપણી ભાવકની વાચનામાં તો આ ચરણ પર પેન્સિલ પણ ફરી વળે, પાઠકેર કરી નાખવાનું મન થાય – એમ થાય કે, કવિ, તમે ચાર દોહરામાં થઈને ત્રણ વાર ‘તુજ’ લખ્યું તો અહીં ચોથી વાર પણ ‘તુજ’ લખવાની લય-જગા તો હતી; જેમ કે, ‘ક્ષણ એક તુજ વિના ન ચાલે’ કે ‘ક્ષણ એક તુજ વિજ નવ ચાલે’, એમ. ને કહેવાનું મન થાય કે કવિરાજ, તમારા ચરણને બદલે અમારા આ પાઠકેરમાં દોહરો પણ જરાક સરખો થાય છે.

હશે, કવિને ગમ્યું તે ખરું.

મૂળ વાત તો એ જ છે કે, તારા (=શબ્દના, કવિશબ્દના) ફંદ અ-કળ ને વિ-કળ છે; મોહન કલ્પો એટલે આવા ફંદ તો રહેવાના. પણ તોય, કે એટલે જ, તારા વિના ચાલતું નથી રે. પછી, છેલ્લે તો, કવિને વળી થાય છે કે આ હું પલેપલ તુજને શે [શો ?] આરાધું છું, શો તારો છંદ છૂટતો નથી ? કેવી રમ્ય અકળામણ છે – દયારામની ગોપીનેય થયેલી : મન કહે કે, પલક ના નિભાવું...

અહીં વળી મારામાંનો ભાવક (આ ‘મારામાંનો ભાવક’ એ જાણે કે લાભશંકરની જ મોનોપોલોઈઝ્ડ લઢણ...) એ ભાવક એમ વિમાસે છે કે આ છેલ્લી પંક્તિમાં અલ્પવિરામ ખોટી જગાએ તો નથી મુકાઈ ગયું ને પ્રેસથી ? ‘પલપલ તુજને આરાધું શે, છૂટે ન તારો છંદ’ને બદલે હું તો આમ પણ વાંચું : ‘પલ પલ તુજને આરાધું, શો છૂટે ન તારો છંદ ?’ (૧૮૭૪ની પહેલી આવૃત્તિ જોવાની રહી ગઈ છે મારાથી. એની વાચનામાં આવું હશે ?)

‘બૂમ કાગળમાં કોરા’નાં ૪૦ કાવ્યોનો પ્રારંભ સ્તવનથી કવિએ કર્યો છે. ને પછી, એ પણ ઉપર કહ્યું એમ, અવાજથી શબ્દ સુધીના અનેક સંચારી ભાવોમાં – કષ્ટ, અકળામણ, જરીક નિરાશા, જરાક બ્રાન્તિભંગ, વળી પ્રસન્નતા, વળી અંતિમ ઇચ્છામાં – એવી એવી મનમોહન કાવ્યરૂપ છટાઓ દાખવે છે ! પછીના જ ‘પ્રસ્તાવના’ કાવ્યમાં છે એમ, ‘ડોલ શબ્દની કાણી’ છે ને ‘લાવી ભરચક પાણી પાણી રે’ની રમણીય બ્રાન્તિ છે; અને એથી વારંવાર ‘ડોલ’ પાણી ‘ઊંડાં કૂવાનાં પાણી’માં નાખવાની છે – ‘ભરચક’ થવા માટે.

કવિપ્રવૃત્તિ કેવી તો અ-વિરત છે ને એથી જ કવિ-ભાવક માટે કેવી તો કષ્ટાનંદભરી છે !

૧૯. કાણી ડોલથી જળાશય ભરવાની વાત

રવીન્દ્ર પારેખ

પ્રસ્તાવના

ડોલ શબ્દની કાણી રે
ઊંડા કૂવાનાં પાણી રે
હરખભેર દામણ ખેંચે છે લઘરો તાણી તાણી રે
આ આવી છલકાતી લઈને
ભરચક પાણી પાણી રે !

કોઈ પણ કવિતા મૌનમાં કેમ નથી થતી ?

મૌન પર કવિતા ઘણી છે, પણ મૌનમાં કવિતા નથી. મૌનની કવિતા પણ શબ્દ વગર શક્ય નથી. શબ્દ છે માટે જ મૌન પણ છે. એમ લાગે છે કે શબ્દ કવિતામાં આવે છે તો તે વ્યવહાર છોડીને તહેવાર તરફ વધારે ગતિશીલ હોય છે. શબ્દ ગમે તેવો હોય, ગાંડોવેલો કે સ્વસ્થ, તે કવિતામાં આવે છે ત્યારે એક વણલખ્યું શિસ્ત સ્વીકારી લે છે. કવિ લઘરવઘર હોય તો ચાલે, લઘરો હોય તો ચાલે, પણ શબ્દ કવિતામાં લઘરવઘર હોય તો પણ તેણે કવિતા રહેવું હોય તો તેણે શિસ્ત પાળવાનું રહે જ છે. લઘરો પણ કવિતામાં સૌંદર્યમંડિત હોવાનો. કવિતા કશામાં બંધાતી નથી, પણ તે સ્વયં અને સંપૂર્ણ શિસ્ત રચે છે ને તેની બહાર જવાનું તે સ્વીકારતી નથી. તે અરૂઢ હોઈ શકે, પણ અકુદરતી થવાનું તેને પાલવે નહિ.

શબ્દ જ કવિની સંપત્તિ છે. સોનામહોર છે. તે કસર કરીને ખર્ચે છે. કવિનો શબ્દ કસરી છે. કવિએ શબ્દ ખર્ચવાનો છે, ઉડાવવાનો નથી. તે ના ખર્ચે તોય શબ્દ વહી જવાનો છે. ખર્ચવું એ જ કવિનું ભાગ્ય છે. તેના શબ્દની ડોલ કાણી છે. પાણી ખર્ચે તોય ઘટવાનું છે ને ન ખર્ચે તોય ગળવાનું છે. ખર્ચવું એ નિયતિ છે.

લાભશંકરે શબ્દ ખર્ચ્યાં છે ને એ સાથે જ ખર્ચ્યું છે મૌન. અઢળક શબ્દોના સ્વામીએ પણ શબ્દ વગર પોતાને રાંક અનુભવ્યા છે. ‘મરી જવાની મઝા’માં લાભશંકરે જ નોંધ્યું છે,

‘કેવી વાણીની ખીચોખીચ સમૃદ્ધિ ! એક વાર હુંય કુબેરભંડારી હતો. ચૌદ વરસનો એ કુબેરભંડારી ગામ છોડીને નગરમાં આવ્યો. ભણ્યો-ગણ્યો, પ્રોફેસર થયો અને સાવ લૂંટાઈ ગયો.’ ગ્રામજીવનનું જે ભાથું હતું તે શહેરી સમૃદ્ધિ વચ્ચે પણ કવિને વધારે માતબર લાગે છે.

ઊંડા કૂવામાંથી પાણી ખેંચવાનું અઘરું છે. દામણ ખેંચ્યા જ કરો, પણ છેડો આવતો નથી ને ડોલ કાણી છે તે નક્કમાં ! આ પરિચિત અધ્યાસો વચ્ચે કવિએ પોતાનો શબ્દ પાડવો હતો. એટલે તેમણે ડોલ તો કાણી રહેવા દીધી, પણ તેને શબ્દની ડોલ કરી.

ડોલ શબ્દની કાણી રે

પછી બધું એમ જ રાખ્યું છે. કૂવો ઊંડો જ છે. દામણ ખેંચાયા જ કરે છે, ખેંચનાર લઘરો જ છે. પણ પરિણામની હવે બે શક્યતાઓ ઊભી થઈ છે. એક તો એ જ પરંપરિત પરિણામ. દામણ ખેંચ્યા જ કરો ને ડોલ ભરાય જ નહિ ! ડોલ કાણી હોય તો આ જ થાય, પણ આ ડોલ શબ્દની છે. કવિની છે. તે દામણ ખેંચે ને પાણી છલકાય નહિ એ તો બને જ કેમ ? કવિએ પોતે કહ્યું છે, ‘ના. લઘરો, સર્જક ચેતનાને ત્યજીને જતો નથી. એ ‘મીઠ’ બનીને સર્જકને એની નાગચૂડમાં, હા, દાર્શનિક નાગચૂડમાં નષ્ટપ્રાય કરી નાખે તે પહેલાં સર્જકતા ડી-મીથિફિકેશનની પ્રતિકાર-પ્રક્રિયામાં મુકાય છે.’

કાણી ડોલમાં પાણી ખેંચવાનો હરખ ન હોય, પણ આ કાણી ડોલ શબ્દની છે. એટલે કવિ લઘરાને હરખાતો બતાવે છે, ‘હરખભેર દામણ ખેંચે છે લઘરો તાણી તાણી રે’

હરખાવાનું કારણ પછી મળે છે,

‘આ આવી છલકાતી લઈને

ભરચક પાણી પાણી રે !’

કાણી ડોલ ભરાઈને આવે છે. તે છલોછલ નથી, ‘ભરચક’ છે. પાણી ઓછું નથી, તો વધારેય નથી. વધારાનું તો નથી જ ! બલકે ગળાઈ, ચળાઈને, માપનું જ આવ્યું છે. ખપનું જ આવ્યું છે. કવિનો શબ્દ વધારાનો તો ન જ હોય ને ! ડોલ કાણી ચાલશે, શબ્દ કાણોકોચરો નહિ ચાલે.

આ કાવ્ય ઉપરાંત પણ લાઠાની કવિતામાં શબ્દ પ્રવાહી થઈને વહે છે. સર્જક ચેતનાનો પણ જાણે એ જ પ્રવાહ છે. એમ વહેતાં વહેતાં જ જે બદલાવ આવે છે તેને સાંપ્રત સમયની અભિજ્ઞા સાથે જ જુદા જુદા, પણ, એકબીજામાં લય પ્રવાહ સાથે જ, ભળી, વહી જવા દે છે. શબ્દ દ્વારા જ મૌનને પ્રગટાવવાની આ રમત છે.

એક પ્રકારનો નકાર એમાંથી જન્મે છે. આય નથી ગમતું ને તેય નથી ગમતું. પણ શોધ કશાક હકારની છે.

‘હું ઈશ્વરને ભજી પણ શકતો નથી

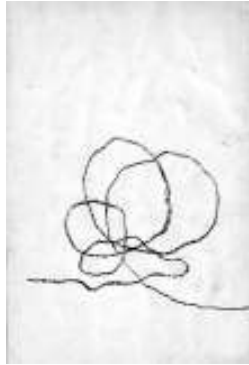
તજી પણ શકતો નથી.’

બિલકુલ એમ જ જેમ,

‘હિટલરને હું ધિક્કારી શકતો નથી
અને ગાંધીને હું ચાહી શકતો નથી.’

લાઠા. શબ્દસાધક નથી, શોધક છે. એક નરવા શબ્દની શોધ એમની છેવટ સુધી રહી. આ શબ્દ વડે જ એમણે અવાજને ખોદવા કર્યો છે ને મૌનને ઊંચકવા ધાર્યું છે. લાઠા.એ ઠાલાપણું પ્રમાણ્યું હતું, તેની આ આટલી - ‘પ્રસ્તાવના !’

૧૮

૨૦. અમથાને સમજીને થતું અમથું મહિમાગાન

સંજુ વાળા

સમજ્યા

સૂરજ આ અમથું ઊગ્યો ને અમથું ખીલ્યું ફૂલ...સમજ્યા.
અમથું છે આ ઝાકળટીપું, અમથી ઊગી શૂલ...સમજ્યા.
અમથું આ પંખી બોલે છે, અમથું ઊડે કાગ...સમજ્યા.
અમથું આ એકલતા જેવું, અમથો ખીલ્યો બાગ...સમજ્યા.
અમથા આ શબ્દો જાગે છે, અમથો એનો અર્થ...સમજ્યા.
અમથી અમથી કરું કવિતા, અમથો બધો અનર્થ...સમજ્યા.
તેમ છતાં આ અમથું ના કંઈ, અમથો થતો સવાલ...સમજ્યા.
ઉપર નીચે, નાના મોટા, ફરકે અમથા ખ્યાલ...સમજ્યા.
કાગળનો ડૂયો છે અમથો, અમથો આ ઘોંઘાટ...સમજ્યા.
અમથા અમથા તારા ઊગે, અમથી સળગે વાટ...સમજ્યા.
અમથી અમથી શરૂ થઈ છે, અમથો એનો અંત...સમજ્યા.
અમથું અમથું સમજ્યો જે કંઈ, અમથો બાંધું તંત...સમજ્યા.

ગુજરાતી ભાષામાં વીસમી સદીના મધ્યભાગથી લઈને એકવીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીની કવિતાને એક ભાવક તરીકે જોતાં એવું તારણ આપી શકીએ કે, એ અનુગાંધીય વિચારધારામાંથી ઊંચકાઈને આધુનિક પ્રવાહમાં મુકાઈ અને આજે, એટલે કે ૨૦૧૬ માં આપણે ઊભા છીએ ત્યારે એ અનુ-આધુનિકના ચમકારા કરે છે. આપણે અહીં જે કાવ્યની વાત કરવી છે તે, આ કવિના કાવ્યસંગ્રહ ‘હૂમ કાગળમાં કોરા’ (૧૯૭૪, દ્વિતીય આવૃત્તિ-૧૯૯૬)માં પ્રથમ વખત ગ્રંથસ્થ થાય છે. એટલે એને કાળના સંદર્ભમાં જોઈએ તો એ આધુનિકકાળની રચના છે. આપણે

એ પણ જાણીએ છીએ કે માત્ર આ સમયમાં એ પ્રગટી તેટલાં કારણોસર જ એ આધુનિક ના ગણાય. કારણ કે આ કાળમાં પ્રગટેલી કોઈ રચના મધ્યકાળની રચનારીતિએ ભજનભાવની હોય તો એ આધુનિક ના જ કહેવાય. પણ પ્રસ્તુત રચના કાળ, ભાવ, ભાષા, રચનારીતિ, સંવેદન, અભિવ્યક્તિ અને કાવ્યપુરુષાર્થની રીતે આધુનિક છે. આટલું સૌપ્રથમ અંકે કરી લઈએ.

લાભશંકર ઠાકર(હવે પછી ક્યાંક આપણે લા.ઠા. તરીકે, જે સંજ્ઞા કવિનામ તરીકે આ પહેલાં સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે તે પણ પ્રયોજશું)ને આપણે સામાન્ય રીતે આપણા સમયના અઠ્યાંદસ કવિતાના કવિ તરીકે જાણીએ-પ્રમાણીએ-ઓળખીએ છીએ. પરંતુ આ કવિની સર્જનનાભિમાં વિવિધ તરીકા, વેગ, આરોહ-અવરોહ, ભાત-પોત અને રીતિ-રિદ્ધિએ લય વહેતો-ઘૂમરાતો-અથડાતો અને અવતરતો રહ્યો છે. અઠ્યાંદસ કુળ-મૂળની તેમની અનેક ટૂંકી અને દીર્ઘ રચનાઓમાં, અનેક પંક્તિઓ લયખરિત જ નહિ, લયના વાંક-વળાંકથી કાવ્યત્વ અને કાવ્યની પઠનક્ષમતાને આલોકિત કરતી આપણે પ્રમાણી છે. આ કવિએ અનેકાધિક વખત કવિતા, લય, લયપલટા અને ભાષાના વિવિધ સ્તરોથી રચાતી કાવ્યભાષા, ભાષાનું સંયોજન અને તોડફોડ વિશે વાત કરી છે. લય વિશે તેઓ કહે છે : ‘પોષાયો છું લયના અવિરત સિંચનથી.’ (સર્જકની આંતરકથા, સં. ઉમાશંકર જોશી, પૃ. ૧) એટલે લય એ લા.ઠા.ની કવિતામાં અનેક આયામથી વહેતો, જીવંત વેગ છે. ગદ્ય કે પદ્યલયનું પ્રયોજન અને સિસુક્ષ્મા એ બંને આ કવિના રસ અને આનંદનો વિષય છે. ભાષાના તોર, તરીકા અને આંતરસ્રોત સુધી પહોંચવું અને ભાષાદ્વારના અર્થની કોટીઓ રચવી એ આ કવિમાં સૌથી વધુ સર્જનાત્મક રીતિએ પ્રગટે છે. આવી કેટલીક સાવ પ્રાથમિક અને સર્વ વિદિત વાત પછી ‘સમજ્યા’-ને લા.ઠા. રીતિએ કહું તો સાંભળીએ.

કોઈ પણ ઉદ્દેશ્ય સાથે થતી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને આપણે સકારણ કહીએ છીએ. એની સાથે કર્તાનાં હિત સંકળાયેલાં હોય. બરાબર એની સામેની બાજુ એટલે પ્રાકૃતિક પ્રયત્ન. બધું થતું રહે, છતાં બધું આપમેળે અને આપબળે. જ્ઞાનીઓ એને જરા જુદી રીતે જુએ. કહે : અકર્તાપણું. એવું લાગે છે કર્મનો ભાવ અને ભાર ઓગળી જાય ત્યારે આ અકર્તાપણું શગે ચડતું હશે. સાધનાના કે પ્રાપ્તિના છેક છેડાની વાત હશે ? પણ પ્રકૃતિ માટે તો સાવ સ્વાભાવિક. આ પ્રકૃતિએ કઈ સાધના કરી હશે તે આવું સ્વાભાવિકપણું એને સિદ્ધ ના કરવું પડ્યું અને જન્મતાની સાથે જ મળ્યું ? યોગીઓ કહે છે જ્યાં જાપ પૂરો થાય ત્યાંથી અજપાજાપ શરૂ થાય. કબીર કહે : ‘લેખ સમાના અલખમેં, આપા માંહી આપ.’ એટલે વસ્તુજગતનાં સત્યોના ઈન્દ્રિયવ્યાપારનો જ્યાં અંત આવે ત્યાંથી શરૂ થાય તે અનુભૂતિના ભાવવિસ્તારમાં સ્થિર થતાં સત્યો. એક સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી થતું સ્વયંભૂ પ્રકટીકરણ. આ જ્ઞાનપરિધિના ચક્કરમાં ઊંડા ઊતરશું તો કાવ્યનો આસ્વાદ બાજુમાં રહી જશે. પરંતુ, ગંગાસતી એક જ પંક્તિમાં આપણો રસ્તો સરળ કરી આપે છે : ‘ભાઈ રે કરતાપણું કોરે મૂકશો પાનબાઈ, ત્યારે આવશે પરપંચનો અંત.’ કાવ્યને પણ એક પ્રકારનો ભાષાપ્રપંચ આપણે ત્યાં કહેવાય છે. વ્યવહારજગતમાં તો હું કરું છું કે મારું

કરેલુંની સઘળી બ્રામકતા. એને ગાયા, વગાડ્યા કરવું એ પણ નર્યો પ્રપંચ. આપણા આ કવિ જે કાંઈ સહજ, સ્વાભાવિક અહેતુક કે અમથું થાય છે એને વર્ણવીને પંક્તિના અંતે કહે છે : ‘સમજ્યા.’ એટલે ઘણુંબધું સમજી લીધા પછી, એનાં પ્રચલન, વિચલન અને વ્યવર્તકતા જાણી લીધા પછી કહેવાયું છે આ ‘સમજ્યા.’

પ્રથમ ચાર પંક્તિઓમાં સાવ સહજ, નૈસર્ગિક રીતે આંખ સામે તરવરતી અને તરી આવતા પ્રકૃતિના રૂપનો કાવ્યનિષ્પત્તિ માટે લયસભર ટેકઓફ લેવાયો. જેવું સહજ એનું અવતરણ થતું હોય છે, એવી જ લાક્ષણિક પણ અકૃત્રિમ અભિવ્યક્તિ. પરંતુ આ પંક્તિઓ કવિને જે સ્થાપના કરવી છે તેનું રૂપક કે ઉપમા તો ના કહીએ પણ નિર્દેશિકા બનીને અવતરી. જે માત્ર વાચ્યાર્થ કરવા ટેવાયેલા હોય એને તો એમ જ થાય કે કવિતાનું કયું મોટું કામ આમાં થયું ? સૂરજ ઊગે, ફૂલ ખીલે, ઝાકળ પડે, પંખી બોલે કે બાગ ખીલે આ બધું સાવ અમસ્તું. આમ કહેવાથી કેવા રસાનંદ કે કાવ્યાનંદનો ઊભરો આવે ? પરંતુ વાત આટલેથી અટકતી નથી. સૂરજ જેવી શાશ્વતીનો રોજિંદો સાક્ષાત્કાર ભલે પૃથ્વીની ભ્રમણનિયતિને કારણે હોય પણ આપણા માટે તો એ ઊગે છે. એની બરાબર બાજુમાં એકાદ ફૂલનું ખીલવું જુઓ. આ બે ઘટનામાં આધાર પૃથ્વી છે. છતાં બંનેની સ્થિતિ જુદી છે. એકની પ્રચંડ તાકાતથી સર્જાતી વૈશ્વિકતા અને બીજાની રમણીય પણ સ્થળવિશેષની સામ્પ્રિપ્રાયતા. ઝાકળનું બાઝવું કે ડાળખી પર ફૂલની બાજુમાં જ કાંટાનું હોવું, પંખીઓના ચહેકાટથી વાતાવરણની સભરતા અને એની સામે એકલતા. કવિની ચૈતસિક અવલોકના કહે : બધું અમથું. આ બધાં નિર્દેશાયેલ સાયુજ્યોની લક્ષણાગત સહોપસ્થિતિઓની બારીકીઓ નિરૂપી શકાય. એની ઝીણવટ અને લક્ષ્યગતિ આલેખવી શક્ય પણ છે. પરંતુ આસ્વાદમાં પણ, આરોપિત અર્થ કરી કરીને કૃત્રિમ નથી કરવા. રસસ્થાનનો ખપ પૂરતો ઈશારો જ કરવાનો હોય. હવે ભાવક એની રીતે આગળ વધે. આ બધાં ઉપમાનોની સાથે જોડાયેલી એની વિશેષતાને જરાક ઝીણી નજરે જુએ એને કવિતા મળે. એ ભાવકનો પોતીકી વાચનાનો અબાધિત અધિકાર. તેમ છતાં પણ આ પ્રથમ ચાર પંક્તિ એ કાવ્ય માટે લેવાતો ટેકઓફ છે. પછીથી જે શબ્દના જાગવાની પ્રક્રિયા થવાની છે એના સાપેક્ષમાં.

અમથા આ શબ્દો જાગે છે, અમથો એનો અર્થ... સમજ્યા.

અમથી અમથી કરું કવિતા, અમથો બધો અનર્થ... સમજ્યા.

એક અન્ય કાવ્યમાં આ કવિ ભાવકને પ્રશ્ન કરે છે. ‘શબ્દ/વિશેષણની ચાદર ઓઢીને ઊંઘી ગયો છે ઘસઘસાટ./ જગાડું એને ?’ જવાબ નહીં મળ્યો હોય અને જગાડી દીધો હશે કે એમ જ ઊંઘવા દીધો હશે એ ભાવકપ્રદેશ છે. અહીં જાગ્રત શબ્દ છે. પરંતુ, અહીં ખબર પડી કે એની સાથેની આવી પ્રક્રિયા તો નિર્હેતુક છે. ભાષા સાથે લયલીલા કરતા અને શબ્દને ભાષાનું એકમ ગણતા કવિ માટે શબ્દ મહત્ત્વનો છે. એ વિશેષણથી ઢબૂરાયેલો હોય ત્યારે

નિર્વસ્ત્ર કરવો અને ધબકતો હોય તો, કે ત્યારે પણ એની સ્વાભાવિક અને મૂલગત પ્રક્રિયામાં છે એમ સમજીને એની સાથે કામ પાડવું બંને એક જ છે. ઊઘતો કે જાગતો શબ્દ બંને સ્થિતિએ અમથો, અને એની આ સ્થિતિમાં વળગેલો અર્થ પણ અમથો. આવા શબ્દનું પ્રયોજન, એને પ્રજ્વલિત કરી રચાતો અજવાસમય આલોક હોય કે યથાતથના શબ્દજાળામાં ફસાવેલી અડાબીડતા હોય, બધું અમથું. શબ્દ જેવો છે તેવો જ સાર્થક છે. કોઈ સકારણતા કે હેતુપરસ્તી આ શબ્દના સાન્નિધ્યમાં રહીને પાર પાડવી નથી. જે કંઈ પ્રક્રિયા થાય કે કરવામાં આવે છે તે અહેતુક અને અકારણ છે. બસ માત્ર શબ્દની સ્વકીય લીલા. આટલી તો ખબર પડી. પણ અહીંની મઝા, પછી આવતા ‘સમજ્યા.’ આ નિવેદનમાં છે. આ સમજનું ધરાતલ છે, અને વિકસિત કેન્દ્ર પણ છે. બસ, આ શબ્દની સપાટી અને પરિપાટી, કર્મ અને કાકુ, વ્યંજના અને વ્યાવૃત્તિ તરફનું અભિજ્ઞાન. અને એનું આ લયાભિધાન. નર્યાં કુતૂહલ અને વિસ્મયથી ભર્યાં, પણ સાવ સહજ સાદૃશ્યો પડખે પડખે બેસીને જે સ્થિતિ રચે, એને સુજ્ઞ ભાવક અને કાવ્યત્વના જાણકાર કવિતા કહે, પણ નરી નિર્વેપતાથી શબ્દની ત્રિવિધાને સાક્ષીભાવે અનુભવતો સર્જક તો હા, હશે, આમ પણ હોયનું સમાધાન શોધીને ઉદ્દગારે ‘સમજ્યા’. આ સર્જકના ચિત્તની અવસ્થા અને ભાવકના મનના ઉક્રયનને એક દોરે પરોવતી અભિવ્યક્તિની રમણા નહીં તો બીજું શું ?

શબ્દ પાસેથી કાંઈ પામવું નથી, તો પછી શા માટે શબ્દ સુધી જવું કે આસપાસ ફરકવા દેવો ? એનું આ કર્મણી રૂપ કે ચૈતસિક અવબોધન સાવ નકામું ? આવો પ્રશ્ન થાય ત્યારે સમજાય કે સાવ આવું તો નથી. આ શા માટે ? કે શું કામ ? એવો પ્રશ્ન થવો એ મનની ચંચળતા છે. શબ્દની પારબ્રાહ્મિક સ્થિતિને એ પ્રયોજાય કે ના પ્રયોજાય એનાથી પણ કોઈ ફેર પડતો નથી. આપણી ચેતનાના વિવિધ સ્તર પર ઊઠતા આ ખ્યાલ, એક ભ્રમ માત્ર છે. શબ્દ સ્થિર છે, એક સ્થિતિ છે. એને પ્રમાણવા, પ્રયોજવા કે પામવાની આપણી માનસિક અસ્થિરતા સાથે એ સંક્રમણ રચે છે, અને એને કારણે ઉદ્ભવતી મનની હાલકડોલક સ્થિતિ આ પ્રશ્નોની જનેતા છે. આવું નરાતાળ સત્ય લાઘ્યું અને સાથે જ પરમ જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થઈ એકમાત્ર શબ્દ ‘સમજ્યા.’માં. સાવ સરળ રીતે મોટી વૈચારિક અવધારણા કવિએ રચી. ‘તેમ છતાં આ અમથું ના કંઈ, અમથો થતો સવાલ’ આ પંક્તિમાં ‘અમથું’ અને ‘અમથો’ની વ્યાવર્તક લક્ષણ પ્રમાણવા જેવી છે. ‘અમથું’-નો છોદ ઉડાડવા ‘અમથો’-નું પ્રયોજન ભાષાનો બરાબર કસ કાઢે છે. પ્રશ્નનું ઉદ્ભવવું પણ અકારણ અને આવા પ્રશ્નોના ઉદ્ભવકેન્દ્ર તરીકેના વિચાર પણ સાવ અમથા. આવી ઘણીબધી નિયોજના સાથે મળીને, ભાષાના મોટા કવિ તરીકેની સ્થાપના કરતી હશે.

કાગળનો ડૂચો છે અમથો, અમથો આ ઘોંઘાટ... સમજ્યા.

અમથા અમથા તારા ઊગે, અમથી સળગે વાટ... સમજ્યા.

સમગ્ર પ્રક્રિયા પછી કશું નીપજે નહીં, ત્યારે કાગળ પરની બધી મથામણ સમેટાઈને

કાગળને ડૂચો થવા તરફ ધકેલે. અસફળતાનો બબડાટ છે આ ? કે એકસામટા હલ્લો કરતા શબ્દના કાફલાનો ? જેમાંથી એક પણનો ચહેરો સ્પષ્ટ નથી, એટલે એક પણ ઉપયોગાતો નથી. અહીં પણ સમાધાનનો કર્તા, 'સમજ્યા.' આશ્વાસનરૂપ છે. એ એક હોય કે અનેક બંને સ્થિતિ સમાન જણાય છે. એના ટેકા માટે, એક સરસ સાયુજ્ય કવિએ નિરૂપ્યું. એક બાજુ તારાઓથી ખીચોખીચ ભર્યું આકાશ અને એની પડકે ઝીણી ઝબૂકતી જ્યોત. અહીં પણ આગળ આપણે જોઈ એવી આ સહોપસ્થિતિ ખપમાં લેવાઈ. એક બાજુ પ્રાકૃતિક પરિવેશ તો બીજી બાજુ નિર્મિત ઉપાદાન. બંને અહેતુક. અતિ દૂર ટમટમતા તારાઓ અને પડખે જ દૂરના કોઈ ગવાક્ષમાં ટમટમતી દીવડી. બંનેની સામિપ્રાયતાથી અજાણ કાવ્યનો નાયક. અને ઠાવકાઈથી 'સમજ્યા.' કહીને, બધા જ હોવાને અકારણ, અહેતુક અને અકર્તૃયપણાને ધરમૂળથી પામી ગયાના દઢ વિશ્વાસ સાથે ઊપસી આવતો કવિઅવાજ. બંને પંક્તિના સ્વાભાવિક સંતુલનને કે પારસ્પરિક સામિપ્રાયતાને પણ મરોડીને એક પ્રકારની અસમંજસતા પણ અહીં ઊભી કરવામાં આવી. આવું વિચલન પણ કાવ્યની અને જગતની કેટલીય રહસ્યમયતાને ચીંધી આપે છે. અને આ રહસ્યોને જેમ જગતના હોવાની નિયતિ એક દોરે પરોવી રાખે છે, એમ જ અહીં લય આ અસંબંધી પ્રયોજનાને તાલમાં રાખે છે. આ પણ કવિવિશેષ છે તે આપણે સૌ સારી પેઠે આ કવિના સંદર્ભે જાણીએ છીએ. એમ કહીએ આ પણ અમથું. અમથાનું જ શાસ્ત્ર રચવું છે તો પછી ભલે ને અમથું જ સર્વોપરિતા ભોગવે. કવિતાનો હેતુ ખુદ કવિતા. દડો હવામાં ઉછાળી દીધો. હવે પછીના પરિણામની રાહ જોવાની.

અમથી અમથી શરૂ થઈ છે, અમથો એનો અંત... સમજ્યા.

અમથું અમથું સમજ્યો જે કંઈ, અમથો બાંધું તંત... સમજ્યા.

કવિ લા.ઠા.ને કોઈ પૂછે કે તમે શું કામ કવિતા કરો છો ? કવિતાનો ઉદ્દેશ્ય શું ? નવી ભોંય ભાંગીને કાવ્યસર્જન કરવું છે ? તો આ પંક્તિઓ કવિને યાદ આવવા સંભવ છે ? હા, છે. 'કવિતા અને હું' (સં. હર્ષદ ત્રિવેદી)માં કેહ્યતના અંતે લા.ઠા. કહે છે : 'ના કાવ્યસર્જન એ હારજીતની ભાષાની બહાર છે. હોય તો સર્જક કવિની, હોવાના સકલ પણ અ-કલ સંદર્ભો સાથે સહજ અને ઉત્કટ નિસબત છે. એ સંદર્ભો હજી અ-કલ છે.'

આ પંક્તિઓ પણ કેહ્યત જેવી છે. જેને સમજાઈ ગયું છે કે કવિતા એ ભાષામાં રહીને ભાષા સાથે થતો સંવેદનવ્યાપાર છે, આમાં કોઈ હેતુઓ પાર પાડવાના નથી હોતા, એ આમ જ કહે. સકારણ અને સહેતુક હોય એના માટે કવિતા સાધન. આવા કવિ માટે તો આ લીલા. આવી સમજના આગ્રહનો પણ જ્યાં તંત ના હોય એને બધું અમથું જ હોય. ના કોઈ આરંભ, ના કોઈ અંત. સહજ વહન માત્ર. પ્રકૃતિગત પદાર્થો ઊગે, મહોરે, વધે, ખરે કે વહે અને વિલીન થાય પરંતુ એને પોતાને એવી કોઈ સભાનતા નહીં હોય. એને પોતાને આનંદ કે અફસોસ સાથે

કોઈ લેવા-દેવા નહીં. એક સાહજિક પ્રક્રિયાના ભાગ રૂપે આ બધું થતું રહે. આપણી એની સાથેની અંગત રાગ-દ્વેષમય ગ્રાહકતા વિવિધ ભાવસ્થિતિઓ જન્માવે છે. એટલે એ પ્રતિક્રિયા છે, અને હેતુપરક છે. અહીં તો સહજતાની છડી પોકારવામાં આવી. છેવટે એવું પણ કહેવાયું કે આવી સમજ હોવી એ પણ એક આગ્રહ છે. આ આગ્રહનો પણ નિષેધ. તો આ નિષેધ શું ? લાભશંકરીય રીતે કહીએ તો, કોઈ અંત નથી. આવા તંતનો.

કાવ્યપ્રકારના આગ્રહીઓ માટે આ ગીત છે. બધી ધ્રુવપંક્તિઓ કે મુખડાઓ. ગીત-પ્રકારની ક્રમિક વિકાસરેખા કે ઊર્મિમય સંવેદનની લયછોળ કે હૃદયકોશની ભાષાનો લયસભર વિનિયોગ ગીત, એવી નિયત સમજનો છેદ ઉડાડવો કે જવાબ દેવાની પણ આ પ્રયુક્તિ નથી. કવિતા કરતા કરતા સર્જકની આંતરચેતનામાં કાવ્યદ્રવ્ય તરફની, એમાં નિહિત સૌંદર્ય તરફની સમજ કેળવાતી જાય, વિકસતી જાય, ત્યારે અંદર ઉદ્ભવતા ઠાવકાઈભર્યા જાતસંવાદનું આ કાવ્ય છે. એટલે સિદ્ધ કરવું તે કાવ્ય છે, ફોર્મ નહીં. છતાં અહેતુક કે અનિર્ણિત રીતે જે કંઈ થયું છે તે પણ નોંધનીય છે. અમથત્વની ખેવના અને ખાંખત પછી જે સમજ નામનું દ્રવ્ય હાથ લાધ્યું તેને અંકે કરી લેવા માટેની આ મથામણ છે. એક બાજુ આખી પંક્તિમાં પ્રયોજાયેલ પ્રાકૃતિક કે વસ્તુનિષ્ઠ ઉપદાનોનો પ્રક્રિયાગત ભાર અને બીજા પલ્લામાં સમજણ નામે સ્વકીય જાગૃતિની હળવાશ હોવા છતાં કૃતિને સમતોલ રચનાબંધ સાંપડવો એ આવી કૃતિના વિશેષ તરીકે જોઈ શકાય. એની ભાવઘટનાને ભાવકપક્ષની સક્રિય ભાગીદારીમાં ઊગવાની અપેક્ષા અને શક્યતા અહીં વધુ છે.

આખા કાવ્યમાં વિવિધ સ્તરની વસ્તુપરક ક્રિયા-પ્રક્રિયા સાથે અમથા-અમથી-અમથોનું વિગલન એક સ્વસ્થતાપૂર્વકની નિદર્શનાનાં કે કવિના નવ્ય દર્શનનાં ક્યાંક વાસ્તવદર્શી, તો કેંક અંશે રમતિયાળ છતાં બોલકાં નહીં તેવાં ચિત્રો રચી આપે છે. એ પછી તરત અને વારંવાર સંભળાતો એક જ શબ્દ ‘સમજ્યા.’ સમજનું નવું સોપાન ખૂલ્યું હોય કે વ્યંગસભર દાઢમાંથી બોલાતું હોય એવો મિશ્ર ભાવ રજૂ કરે છે. એટલે આ અમથા-અમથાને સમજી લીધા પછીય થતું અમથું-અમથું મહિમાગાન છે.

૨૧. કવિતાની દિશા તાકતી રચના

જયદેવ શુક્લ

ક્યારે વૃત્તિ થાય અને...

ટેબલ પર તાજું સફરજન શબ્દનું
બાજુમાં કાચની સ્વચ્છ ડિશ જેવો કાગળ
હાથમાં
ચકચકિત છરી જેવી
ઘોઈને સાફ કરેલી પેન.
રાહ જોઉં છું
ક્યારે વૃત્તિ થાય
અને...

(‘બૂમ કાગળમાં કોરા’ - પૃ. ૨૯)

ચિત્રના ભૂ-દૃશ્ય (લેન્ડસ્કેપ), વ્યક્તિ/આત્મચિત્ર (પોર્ટ્રેટ/સેલ્ફ પોર્ટ્રેટ), વસ્તુચિત્ર (સ્ટિલ લાઇફ) આદિ પ્રકારો જાણીતા છે. કેળાંની લૂમ, દાડમ, સફરજન, થાળી, લોટો, કાચની રંગીન બોટલ, પારદર્શક કાચના જગમાં પાણી, રંગીન કપડાનો ટુકડો જેવી વિવિધ વસ્તુઓ ટેબલ પર કે અન્યત્ર ગોઠવાઈ હોય. કળાકાર આવી વસ્તુઓની સામે બેસી તેનાં આકાર, કદ, રંગ, રૂપ, પોત અને તેના પરની પ્રકાશ-છાયાની લીલાને કાગળ/કેનવાસ પર પોતાની સૂઝથી ચીતરે તેને સામાન્યતઃ વસ્તુચિત્ર (સ્ટિલ લાઇફ) કહેવામાં આવે છે.

આ ક્ષણે ગુલામમોહમ્મદ શેખ (‘અથવા અને’ - પૃ. ૫૪ અને ૫૫), જયન્ત પારેખ (‘એતદ્’, ૧૯૭૬, ડિસે., ૨૦૧૦ - પૃ. ૬-૭)નાં ‘સ્ટિલ લાઇફ’ કાવ્યોનું સ્મરણ થાય છે.

કવિ લાભશંકર ઠાકરની ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’ સંગ્રહની ઓગણીસમી રચના વાંચતાં વસ્તુચિત્ર માટેની સંરચના સાથે અનુસંધાન થાય છે. પણ કવિ પ્રથમ પંક્તિમાં જ ભાવકનો અપેક્ષાભંગ કરે છે :

ટેબલ પર તાજું સફરજન શબ્દનું

અહીં સફરજન છે, પણ શબ્દનું છે તે ભૂલવાનું નથી.

‘ઢોલ શબ્દની કાણી રે’ કહેનાર લાભશંકર ઠાકરે ટેબલ પર શબ્દનું તાજું સફરજન ગોઠવ્યું છે. તાજું વિશેષણ જેમ સફરજનનું બને છે તેમ શબ્દનું પણ બને છે. જે ભાવકને વસ્તુચિત્ર વિષે કંઈ જ ખબર નથી તે તો શબ્દના સફરજનનું કવિ શું કરે છે તે માટે ઉત્સુક બને છે. તે કદાચ એવું પણ વિચારે કે શબ્દનું સફરજન તાજું તો છે, પણ પકવ હશે કે નહીં ?

પછીની પંક્તિ ધ્યાનથી વાંચીએ તો ‘કાચની સ્વચ્છ ડિશ’ જેવા ‘કાગળ’ પર શબ્દનું સફરજન નથી, તે તો ટેબલ પર બાજુમાં છે. અને

‘હાથમાં

ચકચકિત છરી જેવી

ઘોઈને સાફ કરેલી પેન’

વંચાય / દેખાય છે.

રૂપ, રસ, રંગથી સભર શબ્દનું તાજું સફરજન છે, કાગળ છે અને પેન છે. હવે કાવ્યનાયકને પ્રતીક્ષા છે કે ક્યારે એક શબ્દનું એટલે કે કવિતાનું અવતરણ થાય. કાગળ પર પેન / પેન્સિલ / બોલપેનથી કવિતાનો શબ્દ સાકાર થાય છે એ કોણ નથી જાણતું ? પરંતુ એ છે કે ‘ચકચકિત છરી જેવી’ ‘પેન’ કહેવામાં માત્ર ચકચકાટનું જ સામ્ય ભાવકે અંકે કરવાનું ? છરીનું કામ કશું પણ કાપવાનું, વણજોઈતો ભાગ દૂર કરવાનું, ક્યારેક કોઈ પણ રીતે હાનિ પહોંચાડવાનું છે. છરીનું કાવ્યસર્જન સાથે કોઈ પણ રીતે સામ્ય અનુભવાતું નથી. તો એની અનિવાર્યતા શી ? (ચિત્રકાર ક્યારેક નાઈફ પર રંગો લઈ ચિત્રનું વિશિષ્ટ પોત રચે છે તે વાત અલગ ને તે છરી પણ અલગ.) હા, તાજા સફરજન જેવા તાજા શબ્દને અવતરવા પેનને કાવ્યનાયકે ઘોઈને સ્વચ્છ કરી છે ખરી. પેન ધોવાથી તાજા અને ઉચિત શબ્દો પ્રાપ્ત થશે જ, કવિતા અવતરશે જ એની કોઈ ખાતરી નથી. તેમ છતાં કવિ રાહ જોઈને બેઠા છે. ‘સ્વચ્છ ડિશ જેવો કાગળ’ છે એમ કહેવામાં રંગનું ને સુંવાળી સપાટીનું સામ્ય અનુભવી શકાય છે.

છેલ્લી ત્રણ પંક્તિમાં આશા સહિતની પ્રતીક્ષા છે. જેની પ્રતીક્ષા છે તે કવિતાના શબ્દો પ્રગટ થશે કે નહીં તેના કોઈ સંકેતો કવિએ મૂક્યા નથી. બંને શક્યતાઓ ખુલ્લી છે.

કવિ આરંભે ‘તાજું સફરજન શબ્દનું’ કહે છે તેમાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો લપટો થઈ ગયેલો પ્રયોગ કરે છે. તેમ છતાં આગળ કંઈક બનશે એવી શક્યતા સફરજન અને શબ્દને કારણે રહેલી છે. પણ ‘સ્વચ્છ ડિશ જેવો કાગળ’ અને ‘ચકચકતી છરી જેવી... પેન’ સુધીમાં તો બધું મુખર થઈ જાય છે. લક્ષણ કે વ્યંજનાના પ્રવર્તન માટેનો અવકાશ રહેતો નથી.

આઠ પંક્તિની આ નાનકડી રચનામાં કાવ્યરૂપ વેંત છટું જ રહી જાય છે. આરંભની સ્ફુરેલી પંક્તિ પછી રચનાને આગળ લઈ જવામાં કવિ હાંફી ગયા છે. કાગળ અને પેનનાં સામ્ય રચવામાં કવિનો આયાસ દેખાઈ આવે છે.

કવિતાની દિશા તરફ તાકતી રચના !

18

૨૨. 'હું શોધું છું' વિશે થોડું

શિરીષ પંચાલ

હું શોધું છું...

ટેબલ પર
એક ખૂણામાં એશ-ટ્રે
ડાબી બાજુ સિગારેટનું પાકીટ ખુલ્લું -
બાજુમાં ક્ષણાર્ધમાં સળગી શકવાની ક્ષમતાવાળું
લાઇટર.
હું ખુરશી પર આરામમાં ઢળેલો.
ડાબા હાથમાં સિગારેટ
કશ ખેંચું
ધુમાડાની સેર.
બસ આટલું જ, બીજું કશું નહીં
બસ આટલું જ, બીજું કશું નહીં.
હા, કહેવું હોય તો કહી શકાય કે
પેન છે જમણા હાથમાં
કાગળ છે કોરા સફેદ
અક્ષર છે, કાળા કાળા.
બસ આટલું જ, બીજું કશું નહીં
બસ આટલું જ, બીજું કશું નહીં
હા, કદાચ એટલું કલ્પી શકાય કે
આ ક્ષણે હું વાંચું છું શબ્દો
તમે સાંભળો છો શબ્દો

તમારી પ્રતિક્રિયા શબ્દો
 બસ એટલું જ, બીજું કશું નહીં
 બસ એટલું જ, બીજું કશું નહીં
 સ્પષ્ટતા કરવા એટલું ઉમેરું કે..
 આ ક્ષણે...
 આ ક્ષણે એટલે 'આ ક્ષણે'
 બરાબર આ ક્ષણે
 અર્થાત્ આ જે 'અર્થાત્' લખાયું તે પછી તરત જે કંઈ
 લખાયું -
 અને તે પછી તરત પેન ઊંચકાઈ - એ ક્ષણે...
 પણ 'એ' ક્ષણની વાત તો નથી કરવી મારે.
 એ ક્ષણની નહીં.
 ના, એ ક્ષણની તો નહીં જ.
 આ ક્ષણની
 બરાબર આ ક્ષણની
 અંતિમ...
 અંતિમતમ ક્ષણની
 વાત મારે કહેવી છે.
 પણ કેવી રીતે કહી શકીશ એ વાત ?
 અને જો કદાચ કહી શકીશ...
 તો સાંભળી પણ શકીશ મને એ ક્ષણે ?
 કારણ કે...
 છિ... છિ...
 કારણ બારણના કીચડમાંથી તો બહાર...
 પણ જવા દો એ વાત.
 જોયું ને આ તો માત્ર મતિ જ ગતિ કરે છે
 અતીત પ્રતિ ?
 આ શબ્દો પણ માછલીઓ જેવા
 કોના સ્પર્શ તરત ઊછળી પડે છે સુવ્વર સાલા
 અતીતમાં - ભાવિમાં ?

વૃદ્ધ નજર
 દોરો પકડી બેઠી છે.
 નજર છિદ્રને આરપાર તાકીને જોતી પલક વગર,
 પણ સોય અને દોરાના સંબંધોની વાત હજી બાકી છે.
 જોયું ને ?
 શબ્દમાછલી રૂપ અનેરાં ધર્યાં કરે
 મનને હર્યાં કરે
 ને જોયું ને એ કાન કને રણકાવે ઝીણી ઝાંઝર !
 અરે અરે બદમાશો
 શું ઊછળો છો ઠાલા !
 (હસી પડ્યું આ કોણ ખડખડ ?)
 મેં તો આશા છોડી નથી ચોખ્ખાચણક શબ્દની.
 ભૂત-ભાવિના સ્પર્શ વિનાનો
 આ ક્ષણનો
 બિલકુલ આ ક્ષણનો
 અવતાર શબ્દનો થશે.
 થશે, થશે ને થશે જ.
 ના પણ 'થયે-થયા'ની વાત નથી કરવી.
 મારે તો...
 મારે તો...
 હું શોધું છું એક સ્વચ્છ સાફ સાદો સીધો
 જો મળી જાય તો...
 શબ્દ

વર્ષોથી પ્રશ્ન પુછાતો રહ્યો છે – કવિ, કળાકાર શું શોધે છે ? કવિ શું શોધે છે એનો એક સાદોસીધો ઉત્તર છે – શબ્દ. નરવો શબ્દ. 'વિશેષણોની ચાદર' વિનાનો શબ્દ. લાભશંકર ઠાકરની સમગ્ર કવિતાના કેન્દ્રમાં આ શબ્દની શોધ રહેલી છે – પરંતુ અતિ વપરાશથી, બદદાનતથી વપરાતા શબ્દો મળે તોય શું અને ન મળે તોય શું ? એક શબ્દ માટે ક્યાં ક્યાં ઘૂમવું પડતું હોય છે અને છતાંય હાથમાં આવે છે શું ?

‘હું શોધું છું...’ કાવ્યનો આરંભ પદાર્થજગત અને કવિ વચ્ચેના સંવાદ-વિસંવાદથી થાય છે. લાઇટર વડે સિગારેટ સળગાવવી, હોઠ વચ્ચે મૂકવી અને કશ ખેંચવો, ધુમાડો બહાર કાઢવો – બસ આ સિવાય કરવાનું કશું જ નથી. કંટાળાને દૂર કરવા આવું જ એક કંટાળાજનક – સમય પસાર કરવાનું કામ કરવા સિવાય કવિને કશું જ કરવાનું નથી. હાથમાં પેન તો પકડી છે, લખવા માટે સામે કાગળ છે, પણ તેથી શું ? કાગળ પર લખેલા શબ્દો ભાવક સાંભળે છે, કશોક સંવાદ રચાય છે; પણ તેથી શું ?

એક ચિંતકે કહ્યું કે તમે એકની એક નદીમાં બીજી વાર પગ મૂકી શકતા નથી, અહીં કવિ પણ આ ક્ષણે એટલે કે નવા વર્તમાનની વાત કરવા માગે છે ?

‘આ ક્ષણે એટલે ‘આ ક્ષણે’

બરાબર આ ક્ષણે

અર્થાત્ આ જે ‘અર્થાત્’ લખાયું તે પછી તરત જે કંઈ

લખાયું –

અને તે પછી તરત પેન ઊંચકાઈ – એ ક્ષણે...

પણ ‘એ’ ક્ષણની વાત તો નથી કરવી મારે.’

તો પછી કંઈ ક્ષણની વાત કરવા માગે છે કવિ ? આ ક્ષણની અંતિમ ક્ષણ કઈ ? કવિ મૂંઝવણમાં છે – વાંચનાર પણ મૂંઝવણમાં છે. એ અંતિમ ક્ષણ લાવવી ક્યાંથી ? એ વાત નથી કરી શકાતી કારણ કે બહાર કીચડ છે – શાનો કીચડ ? કવિએ એક કાવ્યમાં હજારો ટન ભાષાના કાદવની વાત કરી હતી – પણ એ કાદવમાંથી જ નરવો, પ્રાણવંત શબ્દ તો શોધવાનો છે અને પછી તો કવિ મતિ-ગતિ-પ્રતિના પ્રાસમાં સરી જાય છે – યાદચ્છિક બનીને હવે સોયમાં દોરો પરોવવા માગતા વૃદ્ધની વાત પર જઈ ચઢે છે. વૃદ્ધ છે એટલે સોયમાં દોરો પરોવવાનું કામ અઘરું છે – અને એ જ રીતે શબ્દની વાત કરવી પણ અઘરી છે.

‘શબ્દમાછલી રૂપ અનેરાં ધર્યાં કરે

મનને હર્યાં કરે...’

શબ્દ શા માટે માછલી બની ગયો ? માછલી હાથમાંથી સરકી જાય તેમ શબ્દ સરકી જાય છે ? હાથમાં ઠાલા ઠાલા શબ્દો જ આવ્યા કરતા હોય તો ?

અને છતાં કંઈ લાખો નિરાશામાં એક અમર આશા છુપાઈ છે—ની જેમ કવિએ પણ જીવંત, ચોખ્ખાચણાક શબ્દની આશા ત્યજી દીધી નથી. દરેક કવિ આવો એક શબ્દ આપણને આપવા માગે છે : કેવો હશે એ શબ્દ ?

‘ભૂત-ભાવિના સ્પર્શ વિનાનો

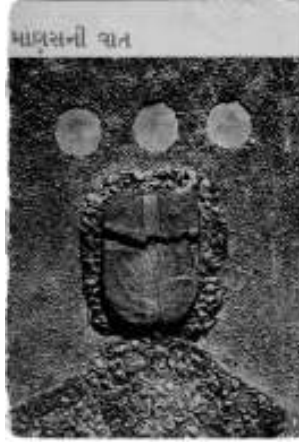
આ ક્ષણનો

ખિલકુલ આ ક્ષણનો

અવતાર શબ્દનો થશે.
થશે, થશે ને થશે જ.’

કવિ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળમાંથી સંપૂર્ણ મુક્ત થઈને નર્યો ‘સ્વચ્છ સાફ સાદો સીધો’ શબ્દ શોધવા નીકળ્યા છે પણ શબ્દની ડોલ કાણી થઈ ગઈ હોય તો ?

એક રીતે આ પ્રકારની કવિતા ‘ક્ષણ-તત્ક્ષણ’ નિબંધોના ગોત્રની છે. એને પદ્યરૂપ કરતાં ગદ્યરૂપ વધુ અનુકૂળ આવે.

રૂ. કવિતા વડે ભાષા રચતા કવિની કાવ્યમથામણ

મણિલાલ ઢ. પટેલ

વ્યવસ્થાઓ

ચારે તરફ
અહીંતહીં બધે
પડેપડમાં
અણુ જેવી પરમાણુ જેવી પર્વત જેવી પ્રકાશ જેવી
વ્યવસ્થાઓ.
કોઈ ઊભી છે, કોઈ બેઠી છે.
કોઈ ચાલે છે, કોઈ દોડે છે.
કોઈ બોલે છે, કોઈ ખોલે છે કશુંક.
કોઈ હસે છે, કોઈ ભસે છે કે ખસે છે.
કોઈ ઊગી છે, કોઈ મૂંગી છે.
પણ છે, ચારે તરફ વ્યવસ્થા વ્યવસ્થા વ્યવસ્થા.
કોઈ સૂકા તણખલા જેવી
અમથી અમથી ફરક્યાં કરે
દાખલા તરીકે :
મારા ગામના સરોવરકાંઠે ઢેરી પર
ત્રીસ વરસથી ફરકતી ધજાની સ્મૃતિ.
ધજા પણ વ્યવસ્થા, સ્મૃતિ પણ વ્યવસ્થા.
પવન પણ વ્યવસ્થા
શરીરને શેકી નાખતો ઉનાળો પણ વ્યવસ્થા
ટાંકણીયે વ્યવસ્થા, ઢાંકણીયે વ્યવસ્થા;

અને ક્યારેક કપરી કોઈ વેળાએ
 ઢાંકણીમાં ડૂબી મરવાની પણ વ્યવસ્થા.
 આસ્થા અને અનાસ્થા : વ્યવસ્થાના જ અંશો.
 અને અવસ્થા પણ વ્યવસ્થાનો જ એક ભાગ.
 પછી દાતણનો કૂચો કરાવવો પડે
 કે ચોકઠાથી ચલાવવું પડે —
 પણ ચાલે
 ચાબુકની વ્યવસ્થાથી પથ્થરનો ઘોડો પણ ચાલે.
 કાલે શું ખાશું ને શું પીશુંની
 આજથી જ વ્યવસ્થા કરવામાં પરોવાયેલાને
 ભાન પણ ક્યાંથી હોય, ભાઈ !
 કે કોઈ વ્યવસ્થિત રીતે
 વાળની જેમ આપણને ઓળી રહ્યું છે
 ને પતંગની જેમ ચગાવી રહ્યું છે.
 ભાતની જેમ રાંધી રહ્યું છે
 ને લેંઘાની જેમ સાંધી રહ્યું છે.
 છાણાની જેમ થાપી રહ્યું છે
 ને કાપડની જેમ કાપી રહ્યું છે.
 આપણે થપાઈએ છીએ ને કપાઈએ છીએ સતત.
 સતત આ જે દોડધામ કરતી
 કીડીઓ જેવી ક્ષણો
 ક્ષણોની કલ્પના
 તે તો જિન વિથ લાઈમનો ત્રીજો પેંગ.
 કોઈએ વ્યવસ્થિત રીતે
 કશું એવું ગોઠવી દીધું છે
 જેને —
 આપણે કબૂતરની જેમ ગળું ફુલાવીને
 Sense of time કહીએ,
 એ ગુમાવનારને
 સ્કિઝોફ્રેનિક કહીએ.

કેમ કે
 એ કશાકની વ્યવસ્થા ખાસ માણસને માટે.
 એ કશાકના કબાટમાંથી
 ખરખર ખરે
 ક્ષણને ઓળખનારી ને ક્ષણમાં ખરનારી
 ખોખાં જેવી અંધ દેડકીઓ.
 એક દેડકીની આંખ નીચે
 અઢાર હજાર સંકલ્પો
 ને એંશી હજાર વિકલ્પોનાં ઈંડાં.
 એક એક ઈંડામાંથી
 આઠ લાખ અંધ દેડકીઓ નીકળે,
 એક એક અંધ દેડકીની આંખ નીચે
 અઢાર હજાર સંકલ્પો
 ને એંશી હજાર વિકલ્પોની
 વ્યવસ્થિત થપ્પીઓ.
 પળના પ્રત્યેક પરચીસમા ભાગના આરંભની તડ પરથી
 એક સંકલ્પની પાછળ વીશ વિકલ્પનાં ઈંડાં
 ગબડવા માંડે
 અને સતત વ્યવસ્થિત રાંડે
 એકવીશ ભૂંડણો.
 ભૂંડણો, મા વ્યવસ્થાની અપંગ બાળકીઓ
 ગાય ગરબા.
 એ ચોક ચાચરનો ગોળાકાર ગતિ ગીત
 બધું જ બધું —
 બાજુની મુતરડીના બ્રહ્મસરોવરમાં તરફડતા
 વંદાની મૂછોનો ફરકાટ
 બધું જ બધું
 મા જગદંબાનો, મા વ્યવસ્થાનો પ્રભાવ.
 આપ, જાપ, તાપ, બાપ ને પગારમાં મુકાતો કાપ
 બધું જ મા વ્યવસ્થાના નેત્રસ્ફુરણને આભારી.

ભાષાની ભૂંડણ આ —
 જે હરદમ જણતી
 લાખ લાખ જણતર,
 અકળ-વિકળ કરનારા આકોશ બધા,
 આ સ્વર-વ્યંજનનાં ચેંચૂં કરતાં શૂકર-બાળ,
 આ આળ-પાળ-પંપાળ-બધું
 આ રોષ ઉગ્ર ઝેરીલો જે ડંખ્યા કરતો સતત જાત
 કે પાણીપોચો ભાત,
 આ ખૂજલી
 (એટલે દર સપ્તાહે સાત કવિતા લખવાની)
 જે ભાષામાં જણતી
 ઝીણા ઝીણા ત્વચારોગ
 ને ખંજવાળે એને સતત
 સુલ્લરો, ખૂજલીબાજો કવિઓ...
 ઓહ !
 ચૂપ મરું, તોડી નાખું કલમ, ભાષાને ચીરું...
 પણ આ કોણ કરાવે ક્રોધ, વ્યવસ્થિત ?
 એને પણ ચીરી નાખું — રગદોળી નાખું — ખતમ કરું
 પણ એ શું છે ? ક્યાં છે ?

કવિતા ભાષામાં લખાય છે. એટલે સામાન્ય રીતે આપણે બધા ભાષાને કવિતાનું સાધન — માધ્યમ — માનીએ છીએ. ને એ સાચું પણ છે. પરિચિત વસ્તુ, વિચાર, ભાવને કવિ ભાષા વડે અપરિચિત બનાવીને, વિશેષ રમ્ય અને રસાર્દ બનાવીને રજૂ કરે છે. એટલે ભાષા માત્ર માધ્યમ નથી બની રહેતી, વસ્તુ આદિને, બદલીને નવું રૂપ આપતી, કાવ્યભાષા પોતે પણ નવું પરિમાણ પામે છે. એ માધ્યમ મટીને ‘સાધ્ય’ બનવા તરફ ગતિ કરે છે. અહીં સફળતાનો આધાર કવિની સર્ગશક્તિને અધીન હોય છે. અનુભવોનું જગત તો અમર્યાદિત છે, જ્યારે ભાષાને એની સીમાઓ છે. આમ અમર્યાદિત વસ્તુ કે ભાવલોકને ઝીલવા મર્યાદિત ભાષા પાસે (એની નિજી મર્યાદા સાથે પણ) કામ લેવાનો પડકાર કવિએ ઉપાડવાનો હોય છે. આમ વસ્તુ-વિચારની સાથે સાથે કવિએ ભાષા સાથે પણ ‘કન્ફ્લેક્શન’ કરવાનું જ હોય છે. લાભશંકર ઠાકર ભાષા સાથે ને ભાષા સામે (પડીને) મુકાબલો કરનારા વિલક્ષણ કવિઓમાં મોખરે રહ્યા છે. એમણે ભાષામાં કવિતા લખી છે એમ કહેવા કરતાં એમણે કવિતામાં (કવિતા દ્વારા) ભાષા લખી છે

– સર્જ છે, એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે.

અરૂઢ કાવ્યસર્જનલીલાના નિત્ય ચાહક અને પ્રવર્તક લા.લા. કવિતા અને કાવ્યભાષાના પણ નોખા ઘડવૈયા – (બલકે એવા લડવૈયા) – રહ્યા છે. છેક ઉત્તર કવિ લા.લા.ને બાદ કરતાં, આપણને એમની સાહસપૂર્ણ કાવ્યયાત્રાના કેટલાક આસ્વાદ્ય પડાવો મળ્યા છે ને એ અતિ મૂલ્યવાન છે. પ્રસ્તુત કાવ્ય – ‘વ્યવસ્થાઓ’ – વિચાર અને ભાષાભાતની દૃષ્ટિએ પ્રભાવક છે. વસ્તુવિચારને – ભાવસંવેદનને, આરંભે સાદીસરળ ભાષારીતિમાં વર્ણવતો કવિ, ઘડીકમાં ક્રિયાપદો અને પ્રાસાનુપ્રાસની રમઝટમાં વસ્તુવિચારને રમણે ચઢાવે છે ને કેન્દ્રથી પરિઘ તરફ વિસ્તરતો ને વિસ્તારતો આગળ ચાલે છે. ‘વ્યવસ્થા’ નામની ઝીણી અને રોજની વાતને કવિ અણુથી આકાશ સુધી વિસ્તારે છે... ભીતરની ભોંયની અતલાંત વાતો – વિગતો આલેખતો કવિ પોતાની સર્જનલીલાનો રોમાંચક અનુભવ કરાવે છે.

આપણી અંદરબહાર ઉપરનીચે આગળપાછળ પથરાયેલી જટિલ વ્યવસ્થાઓને કેવી રીતે કવિતાના સંકજામાં લે છે તે જોઈએ : બધે જ વ્યવસ્થા છે. બધું જ વ્યવસ્થા છે... વ્યવસ્થાની બહાર કશું જ નથી... ને તોય આપણે એને અડીને અંગત નથી કરી શકતા... મુઝીમાં લઈને ગજવે નથી ભરી શકતા... દેખાય છે ને નથી દેખાતી એ બધી મૂર્ત-અમૂર્ત વ્યવસ્થાઓને કવિ ભાષાના સાણસામાં પકડતા – અફાટ વિસ્તારને અંકે કરતા આગળ વધે છે. આ માટે આરંભે જ ક્રિયાપદો પાસેથી કામ લીધું છે. વ્યવસ્થાઓને ઝડપવા કવિ પણ વ્યવસ્થા કરે છે – સંરચના કરે છે – ભાષામાં ભાષાની ભાષા વડે સંરચના કરે છે : વ્યવસ્થાને ‘અણુ જેવી પરમાણુ જેવી’ કહેતો કવિ એને ‘પર્વત જેવી’ કહીને તરત જ ‘પ્રકાશ જેવી’ દર્શાવીને દેખી શકાતી બધી વ્યવસ્થાઓને નિર્દેશે છે – સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત એવી વ્યવસ્થાઓને ચીંધતો કવિ ક્રિયાપદો પ્રયોજીને રોજનું ક્રિયાશીલ જગત દર્શાવીને વ્યવસ્થાઓની માયાજાળ વર્ણવે છે :

‘કોઈ ઊભી છે, કોઈ બેઠી છે.

કોઈ ચાલે છે, કોઈ દોડે છે.

કોઈ બોલે છે, કોઈ ખોલે છે કશુંક.

કોઈ હસે છે, કોઈ ભસે છે કે ખસે છે.

કોઈ ઊગી છે, કોઈ મૂંગી છે.

પણ છે, ચારે તરફ વ્યવસ્થા વ્યવસ્થા વ્યવસ્થા.’

(ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ? : પૃ. ૬૦)

ક્રિયાપદો દ્વારા સૂચવાતી વ્યવસ્થાઓ આપણને, આ સમગ્ર જગતને જડબેસલાખ ઘેરી વળેલી છે એવો અનુભવ પણ થાય છે. તકલાદી તણખલા જેવી અને જામેલી જડ / મૂળની જેમ આ વ્યવસ્થાઓ વ્યતીતથી વર્તમાન સુધી અંતરબહિર વ્યાપેલી છે. કવિ સંકેતમાં સૂચવે છે તેમ એ આપણને ઘેરો ઘાલીને ઊભેલી છે. એનાથી છૂટી શકાતું નથી... સરોવરકાંઠેની ટેરી,

તેને માથે ફરફરતી ધજા હજીય – ત્રીસ ત્રીસ વર્ષો પછીય – કવિચિત્તને વળગેલી છે ! ધજા અને સ્મૃતિ પણ વ્યવસ્થા જ છે. આ ઋતુઓ – આ શરીરને શેકી નાખતો ઉનાળો – પણ વ્યવસ્થા છે. અરે ઢાંકણી પણ અને એના પ્રાસે આવતી ઢાંકણી પણ વ્યવસ્થા સ્તો છે ! હા, ડૂબી મરવાનીય વ્યવસ્થા-ઢાંકણી સાથે જોડાયેલી છે !

આસ્થા અને અનાસ્થાને પણ વ્યવસ્થાના અનુપ્રાસમાં ધક્કે ચઢાવતો કવિ અવસ્થાનેય સાંકળીને દાંતનું ચોકઠું અને વૃદ્ધે કરાવવો પડે તે દાતાણનો કૂચો પણ લઈ આવે છે. માત્ર ચોકઠાથી જ ચલાવી લેવું પડે એવું નથી... અહીં તો જે કાંઈ છે તે વ્યવસ્થાને નામે છે... ને એ સિવાય કોઈ બીજો રસ્તો નથી ! ‘ચાબુકની વ્યવસ્થાથી પથ્થરનો ઘોડો પણ ચાલે...’ હા ! સત્તાનો આ મિજાજ કાંઈ ઓછો નથી જ નથી ! દેખાતી અને નહિ દેખાતી વ્યવસ્થાઓ માણસને હંફાવતી જ રહે છે. બિચારો માણસ તો રોજિંદા જીવતરની લહાયમાં – (‘કાલે શું ખાશું ને શું પીશું’—ની આજથી વ્યવસ્થા કરવામાં પરોવાયેલાને ભાન પણ ક્યાંથી હોય, ભાઈ) – એજન, પૃ. ૬૧) – એવો તો બઘવાયેલો છે – રઘવાયેલો છે કે એને કશી ખબર પડતી નથી કે કશુંક ગોચર-અગોચર – વ્યવસ્થાને નામે એની વલે કરી રહ્યું છે : કવિ આ વાતને જીવનચર્યા સાથે જોડીને વધારે પ્રભાવક રીતે રજૂ કરે છે :

‘કે કોઈ વ્યવસ્થિત રીતે

વાળની જેમ આપણને ઓળી રહ્યું છે

ને પતંગની જેમ ચગાવી રહ્યું છે.

ભાતની જેમ સાંધી રહ્યું છે

ને લેંઘાની જેમ સાંધી રહ્યું છે.

છાણાની જેમ થાપી રહ્યું છે

ને કાપડની જેમ કાપી રહ્યું છે.

આપણે થપાઈએ છીએ ને કપાઈએ છીએ સતત.’

(એજન, પૃ. ૬૧)

‘લેંઘાની જેમ સાંધી રહ્યું છે –’ જેવા નર્મમર્મમાં, કવિ આપણને ઘેરી વળેલી વ્યવસ્થાઓને, હળવાશથી વણવે છે ને સાથે સાથે આપણને વ્યવસ્થાઓની વળગેલી પળોજણોને ગંભીરતાથી ચીંધે છે. આપણે જેમાંથી છૂટવા ચાહીનેય નથી છૂટી શકતા એ વ્યવસ્થાઓની પ્રત્યક્ષ છતાં નહિ ઉકેલી શકાતી રહસ્યમયી વ્યવસ્થાને કવિ ભૂંડણ પણ કહે છે – હા, જે વ્યવસ્થાઓને જણ્યે જ જાય છે. ભૂંડણો, મા વ્યવસ્થાની અપંગ બાળકીઓ છે – એ જે છે તે છે જ ! ને વ્યવસ્થા સહજ રીતે ‘મા’ – દેવી રૂપા – તરીકે રજૂ થઈ છે. હા... એનો વિકલ્પ નથી ! એ આપણને જોતરે છે, ચકરાવે ચઢાવે છે... બાંધેલા ને રૂંધેલા રાખે છે ! મા વ્યવસ્થા, ધન્ય હો !!

‘કીડી જેવી ક્ષણો -’ (રાજેન્દ્ર શુક્લ સાંભરે છે ?) - ને એ ક્ષણોમાં જીવતાં લોકો... ક્ષણોની કલ્પનામાં રાચતાં લોકો - જાણે ‘જન વિથ લાઈમનો ત્રીજો પેંગ’ - પીને કેફમાં રાચતાં લોકો વ્યવસ્થિત રીતે વ્યવસ્થાઓના સર્કજામાં સપડાયેલાં છે ! સમયનું ભાન હોય તોય શું ને કોઈ સ્ક્રિએક્રેનિક કહે તોય શું ? કોઈ ને કોઈ વ્યવસ્થાની અંધદેડકીઓ એને છોડવાની નથી.. અરે ‘અઢાર હજાર સંકલ્પો / ને એંશી હજાર વિકલ્પોનાં ઈંડાં... ને એમાંથી જન્મતી દેડકીઓ... ને એવા સંકલ્પો-વિકલ્પોની ખૂબ જ વ્યવસ્થિત થપ્પીઓ આપણને બક્ષવા દેતી નથી.... ગબડતી-રખડતી-કાયા રગડતી પેલી ભૂંડણો જેવી જ છે આ વ્યવસ્થાઓ ! હા એ જ મા જગદંબા - મા વ્યવસ્થા છે... એની જ પાંપણને પલકારે ‘ભાષાની ભૂંડણ આ. / જે હરદમ જણતી / લાખ લાખ જણતર / અકળ-વિકળ કરનારા આકોશ બધા...’ આ જ ખૂજલી ખણતા-ખંજવાળતા કવિઓને કવિ ‘સુવ્વરો, ખૂજલીબાજો કવિઓ !’ - કહીને નિસહાયપણે ચિત્કાર કરી ઊઠે છે ! પછી પોતાને પણ ઠપકારે છે : ‘ચૂપ મરું, તોડી નાખું કલમ, ભાષાને ચીરું.../ પણ આ કોણ કરાવે કોધ, વ્યવસ્થિત ? / એને પણ ચીરી નાખું - રગદોળી નાખું - ખતમ કરું / પણ એ શું છે ? ક્યાં છે ?’ (પૃ. ૬૩)

અર્થાત્ કવિને, આ ભાષાને અને ભાષામાં રચાતી કવિતાને પણ વ્યવસ્થાઓ જડબેસલાક વળગેલી છે જે મંજૂર નથી ! જીવનને ઘેરીને પડેલી વ્યવસ્થાઓ ભાષાને / કવિતાનેય વળગેલી હોય તો કલમ તોડી નાખવાનું ને ભાષાનેય ચીરી નાખવાનું કહેતો કવિ છેવટે કશીક વ્યવસ્થિત રીતે કોધ કરાવતી એ વ્યવસ્થાનેય ચીરી / રગદોળી દેવા માગે છે પણ - ‘પણ એ શું છે ? ક્યાં છે ?’ - એનો અત્તોપત્તો તો મળતો નથી એટલે નિસહાય કવિ પ્રશ્નસૂચક મુદ્રામાં જ મૂંગો થઈ જાય છે. વ્યવસ્થાઓ જીવનને ઊંડળમાં લેતી ભાષા તથા કવિતાનેય બક્ષતી નથી ! આપણે એની સામે લાચાર છીએ... એ વાત કવિએ સફળ રીતે અનુભૂત કરાવી આપી છે. ભૂંડણ-દેડકીના સંદર્ભો બહુ ચગવ્યા ન હોત તોપણ ચાલત. પોતાની વિદ્રોહી મુદ્રા દર્શાવવા પૂરતા જ આવ્યા હોય એવા ‘મુતરડી’ તથા ‘વંદાની મૂછ’ના ઉલ્લેખો કાવ્યમાં ઉપકારક નથી બન્યા ! થોડી વાગ્મિતા પણ કહે છે. તેમ છતાં ‘વ્યવસ્થાઓ’ જેવી નોખી વસ્તુ લઈને કવિતા કરવાનો કવિએ ઉપાડેલો પડકાર આસ્વાદ્ય જરૂર રહ્યો છે...

૧૦-૩-૨૦૧૬

૨૪. 'કવિ'નું મૃત્યુ

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

કવિનું મૃત્યુ

રૂંધાતા ગળામાંથી ઊંચકાઈને
ફફડતા હોઠ સુધી આવેલો
સૂકા કચડાતા પાંદડા જેવો
શબ્દોનો અસ્પષ્ટ લય
જરાક ઢોળાયો...
અને...

લાભશંકર ઠાકરના 'કવિનું મૃત્યુ' કાવ્યના આસ્વાદલેખ માટે પત્ર મળ્યો. કાવ્યમાંથી પસાર થયો. શરીરમાંથી પહેલાં તો એક લખલખું પસાર થઈ ગયું. પછી સવાલ જાગ્યો – માત્ર છ પંક્તિના આ અછાંદસ કાવ્ય વિશે શું લખું ? શું લખી શકાય ? ત્યાં તો ઊંડાણમાંથી જેમ માછલીઓ સપાટી પર આવે તેમ, મૃત્યુ વિશેનાં કેટલાંક કાવ્યો મનમાં ઊભરાવા લાગ્યાં.

સૌ પ્રથમ રેઇનર મારિયા રિલ્કેનાં મૃત્યુવિષયક કાવ્યો – કરુણપ્રશસ્તિઓ – યાદ આવ્યાં. ગુજરાતીમાંય આ કરુણપ્રશસ્તિઓનાં એકાધિક અનુવાદો થયા છે. રિલ્કેએ કહેલું “કવિતા મારું અસ્તિત્વ છે.” લા.ઠા. માટે કહી શકાય કે “લય એ એમનું અસ્તિત્વ છે.” લય એ લા.ઠા.ની કવિતાનો જીવ છે. “લય” અને “લીલા” એ જાણે એમની કવિતાની ‘ઇડા’ – ‘પિંગલા’ !

રિલ્કેના એક કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ યાદ આવે છે :

'I am the rest between two notes,
which are somehow always in discord
because Death's note wants to climb over –
but in the dark interval, reconciled,
they stay there trembling.
And the song goes on, beautiful.'

સ્પેનિશ કવિ ફેડરિકો ગાર્સિયા લોર્કાનું કાવ્ય “Farewell” પણ યાદ આવે છે -

**‘If I die -
leave the balcony open.**

**The little boy is eating oranges
(From my balcony I can see him.)**

**The reaper is harvesting the wheat.
(From my balcony I can hear him.)**

**If I die,
leave the balcony open !’**

ડી.એચ. લોરેન્સના કાવ્ય “The Ship of Death”નો પ્રથમ ખંડ -

**‘I
Now it is autumn and the falling fruit
and the long journey towards oblivion.

The apples falling like great drops of dew
to bruise themselves an exit from themselves.

And it is time to go, to bid farewell
to one’s own self, and find an exit
from the fallen self.’**

ઘણાંબધાં મૃત્યુવિષયક કાવ્યોમાં પાનખરની વાત આવે છે. લા.ઠા.ના આ કાવ્યમાં પણ “સૂકા કચડાતા પાંદડા” થકી પાનખરનો સંકેત છે. મરણવિષયક મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં કવિતા રચનાર “મનુષ્ય”નું સંવેદન, ચિંતન, દર્શન જોવા મળે છે; કવિતા રચનાર “મનુષ્ય”ના મૃત્યુની વાત જોવા મળે છે. જ્યારે લા.ઠા.નું આ મૃત્યુકાવ્ય અન્ય મૃત્યુકાવ્યોથી અલગ એ રીતે છે કે એમાં “માણસ”ના મૃત્યુની વાત નથી, પણ શીર્ષક સૂચવે છે તેમ “કવિ”ના મૃત્યુની વાત છે. તરત આપણને સુરેશ જોષીનું “કવિનું વસિયતનામું” યાદ આવે -

‘કદાચ હું કાલે નહીં હોઉં -

**કાલે જો સૂરજ ઊગે તો કહેજો કે
મારી બિડાયેલી આંખમાં
એક આંસુ સૂકવવું બાકી છે,**

... ..
... ..

કાલે જો અગ્નિ પ્રગટે તો કહેજો કે
મારા વિરહી પડછાયાની ચિતા
હજી પ્રગટાવવાની બાકી છે.

કદાચ હું કાલે નહીં હોઉં ?

અહીં કવિએ પોતે નહીં હોય એ પછીયે શું શું બાકી છે એવું કાવ્યાત્મક વસિયતનામું કર્યું છે. જ્યારે લાભશંકરે એમના આ વિલક્ષણ કાવ્યમાં “કવિ”ના મૃત્યુનું પ્રત્યક્ષીકરણ કર્યું છે. કાન સરવા કરો તો જાણે સંભળાશે –

‘ગળામાંની રૂંધામણ
હોઈનો ફફડાટ
સૂકા પાંદડાનું કચડાવું
શબ્દોનો અસ્પષ્ટ લય...’

શબ્દોનો લય જો સ્પષ્ટ હોત તો ? તો “કવિ”ના મૃત્યુની સંભાવના જ નહોતી.
હવે લાઠાના સર્જક-કેમેરા થકી શું શું દશ્યબદ્ધ થયું છે, એ જોઈએ –
આપણે ત્યાં કહેવાય છે કે “જીવ” આંખ વાટે ગયો, મુખ વાટે ગયો... વગેરે. “કવિ”નો “જીવ” એટલે એનો “લય”. “જીવ”ની જેમ આ “લય” કઈ રીતે જાય છે એનું લાઠાએ કેવું પ્રત્યક્ષીકરણ કર્યું છે ! કેવું અમૂર્તને મૂર્ત કર્યું છે ! “ઠાકરની આંખ” જ, લાઠાનો સર્જક-કેમેરા જ, કવિનો જીવ જવાનું આ દશ્ય, “લય” જરાક ઢોળાવાનું આ દશ્ય આમ દર્શાવી શકે –

‘રૂંધાતા ગળામાંથી ઊંચકાઈને
ફફડતા હોઈ સુધી આવેલો
સૂકા કચડાતા પાંદડા જેવો
શબ્દોનો અસ્પષ્ટ લય
જરાક ઢોળાયો...
અને...’

કેવી નજાકતી, કેવી સૂક્ષ્મતાથી “કવિ”ના “લય”ને જરાક ઢોળાતો દર્શાવ્યો છે ! અને “લય” કેવો ? રૂંધાતા ગળામાંથી ઊંચકાઈને ફફડતા હોઈ સુધી આવેલો ! સૂકા કચડાતા પાંદડા જેવો. લાઠાએ કલાસંયમપૂર્વક મૃત્યુના, “કવિ”ના મૃત્યુના સંકેતો મૂક્યા છે. કાવ્યનો અંત કોઈ પણ કવિની કસોટી કરે. આ કાવ્યનો અંત જુઓ – “શબ્દોનો અસ્પષ્ટ લય / જરાક ઢોળાયો...” એ પછી માત્ર “અને”, તથા એ પછી ત્રણ ટપકાં – “...”.

“અને...” પછી ભાવકચેતનામાં શું ઊઘડે ? કે શું આગળ ચાલે ?! તો કે, લય જરાક ઢોળાયા પછીની કાળી નીરવતા ? કે સફેદ ચાદર જેવી શાંતિ ?!

મનમાં સવાલ થાય - “લય” ઢોળાયા બાદ શું “કવિ”નું મૃત્યુ થાય ?! “પરબ” (ફેબ્રુઆરી : ૨૦૧૬)નો તંત્રીલેખ યાદ આવે છે જેમાં કવિમિત્ર યોગેશે ચોકા પર સૂતેલા લાઠાનું વર્ણન કરતાં નોંધ્યું છે -

“નસકોરાંમાં રૂનાં પૂમડાં ભરાવ્યાં નહોતાં... શ્વાસ તો બંધ થઈ ગયો, પણ શ્વાસના બદલે ચાલુ હશે હજી લયની આવન-જાવન ?”

કવિનો “લય” લય પામે ખરો ? એમાંય આ તો લાઠાનો “લય”... લય પામે ?! ના, એનું તો રૂપાંતર થતું રહે “લીલા”માં...

૧૮

૨૫. કવિ લાભશંકરના નિર્ભાત દર્શનથી શુભચેત - 'પ્રવાહણ'

રાધેશ્યામ શર્મા

પ્રવાહણ

નિશ્ચિત છે નિશ્ચિત આ કમોડ, ચકાકાર ઘૂમતું.
ને કશુંય ના નિશ્ચિતની ક્ષણ પર બેઠા છીએ -
ઈરિડ્યુસિબલ લિટરરી મિનિમમને કાઢવા મથતા,
ઊં...હ, ઊં...હ.

તરબૂચ-ટેટી-હોદ્દો-ગાદી-લૂંટફાટ-ઋણવિદ્યુત-લીલમ
ગર્ભાધાન-અચેતન-ગાંડું-ઈન્ટરલોક-નિવેદન-દૂષણ
સ્ટ્રેટેજી-સ્ટ્રેટેજમ-રુખસદ-તત્કાલીન
વોરહેડ્ડ-મિઝાઇલ-કિટિ.

પૂંછડી વિનાનું એક પંખી પોપટ જેવું,

જોયાનું પ્રિય તને યાદ છે ?

કીવી કીવી, ટીવી પર જોયાનું, કેમ વળી, નિશ્ચિત,

બરાબર યાદ છે.

ન્યૂઝીલેન્ડનું પંખી કીવી

નીવીબંધને સરકાવીને યાદ કરે છે બીવી,

તો પછી મોકસિનના સુંવાળા જોડા પગમાંથી કેમ નથી નીકળતા ?

પેટ આવે છે આડું, હાથ પગ સુધી પહોંચતા જ નથી,

ઊં...હ, ઊં...હ.

કળી-મમરા, સૂતરફેંણી અને લીલી લીલી ગળચટી કમળકાકડી

ટામેટાં પાકાં દેશી લાલ, કૈડ કૈડ મૂળા-મોગરી ને

ભીમનાં પરાક્રમો

ક્યા ક્રિયકને કોણે માર્યો ? મેં માર્યો ભૈ મેં -
ને રાજા જનક ઘેર સૈવર રચિયો પરણે રાજકુમારી

મારા વા'લા.

કાલાનાં જીંડવાં ખેતરમાં જ ફૂંણાં ફૂંણાં, ખાધાં છે
ને મતીરાં-ચીભડાં-કાતરા-લોચનને લોભાવનારા લાડવા
વહાલી મુંને ખીચડી

બટાકાની ભાજી સુખડી ગરમ તાજી
વાટકા ભરીભરીને રસ, કેરીનો, યસ
ને કસ ખેંચીને, સૂર્ય-ચંદ્ર જેવા સમુજજવલોને, યસ યસ
રામાયણ-મહાભારતને ધાવ્યો છું બચ બચ, સચ
કચકચ ચાસણીનાં પાક-પકવાન

કિસમિસ-કાજુ-બદામના બૂકડા
ગળી ગળી સેવ, કલાપીનો કેકારવ
પરથમ પે'લા સમરીએ ગવરી પુતર ગણેશ
ને કોપરાની શેષ

શાન્તાકારમ્ ભુજગશયનમ્
ઝડ પર ચઢીશ નહીં, બોલ બાઢમ
ડુંગળીનો સૂપ, વ્હાઈટ ચીકન, ડબ્બાઘોસ
દેવદાસ, કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર,

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે, પ્રચોદયાત્

ગાંધીજીની આત્મકથા, એકાંતનું પાપ
નાભિ નીચેના આછા જરાક જ ઊગેલા -

સોનેરી, સોનેરી, તડકામાં જ દેખાય એવા, તારકસબ
મન ભાંગ્યું કવેણ, ઘોડો ભાંગ્યો ઠેકતાં
ફૂવાને કાંઠડે સાંઢણી ઝેકારો માણારાજ
સૂતરફેંણી-ગાંઠિયા-સડસડાટ વાંચેલી શરદબાબુની નવલકથા
શામન બંસીવાલા, રૂપરૂપનો અંબાર, નંદલાલા, ચીક
શ્રીગોકુલકા ઉજિયાલા, કિવક -
નિદ્રાના સમુદ્રના તળિયે સ્વપ્નસ્રાવ,

આવ રે કાગડા કઢી પીવા

અહં બ્રહ્માસ્મિ, જરાક જરાક ઊંચકાતી આંધી
ધન્ય સૌરાષ્ટ્રની ધરતી, જેણે આપ્યા
ગાંઠિયા અને ગાંધી
તારા યૌવનનો દોષ છે શકુન્તલા, ટાઈટ - તંગ - એક જ અંગ
વસનરહિત તારુણી, પ્રલંબ પેગ વારુણી
તિક્કા-ખીરી-ચાંપ - ખા ખા કર્યું છે ખાંતથી
અગિયાર મોંએ

પી પી કર્યું છે

ચાખ ચાખ કર્યું છે

ચૂસ ચૂસ કર્યું છે

ચાવ ચાવ કર્યું છે

મમળાવ્યા કર્યું છે વાગોળ્યા કર્યું છે કાનથી

આંખથી, જાભથી, ચામડીથી

— હું સ્રોતોમય પુરુષ —

અપરિસંખ્યેય

છિદ્રોમાંથી

લળકતી મારી જાભે

ચાટ્યા કરી છે

સૂર્યની તામ્રવરણી ટશરોને

હૂંફાળી હૂંફાળી બિલિયન્સ ઓવ બિલિયન્સ છિદ્રોવાળી

સ્રોતોમયીના

અતિ

સૂક્ષ્મ

ગહ્વરોમાંથી

ઝ

મ

તા

અદૃશ્ય પણ સ્પર્શ્ય મદને

રણતૂકાર કરતા પદને

નિખિલને નવડાવતી નદને

યુલિસિસના નોનસ્ટોપ કદને
 અહીંતહીં સતત મારી બા, સવલી સેડાળી, છગન કોળી
 નરસિંગો મારો ઘોડાગાડીવાળો; ને વળી
 નીરખને ગગનવાળા આકાશમાં ઘોડાગાડી ચલાવતા
 નરસિંહ મહેતા, ને મનમુદ્રા કહું મામેરું

મહેતાતણુંવાળા પ્રેમાનંદ,

મારા સૂરજભાભુ, ચેંખોવની વાતું, પિટર હેન્કી-
 ને એવું તો ઘણું બધું

વીણ્યું વીણાય નહીં, ગણ્યું ગણાય નહીં,

ગાયું ગવાય નહીં, વાવ્યું વવાય નહીં

પડ્યું છે શિલાવત્ સંઘાત પામીને, સ્થિર, સજડબમ્,

ઊંડ... ઊંડ...

અરે કોઈ હૈ ?

હૈ તો હટાવો ઇસ મોંબોકસીકો, ઊં...હ, ઊં...હ.

નર્થિંગ ટુ બી ડન.

વનમાં

મનમાં

તનમાં

ધનમાં

સળગતા સનમાં

વૈદેહી

મારી કાવ્યચેતના

વલવલે; એન્ડ આઈ એમ નોટ એબલ-

ટેબલખુરસીવાસણકુસણઢોરમરેલાંખોપરીઓ

તૂટેલાંકાચરકાબીકૂચાડૂચા

પકડાયેલાપ્રેમીવ્હેમીબાપમરેલોસાપકથાકારનુંપાપ

સમળીઓઘૂમતીભૂખીડાંસ

લાશપછીલાશપછીલાશ

સરકતીચર્યગેટની પાસ

ઊં...હ ઊં...હ ઊં...હ
કમોડ પર બેઠો છું : કૃતઃ અપિ અકૃતઃ
ગ્રાઉન્ડફ્લોર પર ઊઘલી રહી છે જાન
ઑફ્ફોર્સ પરણ્યા આજે આપ
ને બન્યાં કાલ મા-બાપ
ઊંવા...ઊંવાનો મેસેન્જર આવે છે લઈને અવાજ
જે સાંભળવા

સમજવા

ઉકેલવા

બેઠેલા

કર્ણોત્સુક બધાં ઊંઘી જાય તો
ફૂ...ક સાંભળી જાગે છે કૂકડાની
ઊં ઊં ઉકેલવા
કાલી કાલી આંગળિયુંને

ઉકેલવા

તે ચાલણગાડી ચાલણગાડી ચાલણગાડી છોડી છોરો
ગોળ ગોળ માતાની કરતો પરિક્રમા
તે ગવરીપુત્ર ગણેશ
છેવટે ગણતો ગણતો બની જાય છે ભણ્યો-ગણ્યો
પારાવાર પીડાથી જેને

જ

ણ્યો

હતો તે લબરમૂછિયો

બણ્યો ઠણ્યો

આવ્યો છે લઈને વહુ

મે હેવન્સ ચોઈસેસ્ટ બ્લેસિંગ્ઝ બી શીવર્ડ ઓન ધ યંગ કપલ
નવદંપતી પર પરમાત્માકી અસીમ કૃપા હો -

આસો માસોની રાત -

જામી છે ત્યારે

સાયબા વનરા તી વનમાં એક ઝાડવું રે

તેની રૂડી વાંસળિયું ઘડાવ એમ કે' છે ઈ

હેલભરી હાલે છે ઉતાવળી. ઈને હેડે હરખ નથી માતો
 સાગ-સીસમના ઢોલિયે રસિયાને
 લીલી ખજૂરીનો વીંઝણો વાતી
 ક્ષણમાં દિગ્વસન થઈ જાય છે;
 કેમકે ફળ વિના ઝૂરે પીપળી ને ફૂલ વિના ઝૂરે ઝાડ
 પુત્રજન્મ પર હાર્દિક બધાઈ
 મેંસેન્જરનો અવાજ રેલાતો ઊંવા ઊંવા
 ભોમથી વ્યોમ લગણ
 ને અગણ

કાન

ઉત્સુક પેંસેન્જરના

આ અર્થભારથી ભરચક્ક

સોલિડ અવાજ ઊંવા ઊંવા-ને ઉકેલવા.
 લેકિન ક્યા હો જાતા હે અગેઇન ? ઊં...હ
 કશું ઉકેલાતું નથી, ઊં...હ
 ને મેંસેન્જર પુરાઈ જાય છે પાંજરે પેંસેન્જરના
 પોપટ પંડિત કાલું કાલું બોલે, કહું છું સાંભળો છો ?
 ને આખું સ્થલકાલસાપેક્ષ જ્ઞાનવિજ્ઞાનકલાનું
 પાંજરું

ડોલે

હા ક્ષણે ક્ષણે પોપટ બોલે છે બોલેલું ઉચ્છિષ્ટ
 ને ક્ષણે ક્ષણે

સ્થળકાલસાપેક્ષ જ્ઞાનવિજ્ઞાનકલાનું

પાંજરું

ડોલે છે -

ઉચ્છિષ્ટ -

ને સતત સન્નારીઓ

પગ બે પહોળા કરે છે

ને ઝરે છે

સિક્કરી મિલિયન્સથી અધિકાં

અં

ગ

ત

ને

પુંગવો.

ઔર બાત બનતી રહેતી હૈ

યાનિ કિ કુછ બનતા નહીં હૈ, ઊં...હ, ઊં...હ

ગૂઢાતિગૂઢની અભેદ

નક્કર

ધાતુની દીવાલો

રણક્યા કરે છે.

અહીં અંદર બહાર બધે

ને, વેલકમ ટુ ધ નેશનલ પ્રોગ્રામ

આ વર્ષે ગ્રીષ્મ ઋતુને નવી જ તાજગીથી આવકારો

કેમ કે સુગંધસભર

લહેરોમાં વહાવી જાય

એવો સાબુ

તમારા હાથમાં છે.

હજુ પણ તમે જૂની ઢબના સેનિટરી નેપ્કિનો વાપરો છો ?

તેથીસ્તો સંભવ છે, એ માત્ર એક

અસાધ્ય સ્વપ્ન બની રહેશે -

બસો એકવીશ

અદ્ભુત ઇનામો જીતવાની તક.

તો પછી અનવેઈલ

યોર હિડન, ઊં...હ, ઊં...હ

અનવેઈલ, ઊં...હ, ઊં...હ

અનવેઈલ ઊં...હ, ઊં...હ

પરસેવો લૂછું છું કમોડ પર બેઠી બેઠી, શબ્દબ્રહ્મનો.

રણકે છે માત્ર ગૂઢાતિગૂઢની અભેદ નક્કર ધાતુની દીવાલો
અને

ફોમ સ્ટ્રિંગ વી સ્ટેપ ઇન્ટુ ઓટમ

રિઅલી ધ હોલ વર્લ્ડ ઇઝ જસ્ટ

એક ડબલું -

સાલું -

કાટચઢેલું -

ઘોબાળું

મારા વિચારની ઠોકરથી

ઉછળતું

મારા મનોતંત્રમાં, ઊં...હ

અને પછડાતું ખાલીખમ બોદું બોદું

આ અહીં કાનની બધિર સપાટી પર

ધિસ ઇઝ નોટ એક્ઝાઇલ ફોમ પેરડાઇઝ

ધેર ઇઝ નો હેલ, નો પેરડાઇઝ

હિયર ઇઝ માય મોરિબન્ડ પેનિસ

એન્ડ આઇ એમ મોર્મન, પ્લેઇંગ ટેનિસ, વિથ માય પેનિસ

દિવસનો ગોળાકાર દડો

ઉછાળું છું

દૂર

અંધકારમાં.

ગૂઢાતિગૂઢનો અભેદ રણકાર સંભળાય છે;

ને સૂર્યોદય સાથે

દડો

આવીને પડે છે

પગ પાસે

એન્ડ આઇ પ્લે, ઊં...હ, ઊં...હ.

મરચન્ટ ઓવ વેનિસ બચી ગયો

શાયલોક પાણ બચી ગયો

અને હું પણ બચી ગયો

વારસદાર

સર્વ કોડ્સ સાથે

પ્રોપર્ટી જૂથ સિવાઈથી બાઈન્ડ કરેલા ઈનેટ થોયા જેવો
આ અહીં પડ્યો

ચકાકાર કમોડ પર

અપરિસંખ્યેય આવૃત્તિઓ જેવો

ફરફરતો, ઊં...હ, ઊં...હ

મારા પ્રપૌત્રની પાયુ વિશે પણ

મારામાં લખેલા છે કોડ્સ મારા પ્રપિતામહે.

એટલે આ પ્રવાહણ, આ ઊંહકાર પણ...

સોડ તાણીને સૂતા હોય તો જાગશો નહીં

અમથા અમથા

પોતાને જ સાલા

ડુક્કરો

ખીલાની જેમ

મેટાક્ષિકલ

વાગશો નહીં.

ઉઈ ઉઈ બાત

મારે છે લાત

ઉઈ ઉઈ

અંદર

આ અંદર

આ અંદર

મારે છે લાત

સાત વાર

સાત હજાર વરસથી

સાત ગુણ્યા સાત જગ્યાએ

આ અંદર

આ અંદર

આ અંદર

ઉઈ ઉઈ બાત

મારે છે લાત

રસનીયે અંદર ને લોહીનીયે અંદર
મજજાની અંદર ને માંસનીયે અંદર
મેદનીયે અંદર ને અસ્થિની અંદર
રજનીયે અંદર ને શુકનીયે અંદર

ઉઈ ઉઈ અંદર

મારે છે લાત

ઉઈ ઉઈ બાત

પર સેકન્ડ પંદર

મારે છે લાત

ઉઈ ઉઈ બાત

રાત રાત રાત

રાતનો સમય છે પૂનમનો હોજી હો

ઉત્તર કેન્યા અને દક્ષિણ-પશ્ચિમ ઈથિયોપિયાની પાસે હો જી હો

રુડોલ્ફ નામે એક સરોવરકાંઠે હોજી હો

ઉત્સર્ગલીન હતો

ત્યારે મેં

સ્રોવરમાંથી

ઊંચક્યો'તો

પૂનમનો

ચાંદો

એની સ્મૃતિ લઈ બેઠો છે મારો સજડબમ્ આ ફાંદો હો જી હો.

ફોસિલ્સ

ફો

સિ

૯

સ

મારા ફાંદાના ફોસિલ્સ શોધીને શું કાઢ્યા કાંદા ?

આ સજડબમ્મની વાત; આ કૂર કોષ્ટની વાત -

આ રવ રવ કાળી રાત

ને આ ઢાંક્યાઢૂબ્યાં ગાત;
ના પણ એ નિર્વસન હતી

સીસમ જેવી

શ્યામ

નારંગી રંગનો તડકો

એની બૂટ પરથી

લસરીને

ડૂંટી પર પડ્યો હતો

સોનેરી રોમાવલીને ચમકાવતો, આ...હા !

અને અમને

ભફાંગ

ડા

ઈ

મા

ર

વા

પ્રેર્યા હતા -

સફરજનના ગળચટા અફાટ

ઊંડા

દરિયામાં -

ભફાંગ.

પણ એનું આ પરિણામ ?

લબડી પડેલા રામ

ક્ષણમાં ટટ્ટાર તંગ લવિંગની લાકડી જેવા

ઉછાળે

ગેંદ

વેજાઇનલ

વેક્યુમમાં...

લેટ મી સ્ટોપ ટોર્કિંગ ફોર અ મિનિટ.

... ..
... ..

લેટ મી સ્ટાર્ટ અગેઈન, ઊં...હ, ઊં...હ.
ઈટ વિલ પાસ ધ ટાઈમ, ઊં...હ, ઊં...હ.
છોડી દે આ ઊંહકારા

પિગ !

અપ !

પ્રક્ષાલન કરી નાખ તારા બાપનું, તારા કુળનું, તારા મૂળનું -
અપ !

લે આ ચાનો કપ, અપ !

છોડી દે આ લ...પ,

અ...પ !

લે આ માળા ને રામનામને જપ

કે આવ અહીં પ્લેકિટમાં પેસી, કરીએ કંઈ ગપસપ

અ...પ !

છોડી દે આ તપ કમોડ પર બેસી રહેવાનું અર્થરહિત, અ...પ
જો, ઊંચી રે કવિતા કેડે પાતળી

ઓંગળતી ઓંગળતી

ઝમે છે

ટપક ટપક

તારાં પોપચાં પર

તારાં ટેરવાં પર

તારા અધરોષ પર

તારા પ્રકૃત્વિત ગુલાબી મણિ પર

ટીપ્સ પર ટપકે છે ઝાકળનાં ટીપાં જેવી આકાશમંડિત

ની

ચે

ટ

પ

ક

ટ

પ

ક

ટપકે છે ઊંચી રે, કેડે પાતળી, ટપકે છે ઓંગળતી ઓંગળતી
નીચે-

ટપક-

ટપક-

ગોરી ગાગરડીમાં સોપારીના કટકા જેવી પ્રજ્ઞા પોચી પડી જાય એવી
ટપકે છે, ને

મધુકુંજ ફોરે, અંબ મ્હોરે, મહક દે રે મંજરી

પિત્તળ લોટા જળે ભર્યા રે, ચમકે છે, પા પા પગલી-

ભરતા શિશુની આંખમાં

મેં ઓલવાઈ જતો જોયો છે મારો ચહેરો,

હવે મારા મન-વચન-કર્મને

આડેઘડ

વ્હેરો

હું ક્યાંય નથી

ભ...પ ભ...પ ઓલવાઈ જતા દીવામાં

રામાયણ-મહાભારત-ગીતા-ષડ્દર્શન-યુલિસિસ-ઈડિપસ-મેકબેથ

ડોલ્સહાઉસ-વેઈટિંગ ફોર ગોદો-નાં ફરફરતાં પૃષ્ઠી પર

ક્ષિતિરસ તરુશાખાએ પ્રસરતો

પ્રસરતો

ઊગી નીકળે છે

ડેઈઝિઝ રૂપે

રૂપેરી પરદે

ઓડિયો વિઝ્યુઅલ લટકા લાખ કરોડ કરતો

સાકર-ઘીના ચૂરમા ચાક્ષુષ કરતો

કાર્તિક માસનું હિમ બની

ઉનાળાની અગન બની
 તાળ, મૃદંગ અને ઘમઘમતી ઘૂઘરીમાં -
 ભ...પ ભ...પ
 ચીક ચાર્ટ ચીતરતો
 લવ્લી-ચાર્મિંગ-સેક્સી
 તીક્ષ્ણ આંખો - વેલ મોડ્યુલેટેડ સ્વર
 છીછી વડે શિલ્પીએ ગ્રેનાઇટમાંથી કંડાર્યો હોય એવો
 શાર્પ ચહેરો
 ભ...પ ભ...પ ખતરનાક ગૂગલીમાં
 ઊપસી આવે છે, રગેડ, ટફ, મેસ્ક્યુલીન
 ને બોલ અથડાય છે અભેદ-
 નથી સાંભળવું
 દીવાલોમાં-
 ચૂપ
 હાર્ડસ્ટુલના, એન એક્સકલ્યુઝિવ ઇન્ટરવ્યૂ જેવી-
 ચૂપ
 ગંજાવર નવલકથાઓ
 ચૂપ
 શોભાયાત્રાઓ-સભાઓ-રાંડીરાંડના ખભાઓ-
 ચૂપ મર
 ચૂપ મરું, મોંમાં મગ ભરું કે ચારધામમાં હરુંકરું
 નથી ઊતરવાનો આ હાર્ડ-
 સ્ટુલ-
 ચપોચપ-
 ચુસ્ત-
 નયો
 હું નથી, એક વર્યો ગોપીજનવલ્લભને
 પણ હું એનો જ
 વારસદાર, હજુ સુધી નથી મર્યો
 નિર્ભાત, નયો

બૂમ પાડું છું

ફરી ફરી

બૂમ પાડું છું

ઘટાકાશમાં

દોદળી

અને કવિતાની કરું છું-

આમ-

પિટિઅસ-

પોદળી.

અને ઉલેચાતો નથી હાર્ડ-

ઉત્સર્ગની બ્રાન્તિ કરાવતું

મારું

બા ચા પા થી

આરંભાયેલું

કાવ્યજીવન

વિષ્ટાવિઝનમાં-

કરાંઝે છે

કમોડ પર

એકાંતમાં

એકલું એકલું

ને

આઇ એમ ઇનકેપેબલ ઓવ કીપિંગ સાયલન્ટ

ઊંહ....ઊંહ...

‘ક્રિંગ લીઅર’ના અંતે શેક્સપિયર કહે છે :

‘The weight of this sad time

We must obey

Speak what we feel,

not what we ought to say.’

પ્રત્યેક સર્જક કલાકારને પોતાના ખિન્ન સમયનો ભાર સખેદ વહેવાની (રળિયામણી ?) ઘડી આવે છે પણ તત્ક્ષણે જો તે લાગ્યું તેવું ના ઉચ્ચારે – અને ઉચ્ચારાનુસાર ના આચરે તો તે પરંપરાપૂજક પોથીપોપટ બની જાય ! અને યાદ રહે કે પ્રત્યેક સમર્થ પરંપરાભંજક સર્જક પરંપરાને પરમ નિષેધભાવે પણ ઊલટી રીતે પૂજતો હોય છે. કેમ કે પૂરતી ઓળખ વગર એ ઉચ્છેદ શાનો કરે ?

તીવ્ર તાદાત્મ્ય (આઈડેન્ટિફિકેશન) વગર એ પરંપરાના પુરાણકલ્પનનું ડિમિથિફિકેશન કરવાની ચેષ્ટા કે કષ્ટ શા માટે ઉપાડે ? આ માટે ડિમિથિફિકેશનનીયે મિથ કરવાની હદે એને જવું પડે, પરવશપણે !

પ્રસ્તુત પ્રક્રિયામાં વિરોધ, વિરોધાભાસ કે વદતો વ્યાઘાતનાં સ્ખલનો દૂષણરૂપ ન બનતાં આવા દર્શન-સર્જનમાં આભૂષણ સમાણાં ઓપે. દા.ત. ‘પ્રવાહણ’ કવિતાના આરંભમાં જ બેકેટ-આયનેસ્કોની ઓલાદ જેવું અવતરણ Nothing is more real than nothing. અહીં ‘real’નો સ્પેલિંગ ખોટો ‘rael’ છપાયો છે. એય Somethingના માત્ર વિરોધ દાખલ, જાણી-જોઈને જવા દેવોય હોય તોય હરકત નહિ.

પરંતુ નિભ્રાંતિકરણને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી કવિ લાભશંકર પારદર્શક અને પ્રામાણિક છે. ‘સજડબમ્ ફાંદા’ સાથે કમોડસ્થ ચેતના બાપોકાર કરી ગુર્જરગિરામાં ગર્જે ગાંગરે છે : આઈ એમ ઈનકેપેબલ ઓવ કિર્પિંગ સાયલન્ટ. એક મૌલિભૂત બુલંદ અવાજ ઉદ્ગારે છે :

મારું બા ચા પાથી આરંભાયેલું કાવ્યજીવન વિષ્ટાવિઝનમાં કરાંઝે છે કમોડ પર એકાન્તમાં.

અન્યત્ર કબૂલાત છે : ‘અને કવિતાની કરું છું આમ પિટિઅસ પોદળી.’

ભાષાભંગિમા અને ધારદાર શૈલીની દષ્ટિએ, આવી સ્ટેટમેન્ટ જેવી શુષ્ક જણાતી પંક્તિઓ પણ દીસે છે શું દોદળી ? યુનિક એવી, લાઠાની આ લીટીઓ કાવ્યોક્ત સ્ટૂલ જેટલી હાર્ડ હોવાથી છોલે, વગાડે, લોહી કાઢે પણ વેધક ગણવી પડે. ઊં...હ, ઊં...હ.

‘ઔર બાત બનતી રહેતી હૈ

યાનિ કિ કુછ બનતા નહીં હૈ...’

આમાં હું ક્યાં છે ? કવિ કહે છે : ‘હું ક્યાંય નથી’ છતાં તેમની કાવ્યચેતનામાં નિવસિત અને તેથી જ ન-નિરાશ્રિત એવો હું ગાય છે : સળગતા સનમાં વૈદેહી મારી કાવ્યચેતના વલવલે. છતાં કવિ કેપેબલ છે સર્સરિયલ કાફકા-યાદ જગાવવા. આવી પંક્તિઓથી :

‘લાશ પછી લાશ પછી લાશ

સરકતી ચર્ચગેટની પાસ.’

એક જ લીટીમાં નાટ્યકથાબીજોનાં શુકકણો પણ વેરાણાંના દાખલાય જડે :

‘પકડાયેલા પ્રેમી લેમીબાપ મરેલો સાપ કથાકારનું પાપ...’

અહીં ‘ફ્રી એસોસિએશન’ની રીતિએ વ્હેમી બાપને મરેલા સાપ તેમજ કથાકારના પાપ સાથે પ્રાસસંકલિત કરવાનું અવચેતનામાં ‘સમર્થિંગ’ અચૂક ખળભળ્યું છે. પિતા / પરમેશ્વર પરંપરાને, ટૂંકમાં ઓથોરિટીને ઓળખી પાડી, જાતે નિર્ભ્રાંત થયાથી બીજી સુખકર મૈથિક ભ્રાંતિમાં ભાંડવાની મજા જતી કરે એવો સર્જક તો હોય નહીં, હોય તો ભાવવો મુરકેલ (‘પ્રક્ષાલન કરી નાખ તારા બાપનું...’ પંક્તિઓ નોંધો...).

પરંપરાનો અજગર જેમને ગ્રસી ગયો હોય એવા પોપટ તો ચર્વિતચર્વણ ને ‘ઉચ્છિષ્ટ’ જ બોલે પણ જ્યારે કવિને ‘ક્ષણે ક્ષણે સ્થળકાલસાપેક્ષ જ્ઞાનવિજ્ઞાન કલાનું પાંજરું’ ડોલતું દેખાડે છે ત્યાં અને ત્યારે ભાવકચેતના પણ ડોલી ઊઠે એવું કલ્પનબદ્ધ સંધાન ન્યાળી શકાય.

‘પરસેવો લૂછું છું કમોડ પર બેઠો બેઠો, શબ્દબ્રહ્મનો’ જેવી પંક્તિ મને શબ્દોથી ખચોખચ ભરેલી બેકેટની કથાસૃષ્ટિના નિર્વેદના વીજઝબકારમાં પરોવી ગઈ... અઝાંઝુઝાં ઓસર્યાં કે બેકેટના શકટચકના ચીલા પર જ મેજર પોએટ બનવાની ધારસ્તી અર્પનાર સર્જકને સ્થિત સ્થિર જોવાની ઘડી આવી, ઘંટી બજી...

‘પ્રપિતામહે લાખેલા કોડ્સ’ ભૂંસી શકાય એમ નથી, વિદ્રોહનો દાહક દાવાનળ શબ્દથી પેટાવવો છે પણ શબ્દમાં રામ કે બ્રહ્મ નથી છતાં, તેવાય શબ્દકર્મ વડે જ ‘ચક્રાકાર’ પર સંસ્થિત કાવ્યચેતનાની મિથનું ફેબ્રિકેશન યુગપતવત્ ચાલુ રહે છે. ‘હજુ સુધી નથી મર્યો નિર્ભ્રાંત’ તારસ્વરે ગાતી અને ભલે દોદળી પણ ઘટકાશમાં ‘બૂમ પાડતી’ (કોરા કાગળમાંની બૂમ અહીં બૂમરંગ થઈ કહીએ ?) ચેતના સ્વયં ‘કમોડ’ને પણ મિથની એક અપરિહાર્ય ઓબ્જેક્ટ, અથવા વધુ સાચું તો ‘સમર્થિંગ’ બનાવે છે.

તત્ત્વદષ્ટિએ કશું જ ના હોવાનો અહેસાસ, ‘હોવાની’ સંઘટના સાથે – સંકળાયેલો અને – સંડોવાયેલો હોઈ તેમજ ભાષા પણ વ્યર્થને પ્રકટાવવાની પ્રક્રિયામાં ‘સાથ’ સિદ્ધ થતી હોઈ કવિ-સર્જકનું સાહિત્યિક પ્રદાન વિધેયાત્મક બન્યા વગર રહેતું નથી. રહે નહિ.

સ્વભાવતઃ વ્યક્તિ લાભશંકરનું વિષ્ટાવિઝન, સર્જક લાભશંકર ઠાકરનું – કાબિલેદાદ ને કલ્પનગુંઙ્ગિત, મિથિકલ કક્ષાએ વિહરતું-વિસ્થાવિઝન નિશ્ચિત બને છે.

‘જટાયુ’ જેવાની મિથની ટેકણલાકડીએ ભાષાશિલ્પો રચવાં એને મારા જેવા રસધારાવાહી નવલ-કથા કહી નવાજવા આતુર રહે જ, પરંતુ ‘કમોડ’ સ્થિત કાવ્યચૈતન્યની ‘મિથ’ની અંગતતમ ને મૌલિભૂત નવલ – કાવ્યકળા લાઠા. જેવા કો’ક જ સર્જ શકે; તેથી ભાવના-વાદી ‘યુટોપિઆ’ની સામે તીરે તરવાનું સાહસ વાસ્તવવાદને સબળતાથી મૂર્ત કરવાની રોષ્ટ્ર આવકાર્ય ઠરે.

‘ખેબોય’ જેવા નખરાળા સામયિકમાં રશિયન કવિ યેવતુશેન્કોએ ૧૯૭૨માં કવિતા પાસેથી ગંભીર અપેક્ષા સેવેલી કે, ‘કાવ્યે મનુજના અવાજની તમામ પંક્તિઓ જેવી કે બૂમબરાડા, ગોષ્ટીગુંજનો, વાર્તાલાપો, વિલાપો અને ધ્વનિશૂન્ય મૌનને પણ પ્રતિબિંબિત કરવું ઘટે.’

કવિ લાભશંકર ઠાકરના 'પ્રવાહણ'નો પાઠ કરતાં આ બધી જ વસો ભાવક સમક્ષ વિવિધ વેશાંતરે પ્રત્યક્ષ થયા વિના રહેશે નહિ. પૃ. ૨૧ ઉપર 'લેટ મી સ્ટોપ ટોર્કિંગ ફોર અ મિનિટ' નાચકના ઉદ્ગાર પછી બે પંક્તિઓ શબ્દરહિત રાખી દસ ડોટ્સ ઉપર-નીચેની બે પંક્તિમાં પ્રસ્તુત થયા છે પછી લગભગ સવા ઈંચ જેટલી જગા છોડી, બંધ પડેલી સ્વગતોક્તિઓની ટેપ ફરી ચાલુ થાય છે. આમ 'લેટ મી સ્ટાર્ટ અગેઇન, ઊં...હ, ઊં...હ / ઇટ વિલ પાસ ધ ટાઇમ, ઊં...હ, ઊં...હ' ...ઇઇ. કમિંગ આદિ કવિઓની કૃતિઓના મુદ્રણમાં સાધારણથી વિભિન્ન એવું અહીં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે.

'નર્થિંગ'ને 'મોર રિયલ' શબ્દકૃતિમાં સિદ્ધ કરવા મથતું સબળ આલેખન કમોડસ્થિત સંચેતનાને નિશ્ચિત અને 'સમર્થિંગ' બનાવીને જ છોડે છે, પણ બહુ મહત્ત્વનો મુદ્દો એ નથી.

'પ્રવાહણ' જ આપણા ભાષા-સાહિત્યની એક પ્રથમ સબળ રચના છે. જેમાં કાવ્યનાયક મિષે સર્જકચેતના એનલ-ઓરલ-જેનિટલ મનોદશામાંથી કેવી અને કેટલી રીતે ગુજરી એનો સકળ શાબ્દિક આલેખ પણ આપી રહે છે.

'ચક્રાકાર ઘૂમતા' કવિના વિષ્ણુવિઝનિક પ્રામાણિક દુર્દર્શનના પ્રતીક સમા કમોડ પરથી થતો રચનારંભ પેલા એનલ સ્ટેજને પરિલક્ષિત કરે છે. આખી કૃતિમાં ઉક્ત એનલ-અવસ્થાનાં બહુરંગી ચિત્રણોનાં નિર્દેશનો અત્રત્ર મળી આવશે. 'ઇન્ડિસ્ટ્રી થિયરી' અનુસાર ચેતનાના વિભિડોનો વિકાસ ગુદા-વિષ્ણુમાંથી સાંપડતાં ઇન્દ્રિયસુખ સાથે સંકળાયેલ છે અને શિશુની જાત-સભાનતાનું કેન્દ્ર પણ ત્યાં જ શોધવિષય બને એવું છે. આવા વિશ્લેષણનો ઉપયોગ એટલો કે કાવ્યકૃતિ દ્વારા શબ્દાભિવ્યક્તિના માધ્યમથી આવેશો કે આવેગોનું પર્યાપ્ત સામાજિકીકરણ સંભવ્યું છે ખરું ? તે તપાસવું ઘટે. ઇમ્પાસ (મડાગાંઠ) શબ્દકર્મની સભાન અભિવ્યક્તિમાં અવતરી - એટલે સોશયલાઇઝેશન સામાજિકીકરણ તો થયું જ. સાથોસાથ સર્જકનું દર્શન ભલે ન-અસ્તિવાચક હોય છતાં એની સાથે સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયાને જ ચુસ્તપણે વળગી પડવા જેવું નથી.

એક તો 'પ્રવાહણ' શીર્ષક જ ઉક્ત એનલ સ્ટેજની છડી પોકારી દે એવું હિંમતપૂર્ણ દેખાવવાળું છે પણ સર્જકચેતના એ અવસ્થા પૂર્વે તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જેમાંથી પસાર થઈ એ 'ઓરલ' સ્ટેજનાં મુખપ્રમુખ સરસ દષ્ટાંતો ગોચર બન્યાં તે નોંધપાત્ર છે :

**'કળી-મમરા, સૂતરફેણી અને લીલીલીલી ગળચટ્ટી કમળકાકડી
ઠામેટાં પાકાં દેશી લાલ, કેડ કેડ મૂળા-મોગરી...'**

સ્વાદુર્પિંડ ગ્રંથિરસ ઝરઝર નિઝરે એવી લયબદ્ધતાથી 'લોચનને લોભાવનારા લાડવા' (અમારા કોલેજવાચનકાળમાં સહાધ્યાયી લા.ઠા. સાથે પન્નાલાલની 'લાડુનું જમણ' ઘણી ઘણી વાર વાંચેલી, જૂના કાળુપુર સ્ટેશન પર, કોલેજ મેસોમાં, તેમના વૈદ્ય નિવાસે લાડુ આરોગેલા એની સંસ્મૃતિપૂર્વક...) 'વહાલી મુંને ખીચડી', 'બટાકાની ભાજી સુખડી ગરમ તાજી'ની. સાથે

જ એકદમ પંક્તિ ઉતરી છે :

‘વાટકા ભરીભરીને રસ, કેરીનો, યસ

ને કસ ખેંચીને સૂર્ય-ચંદ્ર જેવા સમુજજવલોને યસ યસ’...

અહીં ‘સર્કિંગ’ની ઓરલ કેરેક્ટર ‘સેન્સ્યુઅસ’ અને ‘એરોટિક’ શૃંગારિક વર્ણાંક ધારણ કરે કે સ્થિર થાય તે પૂર્વે જ –

‘રામાયણ-મહાભારતને ધાવ્યો છું બચ, બચ, સચ’

ધાવવાની ચેષ્ટા પર સર્જકની સાંસ્કૃતિક, પારંપરિક, અભિજ્ઞતાનું પ્રલેપન (સુપર ઇમ્પોઝિશન) થયું છે.

પૃ. ૪ પર વાંચો :

‘અગિયાર મોંએ પી પી કર્યું છે ચાખ ચાખ કર્યું છે

ચૂસ ચૂસ કર્યું છે ચાવ ચાવ કર્યું છે.’

અહીં શું શું ચાખ્યું-ચૂસ્યું-ચાવ્યું (ચોષ્ય) છે એમ પૂછવા કરતાં, શું શું નથી ચૂસ્યું કે ચગવ્યું છે એમ સામેથી પૂછી શકાય એવું ઘણુંબધું હાજર છે.

‘સ્રોતોમયીના અતિ સૂક્ષ્મ ગહ્વરોમાંથી ઝમતા

અદૃશ્ય પણ સ્પર્શ્ય મદને...’

યોનિ જિહ્વા (સમાગમની) વિલક્ષણતાને સ્પર્શે છે ‘લળકતી જીભ’ !

દર્શનથી નહીં એવું જિહ્વાથી, આવું અપૂર્વ ‘પર્સેપ્શન’ ગુજરાતી ગિરામાં લાભશંકરની લેખિનીમાંથી પ્રસવ્યું.

‘લવિંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માર્યા’-ની પ્રચલિત ઉક્તિ પૃ. ૨૧ ઉપર આમ ઉદ્ઘુત થઈ છે :

‘ઉછાળે ગેંદ વેજાઈનલ વેક્યુમમાં...’

એનલ-જેનિટલનો સંકર પણ અહીં સંભવ્યો.

પૃ. ૨૦ ઉપર નિર્વસન, સીસમ જેવી શ્યામાની બૂટ પરથી લસરીને નારંગી રંગનો તડકો સોનેરી રોમાવલીને ચમકાવતો ડુંદી પર પડ્યો ત્યાં ‘ભફાંગ-હાઈ મારવા’ની અભિવ્યક્તિ, એરટિક-સેક્સોટિક સાથે એકઝોટિક પણ કહેવા ઉત્તેજે એમ પ્રકટી છે.

‘ચાંદો’ સાથે ‘ફાંદો’, ‘ટેનિસ’ સાથે ‘પેનિસ’ પ્રાસ પૂરતું જ પ્રયોજન પકાવે છે એમ તદ્દન સમજી બેસવું બાલિશ છે.

તત્ત્વતઃ, કમોડ પર બેઠી બેઠી શબ્દબ્રહ્મનો (અને શબ્દસર્જિત ભ્રમનો નહીં ?) પરસેવો લૂછતો નાયક દૂર અંધકારમાંથી પણ ‘ગૂઢાતિગૂઢનો અભેદ રણકાર’ સાંભળવા સક્ષમ હોવાનું માત્ર કહેવાથી – નિરીક્ષણ અપૂર્ણ ગણાશે.

હકીકતે ‘ગૂઢાતિગૂઢના અભેદ રણકાર’નો ટંકાર સાંભળવા એસ્ટાબ્લિશમેન-જમાતના

કેટલાય લેખકો કરતાં તે અત્યંત આતુર છે. મારા મતે કર્તાના ‘નર્થિંગ’નું ‘મોર રિયલ’ વિસ્તારવિઝન (માઇલ્સ વેલ કવિકથિત વિષ્ટાવિઝન નહીં) આવા કાવ્યોશોમાં ભોક્તાતુર વિસ્તરી પડ્યું છે.

કવિની અંતરતમ-ચૈતસિક ચેષ્ટાઓ જેટલા પ્રમાણમાં પ્રામાણિક વિધાનોમાં આવિર્ભાવ પામી છે એટલા જ પ્રમાણમાં, માત્રામાં આધ્યાત્મિક કહો કે સૂક્ષ્મતઃ ધાર્મિક છે. વેદનાને વિદૂષકનું મહોરું પહેરાવતી શૈલી – અર્થાત્ આલંબન લેવાની અનિવાર્યતા, નૂતન સાહિત્યિક પ્રવિધિની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. જુઓને, ગુરુ ચાંડાલીય હીનોપમાની નિકટનું મજાક વેરતું વિધાન : ‘ધન્ય સૌરાષ્ટ્રની ધરતી જેણે આપ્યા ગાંઠિયા અને ગાંધી’ ! અહીં ગાંઠિયા સાથે, કહો કે ગાંઠિયાની સામે ગાંધી-જીને સહોપલબ્ધ કરવામાં ટિબળ જેવું નાચીજ નખરું જ અભિપ્રેત નથી. ઉદ્દેશ તો વિપરીત છે. જે વિશ્વમાં સર્જક શ્વસે છે એમાં પ્રગટેલો સંદર્ભ ‘હ્યુમન કંડિશન’ને એવી અવસ્થામાં ઉપસાવી રહ્યો છે જ્યાં મજાકની મારફતે જ કરુણ વિલસે ! લાભશંકરની દઢ મુદ્રા ધરાવતી શૈલીનું આ એક પરિમાણ જો ના પ્રમાણાય તો ગેરસમજ ઘેરી બને.

વાસ્તવમાં ‘મોબોકસીને હટાવવા’ કર્તા પ્રતિબદ્ધ દીસે છે પણ જાતે થઈને કશું ‘કરી’ શકે એમ ના હોવાથી, માત્ર ‘કહી’ને કાંક કરી છૂટે છે, શું ? ‘નર્થિંગ ટુ બી ડન’ એમ ભલે સુણાવી દે પણ પછી –

‘વનમાં

મનમાં

તનમાં

ધનમાં

સળગતા સનમાં

વેદેહી

મારી કાવ્યચેતના વલવલે.’

પ્રેમાનંદની વેદેહી વનમાં નળવિહોણી વલવલતી હતી, બરાબર એટલી માત્રામાં શબ્દાસ્થા વલવલ પ્રકટ કરતી, વલવલ કાવ્યસર્જન કરતી કશાક અભીષ્ટ માટે ‘સળગતા સનમાં’ અવશ્ય પ્રત્યક્ષ થઈ છે. આવું બધું પામવા માટે આપણે કેવળ ‘કૃતિની ભાષા’ સમક્ષ જ પ્રણિપાત કરી એકસૂરી ધૂનમાં મચી પડીએ તે કેમ ચાલે ?

પૃ. ૨૪ પર ક્ષિતિરસ ‘ડેઈઝિઝ’ રૂપે રૂપેરી પરદે પરિણત થતો બતાડ્યો છે. હવે ‘ડેઝિ’ પુષ્પ વચ્ચે પીળું ને ફરતે સફેદ હોય છે. ‘પ્રવાહણ’ પણ એક પ્રકારનું ‘ડેઝિ’ ફૂલ છે. વચ્ચેથી વિષ્ટાસિક્ત પીળું પીળું, પણ એની ફરતે કર્તાના નિર્ભાત દર્શનથી શુભચેત...

૨૬. જન્મથી જ મૂકેલો છે ટાઇમબોમ્બ કોણે ?

રાજેશ પંડ્યા

કાલગ્રંથિ

શ્વાસ લઉં તો પીડા લાઠા,
શ્વાસ મૂકું તો પીડા.
ડાબા પડખે પીડા લાઠા,
જમણા પડખે પીડા.

ચત્તોપાટ સૂતો છું તોપણ પીડા પીડા પીડા.

એકસરખી એકધારી અતૂટ પીડા.

હોસ્પિટલના જનરલ વોર્ડના પલંગમાં રેબઝેબ, અધરાતે મધરાતે
સૂતો છું પીડાગ્રસ્ત

ક્ષણ પછી ક્ષણ પછી ક્ષણ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ, પ્રગટ
અનુભવાય છે પૂર્ણ જાગૃતિમાં —

સમય અનુભવાય છે પીડા-

નતર પામીને પ-સા-ર થતો ધીમે ધીમે

અહીં આ મારા ઉદરમાં.

નિષ્પલક ખખડ ખખડ

સ્ટ્રેચરમાં લઈ જવાતો ખંડમાંથી —

પેસેજમાંથી —

લિફ્ટમાંથી —

નીચે

નીચે

નીચે

ખખડ ખખડ ખચકાતા

ઊંચકાતા આંચકા સાથે લિફ્ટમાંથી બહાર -
કઢાતો પેસેજમાં

હજજારો હજજારો સેકન્ડ્સ સુધી એક્સ-રે - રૂમની
બહાર પ્રતીક્ષામાં -

પીડાતા પેટમાંથી પસાર થતો
અખંડ, પરિપૂર્ણ, અનવદ્ય, નિરન્દ્ર, સોલિડ સમય
તારો સાક્ષાત્કાર પૂર્ણ
આવો કદી થયો નથી.

ત્રુટક ત્રુટક કદી તારા અણસારા
અનુભવ્યા છે કચડાયેલી આંગળીમાં, ગામ છોડીને - મા છોડીને
નગરમાં પ્રવેશેલા કિશોરના મૌનમાં, રાવજીના સ્મરણમાં,
તરછોડાયેલા બેઘર ભૂખ્યા અર્ધનગ્ન અસંખ્ય
હાડપિંજરોની પસાર થતી લથડતી ભાંગલી તૂટલી ક્ષીણ જરઠ
સૂકી લૂખી કાળી પ્રલંબ કતારોમાં
તને જોયો છે કલકત્તામાં સમય ખં-

ડિત, લ-થડાતો,

અથડાતો તને, અધરાતે અનનોનમાં બેંગબિસ્તરા ઊંચકીને
રઝળ્યો છું ઇધર ઉધર લંડનમાં અનિશ્ચિત, સમય
રસ્તે રઝળતી ખોપરીમાં તને જોયો છે;

જોયો છે મરી ગયેલા ઢોરને

વીંખી પીંખી ચૂંથતા

ગીધોના તદ્દૂપ ફંફડાટમાં -

ખવાઈ ગયેલા જીર્ણ પુસ્તકના પાને પાને જામેલી ગન્ધના
નાક સુધી ઊંચકાતા કણોમાં,

કોણાર્કની ખંડિત યોનિઓમાં,
સ્મલન પૂર્વેની ઉત્કટતામાંથી તૂ ટું તૂ ટું થતો, બગલના વાળ સાથે
કપાઈ જતો, હાથમાંના બરફના ગોળા સાથે અચાનક જમીન પર
ગબડી જતો, કપાયેલા બટાટામાં ઇયળ સાથે સરકતો,
હાથમાં પકડેલા દેડકાની જેમ થરકતો અને ઠંડું ઠંડું

મૂતરી જતો, સમય

તને અનુભવ્યો છે આમ તો સતત પણ ત્રુટક
ત્રુટક, ક્વચિત્ મારી કાવ્યચેતનામાં શબ્દોની ગતિમાં
ગતિમાન તને સ્પર્શ્યો છે મારી કર્ણચેતનાથી, સમય
પણ તારો આવો અખંડ પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર

આ પહેલો છે.

નિતાંત વેદના રૂપે આવ્યો અખંડ અમિશ્ર સમય

કલ્લાકો કલ્લાકો

સુધી આ સજીવ દેહમાંથી, ચેતનામાંથી સ-ર-ક-તો -

સ-ર-ક-તો

તને અનુભવ્યો પૂર્ણને ચાલ્યો ગયો.

એકસરેઝમાં ન ઝિલાઈ તારી

છબિ.

ભૂખ્યા ખાલીખમ્મ પેટમાં તને ઢબૂરી શક્યો નહીં.

તું તો પસાર થઈ ગયો

હોસ્પિટલની શુભ દીવાલોને ઘ-સા-

તો ઘસા-તો

મારી વેદનાને આત્મસાત્ કરી, ક્યાંક.

હવે માત્ર સ્મૃતિ રૂપે સ્મૃતિશેષ, શબ્દશેષ

સમય, મારો સાક્ષાત્કાર, મારો વેદ, મારી વેદના, સમય

શું તું ચોંટી રહ્યો છે મારી ચેતનામાં અત્યલ્પ ફરકતો ?

કદાચ.

તડકાનો મૃદુ હાથ જમણી બાજુથી

અને અપંગ દર્દીનો ક્ષીણ હાથ ડાબી બાજુથી

પકડવા મથતા હતા તે નારંગી તારી પુચ્છના થરકાટથી

ગબડી પડી ટેબલ પરથી.

આ તારું અંતિમ દર્શન હતું હોસ્પિટલમાં.

એ પછી તને શોધું છું, સમય,

ખાલીખમ્મ મહેલની અટારીએ ઊભેલા વૃદ્ધની આંખોમાંથી

સામે દૂર દૂર પથરાયેલી નીરવ નિર્જીવ યુદ્ધભૂમિમાં —

જ્યાં ગીધોના - સમડીના - કાગડાના ચિત્કારો છે કદાચ;
પણ એના અવાજ

વૃદ્ધના કાન પાસે આવીને અટકી જાય છે.
એથી અવાજ રૂપે તને પામી શકાતો નથી.
માત્ર ગીધ-સમડી-કાગડાના ઊડાઊડ-ફફડાટો-ચૂંથાચૂંથ રૂપે
તને પામી શકાય છે;

અને તેય મોતિયાની આરપારના
ઝાંખાં ઝાંખાં શ્યામ ઊછળતાં ટપકાંઓ રૂપે, સમય
અને તેયે આમ મીંચેલી આંખની અંદર, મેટાફોરિકલ.
સમય, તું મેટાફોરિકલ ટપકાંઓ છે માત્ર

વિચ્છિન્ન, અલગ સાવ ?

સાવ અનુ-એક્સાઇટિંગ ?

ફ્રેન્ટસી કે આર્ટિફિસના ઇન્ટરવેન્શન
વિના તને પામવો છે મારે; કેમ કે 'વાર્તા' એ માનવપરાજયને
ઢાંકવાનો અજ્ઞાત રસ્તો છે. તેથી ડેડ ફોર્મ્યુલાઝ સુપર ઇમ્પોઝ
કરવાની ટેકનીકને સાવ ચીરી નાખીને-

નીચે-

એની નીચે

મારે મને પામવો છે સમય;

તેથી તો સતત આ રિયાલિટીનું

ઉત્ખનન કરતો કરતો

ડ્રૅબ વિશેની કરું કવિતા

વણધોયેલા ભૂખરા મેલા રંગની રે
કંટાળો ઉપજાવે એવી એકસૂરીલી
દંડ અને કાણાની હરદમ, તંગની રે.

ફૂબડી ફૂવડ કુલટા-ના

ઊઘડેલા ઊલટા અંગની રે.

ગોળાકાર ગતિમાં આગળ વધવું, ચડવું

ક્યૂપિડ થઈને

બચ્યા-કચ્યા હીન ભૂમિમાં ડચ ડચ ડચ ડચ

ડિબોચરીના ખચ્ચરને ડચકારી
અક્કડબાજ-ફાંકડો-પુરુષ બનીને
બિલિંગૂઝગેટ-ની

બુલેટ્સ છોડી

ધડ ધડ ધડ ધડ

પીપ-ટોપલી-ડબ્બામાં સૂતેલી બિચના
કાઉ કાઉના અવાજ વીંધી
નીક ગટરમાં ઊંડે ઊંડે બ્લેક બીટલ થઈ
ફરકાવી મૂછ ડૂઅર બનીને
ડુ-ડીડ-ડનના ડુંઠંગ રચવા
ઊભા હલેસે ફોસિટ ખોલી
નિકાલ - ફડચો - નિર્ણય - દઢતા - કસૂર - ગફલત - હાર - પરાજય -
મનોભંગ -

હા અદબ વિષેની, લોભ-મોભ ને થોભ વિશેની
પ્રિક-પ્રિકલના સંકુલ સંધા સંગની રે
કરું કવિતા

કૂસ વિશેની -

ડેપ્રેડેશન -

ડૂશ વિશેની

કર્યા પછી તુર્ત જ લઈ લેવો ડૂશ સમયસર
પછી ન ઊગે સંભવના કોઈ લવ અને કોઈ કુશ.
બાઈટ ઓફફ મોર ધેન યૂ કેન ચ્યૂ ટાઈમ
એન્ડ ધેન ચ્યૂ લાઈક હેલ.

હેલ-

નાગી ઉઘાડછોગી

કૂવાને તળિયે જઈ પોગી.

અને બ્રહ્મના ઈંડામાંથી સમય ઊઘડ્યો

ટેંહોંક..ટેંહોંક...

જશો જનાના, ખખડો, ખીલો ધૂળ અને ઢેફામાં

સાર્વનામિક

જટાજાળોમાં

કવીઝિ

તુરંગમાં કેદ

હેતે છલોછલ

હેયાં ઉછાળતાં ઊભાં આડાં સાથળનાં વનમાં

દિવ્ય સ્પર્શ-દર્શનનાં વમળોમાં ગ્રસ્ત

શ્રદ્ધાની કાચેરી

ઈંટો પડાવતા મનમાં અને ચાંદીનો મોભ નખાવતા

તનમાં અને સોનાની વળીઓ નખાવતા, ઉડાડતા રે

ધુમાડા અબીલ-ગુલાલના, ખેતર-પાદર ખેડતા, રાતી રાતી

રંગ ચણોઠડી જેવાં, જળ ભરવાને જતાં જોઈ રહું છું, આઉટ.

આઉટ થઈ ગયો છું હું, ગેટ આઉટ થઈ ગયો છું હું

ચૂપ બનીને

વાંચું છું જાહેર નોટિસ સેરિબ્રલ લાઇન પર

જરૂરી સમારકામ કરવાનું હોઈ ફિફ્ટી વન ડાઉન

ફ્લોરિશ-ફ્લો-ફ્લાવર સબસ્ટેશનમાંથી પી-ક્વાર્ક એન-ક્વાર્ક

સમયસર નીકળી શકશે નહીં અને લાઇનનું સમારકામ પૂરું થયે

કોઈ પણ જાતની સૂચના આપ્યા વિના

વિદ્યુત-પુરવઠો

રાબેતા મુજબ ચાલુ કરવામાં આવશે

આવશે

તલાવડીની પાળે બે આંબા હો બંધવા

એની ડાળે ડાળે અઢળક કેરી આવશે

આવશે

તેથી

હરાજીથી કાચી કેરી વેચવા અંગે જાણ કરવામાં આવી છે સમયસર

કે હરાજીના સમય પહેલાં કાચી કેરીને કલ્પી લેવાની રહેશે

આ પછી પાછળથી કોઈ તકરાર સાંભળવામાં આવશે નહીં.

હરાજીની શરતો સ્થળ ઉપર રૂબરૂમાં

વાંચી સંભળાવવામાં આવશે, સમયસર.

અને સ્થળ ઉપર

અમે બેઠા છીએ પ્રતીક્ષામાં મેટાલેંગ્વેજની સપાટીને સૂંઘતા,
મનવગડામાં ખમકે ઘૂઘરમાળ તેને સાંભળતા,
રૂડી બાજરીનું રાડું રોપતા

સૌંદર્ય અને કળાની

ગંધનું અનુમાન કરતા

ઑન્ટોલોજિકલ એકાક્ષથી

તડકાના પક્ષમાં

પડછાયા સાથે એન્કાઉન્ટર કરતા.

આ પ્રક્રિયા, આ તબક્કાઓ,

આ દરમિયાનગીરી, આ સન્નિકર્ષ, આ પ્રભાવ, આ પરિવર્તન,
આ અન્યોન્ય નિર્ભર મૃત પદાર્થોની અથડામણ વચ્ચે
કોગ્નિટિવ ક્લેઇમ કરતા બોબડા વ્યાપારોના વહાણનું પાણી
ઉલેચતા, ઇન ટાઇમ,

આહાહા ઝન ઝન ભવ્ય સતાર !

બોલો બચુભાઈ, બા બા બા

મૂળ વસ્તુ જડ પ્રકૃતિ જ છે, બચુભાઈ બા બા બા

તે જ એક અદ્ભુત યંત્રની જેમ વિકાસ

પામતી

પામતી

ઇન ટાઇમ, જાણનારું

સમજનારું

વિચાર કરનારું

વધનારું

અને પેદા કરનારું ચેતન રસાયન બની જાય છે

બચુભાઈ

બા બા બા

કેટલાંક ઊંચા પ્રકારનાં યંત્રો એવાં હોય છે કે

પોતાની ગતિનો અહેવાલ નોંધી શકે, બા બા બા

કાંઈક ભૂલ થાય તો અટકી જઈ શકે છે, સમયસર
 અને તે રીતે યાંત્રિકનું ધ્યાન ખેંચી શકે છે
 ઊંઘી નહીં જવાનું બચુભાઈ
 બોલો બચુભાઈ હા હા હા
 પોતાની ગતિ જરૂર પ્રમાણે પોતાની મેળે જ
 વધારી કે ઘટાડી શકે છે. હા હા હા
 કેટલાંક વિમાનો વિમાની વિના જ
 ધારેલ સ્થળે પહોંચી શકે છે ઇન ટાઈમ
 અને પાછાં આવી શકે છે, ઇન ટાઈમ, હા હા હા
 શું તું એવું યંત્ર બની શકીશ, બેટા બચુ ?
 તારી ગતિનો અહેવાલ નોંધી શકીશ, બચુડા ?
 ભૂલ થાય તો અટકી જઈ શકીશ, બચુડિયા ?
 બચ બચ આંગળી નહીં ધાવવાની, દીકરા.
 બોલ, જરૂર પ્રમાણે તારી ગતિ
 વધારી કે ઘટાડી શકીશ ?
 વિમાની વિના જ, બોલ બચુ, ધારેલ સ્થળે પહોંચી શકીશ ?
 અને પાછો આવી શકીશ, મારી સાત ખોટના બ-ચુડા ?
 અને બચ બચ કરતા બચ્યા રાણા

આ પ્રત્યક્ષ લોકના

નીચે ઉપર ડાબે જમણે ફેલાયેલા

મિરરમાં

શોધે છે ઉત્તરો. ત્રણ શકમંદ ત્રાસવાદીઓએ કરેલા
 આડેધડ ગોળીબારના અવાજોને

ઝીલી લે છે મસ્તિષ્કની

સોળપેજી કાઉન સાઈઝની ઝોળીમાં.

પશ્ચિમ રેલવે સમર સ્પેશિયલના સમય-પત્રક પર
 સુજ દષ્ટિને સ્થિર રાખીને વાંચે છે :

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે.

પછી, બચુભાઈ, પાણીએ વિચાર કર્યો કે હું ઘણાં રૂપ ધરું,
 પછી તેણે અન્ન ઉપજાવ્યું - વન ઉપજાવ્યું - તન ઉપજાવ્યું -

મન ઉપજાવ્યું

બચુભાઈ ચમક્યા, તરસ લાગી છે મારી બેટી,
ક્યારનીય -

એ તો ધસ્યા, નેચરલી, પાણી પીવાના નળ પાસે
ઘણુંય સખળડખળ કર્યું શતાબ્દીઓ સુધી
પણ એક ટીપું જો નીકળે સમ ખાવા જેટલું.

બચ બચ

બચુ-બચલા-બચુડિયાઓ-બચુભાઈઓ બસ કરો.
કે-કિંગ મિરરમાં ફૂટી ગયાં છે તમારાં પ્રતિબિંબો

આત્મનો સાગર

જળ જળ ભરિયો માંડી સૂરજ ને સોમ,

આ આરે છે ધરતીની ભેખડ

ત્યાં અથડાય છે મારો સમય લગા ગાગા ગાગા -

ચૂરેચૂરા થઈ જતો લલલ લલગા -

વેરાઈને વિચ્છિન્ન થઈ જતો

પૃથ્વીના કરોડો કણ કણમાં ગાલ લલગા-

શા માટે હું

ઈન્ફારેડ સંવેદનશીલ નજરથી તારી રહું છું

અને રિમોટ સેન્સિંગથી સૂંઘું છું પૃથ્વીને ?

હસી હસીને

બેવડ વળી જાઉં છું અચાનક આમ, શા માટે ?

શા માટે

ખડખડાટ આળોટું છું કાવ્યપ્રક્રિયાના આ ક્ષણ સુધીના

પ્રલંબ પાથરણા પર

બધું વેરવિખેર કરી નાખતો ?

અક્રહાસ્યના ફીણ કાઢવાનું બંધ કરી

ઊઠ અલ્યા તું બેઠો થા રાઈમના રસ્તે

કાવ્યપંક્તિઓ શેકી ખા રાઈમના રસ્તે

શેકતાં શેકતાં રાત પડી રાઈમના રસ્તે

અને રીતસર દેખ ઉજજડ આકાશમેં

ટૂવિંકલ ટૂવિંકલ લિટલ સ્ટાર્સની ભાત પડી
 ઔર નીચે ખડી વાંકી ખજૂરી
 નક્કર ઘડા ઉપાડી બે,
 લે લે તાડી પી
 તાડી પીઘી ઘડા ભરી બે : જે શિવશંકર જે;
 નાડી તોડી, નહીં બોલું બસ, જે શિવશંકર જે.
 હળવે હળવે હીંચો, બોલે ખજૂરડી, રાઇમના રસ્તે
 નક્કર નળથી સીંચો, બોલે ખજૂરડી, રાઇમના રસ્તે
 અખમણ દખમણ અડકો, બોલે ખજૂરડી, રાઇમના રસ્તે
 તૂ હે લબરમૂઠિયો લડકો, બોલે ખજૂરડી, રાઇમના રસ્તે
 આમ અમે વાવ્યું ખજૂરીમાં બી, હૈયારા હેલે.
 શટ અપ યૂ બાસ્ટર્ડ
 સન્નાટો સન્નાટો
 વિધાઉટ પેનિટ્રેશન, પ્રિમેચ્યોર ઇજેક્યુલેશન કરી
 બી વાવ્યાંની વાત કરે છે, ક્લિબ ?
 આ ત્યારે એમ વાત છે
 અમારી પણ બચુભાઈની જાત છે,
 ‘ટાઇમ’ની વાત કરતાં કરતાં ‘રાઇમ’ પર ચડી ગયા
 રાધર પડી ગયા. વોટ અ કાઇમ !
 એમાં પાછી ખજૂરીમાં બી વાવ્યાંની વાત
 અને તેય આ ઉંમરે, માય ગોડ, વોટ અ હ્યૂમર...!
 ટ્યૂમર...
 મનુષ્યમાત્રને જન્મજાત મળતી, ઇનેટ, ટ્યૂમર
 મનુષ્યભૂતાનામ્ કારણમ્ -
 અ-કારણમ્ : જેનું કોઈ કારણ નથી.
 પણ જે મનુષ્યનાં મન-વચન-કર્મનું કારણ છે
 મનુષ્યમાત્રમાં એક એક અવ્યક્ત અતિસૂક્ષ્મ અનુમેય ટ્યૂમર
 તકેદમ્ પણ ઇન્યૂમરેબલ એની ઇફેક્ટસ્
 બહુનામ્ બહુનામ્ કાર્યકારણમ્ ટ્યૂમર.
 ધ ટ્યૂમર ઓવ ટાઇમ.

કાલો હિ નામ ગ્રંથિ

સ્વયમ્ભૂ.

હ્યુમન સ્પિસિસના

આરંભ સાથે એનો આરંભ.

સ સૂક્ષ્મામ્ અપિ કલામ્ ન લીયતે

ઇતિ કાલ :

એ સતત ધબકે છે, કાલગ્રંથિ.

મનુષ્ય વ્યક્તિની આંખના

નિમેષોન્મેષમાં વ્યક્ત થાય છે એનો ફરકાટ

અને સંકળાય છે

ઐટમિક વાઇબ્રેશન્સ - સૂર્યચન્દ્રના ઉદયાસ્ત - કાષ્ટ - કળા -
મુહૂર્ત-અહોરાત્ર-સપ્તાહ-શુકલપક્ષ-કૃષ્ણપક્ષ-માઘાદયો દ્વાદશ
માસ-શિશિરાદિ ષડ્ઋતુઓ-વર્ષ-સંવત્સર-યુગ.

બીજ ફૂટે છે

ને સંકળાય છે ટીશીઓ-પાંદડેપાંદડાં-ફરફરતા ફૂલગુચ્છઓ-
લટકતાં ફલો - ખરતાં પીત પત્રો - કડક તૂટતી નગ્ન ડાળો-
ઉન્મૂલ થઈ ધબકારા સાથે પછડાતી ઘટનાઓ-મુશળધાર વરસાદો-
ઘૂંટેલા કેશર જેવા સવારના તડકાઓ-સૂની બપોરો-તોફાની પવનો-
સમી સાંજના પડછાયાઓ-સગર્ભા ગાયો-સૂકાં સરોવર-ઉત્તર તરફનો
શીતલ પવન-રજ-ધૂમસથી વ્યાપ્ત દિશાઓ-

ઝાકળથી ઢંકાયેલો

સૂર્ય - કાગડા, ઘેટાં, ગેંડા, પાડા અને હાથીઓની મસ્તી-

સંકળાય છે

ખાખરા, કમળો, બોરસલી, આંબા, અશોકની પલ્લવપુષ્પગંધો-
કોકિલના પંચમ સૂરો -

સળગતો પવન - નદીના પાતળા પ્રવાહો -

જળાશય માટે ભટકતાં ચક્રવાક પક્ષીઓ -

જલપાનાકુલ મૃગો -

ધ્વસ્ત લતાઓ - ઊમડઘૂમડ ઘનગર્જન -

નદીકાંઠાનાં ભાંગી ગયેલાં

વૃક્ષો - હંસપક્ષીઓનાં પડખાંથી ચલાયમાન કમળો -
મસ્તકહીન મિનારા - કટાવેલા સિક્કા - કસબ - કામળા -
હાડ હવન - છંદોમય વાણી -

દલાઈ લામા -

ડેમ - દાયકો -

સાંકેતિક લિપિ - સ્તવનગીત - અવશેષ - અવાજો ઘુમ્મટમાં
પડઘાતા - સેટેલાઈટ પ્રોગ્રામ -

બધું સંકળાય છે અને સર્જાય છે

મનુષ્યની કાલગ્રંથિના નિમેષોન્મેષથી.

કાલ : સંકલયતિ.

મને - તમને - બચુભાઈઓને એ વિભક્ત કરે છે
અને સંકલિત કરે છે. એ વિભક્ત કરે છે રામ - ક્રિશ્ન -
લાઠા - લવજી - ભોપાલ - ભિવન્ડી - ધામ - ધૂમ - ધરતીકંપો -
ધડ - ધાવણ - ફોસિલ્સ અને સંકલિત કરે છે.

એ ચૂસે છે

સતત સકલને વિભક્ત અને સંકલિત કરતી.

અને સ્મૃતિનું ડોઝરું ભરાયાં કરે છે.

આંખ - કાનથી, સ્પર્શ - સ્વાદથી નસ્ય નિરંતર ચૂસ્યાં કરે

ને ભર્યાં કરે ભૂતોદર એનું કાલગ્રંથિ.

એ સુપર સેન્સ છે :

સેન્સ ઓવ ટાઈમ.

એના ડોઝરામાં સમાઈ ગયાં છે

સંહિતાઓ - શ્રુતિઓ - જ્ઞાનવિજ્ઞાનભેદો - વાદવિવાદો - ધર્મભેદો -
જાતિભેદો - સ્થાનભેદો - માનભેદો - ભાનભેદો.

મનુષ્યની - મનુષ્યસમુદાયોની

કાલગ્રંથિઓ સતત ચૂસે છે અને ઓકે છે

સમાજો અને સંસ્કૃતિઓને.

એ ઊલટીઓ અથડાય છે - ફૂટે છે - તૂટે છે

નગરની શેરીઓમાં -

રાજ્યોની સીમાઓમાં - સમુદ્રોમાં - અવકાશમાં.

ભાષાના

કણ કણમાં, માણસ માણસની મુલાકાતોમાં -

ચૈન રાતોમાં -

નાતોમાં - જાતોમાં - મદમાતોમાં - લાતંલાતોમાં -

ઇમ્પોઝ થતી,

સુપર ઇમ્પોઝ થતી ઊલટીઓ ગંધાય છે.

સડે છે સતત

ગંધારું અંધારું અડાબીડ ધર્મકારણમાં -

સમાજકારણમાં-રાજકારણમાં.

અને આ બધું ચૂસે છે સતત

શિશુઓની, કુમારોની કાલગ્રંથિઓ.

કાલગ્રંથિ

તું મહા સમર્થ છે. નથી કરી કોઈએ તને ઉત્પન્ન.

તું આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે.

સંત કહો કે જંત કહો

સતત સંતતિ-સાતત્યોમાં

અવતરે છે

કાલગ્રંથિઓ.

મારા જીવન-મરણનું કારણ તું કાલગ્રંથિ

કાલયતિ મનુષ્ય ભૂતાનિ ઇતિ કાલ :

કાલગ્રંથિ, તારું સ્મૃતિડોઝરું

સતત ઓંકે છે

ચીકણા અધ્યાસો.

જે મને ચોંટાડી રાખે છે

પિતા-માતા-બંધુ સાથે;

નામ, રામ ને ધામ સાથે; વામ સાથે; વામા સાથે.

નનામાને નામ આપી તું ભાષાના રસ્તે ઢસડી

ચૂસી જાય છે.

ચૂસી જાય છે એક મુખે તું -

હજી તો સ્ક્રૂટ થતા વર્તમાનને, કલ્પનાની કૂંપળને

અને યુગપત્ ઓંકીને અતીત સહસ્ર મુખોથી

ખરડી નાખે છે મારા આશ્ચર્યને, મારા ટૅન્જિબલ અવાજને.
બે મનુષ્યોની વચ્ચે, લયની પગદંડી પર
ઑડિબલ-વિઝિબલ કળાઓ નામે
ઓકે છે તું

મમત્વનાં ખાબોચિયાં, ખાબડાં
અને રડાવે છે
મારા જેવા બચુભાઈઓને, ઘડા ઊંચકી ઊભેલી
વાંકી ખજૂરીઓને.

તારા ડોઝરામાંથી ઠલવાય છે
ફરજ-અહિંસા-પ્રેમ-નીતિ-માનવતા;
જે સડી સડીને

ઉત્પન્ન કરે છે
ધિક્કાર-અનીતિ-હિંસાનો ઘોંઘાટ.

જે પ્રસરે છે માણસના હાથમાંથી
પગમાંથી
જીભમાંથી

સર્વત્ર, નીચે ઉપર બધે : સ્કાય ઇઝ ધ લિમિટ.
મારી આત્મખોજના મૂળમાં-
અનવરત ભ્રાન્તિઓના કુળમાં
તું જ ચાંપ દબાવે છે અને બધું
ઉઘાડ-બંધ થાય છે.

તારા જ રસબસ તંતુઓમાં
લથબથ સરકું છું આમ

ખખડ ખખડ સ્ટ્રેચરમાં-
ભાષામાં-ડ્રૅબમાં-કાઉ કાઉના અવાજ વીંધી - શ્રદ્ધાની
કાચેરી ઈંટો પડાવતો - સેરિબ્રલ લાઇન પર - હરાજીના સમય પહેલાં -
ઑન્ટોલોજિકલ એકાક્ષથી - બોબડાં વ્યાપારોના
વહાણનું પાણી ઉલેચતો - બા બા બા કરતો - મૂળ જડ
પ્રકૃતિમાંથી વિકાસ પામીને - જાણીને - સમજીને - વિચારીને -
વધીને - પેદા કરીને - તારું જ ચેતન રસાયન બનીને -

ગતિનો અહેવાલ નોંધીને - વિમાની વિના જ - ઘણુંય સખળડખળ
કરી - લગા ગાગા ગાગા - કાવ્યપંક્તિઓને શેકી ખાતો -
વિથ કે વિધાઉટ પેનિટ્રેશન -

હૂમરના પ્રાસમાં પ્રગટેલી

સૂક્ષ્મ છતાં સર્વવ્યાપ્ત ટ્યૂમર -

હું આવી પહોંચ્યો છું

ખખડ ખખડ ભ્રાન્ત સ્ટ્રેચરમાં

તું ગ્રસી લે નિ:શેષ

તે પહેલાં તને તાકતો, અ-નિમેષ.

૨૬-૫-૧૯૮૮

હજી તો હમણાં, વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષાની ‘સ્મૃતિ’નો આસ્વાદ લખ્યો, ને આજે
‘કાલગ્રંથિ’નો આસ્વાદ લખવા બેઠો છું. ‘સ્મૃતિ’ વીતી ગયેલા સમયનું કાવ્ય છે. જ્યારે
‘કાલગ્રંથિ’ છે સમયદર્શન એટલે કે જીવનદર્શનનું કાવ્ય. એનું આ રસદર્શન ? દર્શન શબ્દ
સાંભળી લાઠા. એની જાણીતી અદામાં હાથ હલાવતાંક બોલે ‘છટ્.’ હું સામું જોયું ન જોયું
કરી, ફરી લખવા માંડું છું ઝટપટ... ...કે

‘કાલગ્રંથિ’ એ એકોક્તિ ઢબનું દીર્ઘકાવ્ય છે. દીર્ઘકાવ્યસંરચના અને આત્મલક્ષીસંવેદના
બંનેનો મેળ પાડવા માગતું ‘કાલગ્રંથિ’નું કાવ્યસ્વરૂપ કોઈ પ્રચલિત ઢાંચાઢાળ નથી. એ છે
લાઠાની લેહ-લઢણનું પોતીકું દીર્ઘઅર્ણદસ અનોખું. ‘માણસની વાત’થી લઈ વાયા ‘પ્રવાહણ’
થઈ લાઠાની કાવ્યશોધ સમયસમાંતરે ‘કાલગ્રંથિ’ને કાંઠે જઈ નાંગરે છે. ‘કાલગ્રંથિ’ આમ
તો સળંગકાવ્ય છે પણ આસ્વાદની સગવડ ખાતર એના કેટલાક એકમ પાડી શકાય. અંત-
આરંભની વચ્ચે.

આરંભ

‘શ્વાસ લઉં તો પીડા...’થી શરૂ થતી પંક્તિઓ. જે ‘કાલગ્રંથિ’ એકોક્તિની નાન્દી જેવી
છે. આ પંક્તિઓ છે :

‘શ્વાસ લઉં તો પીડા લાઠા,

શ્વાસ મૂકું તો પીડા.

ડાબા પડખે પીડા લાઠા,

જમણા પડખે પીડા.’

આ ચતુષ્પદીનો પહેલો શબ્દ છે : ‘શ્વાસ’. કાલ-નું સૂક્ષ્મ અતિસૂક્ષ્મ જીવંત પરિમાણ.
પણ એનું પરિણામ પીડા કેવળ પીડા. નખશિખ. જીવનભર. પીડાએ અંદરબહાર બેય બાજુથી

બમણો હુમલો કર્યો છે કાવ્યનાયક લાઠા પર. ‘પીડા લાઠા પીડા – પીડા લાઠા પીડા’ એવા આવર્તનોમાં લાઠાની આગળ પીડા છે ને પાછળ (મુદ્રણમાં નીચે) પણ પીડા છે. વચ્ચે શ્વાસ લેતાં મૂકતાં ડાબેજમણે પડખું ફરતા લાઠા છે. આમ, ‘કાલગ્રંથિ’ એ પોતીકી પીડાનું કાવ્ય છે. એ જેટલું અસ્તિત્વની પીડાનું કાવ્ય છે એટલું સમયની કીડાનું કાવ્ય છે. પીડામાંય કીડાગીત ગાય તે કવિ. લાઠાની કવિચેતના પીડામાં કણસી નહીં, લયમાં રણઝણતી આ આરંભના રાઈમમાં.

આ ચાર પંક્તિથી ‘કાલગ્રંથિ’નો વધુ સારો આરંભ બીજો ન હોત, કદાચ.

આ ચાર પંક્તિ જેટલી લઘુ છે, કાવ્ય એટલું જ દીર્ઘ છે.

આ ચાર પંક્તિ જેટલી સરળ છે, કાવ્ય એટલું જ અટપટું છે.

આ ચાર પંક્તિનો આરંભ અને પછીનું આખું કાવ્ય – એ વચ્ચે સતત તણાવ થાય છે. એથી જે પૃષ્ઠતાણ રચાય છે તે કાવ્યને તંગ રાખે છે. આ તંગદોર પર ભાવકે ચાલવાનું છે ટટાર. ચાલતા ચાલતા આવે પહેલો પડાવ...

18

એકમ ૧લું

‘હોસ્પિટલના જનરલ વોર્ડના પલંગમાં રેબઝેબ, અધરાતે મધરાતે સૂતો છું પીડાગ્રસ્ત...’થી ‘...આ તારું અંતિમદર્શન હતું હોસ્પિટલમાં.’ સુધી.

આ એકમમાં કાવ્યનાયક કવિને સમયનો અખંડ પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે, પહેલી વાર. નિતાંત વેદના રૂપે. હોસ્પિટલમાં પીડાગ્રસ્ત પરિસ્થિતિમાં પલંગમાં સ્ટ્રેચરમાં. એક્સ-રે રૂમની બહાર. એક્સ-રેમાં જેની અખંડ છબિ ઝિલાતી નથી તે ‘સમય’ને આ એકમમાં ઝીલી બતાવે છે કવિ, બાખૂબી.

અત્યારના અખંડ સમયાનુભવને પડછે સમયના ખંડ ખંડ અણસારાનું વર્ણન કાવ્ય(માં) સમતોલન સાધે છે. એમાં સમયનાં ખંડિત રૂપોને પ્રત્યક્ષ કરાવતા ક્રિયાપદપ્રયોગો કેવા અર્થઘન છે તે જોઈએ :

- ખવાઈ ગયેલા જીર્ણ પુસ્તકના ગંધકણોમાં નાક સુધી ઊંચકાતો સમય
- કોણાર્કના નારીશિલ્પની ખંડિત યોનિમાં સ્ખલનપૂર્વેની ઉત્કટતામાં તૂટું તૂટું થતો સમય
- હાથમાંના બરફના ગોળા સાથે અચાનક જમીન પર ગબડી જતો સમય
- કપાયેલા બટાટામાં ઈયળ સાથે સરકતો સમય
- હાથમાં પકડેલા દેડકાની જેમ થરકતો પછી ઠંડું ઠંડું મૂતરી જતો સમય – આમ તો અનુભવ્યો છે સતત પણ ત્રૂટક-ત્રૂટક ‘સમય’નો અખંડ પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર તો થાય છે પર-અપર પીડાંતર પામી પહેલી વાર, હોસ્પિટલમાં.

આ એકમનો અંત જીવનરસભરપૂર ‘નારંગી’ની પ્રતીકાત્મકતા, અપંગ દર્દીની તીવ્ર

જિજ્ઞવિષા અને પ્રકૃતિની મૃદુ-નિષ્કૃર તટસ્થતા એ ત્રિસ્તરીય સંકુલ કલ્પન સાથે આવે છે, આમ :

‘તડકાનો મૃદુ હાથ જમણી બાજુથી

અને અપંગ દર્દીનો ક્ષીણ હાથ ડાબી બાજુથી

પકડવા મથતા હતા તે નારંગી તારી પુચ્છના થરકાટથી

ગબડી પડી ટેબલ પરથી.

આ તારું અંતિમદર્શન હતું હોસ્પિટલમાં.’

અહીં ‘અંતિમ-દર્શન’નું અર્થવિચલન પણ કેવું સાભિપ્રાય છે ! અંતઘડીએ આયુષ્યભરનો ‘સમય’ દશ્યસંઘાણે એક અખંડ અનુભવાય છે જેવો. ‘કાલગ્રંથિ’ના પહેલા એકમનો રચનાકીમિયો છે અદ્વલ એવો.

૧૮

એકમ રજું

‘એ પછી તને શોધું છું સમય...’થી ‘એન્ડ ઘેન ચ્યૂ લાઇક હેલ.’ સુધી.

આ બીજું એકમ સમયની શોધનું છે. જેમ જેમ પકડવા જઈએ એમ હાથતાળી દઈ સરકી જતા ઝટ છટકણા સમયને ઝાલી લેવા પટ પટુકરણશીલ કવિ ઝીણી ઝૂલગૂંથણીવાળી કલ્પનજાળ પાથરે છે આ એકમને ઉંબરે :

‘ખાલીખમ્મ મહેલની અટારીએ ઊભેલા વૃદ્ધની આંખોમાંથી

સામે દૂર દૂર પથરાયેલી નીરવ નિર્જીવ યુદ્ધભૂમિમાં –

જ્યાં ગીધોના – સમડીના – કાગડાના ચિત્કારો છે કદાચ,

પણ એના અવાજ

વૃદ્ધના કાન પાસે આવીને અટકી જાય છે.

એથી અવાજ રૂપે તને પામી શકાતો નથી.

માત્ર ગીધ-સમડી-કાગડાના ઊડાઉડ-ફફડાટો-ચૂંથાચૂંથ રૂપે

તને પામી શકાય છે;

અને તેય મોતિયાની આરપારના

ઝાંખાં ઝાંખાં શ્યામ ઊછળતાં ટપકાંઓ રૂપે, સમય

અને તેય આમ મીચેલી આંખની અંદર, મેટાફોરિકલ.’

મેટાફોરિકલ એટલે રૂપકાત્મક. (કેટકેટલા વર્તુળાકાર રૂપાંતર પછી ‘સમય’ – બંધ આંખે દેખાતાં અવળસવળ ગતિમાન કાળાં ‘કીટાણું’ના – ‘રૂપક’ સુધી પહોંચે છે !) સમય આમ રૂપકાત્મક રીતે જ વ્યક્ત કરી શકાતો હોય છે ભાષામાં. એટલે આ રેખાંકિત અને ઘાટા અક્ષરો કર્યાં છે આવો ભાષાવિશેષ ચીંધી બતાવવા માટે.

અહીંથી ‘કાલગ્રંથિ’માં ભાષાકર્મ અને કવિકર્મનો સંદર્ભ દાખલ થાય છે. ‘તને પામવો છે મારે’ એવું સમય-ઉદ્બોધન ‘મારે મને પામવો છે, સમય’ એવા આત્મસંબોધનમાં પરિણમે

છે ત્યારે સમયને પામવો અને જાતને પામવી બંને એક બની જાય છે. કવિ માટે તો એનો હાથવગો રસ્તો છે કાવ્યલેખન. ‘તેથી તો સતત આ રિયાલટીનું / ઉત્પનન કરતો કરતો / રૂબ વિશેની કરું કવિતા...’થી ‘પ્રિક-પ્રિકલના સંકુલ સંઘા સંગની રે / કરું કવિતા...’ સુધીની સઘળી પંક્તિઓ સર્જન-સ્વ-સમય સૌનું critic બની જાય છે. આ પંક્તિઓમાં, જુગુપ્સાજનક સંવનનનું વર્ણન, સર્જનની બધી જ રમણીય વિભાવનાઓનો છેદ ઉડાડે છે. કાવ્યલેખન એ કોઈ ભવ્ય કે દિવ્ય મહાન પ્રવૃત્તિ નહીં પણ એક જાતનું ખોદકામ બની રહે છે. લાઠાં વાસ્તવમાં અને સ્વમાં ઊંડે ઊંડે ઉત્પનન કરનાર કવિ છે. આ બંનેય ઉત્પનન એક-મેકની હરીફાઈ કરતા ચાલે છે એમની કવિતામાં. ‘અવાજને ખોદી શકાતો નથી / ને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન.’ એ એમની દૃઢ પ્રતીતિ. ઘણી વહેલેથી.

18

એકમ ૩જું

‘ઢેલ – નાગી ઉઘાડછોગી, ફૂવાને તળિયે જઈ પોગી...’થી ‘બોબડા વ્યાપારોના વહાણનું પાણી ઉલેચતા, ઈન ટાઈમ...’ સુધી.

આ ત્રીજે પગથિયે પગ જ્યાં મૂક્યો કે તરત પાતાળફૂવાને તળિયે ઊંડે અતાગથી વહાણવટી વેપારે સપાટીબહાર સર્વત્ર વાણીના પાણીની રેલમછેમ ઊછળે ચોંધાર. આ એકમમાં કવિ, જુદી જુદી રજિસ્ટર-ભાષા ખપમાં લઈ રોજિંદા રેઢિયાળપણાને ‘સમયસર’ છતું કરે છે. ‘કાલગ્રંથિ’નું આ એકમ મને વધુ પડતા સંગોપનવાળું લાગ્યું છે. કવિ એમાં ઘણું અધ્યાહાર પણ રાખે છે.

18

એકમ ૪થું

‘બોલો બચુભાઈ, બા બા બા...’થી ‘...ફૂટી ગયા છે તમારાં પ્રતિબિંબો’ સુધી.

આ એકમમાં પોતીકા અવાજને પામવાની અને જાળવવાની જિકર થઈ છે. રૂઢિચુસ્ત દુનિયા જડબેસલાક કૃત્રિમ સમયસીમાઓમાં નિર્દોષતાને અને અનેક જીવનશક્યતાને જકડી કુદરતી બહુવિધ મૌલિકતાને ટૂંપી નાંખે છે તરત. તેનું છે આ એકમ. ‘બા બા બા’ અને ‘હા હા હા’ના સામસામા તંગ તોળાતા શબ્દોચ્ચારમાં આ વિરોધાભાસ અર્થવ્યંજક બની પડઘાય છે.

આ એકમ ‘બોલો બચુભાઈ’થી શરૂ થાય છે પણ બચુભાઈ તો જરાય બોલતા નથી. બચુભાઈને બોલાવનાર જ બોલ બોલ કરે છે. બચુભાઈ મૂંગા રહે છે ત્યારે બચુ બચુડા બચુડિયા પર પ્રશ્નમારો ચલાવાય છે. આ પ્રશ્નકાકુઓ તીવ્રથી તીવ્રતર બનતા જાય છે.

છતાં, બચુભાઈ તો મૂંગા મૂંગા નીચે-ઉપર ડાબે-જમણે ફેલાયેલા આ પ્રત્યક્ષ લોકના ‘મિરર’માં શોધે છે ઉત્તર. મસ્તિષ્કમાં ભૂત-વર્તમાન-ભાવિના ત્રણ શકમંદ ત્રાસવાદીઓએ કરેલા ગોળીબાર ઝીલે છે. રેલવેના સમયપત્રક પર ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે વાંચે છે, દષ્ટિને સ્થિર રાખી. છેવટ આ એક બચુભાઈ અનેક બચુભાઈઓમાં બદલાઈ જાય છે, ને એમનાં પ્રતિબિંબો

કેકિંગ મિરરમાં ફૂટી જાય છે, એકમને અંતે. મિરરથી કેકિંગ મિરર વચ્ચે ‘પાણી’નો ઉલ્લેખ છે એમાંથી જ તરસ – નળ...નો અર્થવિસ્તાર થાય છે. આ પાણી જ પછીના એકમનો આરંભ બને છે.

આ એકમમાં જડ પ્રકૃતિ – ચેતન રસાયન, વિમાની – વિમાન જેવા સંકેતો દ્વારા કવિ જીવ-જગત-આત્મા-પરમાત્મા (?)ને લક્ષિત કરી બધા પૂર્વપ્રાપ્ત તૈયાર જ્ઞાનવારસાનો પ્રતિકાર કરે છે. આ એકમ (અને આગળના ત્રીજા એકમ)માં ‘સમયસર’ – ‘ઇન ટાઇમ’ જેવા શબ્દો ચાવીરૂપ સ્થાને યોજાયા છે. એની હેરફેર સાથે અર્થની હેરફેર થયા કરે છે.

૧૪

એકમ પમું

‘આભનો સાગર જળ જળ ભરિયો...’થી ‘બી વાવ્યાંની વાત કરે છે, કિલબ ?’ સુધી..

આ એકમની શરૂઆતમાં જે પંક્તિઓ આવે છે તે કોઈ પણ ગુજરાતી ગીતકવિને ઈર્ષા કરાવે એવી છે :

‘આભનો સાગર
જળ જળ ભરિયો માંહી સૂરજ ને સોમ,
આ આરે ધરતીની ભેખડ’

પછી ચોથી પંક્તિ પરંપરાગત નથી, અપેક્ષાભંગ થાય છે. સાથે ઘણુંક ઘણું ભંગાય છે, જુઓ :

‘ત્યાં અથડાય છે મારો સમય લગા ગાગા ગાગા –
ચૂરેચૂરા થઈ જતો લલલ લલગા –
વેરાઈને વિચ્છિન્ન થઈ જતો પૃથ્વીના કરોડો કણ કણમાં ગાલ લલગા –’

જુઓ કે શિખરિણી છંદની પહેલી સંધિ લગા ગાગા ગાગા સાથે (મારો – કવિ, કાવ્ય નાયકનો) સમય અથડાય છે, પરિણામે બીજી સંધિ લલલ લલગા જેમ (મારો સમય અથડાઈને) ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે અને ત્રીજી સંધિ ગાલ લલગામાં (મારો સમય અથડાઈને ચૂરેચૂરા થયા પછી) પૃથ્વીના કણકણમાં વેરાઈને વિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. આમ છંદગતિ સાથે પૃથ્વીગતિનો છંદોલય પણ ખંડિત થયો. ત્રીજી પંક્તિમાં ધરતીની ભેખડ જે અખંડ હતી તે પછીની ત્રણ-ચાર પંક્તિમાં વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ, આમ આ ‘વિચ્છિન્ન’ શબ્દ ઉમાશંકર જોશીના કાવ્ય ‘છિન્નભિન્ન છું.’ સુધી ખેંચી જાય. એમાં ઉમેરાય ‘નિશ્ચંદ કવિતામાં ધબકવા કરતા લય સમો’ એ આખી પંક્તિ. ઉં જોએ પોતાના કાવ્યમાં જેનું સીધું કથન કર્યું તેનું લાઠાંએ પોતાના કાવ્યમાં – ક્રિયા દ્વારા – સમર્થન કર્યું. એ રીતે ગુરુના કાવ્યસંકેતનો શિષ્યના કાવ્યમાં સંકેત-વિસ્તાર થયો.

હવે આવે છે પૃથ્વીજીવન અને કાવ્યસર્જન વિશે પ્રશ્નો : શા માટે ? આગળ પૃથ્વીગતિનો

સંસ્કૃતછંદ હતો. અહીં પૃથ્વી સાથે ઇન્ફારેડ - રિમોટ સેન્સિંગ જેવા અંગ્રેજી શબ્દોની અથડામણ છે. પૃથ્વીને એ રીતે તાકવાની ને સૂંઘવાની ક્રિયા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. એની પ્રતિક્રિયા રૂપે હસીહસીને બેવડ વળી જવાય છે; ખડખડાટ આળોટી પડાય છે; અટ્ટહાસ્યના ફીણ નીકળી જાય છે. આ ત્રણે પ્રતિક્રિયામાં હાસ્યની તીવ્રતા વધતી જાય છે તેમ તેમ એની પછવાડેનો કરુણ ઘૂંટાઈને ઘેરો બનતો જાય છે. આ બ્લૅક હ્યૂમર આગળ વધે છે રાઈમના રસ્તે. હવે કવિતા નવસર્જન નહીં, કાલ્યાપન બની રહે છે માત્ર. રાઈમના રસ્તે ખખડ થતી ને ખોડંગાતી સ્ટ્રેચરગાડી આગળ ચાલે છે. એને અટકાવી એક ઉદાહરણ નોંધીએ : ‘શા માટે / ખડખડાટ આળોટું છું કાવ્યપ્રક્રિયાના આ ક્ષણ સુધીના / પ્રલંબ પાથરણા પર / બધું વેરવિખેર કરી નાંખતો ?’ આ પંક્તિઓ ‘કાલગ્રંથિ’ની રચના વિશે કવિનું critical statment છે. લાઠાઠા પોતે જ પોતાના સર્જન પ્રત્યે, કોઈ પણ વિવેચક કરતા, વધુ critical હતા તેનું આ પ્રમાણ છે.

[નોંધ : ‘રાઈમના રસ્તે’વાળા આ કાવ્યખંડનું બીજા એકમના, ‘કરું કવિતા’ કાવ્યખંડ સાથે વાચન કરવું. એ પછી, તે નિરર્થક પુનરાવર્તન છે કે કેમ તે નક્કી કરવું.]

૧૪

એકમ ૬ છૂં

‘આ ત્યારે એમ વાત છે...’થી ‘તું જ ચાંપ દબાવે છે અને બધું ઉઘાડ-બંધ થાય છે.’ સુધી.

આ એકમમાં કાલની ગતિનું વર્ણન છે. એકમ ૩-૪-પમાં અટવાતી-ગૂંચવાતી-ઢેબાતીઢેલાતી ચાલતી જીવનગતિ હવે ‘કાલગ્રંથિ’ સુધી ખેંચાઈ આવી છે રમત રમતમાં આમ -

‘આ અત્યારે એમ વાત છે

અમારી પણ બચુભાઈની જાત છે

‘ટાઈમ’ની વાત કરતાં કરતાં ‘રાઈમ’ પર ચડી ગયા

રાધર પડી ગયા. વોટ અ કાઈમ !’

આ કાઈમનો અર્થ પણ બદલાઈ જાય છે પછીની પંક્તિથી : ‘એમાં પાછી ખજૂરીમાં બી વાવ્યાંની વાત / અને તેય આ ઉંમરે, માય ગોડ, વોટ અ હ્યૂમર...!’ અને હવે હ્યૂમરના પ્રાસમાં આવે છે : ‘ટ્યૂમર...’ આ પણ લાઠાલઢણની શબ્દરમત જ લાગે રૂઢ પણ... પણ એ કેટલી કાવ્યોપકારક છે આ તકે તે તપાસો. અને ‘ધ ટ્યૂમર ઓવ ટાઈમ’ અને ‘કાલો હિ નામ ગ્રંથિ’ એ પંક્તિઓના કેન્દ્રથી ‘કાલગ્રંથિ’ના આગળનાં અને પાછળનાં પાનાં ફરી ફરી વાંચો તો... તો લાગશે કે આ ‘ટ્યૂમર’ની પ્રતીક શોધ કવિસર્જકતાની ટોચ છે.

[અહીં શબ્દાર્થની ખેંચતાણ થોડીક : ‘ટ્યૂમર’ના ટ્યૂમ-માં ટાઈમનો ધ્વનિસંકેત પડ્યો છે. ટાઈમ એટલે સમય. કાલ. વળી, ટ્યૂમર, મસ્તિષ્કમાં, એક ગાંઠ રૂપે થાય છે. ગાંઠ એટલે ગ્રંથિ. આમ ધ્વનિ અને રૂપ બંને સંકળાય, બની જાય કાલગ્રંથિ. ‘કાલગ્રંથિ’ તો હવે કાવ્યશીર્ષક થયું. એનું મૂળરૂપ ટ્યૂમર કાવ્યનું પ્રતિરૂપ - કાલગ્રંથિ - બન્યું.]

આ કાલગ્રંથિ જેને જેને સંકલિત કરે છે અને વિભક્ત કરે છે સતત એનો જે વિસ્તારી વર્ણનખંડ (એટમિક વાઇબ્રેશન્સથી ફોસિલ્સ સુધી) આવે છે તેમાં કવિના શબ્દસામર્થ્ય અને બહુશ્રુતપણાનો પરિચય થાય છે. લાઠાને ભાષાના બાજગર ને કવિતાના કીમિયાગર કહેવા પડે એવો છે આ વર્ણનખંડ. આ ખંડનું આરોહઅવરોહ સાથે લયવાહી પઠન કરવા જેવું છે.

આ પછી સમયપરિમાણમાં એક વધુ પરિમાણ ઉમેરાય છે સ્મૃતિનું. (પહેલા એકમ સાથે તેનું અનુસંધાન છે.) સમય અને સ્મૃતિનો સંબંધ બિંબ-પ્રતિબિંબ જેવો છે. અરસપરસ આધારિત. 'સુપર સેન્સ' અને 'સેન્સ ઓવ ટાઇમ'માં સેન્સના બંને અધ્યાસો એકમેકને સતત પોષે છે, આવી રીતે : 'એ (કાલગ્રંથિ) ચૂસે છે / સતત સકલને વિભક્ત અને સંકલિત કરતી. / અને સ્મૃતિનું ડોઝરું ભરાયાં કરે છે. આંખ-કાનથી, સ્પર્શ-સ્વાદથી નસ્ય નિરંતર ચૂસ્યાં કરે / ને ભર્યાં કરે ભૂતોદર એનું (સ્મૃતિનું) કાલગ્રંથિ.'

અહીં 'ભૂતોદર' શબ્દ છે. 'કાલગ્રંથિ'ના આરંભે અગિયારમી પંક્તિમાં આવે છે 'મારા ઉદરમાં.' 'પછી પીડાતા પેટમાંથી પસાર થતો' (સમય) તથા 'ભૂખ્યા ખાલીખમ્મ પેટમાં તને (સમય) ઢબૂરી શક્યો નહીં' એવા બે ઉલ્લેખો પણ પહેલા એકમમાં આવે છે. આ ત્રણેને સાંકળીએ તો સમજાય કે આ પેટ ને પેટની પીડાનું કાવ્ય નથી; ખરેખર તો માણસજાતે પેટ ચોળીને ઊભી કરેલી પીડા(સમય)નું કાવ્ય છે. ભૂતોદર ઉલ્લેખથી એ પ્રાણીમાત્રમાં ફેલાઈ જાય છે.

આ વૃકોદર કાળ કેટકેટલુંચ ઓહિયા કરી જાય છે, એથી સ્મૃતિનું ડોઝરું ઊભરાય છે ને ઓકારી થાય છે ને ગંધાય છે સમાજસંસ્કૃતિઓ, જ્ઞાનવિજ્ઞાનો, સત્તાસંસ્થાનો, જીવનવ્યવસ્થાઓ, જન્મમરણો. બધેબધે, છેક આભ લગી (સ્કાય ઇઝ ધ લિમિટ) અત્રતત્રસર્વત્ર સમય અને સ્મૃતિનું જ વર્યસ્વ છે. કવિ પણ કબૂલ કરે છે છેવટ કે 'મારી આત્મખોજના મૂળમાં અનવરત ભ્રાંતિઓના કુળમાં / તું જ ચાંપ દબાવે છે અને બધું / ઉઘાડ-બંધ થાય છે.'

૧૪

એકમ ૭મું

'તારા જ રસબસ તંતુઓમાં...'થી 'વિથ કે વિધાઉટ પેનિટ્રેશન -' સુધી.

આ એકમમાં કવિ સમગ્ર કાવ્યપથરાટને સમેટે છે. 'ખખડ ખખડ સ્ટ્રેચરમાં' અને 'ખખડ ખખડ ભ્રાંત સ્ટ્રેચરમાં'ના બે છેડા વચ્ચે. એમાં કાવ્યના મુખ્ય મુખ્ય ઝબકારા ઝબૂક ઝબકે છે ને અજવાળું પાથરે છે. એ આછાં અજવાળાંમાં આખી કવિતા વંચાય છે ફરી એક વાર તંતોતંત એમ, મરણાસન્ન વ્યક્તિને જતી વેળાના ઝબકારે આખું જીવન દેખાઈ જાય જેમ. પહેલા એકમમાં હોસ્પિટલમાં થયું હતું બરાબર તેમ. આ છેલ્લા એકમમાં પણ ત્રૂટક ત્રૂટક (-લઘુરેખાથી દર્શાવાય છે તે) પણ આમ તો સતત (લયસાતત્ય જળવાય છે તેમ) સમયનો અનુભવ સંકલિત થતો થતો 'કાલગ્રંથિ'માં પરોવાઈ પરિપૂર્ણ અખંડ બની જાય છે છેલ્લે. 'કાલગ્રંથિ'ની

કાવ્યસંકલના અને સમયસંકલના આમ અલગ ન રહેતાં એક બની જાય છે અંતે.

અંત :

અંતમાં માત્ર પંક્તિઓનો ઉતારો. ('કાલગ્રંથિ' એકોક્તિનું ભરતવાક્ય)

‘હૂમરના પ્રાસમાં પ્રગટેલી / સૂક્ષ્મ છતાં સર્વવ્યાપ્ત ટ્યૂમર –

હું આવી પહોંચ્યો છું / ખખડ ખખડ ભ્રાન્ત સ્ટ્રેચરમાં

તું ગ્રસી લે નિ:શેષ / તે પહેલાં તને તાકતો, અ-નિમેષ.’

આ વિશે થોડી નુકતેચીની :

૧. હૂમર શબ્દ હ્યુમનનો ધ્વનિ અધ્યાસ જગાડે છે.
૨. ટ્યૂમર-નો પાછળનો ભાગ – મર મે-મર – મેમરીમાં સમાઈ જાય છે. (આ શબ્દરમત એટલા માટે કે લાઠાને એ પ્રિય છે.)
૩. સૂક્ષ્મ અને સર્વવ્યાપ્ત જેમ ટ્યૂમર માટે તેમ ટાઈમ માટે પણ ખરું.
૪. ખખડ ખખડ સ્ટ્રેચર(નો અવાજ) ખખડ થતી ને ખોડંગાતી જતી ડમણી જૂની’—નું સ્મરણ જગાડે. આ પંક્તિનું લાઠાએ કરેલું પઠન પણ યાદા’વે. (જુઓ-સાંભળો : રાજેન્દ્ર શાહ વિશેની ગુ.સા.પ. નિર્મિત અને પરેશ નાયક દિગ્દર્શિત ફિલ્મ ‘નિરુદેશ’.)
૫. બીજીવારના સ્ટ્રેચરમાં ‘ભ્રાન્ત’ શબ્દ ઉમેરાય છે. એથી સૂચવાતો વિશેષ અર્થ વાચકે પોતાની રીતે ઘટાવવો.
૬. ‘તું ગ્રસી લે નિ:શેષ’ [તે પહેલા] ‘તમે તાકતો, અ-નિમેષ’માં ‘નિ:શેષ-અનિમેષ’ માત્ર અંત્યાનુપ્રાસ છે કે કંઈક વધુ છે ? આખી પંક્તિઓનું શું ? આ પંક્તિકમ અને ક્રિયાનો વ્યુત્ક્રમ શાથી ? નિ:શેષનો વિસર્ગ અને અ-નિમેષની લઘુરેખા પણ અર્થપૂર્ણ લાગે છે ? વિચારવું.
૭. ‘કાલગ્રંથિ’નો પહેલો શબ્દ છે : ‘શ્વાસ’ અને છેલ્લો શબ્દ છે : ‘અ-નિમેષ’. શ્વાસથી શરૂઆત અને અનિમેષથી અંત. વચ્ચે જીવન, એટલે કવિતા : ‘કાલગ્રંથિ’ : જન્મ-મરણ વચ્ચેની કાલગ્રંથિ. શ્વાસ હોય કે નિમેષ. છેવટ છે ક્ષણ. નિર્ગ્રંથિ તથાગત બુદ્ધ કહે : ક્ષણિકા સર્વ સંસ્કારા. ‘કાલગ્રંથિ’ના કવિ લાઠા પ્રશ્ન કરે : ‘જન્મથી જ મૂકેલો છે ટાઈમબોમ્બ કોણે ?’

18

થોડી ચોખવટ :

‘કાલગ્રંથિ’ સમય જેમ સળંગ કાવ્ય છે. એના સાત ખંડની (સપ્તાહ જેમ) ધારણા કરી છે પણ તે જડબેસલાક નથી. સાત ઓછા બે બરાબર પાંચ કે સાત વત્તા બે બરાબર નવ પણ કરી શકાય. વાચનારને સુવિધા મુજબ પોતપોતાનાં સરવાળા-બાદબાકી કરવાની છૂટ છે.

થોડી રજૂઆત (કવિ અને કવિતા વિશે) :

લાઠાને મને આત્મનિષ્ઠ કવિ લાગ્યા છે. એમનું આત્મનિષ્ઠ હોવું સ્વાર્થ નથી. એમના

‘હું’માં ‘સહુ’ સમાય છે. અને સામા છેડે ‘સર્વસ્વ’માં ‘સ્વ’ પમાય છે. આ બેય વખતે હું – સ્વ આગળ થઈ જતા નથી, પાછળ જ રહે છે. ^{૨૪૧} લાઠાની કવિતામાં સતત આત્મોત્તમન ચાલે છે. સાથે સાથે ભાષાનું ઉત્તમન પણ ચાલે છે. એને લીધે ચિત્રપ્રદેશના અને વાસ્તવના અનેક સંવેદનશીલ આલેખ અંકાયા છે એમની કવિતામાં – કાવ્યપંક્તિઓમાં ^{૨૪૨} આધુનિક કવિતામાં ‘જીવન’ નથી – જીવનની ‘પ્રતિબદ્ધતા’ નથી. એ માન્યતાને લાઠા (અને સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર અને બીજા કવિઓ) ખોટી પાડે છે. હા, એમનાં કાવ્યોમાં જીવન તરત નજરે ચડે એવું ઉપરછલ્લું નથી. જીવનનો એવો સીધો અનુવાદ કરવાને બદલે એમણે જીવનની સંકુલ સંરચના આલેખવાનું કામ કર્યું છે. જે કહેવાતા જીવનાભિમુખ કાવ્યો કરતાં વધુ અસરકારક છે. આ કાવ્યમાં ને બીજાં કાવ્યોમાં એનાં ઘણાં ઉદાહરણો મળશે. ^{૨૪૩} ‘કાલગ્રંથિ’ કાવ્યમાં લાઠાની ટેવવશ રચનારીતિ નથી એમ નથી. કવિની બધી જ (પ્રાસની, પ્રસ્તારની, લયની, લવારાની) આડોડાઈ અહીં હાજર છે. પરંતુ તે બીજાં કાવ્યોમાં છે તે કરતાં ઘણી સર્જનાત્મક છે. આ કાવ્યમાં કવિ ક્યાંય (?) વિખેરાઈ જતા નથી. સમયની ધરી પર એમની સર્જકતા ગતિશીલ રહી છે. ^{૨૪૪} અજય સરવૈયાના મતે ‘કાલગ્રંથિ’ એ મેટાફિઝિકલ પોએમ છે. ઉપનિષદ્દના ઋષિકવિએ જીવ-જગત-આત્મા-પરમાત્મા વિશે પરંપરાગત રીતે ચિંતનાત્મક કવિતા લખી. તો લાઠાએ ‘સમય’ની ભૂમિકાએથી માનવ-જીવન-જગતના અસ્તિત્વ વિશે આધુનિક કાવ્યચિંતન કર્યું. ^{૨૪૫} સમયસંવેદનાની આવી કાવ્યસંરચના ભાગ્યે જ બીજી, ગુજરાતી કવિતામાં મળશે. આવા સાચકલા સર્જનપુરુષાર્થ વિના કોઈ પણ ભાષાની કવિતા ત્યાં ને ત્યાં અટકી જાય. સ્થગિત બની જાય. ત્યારે લાઠાએ હંમેશાં એને ધક્કો માર્યો છે. હવે, ખાખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?

થોડી કબૂલાત (આસ્વાદ વિશે) :

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે ‘કાલગ્રંથિ’ મને પડકારે છે અને પદ્દૂરી કાઢે છે મારી. ^{૨૪૬} મારે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે કાવ્યગ્રહણની જેટજેટલી પ્રાપ્ત રીતો છે તે બધાની પકડમાં ઝટ ન ઝલાય એવું કાવ્ય છે ‘કાલગ્રંથિ’. ‘કાલ’ની જેમ ‘કાલગ્રંથિ’ પણ છટકી જાય એવું છટકણું છેતરામણું કાવ્ય છે. ^{૨૪૭} કવિ ન્હાનાલાલે લખ્યું : ‘અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે બહેન ! ઝીલું તો ઝરે દશ ધાર’. માટે ‘ફૂલડાંકટોરી ગૂંથી લાવ...’ રમ્ય પ્રકૃતિ ને રોમેન્ટિક કવિતા બંને માટે એ બરાબર. પણ ‘કાલગ્રંથિ’ જેવી કવિતા માટે કયો ઉપાય ? ^{૨૪૮} મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જેમ અનુવાદ કાવ્યનો વિકલ્પ ન હોઈ શકે તેમ આસ્વાદ પણ કાવ્યનો વિકલ્પ ન હોય, કદાચ. ‘કાલગ્રંથિ’ શું નિર્વિકલ્પ કાવ્ય છે ? પોએમ ઇન ઇટસેલ્ફ છે ? એવો પ્રશ્ન થાય છે મને, આટઆટલું લખ્યા પછી. મને લાગે છે કે હજી આ વાચના અપૂર્ણ છે.

છેલ્લે સ્મરણ :

પ્રકાશ, હેમંત, ગિરીશ, મમતા તથા અજય સરવૈયા. જેમની સાથે આ કાવ્ય વાંચ્યું. અને કવિની-કવિતાની વાતો કરી. અજયે થોડાં સૂચન પણ કર્યાં. એટલે આભાર એમનો.

૨૭. બહેરાશને સંભળાતાં ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ

કમલ વોરા

ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ

ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ
થિયેટરની બહાર ફૂટપાથ પર
રસ્તા પર બસ-ટર્મિનસમાં બસમાં
ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ
હોટલમાં બગીચામાં પુલ પર નદી પર
અથડાતાં લથડાતાં
ક્યારેક પોલાં અને પાતળાં
ક્યારેક ઘનિષ્ઠ નિરન્ધ્ર : ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ
છે હજી આ હમણાં જ છૂટેલા છેલ્લા શોમાંથી
ધીમે ધીમે ચાલતાં લહેરમાં
કે સાઈકલો પર સરકતાં ટિન્ ટિન્
કે સ્કૂટર લઈ ભાગતાં ઘ રૂ રૂ...
કે રિક્ષાઓમાં ભાગતાં ઘૂંઊં....
કે મોટરોમાં સરકતાં અટકતાં ભાગતાં સ્પીડમાં
એકબીજાંથી લગભગ અલગ, લગભગ શા માટે ? અલગ જ
સાવ એકબીજાંથી, બાજુમાં ઘસાઈને અથડાઈને પસાર
થતાં હોવા છતાં અલગ જ, ડબલ સવારીમાં સાઈકલ પર બેઠેલાં
હોવા છતાં કે સ્કૂટર પર ખભે હાથ ટેકવીને બેઠેલાં
કે રિક્ષામાં ચીપકીને ચપોચપ કે શ્વિષ્ટ ચતુર્ભુજ
પણ સાવ વિશ્વિષ્ટ એકબીજાથી -

અરે પોતાના મનથી પણ મગજથી પણ હાથથી પણ
 સાવ અલગ ચાલતાં - અટકતાં - સરકતાં - દોડતાં - ગાતાં
 - હસતાં -
 ઝઘડતાં - બગડતાં - ગગડતાં
 ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ
 ફૂટપાથો પર જ છે શું રસ્તાઓ પર જ છે શું
 ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ ?
 સીડી પર નથી દાદરની ? દુકાન પર નથી કાપડની ?
 છે છે બધે છે ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ -
 સોસાયટીમાં ટેનામેન્ટ, એપાર્ટમેન્ટમાં રોયલ,
 કોરિડોરમાં કમરામાં ડ્રોઈંગરૂમમાં સ્ટોરરૂમમાં બેડરૂમમાં
 બાથરૂમમાં બારીમાં ટેરેસમાં ધાબામાં
 ધરબી ધરબીને ભરાયાં છે કીડિયારાની જેમ ઊભરાયાં છે
 બધે જ બધે
 એક ક્ષણ પણ સરકી શકે ચસકી શકે નહીં એવાં
 ચપોચપ સતત અવિરત એકધારાં વર્ધમાન
 ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ
 રડતાં રખડતાં ભસતાં ભીંસતાં ચૂમતાં ચીખતાં
 ગાતાં ગબડતાં બોલતાં બગડતાં ચૂમતાં ચીખતાં
 ગાતાં ગબડતાં બોલતાં બગડતાં વાગતાં વગાડતાં
 નાચતાં નસીકતાં પડતાં પછાડતાં
 માતાં માતીલાં મદમસ્ત છકેલાં છૂટી ગયેલાં સખળડખળ
 ખખડતાં ઘઘરતાં ઘોરતાં ઘુરકિયાં કરતાં પટકાતાં
 પછડાતાં અડવડતાં અડિયલ અઘોરી અગડંબગડં
 ચેંચૂડાં ચોર ઘાતકી
 બબડતાં સાવ નિર્દોષ બાળક જેવાં સ્વૈર
 લબડતાં ઝાડ પરથી લીંબળી-પીપળી જેવાં
 ભોળાં -
 પણ ક્યારેક વકરતાં - ચકરતાં - ચકરાતાં - અકળાતાં -
 અથડાતાં

વળ ખાઈને એક થઈ જતાં
 મારતાં - તોડતાં - બાળી નાખતાં
 શતસહસ્ર બાહુઓથી અટકાવી દેતાં યંત્રને અધવચ
 લટકાવી દેતાં તંત્રને મંત્રની મડાગાંઠમાં
 કાંઠાને ઉલ્લંઘીને ઊછળતા ઊંચકાતા જનરાશિથી
 તણાઈને તૂટી જઈને છોતાં છોતાં થઈને અલગ અલગ થઈને
 કરોડો કણમાં વેરાઈને વહી ગયેલા મનને
 આ એકઠું કરવાની મથામણ કોણે માંડી છે ?
 'કાંડી છે, પ્લીઝ'
 આ બીડી સળગશે એ જ ચમત્કાર
 કાંડી ઘસાશે એ જ ચમત્કાર
 જ્યોતનો તણખો એ જ ચમત્કાર
 ધુમાડો નીકળશે એ જ ચમત્કાર
 ધુમાડાની સેર સ્ફૂટરના ધુમાડાને ચોંટી પડશે એ જ ચમત્કાર
 છીંક ખાતું નાક ચમત્કાર, ખાંસી ખાતું દેડકું ચમત્કાર
 ઊઠ જાગ મુસાફર
 ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટના આ સરિયામ કે વાંકાયૂકા
 પાકા કે ધૂળિયા
 વામ કે દક્ષિણ રસ્તા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી
 ઊઠ જાગ મુસાફર
 કાવ્યના વોટરટાઈટ કંપાર્ટમેન્ટમાં પણ
 તારી કલમમાંથી ધોધમાર છૂટી રહ્યાં છે : ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ
 ઠું
 બેબાકળો થઈને ભટકાઈને ભળી જા
 કે બગડીને બળી જા
 કે ગબડીને ગળી જા
 કે લબડીને લળી જા
 કે ચગદાઈને ચળી જા
 કે મસળાઈને મરી જા પણ સતત
 ઊભાં છે ચપોચપ સરકતા વર્ધમાન

તારા કાગળના કાંઠે, તારી આંખોના ઓવારે
 તારા મનના મિનારે : ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ
 તારી જીભના ટેરવે : ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ
 તારી પાંપણના પલકારે : ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ
 તારી બહેરાશના કૂવામાં ઊંડે ઊંડે ઊછળતાં
 ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ

નવેમ્બર, ૧૯૭૫

ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ, ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ. ભાવકને સહજ જ પ્રશ્ન થાય કે ન તો કોઈ વાક્ય, ન કોઈ કર્તા, કર્મ કે ક્રિયાપદ – માત્ર ત્રણ શબ્દોની સહોપસ્થિતિ; તો પછી યાદસ્થિત શું આ શબ્દોનો ક્રમ બદલી શકાય ? અથવા તો આ ક્રમ બદલાવાથી કંઈ ફેર પડે ખરો ? આ ત્રણ શબ્દો મનોમન કે મોટેથી ફરી ફરી બોલીએ તો તરત જ સમજ પડે કે સાચો કવિ શબ્દોની ગોઠવણી સહેતુક કરતો હોય છે અને એક શબ્દ પણ ખસેડવાનો, બદલવાનો, આઘોપાછો કરવાનો અવકાશ આપતો નથી. વાચકને તરત જ પ્રતીતિ થાય છે કે ટોળાં અને ઘોંઘાટની વચ્ચે ભીંસાઈ, દબાઈ, કચડાઈ, રહેંસાઈ, ચગદાઈ રહ્યો છે અવાજ. કોનો છે આ અવાજ ? આ અવાજ કવિનો અવાજ છે, આ અવાજ મનુષ્યનો અવાજ છે. આ અવાજ બાહ્ય જગતનો પણ છે જે દ્વારા આ જગત, મનુષ્ય-ચેતનામાં પ્રવેશે છે અને ફરી મનુષ્યની અભિવ્યક્તિમાં પડઘો થઈ પ્રગટ થાય છે. આ અવાજ એને એના હોવાની સાર્થકતાનો અનુભવ કરાવે છે. આ અવાજ, ટોળાં અને ઘોંઘાટની વચ્ચે પીસાતો, ગૂંચળાતો નામશેષ થઈ રહ્યો છે.

કવિના અવાજને મૂક કરી મૂકતું આ પ્રચંડ આક્રમણ એને કેવું તો વ્યથિત કરતું, વિહ્વળ કરતું અને છેવટે નિરુપાય હતાશાની ગર્તામાં ઉતારી દેતું હશે કે કવિએ એમના કાવ્યસંગ્રહનું પણ આ જ નામકરણ કર્યું છે ! ભલે કાવ્યસંગ્રહ ૧૯૮૦માં પ્રગટ થયો, આ કાવ્યની રચનાસાલ ૧૯૭૫ છે. ૧૯૭૫માં ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાનો સૂર્ય ધોમ તપતો હતો અને કવિ લાભશંકર ઠાકર, નિ:શંકપણે આધુનિક કવિતાના પ્રમુખ સ્વરોમાંના એક હતા. એમના સમર્થ સમકાલીનો સાથે એમણે આધુનિક કવિતાની બાની રચી જેની લાક્ષણિકતાઓ ‘મારા નામને દરવાજેથી આરંભાઈને ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’ કાવ્યસંગ્રહ સુધી અને તે પછી પણ વિસ્તરી છે. ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’ કાવ્યમાં તે સમયનાં તેમનાં અનેક કાવ્યોની જેમ એ લાક્ષણિકતાઓ ઊડીને આંખે વળગે છે. અહીં સુધી પહોંચતામાં એમની અગાઉની કવિતાનો રમ્ય ઘોષ ટોળાંના ઘોંઘાટમાં ફેરવાઈ ચૂક્યો હતો.

આ કાવ્યમાં પ્રવેશ કરવાની બીજી પણ એક કૂચી છે. વૈદરાજ જેમ ત્રણ જુદી ટીકડીઓને પીસીને ચૂરણ કરી નાખે પછી એ ચૂરણમાંથી કોઈ એક ટીકડીનો અંશ તારવવો અઘરો હોય

છે તેમ અહીં ટોળાં, અવાજ અને ઘોંઘાટ એક થઈ ગયાં છે. જાણે કે આ ત્રણ જુદા શબ્દો મટીને હવે એક શબ્દ જ થઈ ગયો છે. ખરેખર તો આ કોઈ શબ્દ નથી રહ્યો પણ એક હાલતો-ચાલતો, જીવિત માણસ થઈ ગયો છે. અરે, માણસ પણ શેનો, આ તો એક હરતું-ફરતું ચિત્કાર કરતું, ડરતું અને ડારતું પશુ થઈ ગયો છે. એવું પશુ જે મનુષ્યનો અવાજ ગળી જઈને હૃષ્ટ-પુષ્ટ થઈ રહ્યું છે ! એક વ્યક્તિ વીખરાઈને ટોળામાં ભળી જઈને ટોળું થઈ ગઈ છે, એક ટોળું સમેટાઈને એક વ્યક્તિમાં સમાઈ ગયું છે. કોઈ પણ છેડેથી કવિની વાત તો એ જ છે, એક જ છે અને તે વાત જ કવિની, કવિતાની વેદનાની ક્ષણ છે અને આ કવિતાનો વિષય છે. સ્વાભાવિક છે કે નગર-ચેતનામાંથી ઉદ્ભવેલી આ કવિતા છે અને એ કારણે નગરની ઓળખનાં ચિત્રો, એક પછી એક, અવિરત આવ્યાં કર્યાં છે.

કાવ્યરંભે ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ ક્યાં ક્યાં ફરી વળ્યાં છે તેની વાં...બી... યાદી છે. જાણે ઠેર ઠેર ફરી વળેલાં કોઈ નદીના પૂરનાં ખદબદતાં, ગંદાં, કીચડ-માટીવાળાં, ડહોળાઈ ગયેલાં પાણી ! ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ ચોમેરથી ઊભરાતાં, ઊભરાઈને બધે, બધે જ પ્રસરી, ઘૂસી ગયાં છે; પ્રલયના પૂરની જેમ કે કાવ્યમાં કવિ કહે છે તેમ ઊભરાયાં છે એનાં કીડિયારાં. આખા કાવ્યમાં વારંવાર આવતાં ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટનાં આવર્તનો ઘોંઘાટનો અનુભવ તો કરાવે જ છે પણ જે પરિવેશનું વર્ણન થઈ રહ્યું છે તેને આ કહ્યાં તે પૂર-પાણી હેઠળ ડુબાડી રાખે છે. બહાર આવવા મથતી, તરફડિયાં ખાતી, પોતાનો અવાજ શોધતી વ્યક્તિને છૂટવાનો કે ઊગરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી.

‘સાવ અલગ ચાલતાં – ટકતાં – સરકતાં – દોડતાં – ગાતાં –
હસતાં –
ઝઘડતાં – બગડતાં – ગગડતાં
ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’

તે સમયની અનેક આધુનિક કવિતાઓમાં દેખાતી ક્રિયાપદોની આવી વણથંભી શૃંખલા ભાવકને શ્વાસ લેવાનો અવકાશ પણ આપતી નથી. એક પછી એક આવતાં, ગબડતાં-ગબડાવતાં ક્રિયાપદો અને પંક્તિઓથી વર્ણાનુ-શબ્દાનુપ્રાસ યોજના કાવ્યને વેગવંતું રાખે છે. કવિતા હેતુપૂર્વક દીર્ઘ પ્રલાપમાં સરી પડે છે. આ દીર્ઘ, ક્યારેક તો અર્થહીન ભાસતો દીર્ઘ પ્રલાપ – આ અગાઉનાં અને આ પછીનાં કાવ્યોમાં કવિ લાભશંકરની વિશિષ્ટ કાવ્ય-યોજના તરીકે પ્રસ્થાપિત થાય છે. અલબત્ત ક્યાં એ સફળ થાય છે અને ક્યાં નિષ્ફળ તે જુદી ચર્ચાનો વિષય છે. કવિતાની પ્રથમ પંક્તિથી તે કાવ્યના લગભગ બે-તૃતીયાંશ પછી આવતી પંક્તિ :

‘કરોડો કણમાં વેરાઈને વહી ગયેલા મનને
આ એકઠું કરવાની મથામણ કોણે માંડી છે ?’

– સુધી એક શ્વાસે, અવિરામ વાંચી જવી પડે એમ છે, વાંચવી અનિવાર્ય થઈ પડે એમ છે.

જાણે કે બે પૃષ્ઠો લગી લંબાયેલું આ એક જ વાક્ય છે ! વાંચનાર હાંફી જાય, શ્વાસ ચડી જાય, થાકી જાય અને દરમિયાન કવિ કહે છે કે એ ઘોંઘાટ તૂટી જતો, અલગ અલગ થઈને કરોડો કણમાં વેરાઈ જતો માણસના મનમાં પણ ફરી વળે. આમ જે ઘોંઘાટ સ્થૂળ હતો, જે બહાર જ હતો તે મનની ભીતર સુધી પણ પહોંચી જાય છે. હવે અંદર-બહાર ઘોંઘાટ સમ-વ્યાપ્ત થઈ ગયો છે. હવે આ ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ રૂપે સર્વવ્યાપ્ત છે અને એટલે જ એનાથી છટકવાનો કે ઊગરવાનો કોઈ ઉપાય નથી.

આ બોલી જુઓ, સાંભળો :

‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ

રડતાં રખડતાં ભસતાં ભીંસતાં ચૂમતાં ચીખતાં

ગાતાં ગબડતાં બોલતાં બગડતાં ચૂમતાં ચીખતાં

ગાતાં ગબડતાં બોલતાં બગડતાં વાગતાં વગાડતાં

નાચતાં નસીકતાં પડતાં પછાડતાં

માતાં માતીલાં મદમસ્ત છકેલાં છૂટી ગયેલાં સખળડખળ’

કે આમ આગળ આવતી પંક્તિ પર પંક્તિ તો ભાવકના કાનમાં બહેરાશ લાવી દે અને એ બહેરાશ સુધ્ધાંમાં પછી એને ઊંડે ઊંડે સંભળાય છે, દેખાય છે એ જ એ, ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ. કરોડો કણમાં વેરાઈને વહી ગયેલા મન માટે બીડી સળગે એ જ ચમત્કાર, ધુમાડો નીકળે એ જ ચમત્કાર. કવિ ભજનની પંક્તિ ઉચ્ચારે છે :

‘ઊઠ, જાગ મુસાફિર’

પણ અરાજકતામાં ઊંઘીને નિશ્ચેત થઈ ગયેલ માટે ભોર થવાની નથી. જેને સત્ય તરીકે ગૃહીત ધરેલું છે તેમાંથી પણ વહી રહ્યાં છે ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ. કવિની કલમમાંથી પણ ધોધમાર વહી રહ્યાં છે. કાગળના કાંઠે, મનના મિનારે, જીભના ટેરવે, પાંપણના પલકારે ઊભરાતાં આ ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ બહેરાશના કૂવામાં ઊછળી રહ્યાં છે પણ અગાઉ કહ્યું તેમ એ, ન તો કવિને કે ન તો ભાવકને બધિર થવા દેતા. બહેરા કાન સાંભળી રહ્યા છે એ જ એ ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ. કવિએ જે આ ક્ષણ પકડી છે તે કવિતા થયાની ક્ષણ છે. કવિ આવી ક્ષણની પ્રતીક્ષામાં હોય છે અને સહૃદય ભાવક એ જાણી-પામી લેશે એટલી પોતાની કવિતામાં એને શ્રદ્ધા હોય છે.

લાઠાદાદાને રૂબરૂ મળવાનું ભાગ્યે જ બન્યું પણ ફોન પર ખાસ્સી વાતો થતી. કવિતા અને કવિ પ્રત્યેનો એમનો ઊમળકો હૃદયસ્પર્શી રહેતો. એમની તીવ્ર સ્મૃતિથી અચંબો અનુભવતો. ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’થી ‘એતદ્’માં એમનાં કાવ્યો પ્રગટ કર્યાં ત્યાં સુધીનાં એમનાં કાવ્યોને મેં હંમેશાં રસપૂર્વક વાંચ્યાં છે. મારા કાવ્યવેખનના આરંભનાં વર્ષોમાં તો ‘મારા નામને દરવાજે’ અને ‘માણસની વાત’નું ભારે ઘેલું હતું તે પણ સ્મરણે ચડે છે. છેક સુધી કવિ જાણે

કે પ્રાણવાયુથી નહીં પણ શબ્દથી જ અથવા તો કહો કે શબ્દની લીલાથી – એ ભલે શબ્દની રમત કહેતા – જ જીવ્યા. એમનો પ્રિય શબ્દ કહીએ તો વર્બલ ગેમ એ રચતા અને એમાં રાચતા. વિવેચકો-ભાવકોમાં એમની કવિતા માટે મત-ભેદ થયા તેને અવગણીને, અર્જુને જેમ પક્ષીની આંખ જ જોઈ હતી તેમ કવિ લાભશંકર ઠાકરે માત્ર અને માત્ર શબ્દની ખેલના અને ઉપાસના કરી તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનન્ય છે. હું મારા આ સમર્થ પૂર્વ-સમકાલીન કવિને સલામ કરું છું. આ આસ્વાદના નિમિત્તને કારણે આ લખીને હું ઉદાસ છું.

૨૮. હોવાપણાની નિરર્થકતાને ઉકેલવા મથતું કવિકર્મ

મણિલાલ ડ. પટેલ

જણ જીવો જી

ઠાકરની આંખમાં ઠળિયા રે જણ જીવો જી.
ઠૈયાનાં ખાલીખમ ફળિયાં રે જણ જીવો જી.
તૂટ્યા કડડ સાત સળિયા રે જણ જીવો જી.
ખૂટ્યાં નાગર તારાં નળિયાં રે જણ જીવો જી.
મારગમાં મોહનજી મળિયા રે જણ જીવો જી.
રાધાનાં હાડ સાવ ગળિયાં રે જણ જીવો જી.
ઢાળથી ઊધલજી ઢળિયા રે જણ જીવો જી.
અધવચ પાથલજી મળિયા રે જણ જીવો જી.
ખાવું શેં ? પીવું શેં ? લાળિયા રે જણ જીવો જી.
હાલતા ને ચાલતા પાળિયા રે જણ જીવો જી.
ખટમાસ ઊંઘમાં ગાળિયા રે જણ જીવો જી.
ખટમાસ વ્હેણ સાવ વાળિયાં રે જણ જીવો જી.
ભડભડ ચેહમાં બાળિયા રે જણ જીવો જી.
અમથાં અલખ અજવાળિયાં રે જણ જીવો જી.

માર્ચ, ૧૯૭૬

કવિતા દરેક વખતે કશુંક કહેવા સારુ ન પણ લખાતી હોય. બલકે કવિતા ઘણી વાર કશુંય કહેવા માટે નથી જ લખાતી. કવિતા કવિના મનની કશીક વિશેષ આબોહવા વર્ણવવા તાકે છે. મનને તાગવાનું અઘરું કામ કવિતા ઘણી વાર કરી આપે છે. કવિતા આપણને કશોક વિશેષ અનુભવ ‘ફીલ’ કરાવવા ચાહે છે. ક્વચિત્ વિચારતત્ત્વને પણ કવિતા ભાવોર્મિમાં ભીંજવીને આપણને ‘અનુભવવા’ કહે છે. કવિતા અનુભવનો વિષય છે – ને એ અનુભવનો આપણા

મનને સૂક્ષ્મ આસ્વાદ મળી રહે એવી એની રચનાપ્રયુક્તિ હોય છે. કવિનું સંવેદન, કવિના ભાષાકર્મના બળે કરીને, ભાવકમાં જીવી ઊઠે છે – ભાવકનું આવું સમસંવેદન કવિનો તથા કવિતાનો મક્કસદ છે. લાભશંકર ઠાકરની આ રચના ‘જણ જીવો જી !’ આ સંદર્ભમાં વાંચવાની અને ‘ફીલ’ કરવાની છે.

વળી કવિતામાં પંક્તિએ પંક્તિનો અન્વય આપી અને એનો અર્થ બેસાડી આપવાનું દરેક કાવ્ય સંદર્ભે શક્ય નથી. કેટલાક સર્રચિયલ સંદર્ભો પંક્તિ રૂપે હડાત્ આવીને ગોઠવાઈ જતા હોય છે – એ અર્થ ન પણ આપે તોય પઠન તથા આસ્વાદમાં કૈંક ઉમેરણ કરી આપતા હોય છે – કમસેકમ એ કશો વિક્ષેપ કરતા નથી. બેસણામાં ચાર-પાંચ સગાંઓની વચ્ચે એકબે બિનસગાં આવીને બેસે છે ત્યારે એ પણ પરિવેશનો આવકાર્ય હિસ્સો બની જાય છે. ‘જણ જીવો જી’માં આવું કશુંક બને છે ને એય કૃતિસમગ્રમાં મળીભળી જાય છે.

આ કાવ્ય લયમાં છે, લોકલયમાં છે, મરશિયાં જેવાં લોકકાવ્યોનો લય અહીં લોકભાષા સાથે પ્રગટ થયો છે – પ્રાસાનુપ્રાસોએ એને પોષ્યો છે. મિત્રો બેઠા હોય અને કૈંક માયાની કે જીવનની નિરર્થકતાની વાતો ચાલતી હોય ત્યારે લાંઠા પોતાના પોતે રચેલા આ મરશિયાને તાલ/લયમાં ગાતા... જાણે નિરર્થકતાનો ઉત્સવ ઊજવતા હોય. લાંઠાના મરણ બાદ લાંઠાનાં સંસ્મરણો વાગોળતાં ચિનુ મોદી પણ આ કાવ્યની પંક્તિઓ ગાઈને – મનોમન – જાણે પરંપરાગત અંજલિ આપે છે ને ભીની આંખો ફેરવી લે છે ! ‘જણ જીવો જી’ – એ મરી જનારને થયેલું હયાતીવાચક સંબોધન છે. મૃત્યુ પામનારની પાછળ સ્વજન (સાવ અંગત એકબે પ્રિયજન હોય તે) –ની ઘવાયેલી ને નિરાધાર બની ગયેલી લાગણીઓને જુદે જુદે સંદર્ભે કવિ રજૂ કરે છે – જરા ઊંચે અવાજે ગાઈ દેખાડે છે :

**‘ઠાકરની આંખમાં ઠળિયા રે જણ જીવો જી
ઠૈયાનાં ખાલીખમ ફળિયાં રે જણ જીવો જી.’**

‘ઠાકર’ એટલે લાભશંકર ‘ઠાકર’ ! (ઘડીક ‘ઠાકર’ કહેતાં ત્રભાણામાં બિરાજી નહાતા ઠાકોરજી પણ આંખમાં બલકે મનમાં હાજર થઈ જાય છે ખરા ! પણ અહીં એ ‘ઠાકોરજી’ વગરના ‘ઠાકર’ની વાત છે.) લાંઠાએ હયાતીમાં લખેલું આ પોતાનું મરશિયું છે – એમાંય વાત તો નિરર્થકતાની જ કરેલી છે. જે આંખો વહાલ વરસાવતી કે કોધે રાતીપીળી થાતી હતી તે હવે બોરના ઠળિયા જેવી ઠાલી થઈ ગઈ છે – હવે કીકી કશું જોતી – કહેતી નથી ! ઠળિયા જેવું હોવું કશા કામનું નથી. ઠૈયાનાં ફળિયાં ખાલીખમ થઈ ગયાં છે – કોનાં ઠૈયાનાં ફળિયાં ? –ની વાત છે ? પાછળ મરશિયું ગાવા મજબૂર બનેલા સ્વજનના ઠૈયામાં હવે પડસાળ – આંગણું – શેરીનો એકસામટો સૂનકાર ફરી વળ્યો છે. ફળિયાનું હોવું પણ શૂન્ય થઈ ગયું છે ! હવે બોલનારા નથી, બેઠક નથી. પગરવ નથી, આવનજાવન નથી ! બધું ખાલીખમ થઈ ગયું છે ! ‘ઠાકર’ – ચેતના – પરમતત્ત્વનો અંશ ચાલી જતાં દેહમાં પણ આવો જ ખાલીપો વ્યાપી જતો

હશે - આવી વ્યંજના - કવિને અભિપ્રેત ન હોય તોય - ભાવકના ચિત્તમાં જાગે છે.

હયાતી અટકી પડી. દિવસો ખૂટ્યા - રોજેરોજ વાર રૂપે ગણતા તે સળિયા (હીંચકો તૂટે એમ) કડકડ કરતા તૂટી પડ્યા... ઘર ઉપર છવાયેલાં / છાયેલાં નળિયાંય ખૂટી ગયાં ! વર્ષો જેવાં નળિયાં, જે હયાતીના છાપરે છાયેલાં હતાં !! હે નાગર, હે નગરમાં (દેહમાં) વસનારા માનવ... બધું તૂટ્યું છે - ખૂટ્યું છે ! હોવાનું અંજળ ખૂટી ગયું છે. હવે તો તમે તમારા મનમાં જીવવાના... સ્મરણમાં જીવવાના ! તમને તો સરગાપુરીને મારગ જાતાં મોહનજી મળ્યા જ હશે... પણ અહીં તમારી રાધાનાં હાડ તમારા અભાવે કરીને સાવ ગળી-ઓગળી ગયાં છે ! જીવનમાં સહેજવારમાં ઊથલપાથલ મચી ગઈ. કવિ લા.ઠા.ની ભાષાપ્રયુક્તિ અહીં નોખી રીતે હોવાની નિરર્થકતાને ચીંધી દે છે :

‘ઢાળથી ઊથલજી ઢળિયા રે જણ જીવો જી.

અધવચ પાથલજી મળિયા રે જણ જીવો જી’

હોવાપણાની અર્થહીન ઊથલપાથલને - એવા જીવનને - કવિ તાકે છે.

જણ / જનારો જીવ તો ચાલ્યો જાય છે. પાછળ રહે છે એ પ્રિયજનને તો ખાવુંપીવું લાળા-કોલસા જેવું (લાળિયા) થઈ પડે છે. જીવતાં જીવતાં જ જાણે પાળિયા - હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. નથી ઉમંગ, નથી ઉલ્લાસ ! જીવનની નિરર્થકતાને પિછાણનાર અને અસ્તિત્વવાદની ભૂમિકાએ વિચારનાર લા.ઠા.ને પોતાને જીવતેજીવ પણ આવો - શૂન્યતાનો - અનુભવ થયો હોય... ને આ કાવ્ય એવી ભૂમિકાએ કશોક અર્થસંકેત કરતું હોવાનો મને વહેમ પડે છે.

છ માસ બધું નિદ્રામાં વહી ગયું ! જીવવાની પ્રતીતિ જ જાણે નહોતી થતી - હાસ્તો ! પ્રિયજન (હોવાને અર્થ આપનાર) તો હતા નહિ ! પછી તો જીવવાનાં વ્હેણ પણ પાછાં વળતાં થયાં ! હા, હવે ચઢતાં પૂર નહોતાં ! વળતાં પાણી હતાં... પછી તો ભડ ભડ ચેહમાં એય બળ્યા ને પાછળ રહ્યાં તેય બળ્યાં ! પણ જે આ હોવાપણાનો અર્થ/નર્થ જે સમજી કે પામી ગયા... તેમણે ખરેખર અલખને અજવાળવાનું કામ કર્યું છે. ‘અમથાં અલખ’ ! હા, આ અલખ અને એની લીલા પણ અમરથી જ તો છે ! જેમ જીવવું / હોવું તે પણ અમરચું હોય છે ! લા.ઠા.ના એક બીજા અસ્તિત્વપરક તત્ત્વને તાકતું ગીત યાદ આવશે : - ‘આ અમથું ખીલ્યું ફૂલ સમજ્યા... આ અમથો ઊગ્યો સૂરજ સમજ્યા.’ હોવાને આમ હળવાશથી જોવું - અનુભવવું તથા હોવાપણાની અર્થહીનતાને ગંભીરતાથી ચીંધી બતાવે એવું કવિકર્મ કરનાર લા.ઠા.ને સલામ !

૨૮-૦૩-૨૦૧૬

૨૯. આમ ખેંચીએ જરાક જોરથી —નું એક અનુ-આધુનિક વાચન

સુમન શાહ

આમ ખેંચીએ જરાક જોરથી —

આમ એ ખેંચીએ જરાક જોરથી —

તો ખચ્ ખેંચાઈને આવે બહાર.

પણ ત્રીશ વર્ષથી એમ ખેંચ્યું નથી ખચ્.

મન થાય છે કે ખેંચું —

પણ એ કંઈ આમ આજુબાજુમાં હાથવગું નથી.

એ માટે પ્લાન કરવો પડે, પ્રવાસ કરવો પડે.

પણ પ્લાનની કે પ્રવાસની ઇચ્છા થતી નથી.

જોકે મન થાય છે આમ ખેંચું અને ખચ્ ખેંચાઈને આવે બહાર,

મૂળસોતું મન.

‘મૂળસોતું મન ખચ્ ખેંચાઈને આવે બહાર’ એવો અર્થ ક્યાંથી

ટપકી પડ્યો ?

ખચ્ ખેંચાઈ આવે બહાર, એમાં જે ખચ્કાર સાથે

હાથની પકડમાં

કશુંક આવી જવું મૂળસોતું (જેમ કે કમળનું મૂળ.)

તે સંવેદન માત્ર પર્યાપ્ત છે, રોમાંચ માટે;

એમાં વળી ‘મૂળસોતું મન’ ખચ્ ખેંચી કાઢવાની વાત કેમ ઘૂસી ગઈ ?

મૂળસોતું મન કે શૂળસોતું મન કે કુળસોતું મન કે ધૂળસોતું મન

અને હવે બીજું કંઈ પ્રાસમાં તરત સૂઝતું નથી તેથી નિર્મૂળ મન...

ના પણ લયવશ લખવું હોય તો ‘નિર્મૂળસોતું’ મન;

જોયું ને ‘નિ...’ અને ‘સોતું’એ પરસ્પર પોતું ફેરવી દીધું

અને અંતિમ ક્ષણે જે મેં પીધું કર્ણરસાયન
એ અપૂર્વ.

એ જ લક્ષ્ય હતું એની ખબર પછી પડી
અને અડીકડી-માં ભરેલો દારૂ ભડાકો કરે
પછાડતાંની સાથે જ, એ જ ચેતોવિસ્તાર.

આમ 'શાબ્દિક ટેવવશ' થયા કરવું તે નિહૈતુક નથી.

હેતુની યાત્રા ચાલે છે શબ્દની માત્રા-ઓમાં.

ક્ષણે ક્ષણે સ્વર-વ્યંજનનો રમણીય લટકો

એનો લાગી જાય કાનને ચટકો

જરાક અટકો -

ફટકો પ્રાસમાં આવ્યો.

ચાબુકનો ફટકો.

અને અન્ય એક આંખ મીંચકારીને કહેવાના અર્થમાં પણ ફટકો.

કેરીનો કટકો

અને રંગરસિયા હવે આટલેથી અટકો જેવા પ્રાસ તો ઘણા ઊછળે છે.

પણ ત્રાસ થવાથી યાત્રા આગળ ચાલે છે.

'ફાલે છે' એવું સૂઝ્યું, પણ શું ફાલે છે ?

પ્રજા ? ઘોંઘાટ ? ઊધઈ ? ઝાડ ? દેડકાં ? માખી ? મચ્છર ખચ્ચર ?

ખચ્ચર તો ફાલી ન શકે.

ચાલી શકે, દોડી શકે, ઊભાં રહી શકે, બેસી જાય, પેસી જાય -

ક્યાં ? મનમાં અને અફાટ વનમાં

મનના વનમાં ખચ્ચરો બોજા સાથે ધીમે ધીમે કે ઝડપથી

ચાલી રહ્યાં છે કે દોડી રહ્યાં છે અથવા બેસી રહ્યાં કે બેસી પડ્યાં છે.

ખચ્ચર ? ચાલો તરત કહો શેનાં ખચ્ચર ?

ખચ્ચર શબ્દનાં-લાગણીનાં-વિચારનાં-ઈચ્છાનાં-વાસનાનાં-ઈઝમ્સનાં-

ઈસ્થેટિક્સનાં-સ્મૃતિનાં-વિસ્મૃતિનાં-કૃતિનાં-વિકૃતિનાં-સંસ્કૃતિનાં-

ગતિનાં-સતીનાં-પતિનાં-જતિનાં-મતિનાં-રતિનાં-વિરક્તિનાં-

ખચ્ચર

મનનાં અફાટ વનમાં...

મનનાં જ શા માટે ? તનનાં નહીં ?

નસેનસમાં, રક્તમાં, રક્તના કોષેકોષમાં, મગજના તંતુએતંતુમાં,

રજોશુકમાં માતાપિતા દ્વારા સંતતિમાં -

સતત સરકી રહ્યાં છે ખચ્ચરો.

ક્યાં પહોંચવાનું છે ? ખબર નથી. બસ ચાલી રહ્યાં છે

આ અત્યારે જેમ ચાલી રહ્યા છે કાગળ પર શબ્દો

એક પછી એક તેમ ચાલી રહ્યાં છે ખીચોખીચ ખચ્ચરો

નપુંસક.

હવે આમ રમતાં રમતાં કશો અર્થ ઘૂસી ગયો હોય તો તે જેમ -

‘મૂળસોતું મન’ એ એક અનભિપ્રેત ગરબડ હતી

જોકે તેથી જ રોમાંચક હતી.

તેમ અહીં આ ખચ્ચરવાદ - બચ્ચરવાદ જે કંઈ ચાલ્યો

કે ફાલ્યો

અને એમાં આ નપુંસક લેખિનીપ્રયોગ મ્હાલ્યો

તે અનભિપ્રેત હતું, અનપેક્ષિત હતું.

એ આમ આવ્યું કૂવામાંથી જેમ અવાડામાં આવે તેમ

પણ એને બહાર કાઢવાનું પણ અભિપ્રેત નહોતું

મૂળસોતું છતાં જે આવ્યું ખબૂ દેતું એ રોમાંચક છે.

રોજ અસંખ્ય બૂટોને પોલિશ કરનારો બૂટની ચમક જોઈને ચકિત થતો હશે ?

પણ જવા દો -

ગાત્ર છું એટલે ગળું છું.

પાત્ર છું એટલે ઢળું છું.

માત્ર છું એટલે મળું છું.

ફળ છું એટલે ફળું છું.

ખરેખર તો આ છોલ્લી પંક્તિઓને આધારે -

આમ થોડી ક્ષણો પસાર થઈ ગઈ;

એટલે કંટાળો નથી આવતો

ગળ્યો ગળ્યો શીરો નથી ભાવતો.

આમ એક પછી બીજી ક્ષણ સુધી પહોંચી જવાનું, કાલચક્રના ક્રમમાં

અને ક્ષણોનો અંત નથી

અને હું કંઈ સંત નથી કે નથી પંત
 પ્રાસવશ છું માત્ર જંત
 પણ કંઈ કશી ચંત નથી
 કે નથી આ માત્રાઓનો કાચો તંત કે તૂટી જાય
 કે ફુગ્ગાની જેમ ફૂટી જાય.
 એમાંની નિરવધિ શક્યતાઓ ખૂલતી જાય છે
 શાખા - પ્રશાખા ઝૂલતી જાય છે
 અને આ આપણી ડાગળી ડૂલતી જાય છે
 પણ એમ કંઈ કશું અભિપ્રેત નથી આપણને
 કે નથી એમ કશા અનૌચિત્ય - ફનૌચિત્યની પડી.
 આપણે તો અડીકડી -
 પછાડી, અને જે ભડાકો થયો...,
 પણ એમાંય ભડાકાની અપેક્ષા છે
 આ તો એનાથીયે વધુ રોમાંચક યાત્રા છે
 માત્રાઓની -
 અંતહીન.
 'ખંતથી ખેડી રહ્યો છું' એમ લખાઈ ગયું
 પણ લખવું જોઈએ : 'ખેડાઈ રહી છે' -
 અલબત્ત યાત્રા, માત્રાઓની, અંતહીન.
 'છેડાઈ રહ્યો છું સિતારની જેમ' એમ સૂઝ્યું
 પણ કોણ છેડનાર ?
 કેમ કે સિતારિસ્ટ સિતાર વગાડતો નથી એનાથી સિતાર વગાડાઈ રહી છે.
 જમનાદાસ જશોદાને જગાડતા નથી
 પણ જમનાદાસથી જશોદા જગાડાઈ રહી છે.
 અર્થાત્ છરી - ચપ્પુ - હાથો - હથોડી;
 પણ ક્યાં છે હાથ ?
 હાથીભાઈ ચાલી શકતા નથી.
 લીમડાભાઈ ફાલી શકતા નથી.
 જમના નદી જેમ અટકી શકતી નથી કે દોડી શકતી નથી.

અથવા સુકાઈ શક્તી નથી કે બે કાંઠે છલોછલ થઈ શક્તી નથી.
એટલે જમના દોડે છે. જમના છલકાય છે.

જમના જાગી, ભેંશ ભાગી.

આ બધા પ્રયોગોમાં ક્રિયાપદનાં ચક્રો ચાલતાં નથી.

જેમ કોઈ ચક્ર ચાલી શકતું નથી તેમ.

તો હવે એનું શું ? આ ફ્રસાયા છીએ તેનું ?

અને કોઈ ફ્રસાવનાર જ નથી તેનું ?

કર્તાનો સર્વથા છેદ છે

અને તેથી જ મને અતિશય ખેદ છે

કે હું એક નિર્દોષ, ચોખ્ખું વાક્ય કે પંક્તિ લખી કે બોલી શકતો નથી.

અને છતાં આ કાવ્ય-બાવ્યના ચક્કરમાં આમ ગોળ ગોળ ભમવાનું.

અને પાછું એ આમ ગમવાનું

ટેવવશ.

હવે આમાં શું સર્જન અને શું વિસર્જન

મિયાંગામ કર્જન —

લખાઈ ગયું તોય શું ? અને કાકડીનું કડવું શાક ચખાઈ ગયું તોય શું ?

અને ભૂલથી આ કૂચી વગરનું તાળું વખાઈ ગયું તોય શું ?

અર્થાત્ અમુક સામગ્રી છે. અમુક સામગ્રીનું અમુક પરિણામ છે.

આમાં આપણું કશું જ ચાલે તેમ નથી.

આપણે જ ચાલી શકતા નથી.

ચાલવાની 'ઈચ્છા' જ આપણે ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી.

એ તો, એટલે કે ઈચ્છા, થવી હોય તો થાય.

અને છતાં કેટલું બધું થાય છે મારું બેટું !

એક અમસ્તું ટેટું અપરિસંખ્યેય વટવૃક્ષોને સંગ્રહી બેઠું છે !

મથી શકીએ છીએ મન : જો ઈચ્છા થાય તો.

નહીં તો ખાવાનું છે, નાવાનું છે, ધોવાનું છે, રોવાનું છે, જોવાનું છે

પણ ખાવાની ઈચ્છા થાય તો થાય

નાવાની ઈચ્છા થાય તો થાય

ધોવાની ઈચ્છા થાય તો થાય

રોવાની ઇચ્છા થાય તો થાય
 અથવા ખબરે ન હોય ને રોવાઈ જાય, અચાનક.
 ઇચ્છા થાય તો માણસ ગાય
 કે નદીમાં જઈને નાય
 અને ઇચ્છા ન થાય તો ન થાય.
 ન થાય તો કંઈ ન કરે.
 પડ્યો રે એમ જ મૂંગો મૂંગો
 ઝાડની જેમ સુકાતો જાય, ખરતો જાય, ખખડતો જાય સૂનમૂન
 અને એક દિવસ લથડી પડે ધબ
 અર્થાત્ રામનામ સત્ય છે.
 તાત્પર્ય એ કે ઇચ્છાની મૂઠમાં આપણે જકડાયા છીએ
 પૂરેપૂરા પકડાયા છીએ
 સદંતર સપડાયા છીએ.
 છેલ્લી પંક્તિ લખવાની ઇચ્છા થઈ એટલે લખાઈ.
 અથવા મનમાં જન્મી પછી પરખાઈ
 અને આમ કાગળ પર રખાઈ
 તો પછી આ પંક્તિને મારી ઇચ્છા સાથે સંબંધ નથી.
 એ તો આવી —
 જેમ હું અને તું આવ્યા આ જગતમાં, ઇચ્છા વગર.
 અને જવું પડશે આ જગત છોડીને ઇચ્છા વગર.
 ‘આવ્યા’ ક્રિયાપદ ખોટું છે
 ભાષાનું આ જ તો દુઃખ મોટું છે.
 ‘જવું પડશે જગત છોડીને’ – ક્યાં ?
 મારો જન્મ : મારું મૃત્યુ.
 મારો કોઈ નહીં કર્તા : મારો કોઈ નહીં હર્તા.
 કર્તા – હર્તા હોય તો હેતુ હોય
 ધૂમકેતુ હોય નીલાકાશમાં
 મીનકેતુ હોય ચિદાકાશમાં
 પણ માત્ર હોય, અને આપણને હોવાની ખબર પડે.

અર્થાત્ 'ભાન'

એક પછી એક આવતા શબ્દોની ગતિમાં સૌંદર્ય સર્જાતું જાય
અને કવિને અહો ! અહો ! થાય.

એના મગજમાં આનંદની પવન-લહરીઓ આછી આછી વાય
બસ આટલું જ.

પ્રકટ થયા પછી પરખાય છે જ્યાં પંક્તિ

ત્યાં શેની કાન્તદષ્ટિ ? 'દર્શક'ને દેખાય

જેમ મને આ કાગળમાં લખાતા જતા અક્ષરો એક પછી એક
દેખાતા જાય છે તેમ.

બસ આટલું જ

બાકી આ કળાનું બખડજંતર બેઝિકલી છે ફાટલું જ.

પ્રાસમાં ઊછળી આવે છે કાટલું જ.

પણ શેનું કાટલું ? જોખવાનું ?

કે શિયાળામાં શક્તિ માટે વાળીને ખાવાનું કાટલું ?

સાચું કહું તો પૂર્વજોએ પકડાવેલું અથવા પકડાઈ ગયેલું
ફસડાઈ ગયું છે માટલું જ —

કવિતાનું.

પ્રેય ઢોળાઈ ગયું છે

શ્રેય રોળાઈ ગયું છે

શ્રેય — પ્રેય કશું નથી હેય કે ઉપાદેય.

પડ્યું છે બધું કટકેકટકા થઈને નીચે —

શું કરું ? અથવા શું કરીશ ? અથવા શું થશે મારાથી ?

બસ આમ આ દશ્ય ફિજ થઈ ગયું છે.

પૂરું થવાનું નથી નાટક ?

ખૂલવાનું નથી કોઈ ફાટક ?

મારો જ પ્રેક્ષક મને અનિમેષ તાકીને સતાવી રહ્યો છે —

આ પરદા વિનાની રંગભૂમિ પર.

ઑક્ટોબર, ૧૯૭૬

આ રચના એક કાવ્યશીલ ઘટનાનું નિખાલસ કથન છે. કથનાત્મક રચનાનો કથક આમ તો લેખક વતી હોય છે પણ ભૂમિકા ભજવે છે નાયકની. નાયક નાટકમાં જ હોય એવું નથી. જ્યાં જ્યાં કથા-કથન હોય ત્યાં ત્યાં એ હોય. નાયકને પ્રોટેગનિસ્ટ પણ કહીએ છીએ. આમ તો પ્રોટેગનિસ્ટ લેખકથી ય મુક્ત, એક સ્વાયત્ત હસ્તી હોય છે. સર્જનાત્મક હેતુ ભલે લેખકનો હોય, એનો ઘડવૈયો, નિયામક અને પ્રતિપાદક પ્રોટેગનિસ્ટ હોય છે. એ અર્થમાં એ કોઈપણ ડિસ્કોર્સમાં-સંભાષણમાં- હોય છે અને એ જ ભૂમિકા ભજવતો હોય છે. મારું દૃઢ મન્તવ્ય છે કે શ્રોતાએ કે વાચકે, એટલે કે આપણે, હમેશાં પ્રોટેગનિસ્ટને શોધી લેવો રહે. એને માણીએ-પ્રમાણીએ તો રચનામાં બધું સુગમ રહે, રચનાના પ્લસ-માઇનસ પકડવામાં સરળતા થાય.

આ રચનાના પહેલા જ બન્ધમાં મેં પ્રોટેગનિસ્ટને શોધી કાઢ્યો. મને મળી ગયો છે :

જરાક જોરથી ખેંચે તો ખચ્ ખેંચાઈ આવે પણ ત્રીશ વર્ષથી એમ ખેંચ્યું નથી ને એ પણ કંઈ આજુબાજુમાં હાથવગું નથી ને વળી એ માટે પ્લાન કરવો પડે પ્રવાસ કરવો પડે, એવી પ્રોટેગનિસ્ટે-નાયકે-વાત માંડી છે. (આ લેખમાં પ્રોટેગનિસ્ટને હું ‘નાયક’ પણ કહેતો રહીશ.) વિમાસણ થાય કે શું હશે એ ખચ્ ખેંચાઈ આવે એવું. નાયકનો ઉત્તર છે, ‘મૂળસોતું મન’. મૂળસોતું મન મોટી લબ્ધિ કહેવાય. કેમકે માણસ ગમે એટલું ખેંચે, તૂટેલું જ હાથ આવે છે, મૂળ તો રહી જ જતાં હોય છે. એમ પણ કહેવાય કે આ લબ્ધિથી નાયકને એક અનેરી તક મળી – આત્મસાક્ષાત્કારની તક. ખેંચાઈ આવેલું મૂળસોતું મન અને નાયક બન્ને વચ્ચે મૂક વિનિમયો તો થયા જ હશે. દેખીતું છે કે વિનિમયો નિ:શબ્દ હશે એટલા જ અકથ્ય હશે. તેમછતાં, બને કે નાયક એ નિ:શબ્દ અકથ્યને આ કાવ્યશીલ ઘટનાના સમગ્ર કથનમાં ઉમેરી લેવાનો હોય.

નાયક એવું કંઈપણ શરૂ કરે ત્યાં તો મેં જોયું કે એને એક કવિ મળી ગયો (જેનું નામ લાભશંકર ઠાકર હોઈ શકે છે). મેં અનુભવ્યું કે કવિ ભાષાજ્ઞ છે. જોયું કે વાત વાતમાં નાયકને એણે ચૂપ કરી મેલ્યો. વારે વારે ભાષાને લડાવી લડાવીને પોતાની જ વાત કરવા લાગ્યો. ખાસ તો મેં એ જોયું કે પોતાની એણે લાંબી લસરક શબ્દ-જાતરા જે ચલાવી, એમાં નાયકની નાનકડી સુન્દર ખેંચ-લબ્ધિ જે હતી-મૂળસોતું મન- એવળોટાઈ ગઈ. મેં અનુભવ્યું કે સભાનપણે સખત દખલગીરી કરી શકતો કવિ ભાષાજ્ઞ તો ખરો જ, પણ એટલે જ, અર્થવ્યાધ પણ છે. આવતાંમાં જ પ્રશ્ન કર્યો : ‘મૂળસોતું મન ખચ્ ખેંચાઈ આવે બહાર’ એવો અર્થ ક્યાંથી ટપકી પડ્યો ?’ : શાસ્ત્રીની જેમ કહેવા લાગ્યો કે હાથની પકડમાં કશુંક મૂળસોતું આવી જાય તે સંવેદનમાત્ર રોમાંચ માટે પર્યાપ્ત છે; દાખલો આપ્યો – ‘જેમકે, કમળનું મૂળ’.

મારા ધ્યાનમાં આવ્યું કે ‘અર્થ’ ‘પર્યાપ્ત’ ‘જેમકે’ જેવા વિદ્વત્તાભર્યા શબ્દપ્રયોગો એ આસાનીથી કરી જાણે છે. પછી તો આગળ વધી ગયો. શૂળસોતું કુળસોતું ધૂળસોતું જેવા ‘મૂળસોતું’-ને મળતા આવતા શબ્દો કહેવા લાગ્યો. હોશિયારી કરી રહ્યો, જેમકે : ‘અને હવે

બીજું કંઈ પ્રાસમાં તરત સૂઝતું નથી તેથી નિર્મૂળ મન; / ના પણ લયવશ લખવું હોય તો નિર્મૂળસોતું મન : આપણને પ્રશ્ન થાય કે ‘નિ’ લગાડવાથી ‘મૂળ’ નિર્મૂળ થોડું થઈ જાય – ? પાછો ડહાપણ ડહોળવા માંડ્યો : “જોયુંને ‘નિ...’ અને ‘સોતું’એ પરસ્પર પોતું ફેરવી દીધું અને અંતિમ ક્ષણે જે મેં પીધું કર્ણરસાયન / એ અપૂર્વ” : મને થાય, શેનું કર્ણરસાયન ! શેનું અપૂર્વ ! એ જ કહે છે એમ, બધું એણે લયવશ તો લખેલું ! બોલ્યો, ‘ક્ષણે ક્ષણે સ્વર-વ્યંજનનો રમણીય લટકો’ – એટલે એમ બોલાયું કે ‘એનો લાગી જાય કાનને ચટકો’. પછી ‘જરાક ચટકો’ બોલાયું તો કહે – ‘ફટકો પ્રાસમાં આવી ગયો’. પછી કહે, ‘ચાબુકનો ફટકો’... ‘કેરીનો કટકો’ : (જુઓને, હું પણ કેવો લપેટાતો ચાલ્યો છું એની વાતોમાં ! કેવો ભૂલતો ચાલું છું નાયકને, પ્રોટેગનિસ્ટને !). એ એમ પ્રાસે ચડી ગયો. પાછો બડાશ મારવા લાગ્યો કે ‘અને રંગરસિયા જરા આટલેથી અટકો જેવા પ્રાસ તો ઘણા ઉછાળે છે’ – જાણે પોતે જુદું કરતો હોય ! અરે, એટલે લગી માની બેટો છે કે ‘પણ ત્રાસ થવાથી યાત્રા આગળ ચાલે છે.’ જાતે સ્વીકારે છે કે હંમેશાં પોતે આમ ‘શાબ્દિક ટેવવશ’ થયા કરતો હોય છે ! તેમણતાં, એક વાત છે – ચિત્તમાં એણે એક જબરં સત્ય સંભરી રાખ્યું છે : એમ કે, ‘અડી-કડીમાં ભરેલો દારૂ ભડાકો કરે ને પછડાતાંની સાથે જ થાય, ચેતોવિસ્તાર.’ હા, પણ, અડી-કડીને એ પછાડે છે એમ વારંવાર ન પછાડાય ! ‘ચેતોવિસ્તાર’ શબ્દ એણે દેખાદેખીથી વાપર્યો છે; ક્યાંકથી સાંભળ્યો હશે...

‘ચાલે છે’ પરથી એ કહે છે એમ એને ‘ફાલે છે એવું સૂઝ્યું’. એ કહે છે એમ એને તરત થયું છે કે ‘પણ શું ફાલે છે ?’ આ ‘પણ શું ફાલે છે ?’ પ્રશ્ન, મારું ધારવું છે કે એને નાયકે પૂછેલા પ્રશ્નનો પડવો છે. કેમકે પ્રાસની લતમાં એને એવા ઊંડા પ્રશ્નો શી રીતે થવાના ! નાયકે પૂછ્યું : ‘પણ શું ફાલે છે ? પ્રજા ? ઘોંઘાટ ? ઊંઘઈ ? ઝાડ ? દેડકાં ? માખી ? મચ્છર ખચ્ચર ?’ ભાષાણને તો આમ જ પૂછવું જોઈએ ! જોકે સાચકલું કે ખરેખાતનું શું ફાલે છે એ તો ‘મૂળસોતા મન’ -નો માલિક નાયક જ કહી શકે. એ કહે છે : ‘મનના વનમાં ખચ્ચરો બોજા સાથે ધીમે ધીમે કે ઝડપથી / ચાલી રહ્યાં છે કે દોડી રહ્યાં છે અથવા બેસી રહ્યાં છે કે બેસી પડ્યાં છે’ : જોકે સાંભળીને કવિ તરત જ બોલ્યો : ખચ્ચર ? ચાલો તરત કહો શેનાં ખચ્ચર ? : અને વ્યાખ્યા-મતલબી જાતે ને જાતે ઉત્તરે ચડ્યો -એ જ એની શબ્દાળુ સ્ટાઇલમાં : ‘ખચ્ચર શબ્દનાં-લાગણીનાં-વિચારનાં-ઈચ્છાનાં-વાસનાનાં-ઈઅસનાં-ઈસ્થેટિકસનાં-સ્મૃતિનાં-વિસ્મૃતિનાં-કૃતિનાં-વિકૃતિનાં-સંસ્કૃતિનાં-ગતિનાં-સતીનાં-પતિનાં-જતિનાં-મતિનાં-રતિનાં-વિરક્તિનાં’ : સારું છે કે અટક્યો. કદાચ, પ્રાસ ખૂટી પડ્યા. અથવા, હાંફી ગયો. બાકી, એને તો એમ જ હોય છે કે જેવી તક મળે, શબ્દોનાં ઓજાર ખખડાવતા બસ આમ તૂટી પડવું. બાકી, નાયકના ‘શું ફાલે છે’ પ્રશ્નનો ઉત્તર આટલી લાંબી ને સફાઈદાર વર્ણાનુપ્રાસી યાદી ફટકારીને થોડો અપાય ?

જુઓને, નાયક એ જ વસ્તુને કેટલી સારી રીતે કહી જાણે છે ! : ‘ખચ્ચર મનનાં અફાટ

વનમાં... મનનાં જ શા માટે ? તનનાં નહીં ? નસેનસમાં, રક્તમાં, રક્તના કોષે કોષમાં, મગજના તંતુએતંતુમાં, રજોશુક્રમાં માતાપિતા દ્વારા સંતતિમાં -સતત સરકી રહ્યાં છે ખચ્ચરો' : પણ પેલો તો યાદીમાં વ્યસ્ત હતો એટલે એને સવાલ થાય છે : 'ક્યાં પહોંચવાનું છે ? ખબર નથી' : એને 'ક્યાં' પ્રકારના અગમની ખબર કેમની પડે ? એને તો શબ્દો સાથે રમતા રહેવાની ગમ છે. પ્રારમ્ભે પૂછેલો પ્રશ્ન 'મૂળસોતું મન ખચ્ ખૈંચાઈ આવે બહાર' એવો અર્થ ક્યાંથી ટપકી પડ્યો ? એને યાદ આવે છે. ને ઉત્તર સૂઝી જાય છે કે 'અર્થ' તો રમતાં રમતાં ઘૂસી જતા હોય છે. ઈતિ સિદ્ધમ્ પ્રકારે કહી નાખે છે કે 'મૂળસોતું મન' એવી 'અનભિપ્રેત ગરબડ' હતી એટલે 'રોમાંચક' હતી.

નાયકની અનુભૂતિને વિશેનું એનું આ જજમેન્ટ ચોંટડુક છે, એની બેઠંગ રીતભાતનું ફળ છે. ખાસ તો એમ કરીને એ પોતાની જાતનો લૂલો બચાવ કરી રહ્યો છે. જુઓને, પોતાના 'ખચ્ચરવાદ-બચ્ચરવાદ' ને અને 'નપુંસક લેખિનીપ્રયોગ' ને પણ 'અનભિપ્રેત' કહેવા લાગ્યો ! 'વાદ' 'અભિપ્રેત' 'અનભિપ્રેત' 'લિખિનીપ્રયોગ' જેવી શ્રમવ્યાખ્યેય સંજ્ઞાઓ પ્રયોજીને ભ્રમજાળ રચી રહ્યો છે. ખરેખર તો એવું બધું હમેશાં એના અર્થવ્યાધ સ્વભાવનું, વાતને પરિભાષામાં ચગાવવાની શાસ્ત્રીના જેવી એની કુટેવનું પરિણામ હોય છે. 'મૂળસોતું મન' જેવી નિર્વ્યાજ વસ્તુ સાથે પોતાના એવા સદા-સયુક્તિક વાગ્વ્યવહારને જોડતાં એ લજવાયો નથી. મને વિમાસણ થાય કે મગજમાં આટઆટલું જ્ઞાન, આટઆટલી સમજદારી, આટઆટલી સભાનતા ભરી પડી છે એવાને શું કામ હું કવિ કવિ કહ્યા કરું છું ? કંઈ બીજું કરતો હોત તો લેખે લાગત ! જે વસ્તુને જેમ જાણે-સમજે છે ને જે પ્રકારે ગોઠવે-કરે છે, તો તેને પાછો ગબડાવે છે શું કામ ? ઉથલાવીને હેરવે-ફેરવે છે શું કામ ? જ્ઞાનની જોડે આવી વગર મફતની ઊલટાસૂલટી શું કામ કરતો હશે ? ના જ ફાવતું હોય તો એનાથી મૌનનો આશરો કરાય કે નહીં ? જોકે, મૌન ? જવા દો ! એના બારામાં 'મૌન' બોલવું ય મિથ્યા છે !

એ તો કલ્પે જ રાખે છે, પ્રાસની લઢણમાં : 'ગાત્ર છું એટલે ગળું છું. / પાત્ર છું એટલે ઢળું છું. / માત્ર છું એટલે મળું છું. / ફળ છું એટલે ફળું છું.' : આ આત્મદર્શન ઠીક ઠીક સારું હતું, કેમકે એમાં શબ્દનો ખખડાટ નહિવત્ હતો. પણ ટિપ્પણી કર્યા વિના એનાથી થોડું રહેવાય ? કલ્પું જ : 'ખરેખર તો આ છેલ્લી પંક્તિઓને આધારે આમ થોડી ક્ષણો પસાર થઈ; / એટલે કંટાળો નથી આવતો' : 'આવતો' ના પ્રાસમાં એને 'ભાવતો' સૂઝવું એટલે કશ્ચાય કારણ વગરનું સાવ ફાલતુ કહી નાખ્યું કે - 'ગળ્યો ગળ્યો શીરો નથી ભાવતો.' : એને તો એમ કે 'શીરો' લાવીને બે ભિન્ન છેડાની વાતોને પોતે કેવો તો નવતર અર્થ અર્પી દીધો ! એ જ માનસિકતાનો માર્યો એકદમની ફિલસૂફી હાંકવા મંડ્યો - 'આમ એક પછી બીજી સુધી પહોંચી જવાનું, કાલચક્રના ક્રમમાં / અને ક્ષણોનો અંત નથી' : પેલા સીધાસાદા આત્મદર્શન આગળ એની આ સુઠિયાણી વાત કેટલી તો કૃત્રિમ છે એની ખબર એને તો શી રીતે પડવાની ?

કોણ જાણે...

જુઓ, પાછો પ્રાસે ચડ્યો : ‘હું કંઈ સંત નથી કે નથી પંત / પ્રાસવશ છું માત્ર જંત...’ : એવા આત્મભાન પછી આત્મસમર્થન માટે, સાંભળો, કેવું કહે છે : ‘પણ કંઈ કશી ચંત નથી / કે નથી આ માત્રાઓનો કાચો તંત કે તૂટી જાય ! કે કુગ્ગાની જેમ ફૂટી જાય’ : આટલું ઓછું હોય એમ બારોબાર જ કહી દીધું : ‘એમાંની નિરવધિ શક્યતાઓ ખૂલતી જાય છે / શાખા-પ્રશાખા ઝૂલતી જાય છે’ : આપણને થાય, અરે ભઈ, કોમેન્ટ્રી આપનારાની જેમ તું એમ સપાટ વિધાનો કરે તે થોડું સ્વીકારી લેવાય કે શક્યતાઓ, પાછી નિરવધિ શક્યતાઓ, ખૂલતી થઈ જાય છે ? શાખાઓ અને પ્રશાખાઓ ઝૂલતી થઈ જાય છે ? આમ ગમે ત્યારે અતિશયોક્તિઓ કરી આપણને ભરમાવે છે. હવે એને ય ઊંધું પાડે છે. એનામાં બેટેલો શાસ્ત્રી ઔચિત્યવિચાર છાંટે છે, શેખીથી રાજાપાર્ટમાં બોલે છે – ‘પણ એમ કંઈ કશું અભિપ્રેત નથી આપણને / કે નથી એમ કશા અનૌચિત્ય-ફનૌચિત્યની પડી.’ : અરે, એને ય ભગાડી મૂકે છે ને ચિત્તમાં સંઘરી રાખેલું એ જે ખેલું સત્ય વળીને સંભળાવે છે – ‘આપણે તો અડી-કડી / પછાડી, અને જે ભડાકો થયો...’ : ત્યાં અટક્યો હોત તો સારું હતું, અરે પણ, એ સત્યમાં ય એને હવે ‘અપેક્ષા’ દેખાઈ ! કહ્યું કે, ‘એમાંય ભડકાની અપેક્ષા છે’ : અત્યાર લગી જે ભડાકા કર્યે રાખ્યા તે જાણે અમસ્તા અમસ્તા કરેલા ! પાછો કંઈક તૃતીયમ્ શોધી લાવ્યો ! એ છે, ભડાકાથી ય ‘વધુ રોમાંચક યાત્રા માત્રાઓ’ -ની. યાત્રા-માત્રાનો યોગ-પ્રયોગ પણ જોડકણું છે. કેમકે કંઈ માત્રાઓ ? કોની માત્રાઓ ? નથી કહી શક્યો. બારાખડીમાં આવે છે એ હોય તો, એ જાણે ! પાછી આ યાત્રા-માત્રા પણ ‘અંતહીન’ છે, જેને એ ‘ખંત’ -થી ખેડી રહ્યો છે. તો ય પાછો સુધારો કરે છે : “ ‘ખંતથી ખેડી રહ્યો છું’ એમ લખાઈ ગયું / પણ લખવું જોઈએ – ‘ખેડાઈ રહી છે.’ ”

કવિ આગળ ધપીને હવે આમ વ્યાકરણી ભુલભુલામણીમાં અટવાતો થયો -કરુણતા એ છે કે જાણી -કરીને ! જુઓ, ‘ખેડી રહ્યો છું’ એ કર્તરિપ્રયોગ છે. એમાંથી હવે ‘ખેડાઈ રહી છે’ પ્રકારના કર્મણિપ્રયોગમાં સંચર્યો -નરી સતર્કતાથી. ને એટલે, એ જાતના રવાડે ચડ્યો : એમ કે ‘સિતારિસ્ટ સિતાર વગાડતો નથી, એનાથી સિતાર વગાડાઈ રહી છે.’ ‘જમનાદાસથી જશોદા જગાડાઈ રહી છે.’ હાથીભાઈ, લીમડાભાઈ, જમના નદી વગેરે જાતે કશું કરી શકતાં નથી, વગેરે ચલાવ્યું. એ બધાંને જોઈને ટહુક્યો કે ‘આ બધા પ્રયોગોમાં ક્રિયાપદનાં ચક્રો ચાલતાં નથી’, ‘કર્તાનો સર્વથા છેદ છે.’ એ હકીકતનો વળી એને પ્રાસીય ચેપ ઊડ્યો તે કહી નાખ્યું કે ‘અને તેથી જ મને અતિશય ખેદ છે / કે હું એક નિર્દોષ, ચોખ્ખું વાક્ય કે પંક્તિ લખી કે બોલી શકતો નથી..’

હકીકત એ છે કે એ આપણી રામે તેમ જાતની સામે છળ કરી રહ્યો છે. અત્યારસુધીમાં એણે જે કંઈ લખવા-બોલવાનું કર્યું એ સઘળું વર્તન ભાષિક હોઈને એટલું જ નિર્દોષ અને ચોખ્ખું છે. વાગવૈખરી કે શબ્દઝરી રૂપે જર્ણય ખોટું નથી. શબ્દો મોંમાંથી ઝર્ચા કરતા હોય, માણસ

એવો વાગ્બોગ માણ્યો કરતો હોય, પણ એનાથી એ વૈખરીના પંજાથી છુટાય નહીં. આ કવિનો કિસ્સો, એ છે. એણે કહ્યું જ કે ‘આ કાવ્ય-બાવ્યના ચક્કરમાં આમ ગોળગોળ ભમવાનું / અને પાછું એ આમ ગમવાનું / ટેવવશ.’ હા, એટલું સારું છે કે એનાંમાં એ નકરી વાસ્તવિકતાનું આવું ભાન નિરન્તર ઘુટાતું રહ્યું છે. જોકે એથી એ સુધર્યો નથી. ને તેથી કિસ્સો વધારે જટિલ બન્યો છે...

સવાલ એ છે કે કશા ભાષા ઉપરાન્તના કે ભાષાથી ઇતર કે ભાષાથી વ્યંજિત શુચિતર ધ્વન્યાલોકમાં ગુજરવાની એની કશી દાનત ખરી - ? અને જો છે, તો ભાષા વડે ભાષાની પેલે પાર પહોંચાડી દેનારા સર્જક કીમિયાની એને ખબર છે ખરી ? એ તો બસ, વૈખરીઝસ્ત મર્યાદાઓનાં કથન કર્યા કરે છે - ‘શું સર્જન અને શું વિસર્જન / મિયાંગામ કર્જન- / લખાઈ ગયું તોય શું ? અને કાકડીનું કડવું શાક ચખાઈ ગયું તોય શું ?’ : આવા ચટકેદાર એકરાસોનાં બયાન કર્યા કરવાથી, વળી વળીને કર્યા કરવાથી, જે રંજક વિલાસ પ્રગટે છે તેને જ જો આપણે એનો કવિવિશેષ ગણવાનો હોય, તો એ વિશેષ જ એની મર્યાદા બને છે ને જેથી સરવાળે એનો કિસ્સો ઠીકઠીક કરુણ પણ દીસે છે.

પણ પ્રોટેગનિસ્ટને -નાયકને -ખબર છે કે અંદરની વાસ્તવિકતા શી ચીજ છે. કવિના જ અનુભવને એ આવી રીતે ઉકેલે છે; આમ વર્ણવી બતાવે છે : ‘અને ભૂલથી આ કૂચી વગરનું તાળું વખાઈ ગયું તોય શું ? / અર્થાત્ અમુક સામગ્રી છે. અમુક સામગ્રીનું અમુક પરિણામ છે. / એમાં આપણું કશું ચાલે તેમ નથી. / આપણે જ ચાલી શકતા નથી; : નાયક અંદર વધારે ઊતરીને જણાવે છે કે ‘ચાલવાની ઇચ્છા જ આપણે ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. / એ તો, એટલે કે ઇચ્છા, થવી હોય તો થાય.’

આ સાંભળી કવિ પાછો સાંભળેલું વાગોળવાની એની આદત પ્રમાણે બોલ્યો છે : ‘અને છતાં કેટલું બધું થાય છે મારું બેટું ! / એક અમસ્તુ ટેટું અપરિસંખ્યેય (-આટલો અઘરો શબ્દ પણ એણે બીજે ક્યાંકથી સાંભળ્યો લાગે છે; દેખાદેખીથી વાપર્યો છે.) વટવૃક્ષોને સંગ્રહી બેઠું છે !’ : પછી ‘ઇચ્છા’ શબ્દથી જે કંઈ સૂઝે તેની જંજાળમાં પાછો ખોવાયો પણ છે. પણ ‘મૂળસ્રોતા મન’ -નો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂકેલા કવિએ એને જણાવી દીધેલું એક પરમ સત્ય એ હતું કે - ‘મથી શકીએ છીએ મન : જો ઇચ્છા થાય તો.’

પણ શબ્દમથામણનો રસિયો મનને થોડું મથવાનો’તો ? એ તો એની એ-ની-એ વૈખરી-શૈલીમાં કહ્યા જ કરતો છે - ‘કળાનું બખડજંતર બેઝિકલી છે જ ફાટલું’, ‘પૂર્વજોએ પકડાવેલું કે પકડાઈ ગયેલું ફસાડાઈ ગયું છે માટલું જ - કવિતાનું’, વગેરે. એટલે કે પુનરાવર્તન-દોષ કરતો જ રહ્યો છે -જે દોષને એનું વિદ્વદ્ ચિત્તપરિસર ન ઓળખતું હોય એવું ન બને. પણ આપણે શું કરી શકીએ ? વિદ્વાને એમ પણ ઠઠાડ્યું કે ‘પ્રેય ઢોળાઈ ગયું છે / શ્રેય રોળાઈ ગયું છે / શ્રેય-પ્રેય કશું નથી હેય કે ઉપાદેય. / પડ્યું છે બધું કટકે કટકા થઈને નીચે -

/ શું કરું ? અથવા શું કરીશ ? અથવા શું થશે મારાથી ? / બસ આમ આ દશ્ય ક્ષિજ થઈ ગયું છે. / પૂરું થવાનું નથી આ નાટક ? ખૂલવાનું નથી આ ફાટક ?

આમ એની આ લાંબી લસરક શબ્દ-જાતરા દરમિયાન પ્રોટેગનિસ્ટના સ્વાયત્ત દૃષ્ટિદોરનો વિકાસ થઈ શક્યો નથી. એ જાતરા કાવ્યસર્જનની અશક્યતાનું વાગ્યતુરાઈભર્યું માત્રબયાન છે, જોડી કાઢેલી કમ્પેન્ટ છે. એને ‘કાવ્ય’ ગણવા માટે અમુક પ્રકારે કેળવાયેલી માનસિકતાની જરૂરત રહે છે. ખેર, છેલ્લે એ અગતિક થઈ ગયો છે. ભારે મૂંઝવણ અને નિષ્ફળ હતાશાને પામ્યો છે. પરન્તુ પ્રતિભાવમાં નાયકે છેલ્લે એને જે સંભળાવ્યું છે એ જો એનામાં વસે, તો ભયોભયો ! નાયકે કહ્યું : ‘મારો જ પ્રેક્ષક મને અનિમેષ તાકીને સતાવી રહ્યો છે – / આ પરદા વિનાની રંગભૂમિ પર.’ : પણ આ ભઈ પાસે તો પોતાના પ્રેક્ષકને તાકવા માટેની જિગર છે જ નહીં. અરે, કદી અંદર જ નથી જોતો ત્યાં ! શબ્દ પર શબ્દના પરદા ઝાપટ્યા કરનારાને પરદા વિનાની રંગભૂમિની કશી ભાળ હોય ખરી ? શી રીતે હોઈ શકે ? કિસ્સો આત્મઘાતી સ્તબ્ધતામાં ઠરી ગયો ભાસે છે...

આ રચનાનું મારું આ વાચન જેટલું નિજી છે એટલું જ અનુ-આધુનિક દૃષ્ટિમતિના ધક્કાથી છે. અનુ-આધુનિક દૃષ્ટિમતિનો અર્થ એ કે વાચનને કાવ્યશાસ્ત્રની ચીલાચાલુ ભૂમિકાએ નથી રાખવું. કોરાણે મુકાઈ ગયેલા વાગ્મીતાશાસ્ત્રની ભૂમિકાએ વિકસાવવું છે. ખાસ તો એ પ્રકારે રચનાનું પુનર્વાચન કરવું છે. કેમકે આપણી આધુનિક કાવ્યપરમ્પરાની અછાન્દસતામાં, એની અરૂઢ અલંકરણસૃષ્ટિમાં, એની આસ્વાદ્ય અને આકર્ષક સાહિત્યિકતામાં, વાગ્મીતાનો ઘણો ફાળો છે. એ કેટલો ઉપકારક કે અનુપકારક છે તેની તપાસ હજી થઈ નથી. બીજું, નામજોગ કવિ અને તેના નાયકને એક ગણી લેનારી રીઢી પ્રવૃત્તિથી મેં અહીં છોડો ફાડ્યો છે. કેમકે બન્નેને એક ગણી લેવાથી ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવે છે કે ખરેખર શું સરજાયું ને કેવાક રૂપમાં સરજાયું છે. એમાં નામજોગ કવિની પૂર્વ-કીર્તિની પ્રકુલ વારતાથી દોરવાઈ જવાનું પણ બનતું હોય છે. એટલે કે મેં એ અદ્વૈત તજીને દ્વૈતનો આશ્રય કર્યો છે. તદનુસાર, આ રચનામાં મેં પ્રોટેગનિસ્ટ -નાયક -અને કવિ એમ આગવો ભેદ શોધ્યો છે, સંસ્થાપ્યો છે. ભેદ-સંસ્થાપિત મારું આ વાચન પ્રાસંગિક છે એટલે એમાં એનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ માગે એટલો બહોળો અવકાશ નથી. પણ મારું માનવું છે કે અનુ-આધુનિક વિવેચના એ દિશા પકડે તો અનેક આગેવાન કવિઓનાં આ પ્રકારનાં પુનર્વાચન કરી શકે એમ છે.

લાભશંકરના મનમાં એ ભેદ હોય પણ ખરો, ન પણ હોય. જોકે, મને મળેલા નાયકને તેમજ કવિને બેયને સર્જી શકેલા લાભશંકરને હું મોટા આધુનિક લેખું. બને કે એમને મન એ બન્ને અને સ્વયં લાભશંકર કોઈ કોઈથી ભિન્ન ન હોય. (ને તેથી, અગાઉ કરેલો ઉલ્લેખ ‘જેનું નામ લાભશંકર ઠાકર હોઈ શકે છે’ આપોઆપ ડુલ થઈ જાય છે). તેમ છતાં, મારે એ કહેવું

છે કે મને દેખાયેલો એ ભેદ કવિ લાભશંકર અને વ્યક્તિ લાભશંકર વચ્ચેની તિરાડ છે, કાયમી તિરાડ છે. સર્જક અને વ્યક્તિવિશેષ વચ્ચેની તિરાડ મૂળે તો મેટાફિઝિકલ સ્વીટ કે રિપ કે ચીરો હોય છે. આમ તો, ‘હું’ અને ‘હું’ -ને જોતી રહેતી સાક્ષીરૂપ ચેતના. તેથી રચનામાં ભેદ ભેદ રહે છે અને એટલે નાયકને કવિ પામી શકતો નથી. બલકે બાજુ પર હડસેલતો રહે છે. પોતાની એવી ભેદકતાને જ સદાકાળ વરેલો-વળગેલો રહે છે. તિરાડનું બળાત્ ઉલ્લંઘન કરવાને બદલે, કશી ઊંચી ઉડાન ભરવાને બદલે, એ, એ ચીરાને જ સેવ્યા કરે છે, તાક્યા કરે છે. તાત્પર્ય, પોતાની છિન્ન મનોદશાને રૂઝવતો નથી, નિરંતર ચગળ્યા કરે છે.

આધુનિક સાહિત્યકલાઓમાં સર્જકની એવી સાક્ષીરૂપ ચેતનાનો અને એની છિન્ન-વિચ્છિન્ન મનોમયી બલકે મનઘડંત સૃષ્ટિનો અદકરો મહિમા થયેલો. લાભશંકરનો પણ થયો છે. તિરાડને મહામોટું કલામૂલ્ય અપાયેલું. કેમકે એનાથી એક એવું દર્શન લાધતું હતું કે જે વડે સર્જકના તમામ સ્વૈર ખણ્ણદર્શનોનું સમર્થન મેળવી શકાતું હતું. દાખલા તરીકે, લાભશંકરમાં છે એ માધ્યમ ભાષાને વિશેના સંશયનું સમર્થન કે પરમ્પરાપ્રાપ્ત પદરચનાને વિશેના કે સર્વજ્ઞ કથકને વિશેના સંશયનું સમર્થન મારા સમેતના ધૂરીણ વિવેચકોએ કર્યું જ છે. પંક્તિઓની સીમામાં રહી તેની અંદર જ કાવ્યાર્થને શોધ્યા કરવાની જે કૃતિનિષ્ઠા ઊપસી આવેલી, તેનું સમર્થન તો સ્વ-અર્થની સિદ્ધિ કાજે સર્જકો અને વિવેચકો બન્નેએ કર્યું છે. ટૂંકમાં, આધુનિકોએ આ બધાં સમર્થનોનાં વિદ્વત્તાયુક્ત ને એટલાં જ આસ્વાદ્ય સમર્થનો જ કરેલાં ને તેમાં જ વિટરરી ડિસ્કોર્સનું એકમ્લીશમેન્ટ ભાળેલું ! સર્જન-વિવેચનના એવા નિબિડઘન સાયુજ્યને પ્રતાપે નુકસાન એ થયેલું કે, જરૂરી પ્રશ્નો થયા નહોતા, બહાર-ના-બહાર રહી ગયેલા. સર્જક કલાકારે તિરાડનું ઉલ્લંઘન કરીને કશા અભિન્ન અને અખણકાર વસ્તુપ્રદેશોમાં સંચરવું જોઈએ પ્રકારનો સદાગ્રહ લાંબા સમય લગી બ્રેકેટમાં મુકાઈ ગયેલો. જાણે એમ કરવાથી આધુનિક સર્જકભાવનાનો નાશ થઈ જવાનો હોય. વાસ્તવમાં એથી ખણ્ણશ્રયી લઘુક સિદ્ધિઓને વિશેની આત્મરતિમાં ઠીંગરાયેલા રહેવાનું ખાસ બનેલું. અનુ-આધુનિકતાવાદી સમીક્ષા-અભિગમ એમ સૂચવે છે કે વિવેચનાએ એ કે એવા તમામ સદાગ્રહોને કેન્દ્રમાં લાવીને આધુનિક કલાઓનું પુનર્વાચન કરવું જોઈએ. અને પૃથક્કરણ સમેતનાં તમામ ઓજારોને એ આશયે નવેસર પ્રયોજવાં જોઈએ...

આટલાં વરસે સાવ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે લાભશંકર ઠાકર આપણી ભાષાના સાવ જ નોખા કવિ રહ્યા અને ગણાયા. સદા એમનો સર્જનતરીકો અરૂઢ અને અપૂર્વ ભાસ્યો. મારા મનમાં તો એમની એક સમ્પ્રજ્ઞ સર્જક તરીકેની છબિ પહેલેથી દૃઢ થયેલી છે. મારું માનવું રહ્યું છે કે સમ્પ્રજ્ઞતા એમનામાં સંશયથી પ્રગટી છે. સંશય મનુષ્યજીવન વિશે તેમ ભાષા વિશે. સંશય કાવ્ય સરજી આપતી ભાષા વિશે સવિશેષ. એટલે નિરંતર એમની સર્જકચેતના

માધ્યમસભાન રહી. સભાનથી ય સભાન થયા કરી. એટલે લગી કે કવિ એથી કદી યે છૂટી શક્યા નહીં. કહો કે એથી મળતાં પરિણામોને એમણે કાવ્યો ગણ્યાં. પછી તો એ જ એમનો માર્કો બની ગયો. એ જ એમને નોખા દર્શાવનારી ઓળખ બની રહી. લાભશંકરના કાવ્યપુરુષાર્થને પામવાની શરત પણ એ જ બની રહી. આટલાં વરસે એ પણ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે જો એ શરતને વશ થઈ શકાય તો લાભશંકર તમારા કવિ; બાકી, બીજા બધાના; કે પછી કોઈનાય નહીં... મારે ઉમેરવું જોઈએ કે લાભશંકરમાં છે એવું સમ્પ્રજ્ઞ નોખાપણું મને આધુનિક કલાઓના સર્જનમાં જરૂરી લાગ્યું છે. વળી, એમના જેવા સંશયગ્રસ્ત નિજત્વને હું કલાકારમાત્રની વ્યક્તિતાનું આગવું રસાયન ગણું છું. તેમછતાં, રીપીટ, તેમછતાં, હું એમ પણ માનું છું કે એ જ આગવાં કારણોસર હવે લાભશંકર સમા કવિઓને કશી અનુઆધુનિક દૃષ્ટિમતિથી જોવા-તપાસવાને મોડું થઈ રહ્યું છે. આ રચનાનું મારું આ વાચન એ વાતનું પણ એક આદ્યું નિદર્શન છે... અસ્તુ.

૩૦. 'હેઈસો હેઈસો' : એક આસ્વાદ !

યજ્ઞેશ દવે

હેઈસો... હેઈસો

દરિયાકાંઠે બેઠો છું હેઈસો હેઈસો
દર્ભઘાસના અગ્રભાગ પર હેઈસો હેઈસો
જળનું ટીપું ઊંચક્યું છે હેઈસો હેઈસો
દરિયાને ઉલેચું છું હેઈસો હેઈસો
અ-વિરતને ઉલેચું છું હેઈસો હેઈસો

૧૪

અવિરતના કાંઠે બેસીને ઉલેચો ઉલેચો
ટીપે ટીપે દર્ભઅણીથી ઉલેચો ઉલેચો
પિતૃકુલને ઉલેચો
માતૃકુલને ઉલેચો
મત્સ્યમૂલને ઉલેચો
જ્ઞાનકોશને ઉલેચો
ચિત્તકોશને ઉલેચો
રક્તકોશને ઉલેચો
શબ્દકોશને ઉલેચો
ઉલેચવાની ઇચ્છા-ને પણ ઉલેચો
ઇચ્છા 'જેને' થાય 'એને' ઉલેચો
કોણ કોને ઉલેચે છે એની ભ્રમણા થાય : તોપણ ઉલેચો
કર્મકાણ્ડ છે ઉલેચો
દર્ભઅણીથી બેઠા બેઠા દરિયો આખો ઉલેચો

અભિજ્ઞાન-ની તીક્ષ્ણ અણીથી ઉલેચો
 કુશાગ્ર છે બુદ્ધિની તીણી ટોચ તે-થી ઉલેચો
 સભાનતાની ગર્ભશૂલને ઉલેચો
 ભગીરથોના ભ્રાન્ત ગર્ભનાં કુલ બધાંયે ઉલેચો
 સભાનતાથી સભાનતાને ઉલેચો
 જીવન દરિયા-ખેડ માટે ઉલેચો
 'એ'થી માંડી 'ઝેડ' આખું ઉલેચો
 ઉલેચતા આવ્યા છો માટે ઉલેચો
 બીજું શું છે કામ ? માટે ઉલેચો
 કર્તાહીન તમામ, માટે ઉલેચો
 તમે સતત પરિણામ, માટે ઉલેચો
 કારણની ના જાણ, માટે ઉલેચો
 સભાનતાથી ઉલેચો કે અભાનતાથી ઉલેચો
 ખાતાં ખાતાં ગાતાં ગાતાં નાતાં નાતાં ઉલેચો
 સંત બનીને ઉલેચો કે જંત બનીને ઉલેચો
 રમણી સાથે નમણી સાથે ઉલેચો
 ઉલેચવાનું ભૂલી જઈને ઉલેચો
 ઇવિલ-ફિવિલનાં આળ સાથે ઉલેચો
 રામ નામની નાળ સાથે ઉલેચો
 ઓળઘોળ અંઘોળ અવિરત ઉલેચો
 ગોળ ગોળ ને ગોળ અવિરત ઉલેચો
 ભમે ભમરડો ઘૂમ ત્યાં લગ ઉલેચો
 ગતિ થાય ના ગુમ ત્યાં લગ ઉલેચો
 ઢળી પડો થઈ ધૂળ ત્યાં લગ ઉલેચો
 મોત લગણનું મૂળ મળશે ઉલેચો
 ઉલેચો રે ઉલેચો રે ઉલેચો
 દરિયો થાશે ડૂલ આખો ઉલેચો
 ઉલેચો રે ઉલેચા રે ઉલેચો.

‘હેઈસો’ ‘હેઈસો’ના અવાજો હવે તો ભૂતકાળ બની ગયાં. એક કાળે મોટાં વહાણો હલેસાંથી ચાલતાં ત્યારે બંને તરફની હારનાં હલેસાં મારનારાઓને પાનો ચડાવવા તેમનો લય જાળવવા ‘જોર લગા કે હેઈસા’ કે ‘હેઈસો હેઈસો’ જેવી હલામણી બોલાતી. સામૂહિક મહેનતથી કોઈ ભારે સામાન ખસેડતી વખતે પણ આ ‘હેઈસો’ પાનો ચડાવતું. પણ અહીં તો કોઈ સમૂહ નથી. કવિ એકલાં છે અને ‘Self Suggestion’થી કવિ પોતાને જ પાનો ચડાવી રહ્યા છે – દરિયો ખેડવા કે હંકારવા નહીં પણ દરિયો ઉલેચવા બેઠા છે. પણ કેવી રીતે ? કવિ તો તૃણની ટોચથી ટીપે ટીપે દરિયો ઉલેચવા બેઠા. ટિટોડીનાં ઈંડાં ચોરી ગયેલ સમુદ્ર પર રોષે ભરાઈ ચાંચેથી એક એક કણ કાંકરી લઈ સમુદ્ર બૂરતી ટિટોડી યાદ આવી ગઈ. ગળા સુધી આવી ગયેલી, જીવ પર આવી ગયેલી વ્યક્ત શું ન કરે !

‘ઊંડો કૂવો ને કાણી ડોલ’ જેમ લઘરો થાક્યો છે કાણી ડોલ તાણી તાણી. ટેકરી પર પથ્થર ચડાવવાના સિસિફસના યત્ન-પ્રયત્ન રોજેરોજ નિષ્ફળ છતાં રોજ પથ્થર ચડાવવાનો, તે ગબડી નીચે આવવાનો, તેને ફરી ચડાવવાનો – નિષ્ફળતાનું નિર્ભાત દર્શન થયું હોય તોપણ.

માણસને નરવો માણસ ન રહેવા દેતો આ વરવો દરિયો – ડહોળાયેલો દરિયો છે – પિતૃસત્તાક પિતૃકુળ-માયાવી મરિચિક જેવું માતૃકુળ, ઉત્ક્રાંતિના પહેલા પગથિયે રહેલું મત્સકુળ, એકબીજામાં ગૂંચવાઈ ગયેલા જ્ઞાનકોષ ચિત્તકોષ શબ્દકોષ. કેન્સરની ગાંઠ જેવી વકરતી જાતજાતની ગ્રંથિઓ, સાચી-ખોટી વ્યાખ્યાઓ, માણસને તોલવાનાં જુદાં જુદાં ત્રાજવાંઓ – આ દરિયો તેનાથી ભરિયો.

આમ તો છે એ એકાલાપ-પ્રલાપ. પોતાની એક જાત પોતાની જ બીજી જાતને કહે તેવું. એક રીતે આ છે અર્હનિશ ચાલતું આત્મખનન. અંદર જે ભરાઈને પડ્યું છે તેને ઉલેચવાની વાત – જેમ ‘પ્રવાહણ’માં અંદર ગંઠાઈને જે પડેલું તેને કોમોડ પર બેઠાં બેઠાં કરાંજતા કરાંજતા ઉત્સર્ગ કરવાની વાત પણ આ જ.

વહાણમાંથી છિદ્ર પાડી દરિયો વહાણમાં આવવા લાગ્યો છે સતત. એને તો ઉલેચવો જ રહ્યો – નહીંતર બેડલીને બુડાડી દેશે. ધર્મબર્મ અગડમ્ બગડમ્, બાંધી રાખતા કર્મકાંડ – જેમાંથી સર્જાય છે અનેક કાંડ – તેને ઉલેચી ફેંકી દો. ઉત્ક્રાંત થઈ આપણે Homo sapien – Thinking man – વિચારપુરુષ બન્યા છીએ તો એ બુદ્ધિને ખપમાં લઈ વાસ્તવ લાગતી આ રજજુસર્પ બ્રાંતિને ઉલેચો. કુળમૂળ બધું. ગંગાસતી કહે છે તેમ જાતિવિજાતિ એ પણ બ્રાંતિ. સત્-અસત્ ઈવિલ-ફિવિલ બધું બ્રાંતિ. રામ સાથે નામ સાથે ગામ સાથે પરધામ સાથે જોડાયેલી નાળ એ પણ બ્રાંતિ. ઉલેચવાની ઈચ્છા ધરાવનાર જે છે – એ સભાનજાતને – પણ નિર્મમતાથી ઉલેચો. ઉલેચવાનું સાચું કારણ પણ ભૂલી જવાય એ રીતે ઉલેચો. ઉલેચવાનું જે છે તે ઉલેચાઈ રહ્યું છે કે નહીં તેવું ભાન ખોઈ બેસી માત્ર યંત્રવત્ ઉલેચો. કશોક વળગાડ વળગી ગયો હોય તેમ નાચતાં-નાચતાં ભમરડાની જેમ ફેરફારડી ફરતાં પોતાના ગતિના કેન્દ્રમાં

સ્થિર થઈ નાચતાં-નાચતાં જ થાકીને ઢગલો થઈ જાવ ત્યાં સુધી ઉલેચો.

લાંઠાં કહેશે શબ્દની ડોલ કાણી. તેમ અર્થનીય કાણી. ઉલેચો. ઉલેચ્યા જ રાખો. ભૂકૃતિ તંગ કરી રોષપૂર્વક લાંઠાં મને કહે “આ શું માંડ્યું છે ? મેં ક્યાં આવા અર્થમાં લખ્યું છે ? આસ્વાદના નામે ડિંડકમાં તારા ઘરનું તેં ક્યાંથી ઘાલ્યું ? પહેલાં કવિતાપદાર્થનો સ્વાદ લે – ચોખ્ખ પદાર્થની જેમ ધીમે ધીમે તેનો રસ અંદર ઉતાર ને પછી આસ્વાદ-ફાસ્વાદનાં લફરાંમાં પડ. મારી કવિતા અને તેના ભાવક વચ્ચે તારી દરમિયાનગીરી નહીં ચલાવી લઉં. મ્યાન કરી બેસી જા. જોકે લાંઠાંમાં રહેલો બીજો લાંઠાં તો ખુશ જ થશે ને કહેશે “યજ્ઞેશ, આ જ તો છે કવિતાની મજા. હું કશુંક એક ધારું તમે કશું બીજું. આમ કવિતા એ નિશ્ચયતાની, અંતિમતાની દાસી ન બની રહે પણ શક્યતા, સંભાવના ધારણા તરીકે મુક્ત રહે. જૈન સ્યાદ્વાદની જેમ મેં લખ્યું તે સાચું, તને જે દેખાયું તે સાચું ને બીજાને જે દેખાશે તે પણ સાચું.

૩૧. ‘...આવે છે અવાજ અંદરથી, કલ્પો...’

સિલાસ પટેલિયા

એમ કલ્પો

મૂળિયાં શોધું તો
તળિયાં તૂટે છે -
અભિન્ન અવાજનાં, એમ કલ્પો.
આ શોધાયન -
કલ્પાયન -
રામાયણના
સ્ખલિત અવાજને કલ્પો.
સાંભળવા ઉત્સુક બેબાકળી
લયસ્તબ્ધતાને કલ્પો.
રણક્યો છે, કલ્પો.
રણકીને અટક્યો નથી, કલ્પો.
અટકીને રણકશે,
કલ્પો.
હા, સંભળાય છે તેમ કલ્પો.
આવે છે અવાજ અંદરથી, કલ્પો.

૧૧-૬-૧૯૯૮ (યુ.એસ.એ.)

લાભશંકરના આ કાવ્યનું શીર્ષક છે - ‘એમ કલ્પો’ ! એમ એટલે કેમ, એનો જવાબ કાવ્યમાં છે. કાવ્યનું પઠન કરતાં કરતાં સમજાય છે કે ‘એમ કલ્પો’ એવું કવિ કહે છે ત્યારે એક ભાવકલેખે આપણે શું કરવાનું છે. આરંભથી જ કવિએ ભાવકને પોતાની સાથે જ સાંકળ્યો

છે. કાવ્યના ઉઘાડમાં જ શોધયાત્રાનો સંદર્ભ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ‘મૂળિયાં શોધું તો’ એમ કહેતાવેંત જ કવિ ઉચ્ચારે છે ‘તળિયાં તૂટે છે -’ શોધવાની પ્રક્રિયા સાથે જ તૂટવાની વાત પણ જોડાતી આવે છે. અસ્તિત્વનાં મૂળિયાં શોધવાની મથામણ કંઈ જેવીતેવી હોતી નથી. જબર વેદનશીલ માનવની જ આ નિયતિ હોય છે. સરેરાશ માનવીને માટે આવી કશી જ પળોજણ હોતી નથી. મૂળિયાં શોધવાનો જે સંદર્ભ છે એનોય અર્થ કંઈ સીમિત નથી. કુળ-વંશ કે પેઢી આદિની શોધ માણસ કરે અને પોતાની પરંપરાના પાતાળ લગી પહોંચવા મથે એ એક બાબત છે, કદાચ એ એટલી અશક્યવત્ નથી. એની જાણકારી મળેય ખરી પરંતુ પોતાના હોવાપણાના, ભીતરી લોકના અંધારાના અને આઘાતપ્રત્યાઘાત કે સંઘાતના પ્રભાવનાં મૂળિયાં ક્યાં છે, એ કંઈ રીતે કામ કરે છે અને એના કારણે માનવ-માનવ વચ્ચેના સંબંધોનાં કેવાં રૂપો હોય છે એ શોધવું-જાણવું-માણવું અગત્યનું હોય છે. માટે જ એ પ્રક્રિયા દુર્દર્શ છે, તેથી તો કવિ તળિયાં તૂટે છે, એવી વાત તરત કરે છે. એ તૂટે છે. એનો અભિન્ન અવાજ છે. આમ થાય જ છે. થશે જ. મૂળિયાં શોધીએ તો તળિયાં લગી જવું પડે. ત્યાં લગી જતાં જતાં હાંફી જવાય. તળિયાં તૂટે છે - એમ કવિ કહે છે ને વળી એ તૂટવાના અવાજને કલ્પો, એમ પણ કહે છે. મતલબ કે આ એક એવી પ્રક્રિયા છે, જે બનશે, એ પહેલાં તમે ‘એમ કલ્પો’ !

પછીની પંક્તિ બે-બે શબ્દોની છે.

‘આ શોધાયન -’ ‘કલ્પાયન’

આ બંને શબ્દો પ્રક્રિયાસૂચક છે. શોધની ક્રિયામાં શોધાયન છે. એ શોધમાંય કલ્પાયન છે એટલે કે એમ યા આમ કલ્પો ! તેથી સમાંતરે કલ્પનાવ્યાપાર પણ સક્રિય છે જ ને હોવો જ જોઈએ, તો જ પેલી શોધ વધારે જીવંત અને બલવત્તર બની રહે. આ એક પ્રક્રિયા થઈ. એના સંદર્ભમાં જ કવિ ભાવકની ચેતનાને વિશેષ સતેજ કરતાં કહે છે : ‘રામાયણના / સ્મલિત અવાજને કલ્પો. /’ મૂળિયાં શોધવાની અને તળિયાં તૂટવાની, વાત ચાલતી હતી, ત્યાં રામાયણના સ્મલિત અવાજને કલ્પવાની વાત ક્યાંથી આવી ગઈ, એમ પ્રથમ દષ્ટિએ આપણને સહજ જ થાય, પરંતુ કવિ રામાયણનો સંદર્ભ લઈ આવે છે, તો એનો કશોક તો અર્થ હશે જ ને ! એમ જ શોખ ખાતર, એક શબ્દ જોડી દીધો, એવું તો ના જ બને ! વળી કવિએ પ્રારંભથી જ ભાવકનેય સાથે લીધો છે, એટલે સ્મલિત અવાજને, પણ કયા અવાજને ? તો ‘રામાયણના’ ! એને કલ્પો, એમ કવિ આપણને કહે છે. ભાવકની અહીં કસોટીય છે ને મજાય છે. એકદમ જ થંભી જવું પડે છે. વિચારકણ પ્રજ્જવલિત થાય છે. એમાં ચેતના ભળે છે ને ભાવકનો ચેતોવિસ્તાર થાય છે. રામાયણ, જેનાથી આપણું મન અને બુદ્ધિ પરિચિત છે, એના પાત્રો, ઘટનાઓ ને સ્થળ તાદશ થાય છે. એના સ્મલિત અવાજ સંભળાય છે, આમ કલ્પીએ ત્યાં તો એ અવાજ સંભળાવા શરૂ થઈ જ જાય છે.

હવે સાંભળવાની પ્રક્રિયા !

‘સાંભળવા ઉત્સુક બેબાકળી / લયસ્તબ્ધતાને કલ્પો.’

સાંભળવા ઉત્સુક ને વળી પાછી બેબાકળી... જાણે કોઈ સજીવપાત્રની પરિપક્વતા અહીં સાકાર થઈ છે. આ ઉત્સુક કોણ છે ? આપણે એની કલ્પના કરવાની છે – એ છે ‘લયસ્તબ્ધતા’ ! અદ્ભુત શબ્દ છે આ ! અભિન્ન અવાજ, સ્ખલિત અવાજ આપણે કલ્પી લીધો છે ને એ સંભળાતોય રહ્યો છે. એ અવાજનું આવર્તન રોમાંચક લીલા રચે છે ને એક સુંદર લયસ્તબ્ધતા જામે છે. એ લય આપણી ચેતનામાં ઘૂંટાતો જાય છે. ઘૂંટાતો રહે છે.

ફરી કવિ આપણને અવાજની દુનિયામાં લઈ જાય છે. એ અવાજ લય રચે છે. સ્તબ્ધતા ઘડે છે. એ કોલાહલ નથી જન્માવતો. એ રણકતો રહે છે ને લયબદ્ધ થતો રહે છે માટે કવિ કહે છે :

‘રણક્યો છે, કલ્પો.
રણકીને અટક્યો નથી કલ્પો
અટકીને રણકશે,
કલ્પો.’

સુંદરતમ અનુભૂતિના અહીં ત્રણ પડાવો છે. એ ત્રણેયમાં સતત કલ્પના કર્યા કરવાની વાત છે. કવિની સંવેદનાનાં અહીં ત્રણ રૂપો પણ છે. ધૈર્યની કસોટી છે ને એની જ તો મજા છે. અવાજ સાથે તદ્દ્રૂપ થવાનો કવિનો અનુરોધ પણ છે. કવિનો નાટ્યાત્મક સૂર પણ અહીં છે. ‘રણક્યો છે...’ એમ કવિ કહે છે એમાં સચ્ચાઈનો રણકો છે કે અવાજ રણક્યો છે એમ કલ્પો, કલ્પના કરશો કે તરત એની પ્રતીતિ થવાની જ છે. તરત કવિ કહે છે કે રણક્યો છે ને રણકીને એ નથી કંઈ થંભી ગયો, તમે એની કલ્પના કરતાં કરતાં માણતા રહો એને, કેમ કે એ અટક્યો નથી, અટકીને એ તો રણકશેજ, માટે જ એ અટક્યો નથી. એનું ગુંજન અનુગુંજન ચાલુ જ છે.

આટલી માંડીને વાત કર્યા પછી કવિ કહે છે :

‘હા, સંભળાય છે તેમ કલ્પો.
આવે છે અવાજ અંદરથી, કલ્પો.’

‘હા’ એ એકાક્ષરી કાકુ પણ કેટલો બધો અર્થદ્યોતક છે ! કવિનું વિધાયક વલણ એ ‘હા’માં જામ્યું છે. એ અવાજ સંભળાય જ છે એમ સતત કવિ કહે છે ને આમ થાય જ છે, થતું જ રહે છે, એવું કલ્પો એમ કહેતા રહે છે. કાવ્યની અંતિમ પંક્તિ અર્થગંભીર છે : ‘આવે છે અવાજ અંદરથી, કલ્પો.’ જે અવાજ છે એ અંદરથી આવે છે. આ અંદરનો સંદર્ભ આ કાવ્યને નવું જ પરિમાણ આપે છે. અંદરના, મનના એક સંકુલ રામાયણના એ અવાજ છે, એ સંભળાતા રહે છે. એ સાંભળવાની અને એને સમજવાની મજા છે. એટલે જ ‘એમ કલ્પો’ એ પ્રક્રિયામાં સંડોવાનીય જબરી મજા પડે છે.

કાવ્ય લઘુ છે, પરંતુ પરમ આસ્વાદ્ય છે. પ્રારંભથી જ ભાવકની ચેતનાને ચેતનવંતી બનાવી દે છે. સાત વાર ‘કલ્પો’ શબ્દ આવે છે. આ આવર્તન પણ કાવ્યમાં લય તો જન્માવે જ છે સાથે સાથે ભાવકને સતત સાબદો રાખે છે કે તારે તારા અંદરના અવાજને સાંભળવો છે તો આમ કર ! ‘મૂળિયાં’ ‘તળિયાં’ ‘શોધાયન’ ‘કલ્પાયન’ ‘રામાયણ’માં ‘યાં’ ‘યન’નું આવર્તન આ શબ્દોમાં છે. આને કારણે લયાન્વિત પંક્તિ આનંદજન્ય બની રહી છે. ‘રણક્યો’ ‘રણકીને’ ‘અટકીને’ આ શબ્દો પણ કર્ણમંજુલ બન્યા છે ને એના વડે પણ લયસ્તબ્ધતા જન્મી છે જે પ્રસન્ન કરી દે છે.

આખાય કાવ્યમાંથી સંવેદનભીની નાટ્યાત્મકતા જન્મે છે. એ જુદા જુદા કાકુઓય રચે છે, જેમ કે ‘એમ કલ્પો’ ‘કલ્પો’ વારેવારે આવે છે, તો દરેક વેળા જુદા સૂર ને જુદી ભાવસ્થિતિ હોય છે. સરવા કાને એ સાંભળીએ તો જ એને પામી શકીએ ને એમ એની મજા લઈ શકીએ. આ લઘુકાવ્યમાં આમ ભાવક તરીકે તદ્દૂપ થતાં સાચે જ આનંદલયમાં હેયું લય પામ્યું. સલામ લાઈ !

૩૨. વીજરાયેલું ધ્રુવપદ

રમણીક સોમેશ્વર

આપણે પ્રવાસી પારાવારના

આપણે પ્રવાસી પારાવારના

ઠેભાતા પછડાતા

આપણે પ્રવાસી પારાવારના.

અકબંધ કોચલા જેવા

કહોવાયેલા

આપણે પ્રવાસી પારાવારના.

અટકાતા.

બટકાતા

સંઘાતા સમૂહોમાં

પરસ્પરથી સૂંઘાતા

આપણે પ્રવાસી પારાવારના.

ખભા વગરના હાથ વગરના પગ વગરના

પાછળથી ધક્કાતા

અતીતાતા

આપણે પ્રવાસી પારાવારના

ઉચ્ચારાતા - સંભળાવાતા - સંગ્રહાતા

ભૂંસાતા - ભુલાઈ જવાતા - ઉકેલાતા

આપણે પ્રવાસી પારાવારના.

સંતોના - ભદંતોના - હંતોના - મહંતોના

મનોમાં મનોવાતા

પંથાતા

આપણે પ્રવાસી પારાવારના.

આપણે તો દેશ કેવા ગાતા ગાતા દેશાતા

વિદેશાતા

વેશાતા

કાવ્યપુરુષની કિચૂડ કિચૂડ નીકમાં

દિગમ્બરાતા

ભાષાતા

આપણે પ્રવાસી પારાવારના.

૧૭-૬-૧૯૯૮

એક તરફ આ બળબળતા ઉનાળાનો તાપ અને બીજી તરફ વલખાં મારી જીવે જતા માણસનો સંતાપ એ બેની વચ્ચે ભીંસાતો હું બેઠો છું આ કાવ્ય લઈને.

જેમની કવિચેતના અક્ષરમેળ-માત્રામેળ છંદો; મધ્યકાલીન દેશીઓ, લયભરી લોકવાણી કે ગીતોમાં ગુંજતી લયધારાને આત્મસાત્ કરવા હંમેશાં તન્મય રહી છે એવા કવિ લાભશંકર ઠાકરની આ રચના છે. ગીત તો ગાઈને જ વંચાય એવું કહેનારા અને મીઠા હલકથી ગીતોનો ગુંજારવ કરી લેનારા આ કવિ એક સ્થળે પોતાની કેફિયત આપતાં કહે છે :

‘જીવનલય અને શબ્દલય અભિન્ન લાગ્યા છે. તારુણ્યના કોઈ તબક્કે આછો આછો વિરોધ અને ક્રમશઃ ઉત્કટ સંઘર્ષ આરંભાય. આંતરયુદ્ધ જીવનલય અને યુગપદ્ શબ્દલયનું ખેલાય, સર્જકના અંતઃશ્રુતિપટ પર. અછાંદસ-અલ્પછાંદસ કે નર્યા ગદ્યકાવ્યનો આવિષ્કાર ઉક્ત ઘમસાણનો સંકેત છે.’

(‘સોનેરી ચુંબન’ પૃ. ૧૦૦)

હા, તો આપણે અત્યારે જે કાવ્યની વાત કરી રહ્યા છીએ તે પણ કવિના અંતઃશ્રુતિપટ પર ખેલાતા જીવનલય અને શબ્દલયના આંતરયુદ્ધના સંકેતો લઈને આવે છે, એક એક પંક્તિ ખોલતા જઈ રસચર્વણા કરવાનું આ કાવ્ય નથી, પણ પદે પદે પ્રવાસ કરી આપ ઓળખની મથામણ કરવાની આ કવિતા છે.

પહેલી જ પંક્તિ વાંચીએ ત્યાં આપણી સ્મૃતિ આપણને લઈ જાય કવિ શ્રી બાલમુકુન્દ દવેના જાણીતા ગીત તરફ –

“આપણે પ્રવાસી પારાવારના હે... જી”

કવિ લા.ઠા.એ મંદ સ્વરે આ ગીત ગાવાનું આરંભ્યું હશે, પણ ‘હે...જી’ની હલક કંઠ સુધી પહોંચે તે પહેલાં જ અંદરના કોઈ ઘમસાણે કવિને રોકી લીધા હશે અને આરંભાયો હશે આમ એક જુદી દિશાનો પ્રવાસ.

પૂર્વસૂરિઓની લયચેતના પાસે થોભવું અને પછી ફંટાઈ જવું, સજાગ રહીને એ કવિ લાભશંકરની કાવ્યરીતિનો એક વિશેષ છે. મને યાદ આવે છે નરસિંહની આ પંક્તિઓ :

પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છધર
તત્ત્વનું ટૂંપણું તુચ્છ લાગે’

એ ગાતાં ગાતાં કવિ લા.ઠા. કહી ઊઠે છે :

‘પિચ્છધર
ક્યાંથી રે આવે ને પિવડાવે પ્રેમરસ ?
કામધેનુઓ
ભાંભરતી ભાંભરતી ભાષામાં
તારી મારી
બહેરાશોને ચાટે છે.’ (‘આઈ ડોન્ટ નો, સર’)

તો, આપણી બહેરાશોને ચાટતી કામધેનુનો હંભારવ અહીં પણ સંભળાય છે.

‘આપણે પ્રવાસી પારાવારના’...

હમણાં જ જાણે આકાશ હાથવગું થઈ જશે એવી ધૂનમાં આપણે આ પંક્તિ લયબદ્ધ વાંચવા કે ગાવા લાગીએ એટલામાં કવિ સટાફ દઈને ભ્રમનું જાળું તોડી નાખે છે :

‘ઠેભાતા પછડાતા’

અડવડિયું ખાઈ જઈએ છીએ આપણે વાંચતાં વાંચતાં. પ્રારંભે જ લયભંગ દ્વારા મોહભંગ. જીવનના વીખરાવને દર્શાવતું વિખેરાઈ જાય છે આખું ધ્રુવપદ – કવિતાનું.

અહીં કવિતાની જે આકૃતિ રચાય છે તે પણ રસપ્રદ છે. ગીતના મુખડાની જેમ ‘આપણે પ્રવાસી પારાવારના’ એ પંક્તિ પુનરાવર્તિત થતી રહે. અને પછી ખોડંગાતી ક્રિયાઓ દર્શાવતાં વર્તમાન કૃદંતો આવતાં રહે. ધીમે ધીમે કૃદંતોમાં ભરતી આવે અને ધ્રુવપંક્તિ દૂર ઠેલાતી જાય. વળી, અતીતાતા, મનોવાતા, પંથાતા, દેશાતા, વિદેશાતા, જેવા કૃદંત-પ્રયોગો સાથે ભાષાનું પોત પણ પલોટાતું અનુભવાય.

માણસ પ્રવાસી તો ખરો પણ જીવન-પારાવારની આંટીઘૂંટીઓ અપાર. અણખૂટ વાંઝણી ઈચ્છાઓ લઈ ઠેભાં ખાતાં ભટક્યા કરવાનું અને રટતા રહેવાનું :

‘આપણે પ્રવાસી પારાવારના’

એક તરફ લહેરાતો સાગર અને બીજી તરફ આપણે તો –

‘અકબંધ કોચલા જેવા

કહોવાયેલા’

વહે તે વિશુદ્ધ રહે અને સ્થગિત થાય તે ગંધાય. વિરોધાભાસ વચ્ચેનું આ છે વાસ્તવદર્શન. સુષોને વધુ શું કહેવું ! અહીં નર્મદ યાદ આવી જાય :

‘ઝટ ડહોળી નાખો રે મનજળ થંભ થયેલું’

આ થંભી ગયેલું મનજળ, કોહવાટભરી મનુષ્યચેતના એ કવિની ચિંતા છે. જીવનનો લય જ્યાં લપટો પડી જાય ત્યાં કવિતાનો લય કઈ રીતે સ્થિર થઈ શકે ? આમ જીવન અને કવિતાના તૂટતા લયના સંદર્ભો આ કાવ્યમાં જોવા જેવા છે.

લાઠા. કહે છે કે, “માણસનું જીવન અતિ કરુણ અને અતિ હાસ્યજનક છે.” અપાર જિજ્ઞાસા અને જાણવા-પામવાની અપરિમેય ઇચ્છા હોવા છતાં માણસ નથી પામી શકતો પોતાને કે નથી પામી શકતો પોતાના વ્યાપ્ત સંદર્ભોને. આ કરુણ વિસંગતિ એની નિયતિ છે. માનવસમુદાયો રચાય છે, પણ કેવા ?

‘અટકાતા / બટકાતા / સંઘાતા સમૂહોમાં / પરસ્પરથી સૂઘાતા’

બધું જ કૃતક. માપી માપીને, ફૂંકી ફૂંકીને, સૂંઘી સૂંઘીને રચાતા લટકણા માનવસંબંધો.

અનંતને આરે નાંગરવા ખાબકવાનું છે પારાવારમાં, પણ વિવશતા જુઓ, આ પ્રવાસીઓ તો છે -

‘ખભા વગરના હાથ વગરના પગ વગરના

પાછળથી ધક્કાતા

અતીતાતા’

આ વાંચતાં વાંચતાં કવિના દીર્ઘકાવ્ય ‘માણસની વાત’ની થોડી પંક્તિઓ યાદ આવી જાય છે. કહું :

‘...હવે હું જાણી ગયો છું

કે મારે

હાથ હોવા છતાં હાથ નથી

પગ હોવા છતાં પગ નથી

વાચા હોવા છતાં વાચા નથી.’

આધારો છે પણ કામના નથી. આમ હાથ-પગ-ખભા વગરનો માણસ ધક્કેલાતો, હડસેલાતો અવશ આગળ વધતો જાય છે - (પ્રવાસની આ કેવી પ્રતારણા !) અને ઓગળતો જાય છે પાછળ અતીતમાં. અને પછી -

‘ઉચ્ચારાતા – સંભળાવાતા – સંગ્રહાવાતા

ભૂંસાતા – ભુલાઈ જવાતા – ઉકેલાતા’

(ધમણના લયમાં ઢાંફી જવાય આટલું વાંચતાં) – આમ અટવાતા અને ઉખાણાંની જેમ ઉકેલાતા માણસો – ગૂંગળાતું ને ગૂંચવાતું માનવ-સંવેદન આપણી સામે પ્રત્યક્ષ થતું રહે છે.

કવિના સ્વનલોકમાં તો છે અખંડ મનુષ્ય. આખે આખો સુવાંગ માણસ. માણસનું મન એ કવિને મન તો છે વૈશ્વિક મન. એક નિબંધમાં તેઓ આગવી અદામાં કહે છે :

‘...મહાત્મા લાઠાઠાજી કહે છે : મનને વાંચો. રસપૂર્વક, લગનથી વાંચો. આમ વાંચવાથી તેનું શોધન થશે.’ (‘મૂઝારો...’ પૃ. ૧૨૮)

તો, મન અને મનધારી મનુષ્યના શોધનની આ કવિતા છે. અહીં ‘મનોવાતા’ શબ્દ મુકાયો છે અને તે દ્વારા આપઓળખ ગુમાવી ખંડિત થતા જતા મન અને મનુષ્યની વાત કહેવાઈ છે.

‘સંતોના – ભદંતોના – હંતોના – મહંતોના

મનમાં મનોવાતા / પંથાતા’

કેવી કેવી ચુસ્ત જીવનરોધક દીવાલો આમ રચાતી રહે છે અને એમાં વહેંચાતો અને વહેરાતો રહે છે માણસ ! આમ પંથાતો અને પોતાના ખરા પંથથી ભટકી જતો માણસ અહીં દર્શાવાયો છે.

ફરી કવિ બાલમુકુન્દને યાદ કરી આપણા કવિ કહે છે :

‘આપણે તો દેશ કેવા ગાતા ગાતા દેશાતા...’

કેવો મોટો વિરોધાભાસ ! વર્તમાન સંદર્ભોમાં એ આપણી સામે વધુ ને વધુ ઘટ્ટ થતો જાય છે. દેશના અને તેથી વિદેશના, વેશના અને ગણવેશના અનેકવિધ બદ્ધ સીમાડાઓમાં માણસ વધુ ને વધુ અટવાતો જાય છે. પણ, કવિતા એટલે તો સીમોલ્લંઘન.

જુઓ, આવું વિપન્ન વાસ્તવદર્શન કરાવતાં કરાવતાં કવિ આપણને લઈ જાય છે એક એવા પ્રદેશમાં જ્યાં સંપ્રદાય – સંસ્કૃતિ – દેશ-વેશના બધા જ કૃતક વાઘા ઉતારી નિર્વચન થઈ શકાય – પરિશુદ્ધ થઈ શકાય.

‘કાવ્યપુરુષની કિચૂડ કિચૂડ નીકમાં

દિગમ્બરાતા

ભાષાતા

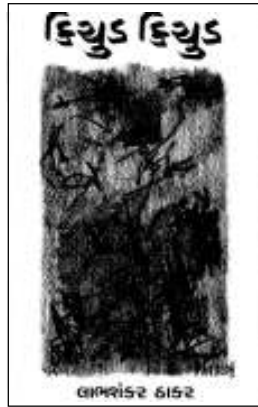
આપણે પ્રવાસી પારાવારના’

આભાસી વસ્ત્રોનું સરી જવું, નિર્વસન થવું એટલે નવો જન્મ પામવો. દિશાઓના અંબર ઓઢી દશે દિશામાં વિસ્તરવાની, નવી ભાષા દ્વારા નવોન્મેષની આ છે અનોખી કવિતા.

‘કાવ્યપુરુષ’ની વાત લાઠાઠાની કવિતામાં જુદી જુદી રીતે આવતી રહે છે. કાવ્યપુરુષ –

કવિ - સરસ્વતીનો પુત્ર. આલંકારિકોએ કાવ્યપુરુષને 'સાલંકાર ધન્ય' કહ્યો છે. કવચ-કુંડળ સાથે જન્મેલા કર્ણની જેમ કાવ્યપુરુષ પણ અલંકારોની સાથે જ જન્મ્યો છે. એટલે કે અને કોઈ બાહ્ય અલંકારોથી વિભૂષિત થવાની જરૂર નથી. કાવ્યપુરુષનું હોવું એ જ એની અલંકૃતિ. વળી, કાવ્યપુરુષની ઉત્પત્તિ સંદર્ભે રાજશેખરે એવું કહ્યું છે કે બ્રહ્માના વરદાનથી સરસ્વતીએ કાવ્યપુરુષને જન્મ આપ્યો અને એણે જન્મતાની સાથે જ મા સરસ્વતીના ચરણોમાં વંદન કરીને છંદોબદ્ધ વાણીમાં કહ્યું : “હે માતા, આ સમગ્ર વાઙ્મય વિશ્વ જેના દ્વારા અર્થના વિવિધ રૂપો ધારણ કરે છે તે હું કાવ્યપુરુષ તારા ચરણોમાં વંદન કરું છું.” તો, આમ જે નિરર્થક જીવનને પણ નવા નવા અર્થો આપે છે તે કાવ્યપુરુષ છે.

કાટ અને કોહવાટના રુગણ ક્રિચૂડાટોને વળોટી, કાવ્યપુરુષની ખળખળ વહેતી ક્રિચૂડ ક્રિચૂડ નીકમાં લઈ જઈને અવશ્યુદ્ધ મનુષ્યચેતનાને કવિતા દ્વારા અસીમમાં પુનઃસ્થાપિત કરતી આ કવિતા ખોવાયેલા ધ્રુવપદનું અનુસંધાન રચતી કવિતા છે.

उउ. 'सिसिइसनी सगी' :

'दरजश' कविता

परेश नायक

बटकइली भाषाना धागाथी

बटकइली भाषाना धागाथी सीवती कोट रे
छे शियाणो.
निर्वसन, वसन आशानुं पकडी
अेकाअ आंभथी
दरजश कविता
सीवती कोट रे, छे शियाणो.
नथी मापपट्टी के कातर,
कानामातरना रइकारे, कान सखारे
गइगइती,
वगर अइलीनी सोय वईने कोडभरी उत्सुक
सीवती कोट रे, छे शियाणो.
सीवतां सीवतां धागो बटकी जाय
परोवतां रे गांठ वगरनो धागो सरकी जाय
शतकोनां शतको उींतेनां
सोयना काइामांथी
सरक सरकी जाय रे.
व्वाइाथी बेठी बेठी, काइाने शोधी
भमभावी धागो भोंभां
धीरज भंतथी परोववा तत्पर
दरजश कविता

સફળ યત્નથી સ્મિતભરી, સીવતી કોટ રે
 છે શિયાળો.
 કંપિત અંગ-આંગળાં
 લયમાં
 સંકોરી કાવ્યભાન
 ખંતીલી તંતીલી
 વેદના વારાથી
 દરજણ કવિતા
 સીવતી કોટ રે, છે શિયાળો.

(‘કવિતા’માંથી, ખંડ : ૭૯)

કવિતા નામે એક દરજણ છે. પંડે નિર્વસ છે. વેદકાળથી એ એક કોટ સીવી રહી છે. નિર્વસ હોય તેને ઓઢાડી શકાય એ માટે.

પણ આજ લગી આ કોટની સિલાઈ પૂરી થવા પામી નથી. શિયાળો આવી પહોંચ્યો છે !

ટાઢના આ દિવસોમાં કોટ સીવવાનું કામ વિશેષ કપરું બન્યું છે. પણ કોટ સીવવો જરૂરી છે. કોટ સીવવા માટે દરજણ પાસે ફક્ત આશાનું વસ્ત્ર છે. એકાગ્ર નજરે દરજણ કવિતા કોટ સીવ્યે જાય છે. ભલે શિયાળો છે !

દરજણ પાસે માપપટ્ટી નથી. કાતરેય નથી. એ તો અક્ષરોને વળગેલા કાનામાતરનો રણકાર સરવા કાને સાંભળતી જાય છે ને ગણગણતી જાય છે. કોટ સીવવાનો છે ! શિયાળો છે તો છે !

દરજણ પાસે જે સોય છે તે પણ અણી વગરની છે. પણ દરજણના અંતરમાં કોટ સીવવાના એવા તો ભારે કોડ છે ! તે એ તો વગર અણીની સોય લઈને પણ ઉત્સુકતાભેર કોટ સીવ્યે જાય છે. શિયાળો હોય તો હોય !

કવિતા પાસે કોટ સીવવાનો જે દોરો છે તે પણ બટકણી ભાષાનો છે. એટલે સીવતાં સીવતાં વારે વારે એ ધાગો બટકી જાય છે. ધાગાને છેવાડે ગાંઠ પણ નથી. તે સોયના કાણામાં ધાગો પરોવવા જતાં એ સરકી જાય છે.

ને જેવો ધાગો સરકી જાય છે કે લાગ જોઈને સોયના કાણામાંથી સેંકડો ઊંટો પણ સરકી જાય છે. સરકી જ જાય ને !

તોય દરજણ કવિતા કોટ સીવવાનું મૂકી દેતી નથી. દિવસો લગી ધીરજપૂર્વક બેસી એ સોયના કાણાને શોધી, ધાગો મોંમાં બરોબર મમળાવી, વગર અણીની સોયમાં એ દોરાને પરોવવા તત્પર બને છે. ને ધાગો પરોવાય છે !

સોયના કાણામાં પોતે ધાગો પરોવી શકી છે એ જ કંઈ નાની સિદ્ધિ છે ? એટલે કવિતા દરજણ તો પોતાના આ સફળ પ્રયાસથી હરખાઈને પુનઃ કોટ સીવવા લાગે છે. ભલે ને હોય શિયાળો !

ઠેઠ વેદકાળથી આ દરજણ આમ કોટ સીવવા મથી રહી છે તે હવે તો એનાં અંગો ને આંગળા કંપી રહ્યા છે. ને તોય એ તો પોતાના કાવ્યભાનને લયમાં સંકોરી આજેય ખંતતંતથી કોટ સીવી રહી છે. શિયાળો ભલે છે !

લાભશંકરની કવિતાનો આસ્વાદ કરવા બેસવું એ નાગી તલવાર હસ્તગત કરવા જેવું કામ છે. મૂઠથી ઝાલશો તો એ વધ કરવા તત્પર થશે, ને ધાર ઉપર મૂઠ ભીડશો તો લોહીલુહાણ કરશે.

આ રચનાને લાભશંકરની એક ધારદાર પ્રતિનિધિ રચના તરીકે ઓળખાવી શકાય.

દરજણ કવિતાના સિસિફસવત્ પાત્રની આસપાસ ઘૂંટાતું આ ચિત્રાત્મક કાવ્ય લાભશંકરના કાવ્યવિશ્વનું પ્રવેશદ્વાર પણ છે.

કાવ્યનાયિકા એક નિર્વસન દરજણ છે. એ કામૂના સિસિફસના કુળની છે.

સિસિફસ પાસે પોતાના વિચારને વળગી રહેવા વિશે પ્રખર જિદ્દ હતી. નિશ્ચયબળ હતું. એમ, આ દરજણ કવિતા પાસે આશાનું વસન છે. જે એને કોટ સીવવાના કામથી કદાપિ વિચલિત થવા દેનાર નથી.

સિસિફસે દેવોને નારાજ કર્યા હતા. એમની સત્તાને લલકારી હતી. મૃત્યુને એણે પોતાના તાબામાં કેદ કર્યું હતું.

લાભશંકરની દરજણ, કવિતા ઉપરાંતના તમામ માનવીય પ્રપંચોને લલકારે છે. દેવોને નહીં, એ મનુષ્યમાત્રને પડકારે છે. ને એટલે જ ભરશિયાળો 'નિર્વસન, વસન આશાનું પકડી, એકાગ્ર આંખથી... સીવતી કોટ રે.'

હોમરના સિસિફસને કામૂ એબ્સર્ડ હીરો તરીકે જુએ છે. દેવોએ એને સજા ફરમાવી હતી. મસમોટા પથ્થરના ગોળાને પહાડની ટોચ સુધી ધકેલતા લઈ જવાની. પૂર્ણ પુરુષાર્થ અને અમાપ બળ સીંચીને સિસિફસ પથ્થરના ગોળાને પહાડની ટોચ પર પહોંચાડે છે.

જેવો સિસિફસ પોતાના આ કામમાં સફળ થાય છે કે તરત દેવો પેલા પથ્થરને ફરી તળેટીમાં વળતો ગબડાવી આપે છે. હવે સિસિફસે ફરી એક વાર તળેટીમાં ઊતરી એ પથ્થરના ગોળાને ફરી ઉપર ચડાવવાનો છે. સિસિફસ પુનઃ તળેટી ભણી ઉતરાણ આદરે છે.

કામૂને સિસિફસની આ ઉતરાણની ઘડી સાથે નિસ્ખત છે.

કામૂ લખે છે, 'It is during that return, that pause, that Sisyphus interests me... that is the hour of consciousness. At each of those moments when he leaves the heights and gradually sinks towards the lairs of the gods, he is superior to his fate. He is stronger than his rock.'

જેમ આ નિશ્ચયની પળે સિસિફસ પેલા પથ્થરના ગોળા ઉપર વિજય મેળવી લે છે, એમ લાભશંકરની દરજણ કવિતા શિયાળા ઉપર જ નહીં, ભાષાની બટકણી સોય પર, ગાંઠ વિનાના ધાગા પર, ખુદના કંપિત અંગઆંગળા પર, પ્રત્યેક વાર વધુ ને વધુ નક્કર વિજય મેળવતી રહે છે.

લાભશંકરની દરજણમાં આપણને રસ પડે છે પુનઃ પુનઃ એક જ ક્રિયાને પૂર્વવત્ ઊંશભરે હાથ પર લેવા માટેના એના 'એબ્સર્ડ' કમિટમેન્ટને કારણે.

લાભશંકરની કવિતાનું નેરેટિવ પ્રતીકાત્મક છે. તો કાવ્યનાયિકાનું ઠેઠ માનવીય ચરિત્ર નરી વાસ્તવવાદી વિગતોને સાંકળીને ચીતરાયું છે. આ પ્રકારનો રચનારીતિનો આંતરિક વિરોધ એ કવિ લાભશંકરની આગવી વિશેષતા છે.

અહીં વિરોધને આપણે contrastના અર્થમાં ચર્ચી રહ્યા છીએ.

એમની અન્ય પ્રસિદ્ધ રચનામાં 'ડોલ શબ્દની કાણી રે' કહેવા સાથે તરત એ ઉમેરે છે, 'ઊંડાં કૂવાનાં પાણી રે.'

આ કાવ્યના પ્રતીકાત્મક નેરેટિવને ઉકેલતા પહેલાં આપણે કવિ લાભશંકરની ભાષાની ચાલથી પરિચિત હોઈએ એ જરૂરી છે.

જેમ સિસિફસે આ ઉતરચઢ અનંતકાળ લગી કરવાની છે, તેમ આ દરજણ કવિતાએ પણ વારંવાર સોયના કાણામાં દોરો પરોવવા મથવાનું છે. પ્રત્યેક વાર દોરો સોયમાંથી સરી જવાનો છે. ને લાગ જોઈને સેંકડો ઊંટો એની સોયના નાકાની આરપાર સરકી જવાના છે.

પ્રત્યેક નિષ્ફળતા બાદ આ દરજણ કવિતા પુનઃ 'કાણાને શોધી, મમળાવી ધાગો મોંમાં ધીરજ ખંતથી પરોવવા' તત્પર થવાની છે. આખું અંગ ને હાથનાં આંગળાં કંપી રહ્યા હશે તોપણ એ પુનઃ પુનઃ 'લયમાં સંકોરી કાવ્યભાન ખંતીલી તંતીલી' કોટ સીવતી રહેવાની છે.

લાભશંકરનું કમિટમેન્ટ અસ્તિત્વ સાથે છે. માટે જેવી છે તેવી ભાષાને જ આધારે એ ભાષાની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરવા લગાતાર મથતા રહ્યા છે. ને એમ કવિતા સિદ્ધ કરતા રહ્યા છે.

એમને મન કવિતા આથી વિશેષ કશું કરી શકતી નથી. પણ, આથી વિશેષ કરવાપણું આ જીવનમાં બીજું છે પણ નહીં એ અર્થ પણ લાભશંકરને અભિપ્રેત છે. કવિ લાભશંકરનું આ નિખાલસ કમિટમેન્ટ જ એમની કવિતાને સ્થળકાળની પેલે પાર ટકાવે છે. ટકાવશે.

કવિના જવાથી ગુજરાતી સાહિત્યનો શિયાળો વધુ ટાઢો બન્યો છે. તોય, આકરી ટાઢના આ દિવસોમાં કવિતા નામની દરજણને કોટ સીવવા માટે આશા નામનું જે વસન જોઈશે એ લાભશંકરની કાવ્યબાનીમાંથી સતત સાંપડવાનું છે એ વાતની હૂંફ છે !

૩૪. ઊંઘની વિમાસણ : મહેતાથી ઠાકર સુધી...

સમીર ભટ્ટ

ઊંઘી ગયા છે ટેવભર્યા રે ઊંઘણશી

ઊંઘી ગયા છે ટેવભર્યા રે ઊંઘણશી
ભાષામાં ઊંઘ્યા છે લઈને આશાઓ મધમીઠી રે, ઊંઘણશી.

તડકામાં સોનેરી રસ્તે ચહલપહલ ઘનઘેરી ઊંચકી
ઉપર નીચે આગળ પાછળ સડસડાટમાં
તનમાં મનમાં અવળ સવળ અંધારા વનમાં
દોડે છે હણહણતી લઈને ઈચ્છાઓ અણદીઠી રે, ઊંઘણશી.

વાતચીત કરતા પડછાયા
સાવ સમીપની નિત્ય પરિચિત શૈશવની અંધારસુંવાળી
સ્પર્શગલી વાંકીચૂકીમાં
બચ બચ બચ તત્પરતા અડતાં, સ્પર્શ ઊઘડતાં
અપારદર્શક એકાંતોમાં
ચસ ચસ ચૂસતા તગ તગ રંગ મજીઠી રે, ઊંઘણશી.

સદીઓના ઓળાઓ અમૃત
રેબઝેબ ભીડોમાં સંકુલ અર્થછાંચડે ઇતિહાસોના, ઉભડક બેસી
ક્લોઝઅપમાં ચોળે છે,
અર્ધનગ્ન ભાષાના અંગે — શ્વેત શ્યામમાં —
તડકાતી પીત પીઠી રે, ઊંઘણશી.

ઊંઘી ગયા છે ટેવભર્યા રે ઊંઘણશી
ભાષામાં ઊંઘ્યા છે લઈને આશાઓ મધમીઠી રે, ઊંઘણશી.

(૧)

૧ પમી સદીમાં મહેતાજીએ લખ્યું : ‘જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં.’ અને આખો સમાજ લમણે હાથ દઈને બેસી ગયો કે આ મહેતાજી કેવા ? જેને જાગ્યા પછી ન દેખાય અને ઊંઘે ત્યારે અટપટા ભોગ ભાસ્યા કરે ! ‘અરે મહેતાજી તમે તે વળી કેવા ?’ પણ મહેતાજીને ‘ઊંઘ’ અને ‘જાગૃતિ’ કંઈક જુદા જ અર્થમાં અભિપ્રેત હતી. એટલે મહેતાજીએ કહ્યું : ‘અમે એવા રે વળી એવા’ – પૂરો આધુનિક – નફકરો – એ સમયને સહન ન થાય તેવો નખશિખ તેજસ્વી મિજાજ...

(૨)

૫૦૦ વરસ પછી ઠાકર લખે છે : ‘ઊંઘી ગયા છે ટેવ ભર્યાં રે ઊંઘણશી’ – અહીં પણ વાત ઊંઘની જ છે. ‘અટપટા ભોગ’વાળી ઊંઘની. પણ પહેલી પંક્તિમાં તો સમાજને વાંધો ન હોય. ઊંઘવાની ટેવ હોય... ઘણાંને... મોટાભાગનાને... એટલે પંક્તિ સાંભળી ઝબકી જઈને એ સુખેથી માથા ડોલાવે ને ફરી પાછા ઝોલે ચડી જાય... ‘ભૈ, બઉ સારુ’ – બોલતાં બોલતાં. પણ ઠાકર કે આટલેથી અટકે નહીં. એટલે બાબડજંતર શરૂ. માને જ નહીં ને આ અસ્સલ ૧ પમી સદીના મહેતા જેવા મિજાજના ઠાકર... નર-સિંહની જેમ એ ડણકે... ‘ભાષામાં ઊંઘ્યા છે લઈને આશાઓ મધમીઠી રે...’ આખો સમાજ ચોકે. આ ઊંઘ વળી કેવી ? છતરી પલંગ-વાળી તો નંઈ જ લાગતી હેં ને યોગેસ ભૈ ??? આ ઊંઘ તો ભાષામાં. ‘બબડતા બોર વેચતા શહેર આખાની ભાષામાં. અહીં સવાલો ઊઠવા માંડે. પેલા મહેતાની ઊંઘ તો અંગત પ્રતીતિવાળી. જેવી બિનંગત બને કે દરેક ભાવક – ‘પોતાને પણ આવું ક્યારેક ક્યારેક થાય છે’ – એમ વિચારીને સંમત થઈ જાય. પણ ઠાકરની આ ‘ઊંઘ’વાળી વાત જુદી જ... તદ્દન બિનંગત. મોઢું કટાણું થઈ જાય તેવા કડવા ઔષધ સમી. આખા સમાજની ચિકિત્સા કરનારી. એટલે સવાલો ઊઠવા માંડે. ઊંઘણશી કોણ ? ભાષામાં ઊંઘવાનું ? અને આ ટેવ વળી ક્યારથી પડી ? આ બધું છે શું ???

(૩)

જાત અને જગતની – ચીરી નાખે તેવી નિર્મમ તપાસ એ ઠાકરની જૂની ‘ટેવ’ છે. અહીં ‘ઊંઘણશી’, ‘ટેવ’ અને ‘ભાષામાં ઊંઘવું’ – આ ત્રણેય બાબત જરા જુદી રીતે જોવી પડે. અહીં પહેલો સવાલ કે ઊંઘણશી કોણ ? ઠાકર બે દિશામાં તીર છોડે છે. એક તો ટોળાં અવાજ અને ઘોંઘાટથી સંપૂર્ણ એવી માનવચેતના – માનવજાત... અને બીજા પલાયનવાદી કવિજન... આવા ઊંઘણશી ભાષાની છલના આદરે છે. ભાષામાં ઊંઘી જવાની ટેવ છે. એક આખો સમૂહ ઘેનમાં સરી પડ્યો છે.

મોં ભાંગીનાખે તેવી મધમીઠી આશાઓ સાથેની, જાતને છેતરતી છેતરતી અને પાછી એને જ પોતાની સાચી ઓળખ માનતી માનવચેતનાની દુખતી રગ પર ઠાકર હાથ મૂકે છે.

સાચી ઓળખ ક્યાં ? અપાર કુતૂહલ છે ઠાકરને કે ‘તળિયે’ શું હશે ? એક તરફ ઊંડાં જળ છે અને બીજી તરફ કાણી ડોલ જેવી ભાષા લઈને તેને ઉલેચવા મથતો કવિ... ઉપરથી વિશેષણો ઓઢીને સૂઈ ગયેલા શબ્દનું છટકિયાળપણું... માનવચેતના અને ભાષા બંનેની ન પકડાતી ઓળખ છતી કરવાની, એની ચેતનાના અંધારા પાણીને ઉલેચવાની મથામણ ઠાકર કોરા કાગળમાં બૂમ પાડીને બહુ પહેલેથી માંડી બેઠા છે. વળી બીજી તરફ માનવ અને ભાષાનું સાચું ‘ઋત’ તાગવામાં ઊણા ઊતરતાં અને મોટેભાગે અવરોધરૂપ બનતા રંગદર્શી વલણોને પણ તેઓ ૧૭મી સદીવાળા અખાજના કાફલાના મુસાફર બની ચાબખા મારતા રહ્યા છે. આ બધી મથામણોથી તેમનું જ પોતીકું દર્શન ઘડાયું છે તે આ ધ્રુવપંક્તિમાં પ્રગટે છે.

(૪)

પંડિતો એવું પણ કહી ગયા છે કે ઘણી કવિતાની પ્રારંભની પંક્તિ જ એનું ચાલકબળ હોય. પછી તો એને અનુમોદન આપતી પંક્તિઓ સર્જક પોતાના વિતથી સર્જે. અહીં પણ એમ જ થાય છે. ટટ્ટાર, ભલે ધારદાર હોય, સહેવાય નહીં તેવું હોય કે પછી ગમે તેવું હોય – માનવસમાજનું – સંસ્કૃતિના સાચા અસ્તિત્વની ઝંખના સેવવાને બદલે ભાષામાં પ્રપંચ આદર્યા જ કર્યા છે, પાછા મધમીઠી આશાઓ લઈને બેઠાં છે. સંપ્રજ્ઞ આધુનિક કવિનું આ ‘દર્શન’ છે. ભાવકને ઠાકરનાં આ કટાક્ષની ઝાંચ સ્પર્શે ત્યારે પોતાના જ દૂઝતા ઘાવ ચાટતા જીભ પર જે ત્રમત્રમાટ થાય તેવું કશુંક અહીં અનુભવાય છે. ઊંઘના માર્ગે આદરેલી છલના, unbearable lightness of being – અસ્તિત્વની આ અસહ્ય એવી હળવાશમાં રાચતી કવિચેતના – સમાજચેતના તરફ ઠાકરે લયની હળવાશથી ચાબખો માર્યો છે. ધ્રુવપંક્તિમાં અને પછી આખી કવિતામાં આવતો ‘રે’ પૂરક કાંઈ લય સંધાન કરતો લહેકો નથી. કવિઓ અને સમાજ બંનેની ખીલ્લી ઉડાડતા ઠાકરનું શબ્દચિત્ર છે.

(૫)

ધ્રુવપંક્તિ પછીનાં ત્રણ દશ્યો ઊંઘનો વિસ્તાર છે. દ્રષ્ટા બનીને ઠાકર એ વિસ્તાર નિરૂપે છે. દરેક દશ્યની અંતિમ પંક્તિ તારણ આપે છે. ત્રણેય દશ્યોના છેલ્લા ચરણને જોઈએ –

૧. ‘દોડે છે હણહણતી લઈને ઇચ્છાઓ અણદીઠી રે...’

૨. ચસચસ ચૂસતા રંગ મજીઠી રે...

૩. તડકાતી પીત પીઠી રે...

આ ત્રણેય દશ્યો અને અંતિમ ચરણમાં તેનું તારણ ભાષાનાં પુંસક, ઓજસ ભર્યા અને રવાનુકારી અનુભવ વડે ઊંઘના વિસ્તારને પ્રત્યક્ષ કરે છે.

(૬)

આખું કાવ્ય ચાર ક્રિયાપદ પર ઊભું છે. ‘ઊંઘે છે’, ‘દોડે છે’, ‘ચૂસે છે’ અને ‘ચોળે

છે.’ આ ક્રિયાપદના માર્ગે કાવ્યમાં પ્રવેશી શકાય. ઊંઘણશી દોડે છે હણહણતી ઇચ્છાઓ લઈને. તીવ્ર ગતિશીલ ચિત્ર અહીં મુકાય છે. ચોતરફ ઇચ્છાઓનો – ન દેખાતી, માત્ર અનુભવાતી ઇચ્છાઓનો – કશુંક પામવાનો હણહણાટ તગતગતા તડકાથી લઈને અવળસવળ અંધારિયા તનમનના વન સુધી ફરી વળ્યો છે. ઘનઘેરી ‘ચહલપહલ’થી લઈને છેક આદિમ વૃત્તિઓ સુધી વિસ્તરતી ઇચ્છા-દોટ દૃશ્યશ્રાવ્ય કલ્પનો દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણે હજી તો તડકાના સોનેરી રંગે અંજાઈએ ત્યાં તો અવળસવળ અમળાતું અંધારું વન અનુભવાય અને પાર્શ્વભૂમાં અશ્વનો – તેજ તરાર તોખારનો હણહણાટ તો પાર્શ્વભૂમાં સંભળાતો જ હોય... આ સેળભેળ થયેલી આમતેમ ફેંકાતી – આથડચા કરતી આખી માનવજાત એની સંસ્કૃતિ, છલના અને સાથોસાથ કવિચેતના... અને છેલ્લે ઠાકરની આગવી ઠેક – ‘રે ઊંઘણશી !!!’

બીજો અંતરો ‘ચૂસે છે’ – ક્રિયાપદવાળો... આધુનિકતાનો શરીરી સ્પર્શ – ‘ચૂસે છે’ અને ‘ચોળે છે’ ક્રિયાપદોમાં અનુભવાય... તીવ્ર આધુનિક બોધ આરંભે જ થાય. ‘વાતચીત કરતા પડછાયા.’ મૂળ આકારો ક્યાં ? ચહેરા – ઓળખ ગુમાવી બેસેલું જગત... એની પલાયનવૃત્તિ ચૂસ્યા કરે શૈશવની સ્પર્શગલીને. ભૂતકાળને ધાવતાં – સંતોષમાની જીવ્યે જતાં ઊંઘણશીઓ પહેલા અંતરામાં વર્તમાનનું બેલગામ ગતિશીલ હણહણતું ચિત્ર અને બીજામાં ભૂતકાળમાં સરી સરી પોતપોતાના શૈશવને ‘બચબચબચ’ ચૂસતાં પ્રલાયનવૃત્તિ ધરાવે છે. જે પારદર્શક નથી, જેને રંગદર્શી બનાવી રજૂ કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. અહીં ભૂતકાળમાં રાચ્યા કરતાં, બચકારા કરતા કવિ જીવો પર પણ ઠાકર ‘છટ્’ કહીને તાતું તીર છોડે છે.

ત્રીજામાં વિસ્તાર છે. આરંભે પુછાયેલો ‘ત્રીજો પ્રશ્ન’ આ ટેવ વળી ક્યારથી પડી છે ? નો જવાબ. ઠાકર અહીં સ્પષ્ટ રીતે ત્રાટકે છે.

‘સદીઓના ઓળાઓ અમૃત રેબઝેબ’ ઓળખ ગુમાવી બેઠેલી આ કહેવાતી સંસ્કૃતિ યાંત્રિક, અર્થહીન, પરિણામ સુધી ન પહોંચી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું એક સુરીલું ગાન આદરી બેઠી છે. ઇતિહાસનું શરણ લઈ પોતાની સંકુલતા પામવા ઇચ્છે છે... સદીઓને ‘કલોઝ-અપ’માં લાવી ચોળે છે. અધબુલ્લો બીભત્સ એવો ભાષાચાર આદરે છે... અધકચરી, ઉપરછલ્લી, રંગદર્શી, મોં ભાંગી નાખે તેવી ગળચટ્ટી અભિવ્યક્તિ ક્યારેય પૂર્ણતા પ્રગટાવી શકતી નથી. કારણ કે ‘ઉભડક’ ચોળે છે.. સંકુલતાને પામ્યા વિના... સંકુલ ઓળખને નિરાંતે નહીં પણ ઉભડક રીતે ભાષામાં ‘ચોળ્યાં’ કરતી કવિઓની જગત અને સંસ્કૃતિની વંચના કર્યાં કરતી... વેનમાં રહી સારા ચિત્તને ક્યારેય ન પામી શકેલી માનવજાત... અર્થહીનતાને જન્મ આપે છે. અધબૂલી ભાષામાં ન પકડાતા અસ્તિત્વને, પોતે બરોબર સમજી-ઉતારી શકી છે. એવી છલનાની ઊંઘ આદરનારા આખી વાત અર્થહીન બનાવી દે છે. શ્વેત-શ્યામમાં ‘તડકાતી પીત પીઠી’ – આંજી નાખે તેવો રંગ ઢોળી નાખે છે...

Black humour (કાળું હાસ્ય) આધુનિક સર્જકનું સબળ હથિયાર છે. એ હથિયારનો સમુચિત ઉપયોગ થાય ત્યારે પરિણામ પણ ધારદાર આવે. ઠાકર આ કવિતામાં તો એનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શક્યા છે. વળી ઊંઘ અને એ ઊંઘની જુદી વ્યંજકતા... અહીં ‘જાગૃતિ’ જ ઊંઘ છે. રંગદર્શી-પાણીપોચી-ઘેનભરી શબ્દછલના કર્યા કરતા કવિજનો પરનો સોંસરો ઊતરી જાય તેવો કટાક્ષ કાવ્યનું એક સંરચન છે તો બીજું સંરચન આ સાંસ્કૃતિક છલનાનું છે. ઊંઘ અને ક્રિયાશીલ જાગ્રત વિશ્વ એકમેકમાં ભળે છે... બે વિરોધી બાબતોની સેળભેળ કાવ્યમાં એક તણાવ, આંતરવિરોધ રચે છે... ગતિશીલ દશ્યશ્રાવ્ય કલ્પનો તો અત્યંત જાગ્રત ક્રિયાશીલ જગત નિરૂપે છે પણ અંતે આવતી ઠેક – રે ઊંઘણશી. આખી વાતને પૂરેપૂરી પલટાવી દે છે. વળી ધ્રુવપંક્તિના ઉત્તરાર્ધ વ્યંજકતા છે તે અહીં ઉફરાં-તેજતરાર – મહેતાની જેમ જ આખા સમાજને ચોંકાવી દેતા, તેની દુઃખતી નસ દબાવતા નખશિખ આધુનિક સર્જક ઠાકરને છાજે તેવી કાવ્યાત્મક છે. અહીં એમ કહેવાનો આશય નથી કે આ રચના કવિની સર્વોત્કૃષ્ટ રચના છે પરંતુ વર્ષોથી તેમની આ સંસ્કૃતિ, સમાજ, ભાષા અને રંગદર્શી કવિજનો તરફની જે તીવ્ર શંકા છે, પોતીકું દર્શન છે તેની કાવ્યાત્મક પ્રતીતિ કરાવતી એક આસ્વાદ્ય રચના છે.

૩૫. ટેવ : જીવનના
એકધારાપણાનું કાવ્ય

કિશોર વ્યાસ

ટેવ જગડાવે બબડાવે ઝઘડાવે

ટેવ

જગડાવે

બબડાવે

ઝઘડાવે

ચલાવડાવે

હાથ બે હલાવડાવે

ચલો જીતવા જંગ ગાઈ બ્યૂગલ વગડાવે.

ટેવ

નવડાવે

ખવડાવે

ભાવભર્યા પિરસાવી ભોજન ભરચક ભરચક ભવડાવે.

શબ્દભાવના ચૂંઈંગ ગમને ચગળી ચગળી લયબદ્ધ લવનમાં ચવડાવે.

ટેવ

સાદૃશ્યમૂલકનાં સમાધાનમાં સુવડાવે

લયોધરોના થડકારાથી ધરપત ધરપત ધવડાવે

અર્થાશયમાં અકલ સકલને મવડાવે

સ્મૃતિઓમાં સ્થલકાલ સકલને વવડાવે

શ્રુતિ-શકલને લલિત લુબ્ધમાં અચકો લચકો ગવડાવે.

ટેવ

ગપટાવે

લપટાવે

ભજન ધોળ પદ ગીત ગઝલના ભાવશીકરને ઝપટાવે.

મઘમઘ મોદકવૃક્ષ બ્રહ્મનું પલભર ફલભર લટકાવે

લાડુ લયપય બટકાવે

છે છે છે - ના ખાલીપાને ઊડતો અધવચ અટકાવે.

કેવળ શબ્દમાત્રના ફેરફારથી કે આવર્તનથી કવિતા શક્ય બનતી હોત તો ? કેવળ લયનાં આવર્તનો કે શબ્દટુકડાઓમાં ફંગોળાતા પ્રલાપોને કવિતા કહેવાની કવિ-રઠ સામે આપણા કવિતા-સમીક્ષકો ફરિયાદનો સૂર કાઢતા રહ્યા છે તોયે લાભશંકર આપણા મહત્ત્વના ને એક નોંધપાત્ર કવિ રહ્યા છે.

પડી ટેવ ટાળી કેમ ટળેનાં આવર્તનો કરતી આ રચના એક મૂરખને એવી ટેવ...નો જાણે અખા ભગતે રમરમાવેલો ચાબખો મારે છે. જગડાવે, બબડાવે, ઝઘડાવે, ચલાવડાવે જેવાં ક્રિયાપદો એક પછી એક આવતાં જ જાય પણ એના મૂળમાં જો કોઈ હોય તો તે આપણી જીવ્યે જવાની આદત... કહો કે ટેવ... અને આપણે છીએ કેવળ આદતના ગુલામ. પહેલાં એક પંક્તિના ગુચ્છમાં બાયોલોજિકલ કલોક આપણને જાતે જ પથારીમાં ઊઠ, ઊઠનો પોકાર પાડીને જગાડી દે, સૂવું હોય તોપણ સૂવા શેની દે એ આદત ? કેમ કે આદત તો આગળની આદતો માટે ઘસડાતી ચાલતી હોય છે ને સ્વયંને ઘસડતી હોય છે. બબડાટ કરવાની ટેવ... ભાષા-સંવાદ બનવાને બદલે બબડાટ બની જાય એ હદે ભાષાને વાપરી નાખતી ટેવ, અન્યની સાથે ઝઘડાઓ કરવાની ટેવ જેવા શબ્દોમાં અહીં કેટલીક માત્ર શારીરિક ક્રિયાઓ છે તો કેટલીક ક્રિયાઓ આપણા મન સાથે જોડાયેલી છે. કવિ નર્મદની પંક્તિને પણ અહીં સ્મરણમાં લાવીને એ કડખેદ થવાની ટેવને યાદ કરી લે છે. કવિતાના બીજા સ્તબકમાં ટેવ નવડાવે, ખવડાવે કે ભાવભર્યા ભોજન ભરચક ભરચક ભવડાવે ત્યાં સુધી તો સઘળી કરામાતના અંદાજમાં આપણે રહીએ એ વેળાએ કવિ શબ્દભાવની ચૂંઈંગ ગમને આપણી સમક્ષ છતી કરે છે. આ શબ્દ અને ભાવને ટેવવશ આપણે સતત ચાવ્યા-ચગળ્યા કરીએ છીએ ને લયબદ્ધ લવનમાં ચવડાવ્યા પણ કરીએ છીએ. શબ્દ અને ભાવના લયને પામીએ એ તો ભાષાવારસ હોવાનું ધન્યભાગ્ય. પરંતુ એને સતત ચગળી ચગળી એના રસકસને ખતમ કરી નાખીને લયબદ્ધ કવનમાં ને બદલે લવનમાં-લવરીમાં પલટાવી નાખ્યા. શબ્દ અને ભાવ ભાવભર્યા ભોજનને બદલે નિરર્થક બોબડી બોલી બની રહે પછી સંવાદની શક્યતા પર પૂર્ણવિરામ છે. આ ટેવ સાદૃશ્યમૂલકના સમાધાનમાં 'સુવડાવે' એવા ત્રીજા સ્તબકના આરંભે મુકાયેલી પંક્તિ અલંકારનું સ્મરણ કરાવી રહે. જે

પછી કશું ઉમેરવાનું બાકી ન રહે, પૂર્ણતાનો ઘટ ભરાઈ જાય, પર્યાપ્ત થઈ રહે તે અલંકાર. આવાં સમાધાન પણ કેવળ આદતના જોરે મનના ભીતરે ભર્યા પડ્યા રહેતાં હોય છે. જાગતો જણ હોય તો જાતને ટકોરે, દેખે, પરખે કે નિરખે પણ અહીં તો આદતનો માર્યો જણ... લયોધરો ને અર્થાશય, લલિત લુબ્ધ જેવા શબ્દપ્રયોગો કવિએ સહેતુક પ્રયોજ્યા છે જેમાં સ્મૃતિઓમાં સ્થલકાલ સકલને ‘વવડાવે’ કે ‘લલિત લુબ્ધમાં અચકો લચકો ગવડાવે’ જેવી પંક્તિઓમાં ટેવની લીલાઓ વિસ્તરતી દેખાય છે. આ ટેવ જ ભજન, ધોળ, ગીત-ગઝલના ભાવશીકરોમાં આપણને ભીંજવે, એકાકાર થવાની આદત પાડે, ભાવની આવી શીતલહેર ઝપટાવે એમ લપટાવે પણ ખરી.

‘મઘમઘ મોદકવૃક્ષ બ્રહ્મનું પલભર ફલભર લટકાવે, લાડુ લચપચ બટકાવે’ જેવી પંક્તિમાં કવિને પન્નાલાલ પટેલની અત્યંત મનભાવક બની રહેલી ‘લાડુનું જમણ’ કૃતિનું સ્મરણ કરાવ્યા વિના ન રહે. પણ એ અગાઉ ખવડાવે, ભાવભર્યા પિરસાવી ભોજન ભરચક ભરચક ભવડાવે’ પછી પુનરાવર્તન પણ લાગે. આવા પ્રયોગો કાનને કઠે છે પણ ખરા. શબ્દરમતો કરવાની કવિની પણ ટેવ જ કે બીજું કશુંક ? કાવ્યની અંતિમ પંક્તિમાં કવિએ ‘છે છે છે-ના ખાલીપાને ઊડતો અધવચ અટકાવે’ એમ કહીને એક વળાંક આપ્યો છે. નથી-નો ખાલીપો નહીં, પણ છે... છે-ના અભરેભર્યા ખાલીપાને પ્રગટ કરતી વક્તા અહીં સામે આવે છે. છે તો કેવળ ખાલીપો, તો શું નથી ? નવતા નથી.. એજ સેજ, એજ ભેજ... જેવું સઘળું ટેવવશ છે અને એ જ મનુષ્યજીવનનો કરુણ છે. સમગ્ર રચના કવિએ બબડાવે, નવડાવે, ખવડાવે જેવાં અનેક પ્રેરક ક્રિયાપદોથી ભરી દઈને આપણી સઘળી ક્રિયાઓના એકધારાપણા સામે, ગતાનુગતિકતા સામે જાણે કે આપણને ઊભા કરી દીધા છે. એમાં કશું જ મૌલિક નથી, આગવું નથી ને ટેવવશ જિવાતા જીવનમાં એટલે જ બધું છે ખરું છે ને તે છતાં ખાલીપો અંદરબહાર ખખડતો રહે છે. ટેવવશ વહેરાતા જતા ને એટલે જ અનુભવાતા મનુષ્યજીવનના થાકનું ને એમ કંટાળાનું એ સૂચન કરે છે. કવિએ ભવડાવે, ચવડાવે, મવડાવે જેવા કરેલા પ્રયોગોથી ટેવ શીર્ષકને બળ મળે છે. એ કવિની એક પ્રયુક્તિ તરીકે લેખવા જોઈએ.

લાભશંકર ઠાકરની આ કૃતિમાં પ્રત્યેક સ્તબકનો આરંભ ટેવથી કર્યો છે જે વિસરાતી નથી, ભૂલવા ચાહો તો ભુલાતી નથી ને એ પ્રત્યેક પળે આપણને દોરી રહી છે એની પ્રતીતિ કરાવે છે. કવિએ માનવજીવનના એક સત્યને આપણી સામે અહીં પ્રકાશિત કરી દીધું છે.

૨૬. 'કાયબો ચાલે છે' : 'ચાલવું' એ જ નિયતિ

દક્ષા વ્યાસ

કાયબો ચાલે છે

સુકાયેલા સમુદ્રને
ઊંચકીને
કાયબો
ચાલે
છે -
જળાશયની
શોધમાં.

લાભશંકર ઠાકર આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના સીમાસ્તંભરૂપ સર્જકતાથી છલકાતા કવિ. એમની સમગ્ર કવિતા પર નજર કરીએ એટલે ત્રણ સ્થિત્યંતરો સ્પષ્ટ દેખાય : પરંપરાગત અભિવ્યક્તિ, આધુનિક પ્રયોગપરાયણ અભિગમ અને લાઘવયુક્ત પોતીકો લાક્ષણિક આલેખાર. ત્રણેમાં એમનું ભરભર સર્જનતેજ માણવા મળે. જીવનની તમામ ગતિવિધિઓમાં વ્યાપ્ત અસંગતિથી પ્રવૃત્તિમાત્રની વ્યર્થતાની લાગણીથી એમની કવિતાનું અંતરંગ રંગાયેલું છે. અછાંદસમાં બહુવિધ લયોને રમાડનાર; 'માણસની વાત', 'પ્રવાહણ' જેવાં સુદૈર્ઘ્ય કાવ્યો રચનાર કવિ ઉત્તરોત્તર સર્જનમાં લાઘવની ઉપાસના કરતા દેખાય છે. કવિ લયપ્રદેશ છોડીને ગદ્યલયમાં વિચરવા લાગે છે. કવિતા લઘિમા-અણિમા રૂપે ગદ્યમાં ઊતરતી રહે છે. 'કાયબો ચાલે છે' એમની આવી લઘુ ગદ્યરચના છે. સરળ-વિશદ અને સપાટ અભિવ્યક્તિ અહીં ભાવકને મૂંઝવી મારે છે. એક કલાકૃતિ રૂપે અવગત કરવા એણે એને વારંવાર ઘૂંટવી પડે છે.

અહીં કાયબો આપણને છેક પુરાણકાળમાં લઈ જઈ દશાવતાર સાથે જોડી આપે છે. તો સમુદ્ર વ્યાપક સંસાર - ભવસાગર સાથે. આમ સ્થળ અને કાળના વિશાળ પરિમાણ વચ્ચે આપણે મુકાઈએ છીએ. 'ચાલવું' આ સ્થળ-કાળને ચાલના-ગતિ આપે છે.

કૂર્માવતાર એટલે વિષ્ણુનો કાચબા રૂપે થયેલો અવતાર. દિતિના બળવાન દાનવપુત્રો અને અદિતિના ધર્મપ્રેમી દેવપુત્રોએ અમૃતપ્રાપ્તિ માટે ક્ષીરસમુદ્રનું મંથન કર્યું. મંદાર પર્વતનો રવૈયો બનાવ્યો, પરંતુ તે પાતાળમાં સલવાઈ જતાં વિષ્ણુએ કૂર્મના આકારમાં પોતાની જાતને સમુદ્રના તળિયે મૂકી મંદાર પર્વતને આધાર આપ્યો. દેવો-દાનવોએ તેને વાસુકિ નાગનું દોરડું વીંટી – એ રવૈયાથી સમુદ્રમંથન કર્યું. એમાંથી નીકળેલો અમૃતકુંભ દાનવોના હાથમાં આવી જતાં વિષ્ણુએ મોહિનીરૂપ લીધું... ની કથા પ્રચલિત છે. પુરાકથાનો કાચબો વિષ્ણુનો અવતાર છે. આ કવિતાનો કાચબો અવતાર છે ? મનુષ્ય છે ? કવિ છે ? અવતારની નિયતિ છે પુનઃ પુનઃ પ્રગટ થતા રહેવાની – ચાલતા રહેવાની. એનું અવતરણ થાય છે ઉદ્ધાર માટે. પરંતુ શું એ ખરેખર ઉદ્ધાર કરી શકે છે ? માનવનિયતિ પણ એવી જ છે. સંસાર-સાગરનાં જળ ખારાં છે. જળ એ જીવન છે; પરંતુ જળ સુકાયું છે. ખારાશ રહી છે. મનુષ્યે આ ખારાશભર્યા સંસારસમુદ્રને પીઠ પર લઈને ચાલતા રહેવાનું છે નિરંતર – મીઠા જળના જળાશયની – સુખ નામના પ્રદેશની ખોજમાં.

કહે છે કે તમામ સીમારેખાઓ વટાવીને એક બિંદુએ કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન-ચિંતન એક થઈ જાય છે. આ અણઘડ-સપાટ લાગતી પદાવલિ પ્રથમ વાયને કદાચ માત્ર શબ્દો જ આપે છે, જે ક્યાંય લઈ જતા નથી. પરંતુ એમાં ઊંડા ઊતરતાં એ ત્રિપાચ્છ કાચની પેઠે અર્થછાયાનાં અનેક કિરણો વચ્ચે ભાવકને મૂકીને શબ્દની શક્તિનો સારો પરિચય આપે છે. વિષ્ણુના મોહિની રૂપના – અવતારકૃત્યની કથાના અધ્યાસો પછી ચિત્તમાં માનવનિયતિ અને કવિનિયતિના અધ્યાસો પણ જાગ્યા વિના રહેતા નથી. અતૂટ આશાતંતુ માનવકાચબાને ચાલતો રાખે છે. જળાશય – મીઠું જળ તો મળેય ખરું, નયે મળે. પણ ક્ષીણ ગતિએ સંસારનો ભાર વેંઢારીને નિરંતર ચાલતા રહેવાની – કર્મ કરતા રહેવાની જીવમાત્રની નિયતિ છે. એ કવિનીય નિયતિ જ. જીવનરસ સુકાયો હોય, ખારાશ જોડાયેલી અને જડાયેલી હોય તોય કાવ્યસંસારનો ભાર ઊંચકીને કવિ ચાલતો રહે છે... સર્જન કરતો રહે છે... એક અનુપમ જળાશયની – કશાક ઉત્તમની ખોજ કરતો રહે છે. એમ કરતાં કદાચ કશુંક નીવડી આવે ! અમૃત અંજલિમાં ઊલાઈ જાય ! અહીં કાચબો, સુકાયેલો સમુદ્ર, જળાશય ત્રણે શબ્દો પ્રતીકાત્મક ઊંચાઈ પર પહોંચ્યા છે. અને અનુપમ કાવ્યરસનો આસ્વાદ કરાવે છે.

૩૭. ‘છે-ની બારીમાંથી સામે’ વિશે

સુભાષ શાહ

છે-ની બારીમાંથી સામે

છે-ની બારીમાંથી સામે

કદાચ

લીમડાભાઈ લહેરાય છે.

મંજરીઓના મઘમઘતા થર આવીને

કદાચ

હાલકડોલક નાક સુધી પથરાય છે.

ડાળ પરે કોઈ અજાણ્યું પંખી

કદાચ

ઉત્કટ એકલતાને ગાય છે.

પાંદડાં પવનસહિત રૂપેરી તડકામાં

કદાચ

ફરફર ફરફર ન્હાય છે.

ઘોળીને ચૂસેલી પડી ગયેલી પક્વ લીંબોળીનો

મીઠો કડવો સ્વાદ

કદાચ

અધરોષ્ટના ચસકારામાં સંભળાય છે.

ટબ્બા જેવીના સ્પર્શમાં ટેરવાં

કદાચ

રણઝણ રણઝણ થાય છે.

છે

છે-ની હાલકડોલક સ્મૃતિઓમાં

કદાચ

છે-ને તાકે છે... ચાખે છે...

સૂંઘે છે... સ્પર્શે છે...

એવું

છે-ને

ઉંઘભરેલા ઝોકામાં લયભર

કદાચ

લાગે છે.

મિત્રો, મેં ખૂબ કાવ્યોના આસ્વાદ કર્યા છે પરંતુ ભાગ્યે જ કોઈ કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવ્યો હશે. હા, અત્યારે એવું ચોક્કસ યાદ આવે છે કે લાભશંકરના જ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્ય ઘોષા’માં એક કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. આસ્વાદ તો શું પણ જે હું સમજેલો એ લખેલું. કાવ્યના આસ્વાદ તો સુરેશ જોષીએ કરાવ્યા છે. આ બાબતમાં એમનું બહુ મોટું પ્રદાન. લાઠાએ પણ પોતાને ગમતાં કાવ્યોના કરાવેલા આસ્વાદમાં એક નવી જ બાની – નવા જ ઇડિયમ્સ – સર્જ્યા હતા.

પહેલાં તો આસ્વાદના બે જ અર્થ હતા. ‘કવિ આ કાવ્યમાં શું કહેવા માંગે છે’ અને ‘કાવ્યનો ભાવાનુવાદ’ લખો. આજે કાવ્યો અતિ સંકુલ બન્યાં છે. એનું Poetic Structure પણ એટલું જ સંકુલ થતું ગયું છે, અને એમાં પણ લાભશંકર, સિતાંશુ, મનહર મોદી ક્યારેક ચિનુ આ બધાંનાં કાવ્યોનો આસ્વાદ કરાવવો એ એક મોટો પડકાર છે. આ કવિઓનાં કાવ્યોના આસ્વાદ માટે કાં તો ‘આસ્વાદ’નો અર્થ બદલવો પડે અથવા આસ્વાદ કરાવવાનાં નવાં જ મૂલ્યો જે સાંપ્રત કાવ્યો સાથે મેળ ખાતાં હોય એવાં શોધવાં પડે.

આ બધું લખી હું મને સોંપેલી જવાબદારીમાંથી છટકવા નથી માગતો અને એટલે જ આ કાવ્યનો આસ્વાદ કરાવવાનું સાહસ કરું છું.

સૌપ્રથમ તો હું ‘છે-ની બારી’ વાંચીને જ ચમકી ગયેલો. બારી તો મકાનની હોય – આ ‘છે’ની બારી એટલે શું ? આ ‘છે’ એટલે શું ? આપણા ભાવ-વિશ્વમાં આવે એ બધું જ ‘છે’. આપણે જ્યારે છીએ ત્યારે જે કંઈ ઇન્દ્રિય-ગોચર છે, આપણા અન-અસ્તિત્વ પછી પણ જે ઇન્દ્રિય-ગોચર રહેશે એ ‘છે.’ ‘છે’ એક એવો શબ્દ છે અથવા ક્રિયાપદ છે જેની સાથે જ કોણ છે ? કેમ છે ? ક્યાં છે ? ક્યારે છે ? સત્ય કે અસત્ય છે – ઇન્દ્રિયગમ્ય છે કે ભ્રમણા છે એવા માનવજાત સાથે યુગોથી સંકળાયેલા વૈશ્વિક પ્રશ્નો છે. એવા આ ‘છે’ની બારી જેમાંથી હવાની અવરજવર થાય છે, જેની પાસે જતાં જ એ તમને સમગ્ર બ્રહ્માંડ સાથે જોડી દે છે.

જેને કવિવર ટાગોરે હંમેશાં ખુલ્લી રાખવા અનુરોધ કર્યો છે. એવી આ ‘છે-ની બારી’ અને એમાંથી કવિએ જોયેલું વિશ્વ – જે આમ સરળ છે પણ એટલું જ સંકુલ અને અઘરું છે.

સરળ એટલા માટે છે કે ‘છે’-ની બારીમાંથી જે દેખાય છે એ દશ્યો – અથવા દશ્ય કલ્પનો અને એને અનાયાસ કાવ્યાત્મક બનાવતા કેટલાક શબ્દો ‘મઘમઘતા ઘર’, ‘હાલકડોલક ના’, ‘ફરફર ફરફર નહાય છે’, ‘હાલકડોલક સ્મૃતિઓ’ વગેરે... અને આ બધી કડીઓ વચ્ચે જે શબ્દ વપરાયો છે – જે લાઠા. જ વાપરી શકે એ શબ્દ છે ‘કદાચ’. આ ‘કદાચ’ એટલે ચિત્તની શંકા. છે કે નથી, હશે કે નહીં હોય, સત્ય હશે કે ભ્રમણા હશે. આવું થવાનું નિમિત્ત અથવા આ બધું આમ દેખાવાનું કારણ કદાચ તત્કાલીન મનઃસ્થિતિ હશે અથવા છે.

‘છે-ની હાલકડોલક સ્મૃતિઓમાં

કદાચ

છે-ને તાકે છે... ચાખે છે...

સૂંઘે છે,... સ્પર્શે છે...

એવું

એવું છે-ને

ઊંઘ ભરેલા ઝોકામાં લયભર

કદાચ

લાગે છે.’

અહીં ‘છે’નું જે personification થયું છે એ આસ્વાદ્ય છે. આ કડીમાં જ્યાં ‘છે’ ત્યાં લાઠાને કલ્પીને કે મૂકીને કાવ્યને વાંચો... મઝા પણ આવશે અને કદાચ કાવ્યની ઘણીબધી અર્થછાયાઓ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

લાભશંકરનાં અનેક કાવ્યોમાં કેન્દ્રસ્થ છે કુદરત, કુદરતનાં અનેક તત્ત્વો... પછી બોરસલીનું વૃક્ષ હોય (જે એમના મણિનગરના ઘરના આંગણમાં જ હતું. એ વૃક્ષ નીચે અનેક વખત હું અને લાભશંકર એ...ય, ખાટલા ઢાળી સૂતા છીએ, રાતે અને વહેલી સવારે એની માદક સુગંધ માણી છે. પથારીમાં પથરાયેલાં એનાં ઝીણાં ઝીણાં ફૂલોને હાથમાં લઈ નજીકથી જોયાં છે, સૂંઘ્યાં છે.), લીમડો, તડકો, સૂરજ, ચાંદો, નદી (વહી જતી પાછળ રમ્ય ઘોષા નદી, ભરીને જળ...) દરિયો વગેરે.

મઝાની વાત એ છે કે આ બધાં તત્ત્વોને કાં તો સ્વતંત્ર રીતે અથવા એકબીજા સાથે juxtapose કરીને મૂકે છે (બોરસલીની ફૂંપળમાં / તડકો / એની આંખ ઝીણેરી ખોલે...) અને પછી એનું એવું ક્રમશઃ જે રીતે રૂપાંતર થાય છે – Metamorphosis – અને એ જ રૂપાંતર ભાવકને કવિચિત્તના પરિચિત કે ગોચર પ્રદેશમાંથી સાવ અજાણ્યા અથવા અગોચર વિશ્વમાં ખેંચી જાય છે.

પરંતુ આ કાવ્યમાં તો ‘છે-ની બારીમાંથી સામે’ સાથે કાવ્યનો જે ઉપાડ કર્યો છે એ તો તમને તરત એમના ચિત્તના અગોચર પ્રદેશમાં ખાબકવાનું જ નિમંત્રણ આપે છે.

‘ઉલ્ટટ એકલતાને ગાનું કોઈ અજાણ્યું પંખી’ ‘પવન સાથે રૂપેરી તડકામાં ફરફર ન્હાતા પાંદડાં’ ‘રણઝણ રણઝણ થતાં ટેરવાં’ ‘છે-ને તાકે છે, ચાખે છે...’ આ બધાં કલ્પનો જેટલાં તાઝગીભર્યાં છે એટલાં જ અદ્યતન અને અદ્ભુત છે.

દિનેશ કોઠારી, લાભશંકર અને મેં, સાથે ટી.એસ. એલિયેટના અનેક લેખો વાંચ્યા છે, એમાંથી ગમી ગયેલાં વાક્યોનું અનેક વખત ચયન અને ચર્ચા કર્યાં છે. એમાંનું એક વાક્ય હતું ‘Context is the meaning’ – સર્જનમાં ‘સંદર્ભ’ જ અર્થ આપે છે... પછી એ કાવ્ય હોય કે ચિત્ર. (અહીં અમસ્તું જ ભૂપેન ખખ્ખરના ‘Temple wall’ જેવાં ચિત્રોનું સ્મરણ થાય છે. મંદિરની ગંદી-ગોબરી, લાલ-કાળા ધબ્બા કે હાથના પંજાની છાપ પડેલી, સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકાય એવાં લખાણવાળી ગામડાંનાં મંદિરની દીવાલો તો સૌએ જોઈ હશે. પણ ભૂપેને એને કેન્વાસ ઉપર મૂકી એક જુદો જ સંદર્ભ આપ્યો અને આ મંદિરની દીવાલની અનેક મૂર્ત અને અમૂર્ત અર્થછાયાઓ પ્રગટ કરી) એવું જ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનું કામ ‘લાભુ ડિયરે’ કરેલું છે (મદ્યના બે પેગ પછી કે અતિ વ્હાલના આવેગમાં હું એમને ‘લાભુ ડિયર’ કહી બેસતો અને એ મને કહેતા ‘સુભલો’) એ કામ બે-નમૂન છે.

આ જ કાવ્યમાં અનેક પરિચિત દર્શ્યો-કલ્પનો કે ભાવજગતને ‘છે’ અને ‘કદાર’ જેવો લગભગ અમૂર્ત કરી શકાય એવો સંદર્ભ આપી આ કાવ્યને પણ અત્યંત આસ્વાદ્ય અને કલાત્મક બનાવી દીધું છે.

અંતે વાચકને મારી એક જ વિનંતી છે કે આ લઘુ ‘આસ્વાદ’ વાંચ્યા પછી કમસે કમ બે વખત સળંગ આ કાવ્યને વાંચજો અને આ કાવ્ય તમારા ઉપર એટલે કે તમારા ભાવ-જગત ઉપર જાદુઈ અસર કરશે.

૩૮. ‘કોણ ઘડે છે કીડીઓનાં નેપુર ?’ :
સાધન આડું ને સાહેબ દૂર !

દલપત પઢિયાર

કોણ ઘડે છે કીડીઓનાં નેપુર ?

॥ ૧ ॥

સાહેબની પ્રતીક્ષામાં
કીડીઓ
કણ ભૂલીને
નીકળી છે -
સોનારાની શોધમાં
લયભેર
નેપુર
ઘડાવવા.

॥ ૨ ॥

કોણ ઘડે છે
કીડીઓનાં નેપુર ?
પૂછતી પૂછતી રે
કીડીઓ
તનમન ફિરત ઉદાસી.
દાસ કબીર
જતનસે બોલે
તો
ક્યા બોલે ?

॥ ૩ ॥

સાદૃશ્યમૂલકના સમાધાનમાં રે
જીભ
સંતની
સજડબમ્બ આ -
ઝલાઈ ગઈ છે રે
મુંહ ખોલે તો ખોલે
લેકિન
કહો કબીરજી
કેસે બોલે રે ?

॥ ૪ ॥

સાહેબ અને દાસ વચ્ચેની
સરિયામ સડક પર
કીડીઓ
અર્થભેર
કચડાઈ રહી છે રે.

॥ ૫ ॥

છે
દોહા-સાખીની સાક્ષીમાં
સપ્તદ્વીપ નવખંડ મહી
આતંક યુદ્ધનાં ખેદાનો મેદાનોમાં
સાહેબ વગરના સાહેબોની
શતકોટિ ખંડોમાં
ચૂપ બહેરાશો રે
એમ
ભાષાની ઊભી બજારે
કહત
કબીરા રોયા રે.

॥ ६ ॥

રે કીડીઓએ કીડીઓએ, દયામણી
તનમનવનમાં
વચનકર્મમાં
નેપુરની લયામણી
પ્રતીક્ષામાં
છે
જન્મારા ખોયા રે
કહત કબીરા, રોયા રે.

॥ ૭ ॥

ભક્તિકા મારગ ઝીના રે
નદીઓના કાંઠે
છલકાતી છાલકથી ભીના ભીના રે
પલળેલી કીડીઓનાં
તનમન
જાય તણાતાં જોયાં રે
દેખત દેખત
ચૂપ
કબીરા રોયા રે.

॥ ૮ ॥

લિખાલિખીકી હે નહિ
છે
દેખાદેખીની વાત
દેવળ મંદિર મસ્જિદ
છે
ઘટ ઘટમાં અંદર
છે
તેથી તે બહાર.
અંદર કચ્ચરઘાણ છે ઘટમાં

છે
તેથી
તેવો
તે
બહાર.
કબીરા ક્યા બોલે ?
રો લે પલભર, રો લે.

॥ ૯ ॥

મનઘટમાં તનઘટમાં
છે
જળ થંભ થયેલાં
જોયાં રે.
જેમાં
કાગળની હોડીમાં
સાહિબ
પલકારામાં
ડબ ડબ
ડૂબતાં જોયા રે.
ઐસા સાહિબ કિસને બોયા રે ?
પૂછત પૂછત
નિર્બીજ વૃક્ષ સાહિબકા
છૂ
દેખત
હસતા હસતા
કબીરજીએ
છે
લોચનિયાં બે લોયાં રે.

સાહેબની પ્રતીક્ષામાં – સાહેબની શોધમાં નીકળેલી કીડીઓનું બન્યું છે એવું કે, રસ્તામાં ‘કણ’ જેવા કણને વીસરી, એ બધી નીકળી પડી છે સોનારાના ઘર તરફ ! જવાનું હતું ક્યાં અને

કાફલો વળી ગયો કઈ બાજુ ! સોનારો આવી ગયો આગળ અને સાહેબ ગયા પાછળ ! સાહેબ ગૌણ; સોનારો મુખ્ય ! આખો ખેલ જ ફરી ગયો છે. મામલો જ પલટાઈ ગયો છે. બાજી કંઈક આવી બની બેઠી છે. એક બાજુ સાહેબ, બીજી બાજુ કીડીઓ અને વચમાં સોનારો ! પરંપરાની ભાષામાં કહીએ તો એક બાજુ બ્રહ્મ, બીજી બાજુ જીવ અને વચ્ચે માયા. જીવ અને શિવ વચ્ચે જે કંઈ કારસો છે તે માયાનો છે. એણે ભલભલાને ભૂલા પાડી દીધા છે. અહીં ભલભલા થાપ ખાઈ ગયા છે. માયાનું ચલણ એકદમ છાનું, છેતરામણું, લોભામણું અને લયામણું છે. અન્યથા, કીડીઓ ‘કણ’ને પડતો મૂકીને, એમ જ કંઈ નીકળી પડે સોનારાનું ઘર પૂછતી ?!

અહીં કબીર આપણી સન્મુખ આવી ઊભા રહે છે. અથવા અહીં કવિ આપણને કબીર પાસે લઈ જાય છે. અથવા અહીં કવિ, વાયા કબીર થઈને, આપણી પાસે આવે છે. જુઓ અને સાંભળો, કબીરની પેલી પંક્તિઓ :

‘ના જાને સાહબ કૈસા હૈ !

મુલ્લા હોકર બાંગ જો દેવે;

કયા સાહબ તેરા બહરા હૈ ?

કીડી કે પગ નેવર બાજે,

સો ભી સાહબ સૂનતા હૈ !’

ખબર નથી કે સાહેબ કેવો છે ! (આ) મુલ્લા ઘાંટા પાડી પાડીને બાંગ પોકારી રહ્યો છે તો શું એનો સાહેબ બહેરો છે ? (અરે ! નાનકડી એવી) કીડીના પગમાં નેપુર વાગતાં હોય તેને પણ સાહેબ સાંભળતો હોય છે ! મતલબ કે એ બહેરો નથી. એને સંભળાવવા માટે ખોટા ભૂમબરાડા પાડવાનો કે બીજાં બહારનાં સાધનો દલારવાનો કોઈ અર્થ નથી. કબીરની અભિવ્યક્તિનો આ વેધક, બલિષ્ઠ, બુલંદ, પ્રખર, પ્રહારક અવાજ, આપણા આજના કવિના કાનને કોઈક છોડેથી પ્રબલ રીતે, ઢંઢોળી ગયો છે. અને એના આજના આલિષ્કાર રૂપે આપણને સાંપડે છે એક વિચારઘન, વસ્તુઘન અને રસઘન, નૂતન, મૌલિક, આધુનિક કાવ્યરચના.

કીડી એટલે સૃષ્ટિ ઉપરનો એક સાવ જ નાનકડો, ક્ષુદ્ર, તુચ્છ, નગણ્ય જીવ. આમ એના અસ્તિત્વની ગણના શી ? કોણ એના હોવાપણાની નોંધ લે ! અહીં મરમની વાત એ છે કે ઈશ્વરના ધ્યાન બહાર, કાન બહાર કશું નથી. એનાથી કશું છાનું નથી; કશું અજાણ્યું નથી. કીડીના પગનાં ઝંઝરનો અવાજ પણ એને સંભળાય છે. કીડીઓને ભલે ન સંભળાતો હોય !

ઈશ્વર જે સાંભળે છે એ સૂરના, એ કાનના, એ શ્રવણના ઇશારા જુદા છે. મૂળ સૂચન સરકી જવાને લઈને આખો ખેલ બદલાઈ ગયો છે. ઝીણી વસ્તુ જાડી થઈ ગઈ છે. સૂરને બદલે સાધન સમર્થ થઈ ગયું છે. ‘ઝંકાર’ની વાત છૂટી ગઈ. ‘ઝંઝર’ ઝાલી લીધું. અજવાળાને બદલે કોડિયું મોટું થઈ ગયું ! ચીટી તો ‘ચાવલ’ લે કે ચલી થી; (લેકિન) ‘બીચ મેં મિલ ગઈ દાર !’ બસ, પછી કાફલો નેપુરના નાકે જ, આભરણની પળોજણમાં પરોવાઈ ગયો. અખાએ

ચીંધેલી 'કહ્યું કશું ને સાંભળ્યું કશું !' - ને નીકળી પડેલી વણઝાર તે આ કે કોઈ બીજી ?!

'કોણ ઘડે છે કીડીઓનાં નેપુર ?' એવું પ્રશ્નાર્થમઢ્યું કાવ્યશીર્ષક માર્મિક છે. તેની યોજના વસ્તુ અને વાત વિશે ઉત્સુક અને આતુર કરે છે. આપણી જિજ્ઞાસાને અંદરથી ઊંચકે છે. કવિ એક અલગ ખૂણેથી કૃતિમાં પ્રવેશવા પ્રેરે છે.

કબીરની 'કીડી' એકવચનના પ્રયોગમાં છે. લાભશંકરભાઈએ 'કીડીઓ' એવું બહુવચન પ્રયોજ્યું છે. કબીર સૂચિત કીડી એકલપ્રવાસી અને તત્ત્વગામી છે. લાભશંકરભાઈ-નિર્દિષ્ટ કીડીઓ સંઘપ્રવાસી અને સાધનગામી છે. કબીરસાહેબમાં 'સાહેબ' કેન્દ્રમાં છે; ઠાકરસાહેબમાં 'સોનારો' ! આ સોનારાને કવિએ સજર્ચો છે. એણે જ આગળ આવીને આખી બાજી બદલી નાખી છે. એ સાહેબના મારગની વચ્ચે મુકાયેલો અને મોટો કરાયેલો છે જરૂર, પણ સાહેબની સામે મુકાયેલો નથી. માનવજીવન, તેના વાસ્તવને, તેની વિભીષિકાનાં રૂપને નજરઅંદાજ કર્યે કેમ ચાલે ? વળી, સાહેબના ઘરની વાટ તો 'પીપીલિકા'ની - કીડીની પણ સરકી જાય તેવી લપસણી, કઠિન અને વસમી હોય, પછી સોનારાના ઘરનું સરનામું પૂછનારાઓની તો લંગારોની લંગારો જ હોય ને ! કીડીઓ એવું બહુવચન પ્રયોજીને કવિએ સંસારલુબ્ધ, માયાલીપ્સ, સ્થૂળ ઇચ્છાધારી પામર માનવજીવસમૂહોની અધિકતાને નિર્દેશી છે. આવાં ટોળાં ક્યાં ઓછાં છે ? નેપુરની લાલચમાં લહેરે ચડેલી લંગારોમાં કવિએ આપણને પણ કેવા ઉમેરી દીધા છે ! મૂળ સાદને નહીં સમજનારામાં, અસલ નાદને નહીં સાંભળનારા અધીરોમાં આપણી ગણતરી નથી મુકાયેલી શું ?!

વસ્તુવિચાર નવ એકમોમાં વિસ્તરતો, વિકસતો, વિલસતો કાવ્યરૂપ પામે છે. આ એકમાં તેના સ્વતંત્ર પ્રવર્તન સાથે, સરવાળે સમગ્ર કાવ્યકૃતિના અર્થ અને આકાર વિશે પ્રવૃત્ત રહે છે. કવિ એમની આગવી રચનારીતિ, નોખા અ-નોખા ભાષાકર્મથી કૃતિને ઘડે છે. માર્મિક વિચારવસ્તુના દોર ઉપર વિડંબણાની કેટકેટલી અને કેવી કેવી તરાહો પ્રગટી રહેલી અનુભવાય છે ! 'કીડીઓ'ને જુઓને ! એની યાત્રા, એની કતારો, એનાં લય, એનાં ચલણવલણ, એનાં દિશાદોર, એનાં સ્થાનસ્થિતિ આદિ કેવાં ચિત્રપટની જેમ પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યાં છે ! 'સાહેબ'ની પ્રતીક્ષામાં નીકળેલી કીડીઓને, આગળ જતાં, કેવી 'નેપુરની લયામણી પ્રતીક્ષા' તરફ વળી ગયેલી બતાવી છે ! યાત્રાને માર્ગે ફટાઈ જાય, 'સાહેબ'ને બદલે 'સોનારો' ખેંચી જાય પછી શું થાય ? ઉમંગભેર નીકળેલી કીડીઓને પછી 'ઉદાસી' થતી, 'લયામણ' હતી તેમાંથી 'દયામણ' થતી, 'લયભેર' નીકળેલી હતી તેને 'અર્થભેર' અથડાતી જતી ને એમ કુટાતી, કચડાતી, ચચરઘાણ થતી મરી જતી કવિએ નિરૂપી છે. પ્રીતમ સ્વામી અહીં સાંભરે છે : 'પામર તે હરિરસ શું પીવે ?'

નેપુરના નાકે કીડીઓ લલચાઈને ભૂલી પડી છે એ તો એની ભૂલ ખરી પણ એને આ નાકે ઊભી રાખી દેનારા, ભૂલા પાડી દેનારા સોનારાઓ કંઈ એક છે ? મુલ્લા, મૌલવીઓ,

આચાર્યો, ધર્મગુરુઓ, પંડિતો, પુરોહિતો સઘળા અહીં સપાટામાં લેવાયા છે. ધર્મો અને સંપ્રદાયો વચ્ચે, પંથો અને પરંપરાઓ વચ્ચે, શાસ્ત્રો અને વચનો વચ્ચે, સાહેબો અને દાસોની વચ્ચે, જ્ઞાનના ઝીના ઝીના અને ભક્તિના ભીના ભીના માર્ગોની વચ્ચે, આ કીડીઓ કઈ બાજુ જાય ? કોનું સાંભળે ? કોનું માને ? નીકળવા માગે તોપણ કેમ કરીને નીકળે ? ‘દો પાટન કે બીચમં’ બિચારી કઈ રીતે સાબૂત રહી શકે ?!

આ આખા ખેલમાં કવિએ કબીરને પણ કેટકેટલે ખૂણેથી કૃતિમાં સંડોવ્યા છે ! ક્યાંક એમને બોલતા બતાવ્યા છે તો ક્યાંક બંધ થઈ જતા પણ બતાવ્યા છે. ક્યાંક ‘ચૂપ’ થઈ ગયેલા રજૂ કર્યા છે તો ક્યાંક ‘સજજડબચ્બ’ રીતે ઝીભ ઝલાઈ ગયેલા બતાવ્યા છે. ‘જતન સે બોલે’ તોપણ ‘કયા બોલે ?’ અને મોઢું ખોલે તોપણ ‘કૈસે બોલે ?’ એવી અવઢવ અને અવાક્ દશામાં બતાવ્યા છે. સમગ્ર ‘કચ્ચરઘાણ’ વિશે લોચનિયાં લોતા અને ‘નાવમં નદિયાં ડૂબ જાય’ના ઉદ્દગાતાને કાગળની હોડીમાં ‘ડબ ડબ ડૂબતા’ સૂચક બતાવ્યા છે. ડબ ડબ આંસુ સારવાનો રૂઢ-પ્રયોગ અહીં ડબ ડબ ડૂબવાની રીતે કેવો નવતા અને વ્યંજકતાનો ઘોતક બની રહ્યો છે !

આમાંય તે, જે જેને વાસ્તે અથવા જેની આસપાસ આખો ખેલ મંડાયો છે એ ‘સાહેબ’ને જ ‘હૂ’ – ગુમ, ગાયબ કરીને કવિએ (જે એમને જ આવડે) કમાલ કરી છે. ‘પૂછત પૂછત / નિર્બીજ વૃક્ષ સાહિબ કા / હૂ !’ની પ્રયુક્તિ નાટ્યાત્મકતાની સાથે અનેક રીતે અર્થગર્ભ અને વ્યંજનાત્મક છે. ‘નિર્બીજ’ની વળી વાવણી કેવી ? એનો ઉગાવો પણ કેવો અને એનો વિસ્તારો પણ ક્યાંથી ? અહીં ‘બીજમાં વૃક્ષ’ કે ‘વૃક્ષમાં બીજ’નો આ પટ-અંતરો, આ છેડેથી ખસેડવો ?! કદાચ, ‘બીજક’ – બોધિત બારણું અહીં એકસાથે બંધ અને ખુલ્લું વિલસ્યા કરે છે. એક છેડેથી, પલકમાત્રમાં આખા ખેલ ઉપર જાણે પડદો પડી જાય છે અને બીજે છેડેથી નેપથ્યમાં, નવેસરથી આખો ખેલ ભજવાવો શરૂ થઈ જાય છે !

આખી કૃતિ એક માર્મિક, ગહન વસ્તુ-વિચારના દોર ઉપર, નૂતન નિર્વહણ અને વિડંબણના વિશિષ્ટ સર્જનવ્યાપાર સાથે, સંતુલિત ઊભી છે. ધર્મમાં, સમાજમાં, જીવનમાં ક્યાંય પણ, શું ‘તનઘટમાં’ કે શું ‘મનઘટમાં’, વ્યાપેલી બદ્ધતા, બધીરતા કવિને મંજૂર નથી. નર્મદની જેમ ‘થંભ થયેલાં’ જળની સ્થિતિ વિશે વિદ્રોહી છે. વિચાર, ભાષા, અભિવ્યક્તિના બંધિયારપણા વિશે પણ કવિ એ જ મતના છે. એમની સમગ્ર કાવ્યપ્રવૃત્તિઓ, એમની આ પ્રતિબદ્ધતાનો, સુપેરે હિસાબ આપેલો છે : કથિતવ્યને વાસ્તે, કવિતાને વાસ્તે તેઓ ભાષાનાં અનેકવિધ ઓજારોને હાથમાં લે છે અને પોતાની રીતે તેની અજમાયેશ કરે છે. ભાષાને, ક્યાંક વ્યાકરણને પણ, તેઓ વિલક્ષણ રીતે – વિચક્ષણ રીતે પલટે છે; પલોટે છે. એમણે ઊભી કરેલી ભાષા, વ્યાકરણ આદિની અસ્તવ્યસ્તતા, સરવાળે કૃતિનાં આંતરિક લય, એકતા અને સંવાદ વિશે, ઓતપ્રોત અને સક્રિય બની રહે છે. કાવ્યમાં યોજાયેલી એકલી ‘રે’ની આવૃત્તિ ગણી જોવા જેવી અને એથીયે વધારે માણવા-પ્રમાણવા જેવી છે.

૩૯. મૃત્યુના માર્દવનું ગાન

દર્શના ધોળકિયા

મૃત્યુ મા જેવું મધુર હાસ્ય કરે

મૃત્યુ

મા જેવું

મધુર હાસ્ય કરે

અરવ મૃદુતાથી થપથપાવતું લલબદ્ધ

મેંગ્નેટિક રોટેશનનો સ્વીકાર કરાવી

ઊંડી

ગાઢ

ઊંઘમાં

સરી જવાની

રમત

રમાડવા ?

લાભશંકર ગયા. આ સમાચારે રહેલા સૌના જીવનનો એક અંશ જાણે ખૂંચવી લીધો. કેવા લાભશંકર ગયા ? જેવા નકર તેવા. વર્ષો પહેલાં, સ્મૃતિદોષ ન થતો હોય તો ‘ફાર્બસ’માં ‘મરમી માનવગુરુ મીરાં’ વિશે મારો લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલો. ને એ પછી પરિષદના અધિવેશનમાં અચાનક લાભશંકર મને પ્રત્યક્ષ થયા ! બંને પહેલી જ વાર મળીએ. ને તેમના ચહેરા પર પ્રસન્નતા લીંપાઈ ગઈ. અમારા પરિચયનો તાર સાંધવામાં મીરાં ને મંજુબહેન ઝવેરી નિમિત્ત બન્યાં. ને એ ક્ષણથી માંડીને પૃથ્વીના જણ ન લાગે તેવા લાભશંકરે આ પૃથ્વી પરથી મુકામ ઉઠાવ્યો ત્યાં લગણ મારાં લગભગ દરેક લખાણ નિમિત્તે એમનો રણકદાર સાદ મારા ટેલિફોન પર રણકતો રહીને મને સાદ પાડતો રહ્યો, વિદ્યાતપ તપવા પ્રેરતો રહ્યો, નવું નવું વિચારવા પડકારતો રહ્યો ને સચવાતો રહ્યો મારા કર્ણપટલમાં કાયમને માટે. આ સાદનો નાશ થઈ ન શકે. હા, કહેવું હોય

તો લાભશંકર ઠાકરને માટે કહી શકાય કે, એ ઠરી શકે. મૃત્યુએ લાભશંકરને ઠાર્યા છે. લાભશંકરનું ઠરવાનું ઠામ એટલે મૃત્યુ.

લાભશંકરનો ચહેરો જેમના સાથે મળતો આવે એવા કેટલાક જણે જીવતાંજીવત જ મૃત્યુનો પરિચય મેળવી લીધો છે. ‘મરતાં પહેલાં જા ને મરી’ કે ‘મૃત્યુ નામ પરપોટો મરે’ કહેતા અખાએ જીવતેજીવ મૃત્યુનું અતિક્રમણ કર્યું. અખાના ચાહક ને લાભશંકરના ગુરુ ઉમાશંકરે ધબકતા શ્વાસની વચાળે ‘મૃત્યુ સાથે હાથ મિલાવવા’ની વેષ્ટા કરી છે. અખો અને ઉમાશંકરની લગોલગ લાભશંકરની શોધ પણ રહી છે ‘મૃત્યુ નામ પરપોટા’ની ચકાસણીની.

તા. ૬-૧-૨૦૧૬ની સવારે મૃત્યુમાં ઠરેલા લાભશંકરની ૧૯૮૪માં બરોબર બત્રીસ વર્ષ પહેલાંની ધખના છે અંદર ઊતરવાની. અર્થાત્ મરવાની. (‘મરી જવાની મઝા’ શીર્ષક આમ જ આવ્યું હશે ?) ‘સર્જકની આંતરકથા’માં પોતાની આ ધખના વ્યક્ત કરતા લાભશંકર ધખતાં ધખતાં નોંધે છે : “વળી એક નિર્ભમ, બિનંગત, સાક્ષી જેવું, જલકમલવત્ પ્રાણી અનુભવાય છે અંદર, અનિદ્રિત, નિષ્પલક; તગતગતી આંખોવાળું, જેને આમ શબ્દમાં રૂપાંતરિત કરવાના પ્રયત્નો હજુ ક્યાં પૂરા થયા છે ? ધડ ધડ ધડ ધડાકા સાથે કવચ તોડવાનાં છે બધાં શબ્દચેતનનાં અને પ્રવેશતા જવાનું છે અંદર – નિસરણી મૂકીને પગથિયાં ઊતરતાં ઊતરતાં, ક્યાંક ભૂસકા મારીને, ક્યાંક સરિસૃપ સરકતાં, સાવધાન, નકશા વિના, છેક મૂળિયાં સુધી... કામે લાગી ગયા છીએ. કીડી કણ શોધવા નીકળે એવું કંઈ નથી આ...” (‘સર્જકની આંતરકથા’ આવૃત્તિ પ્રથમ, પૃ. ૭)

જીવનના પાંચમે દાયકે જે જણ મૂળિયાંની શોધ કરવા નિસરણી મૂકીને અંદરનું દ્વાર ખોલવા અવતરણ કરે એવી શોધ જીવતરનાં કેન્દ્રની જ હોય ને ? એનું એક નામ જો જીવન હોય તો એની લગોલગ બીજું નામ મૃત્યુનું જ હોય ને ? ને આ તો ભાઈ, લાભશંકરનું મૃત્યુ. એ બિહામણું તો ક્યાંથી જ હોય ? એ તો છે મા જેવું મધુર, માર્દવયુક્ત, સ્મિતસભર, પ્રસન્ન, અલૌકિક.

લાભશંકરના બાલ્યકાળથી આ બે જણ એમની આંગળી પકડીને એમની સાથે ચાલતાં રહ્યાં છે. મા અને મૃત્યુ. ‘મ’ માનો ને ‘મ’ મૃત્યુનો. મૃત્યુમાં માતાને નિહાળતા લાભશંકર પોતાનાં મૂળિયાં ફેંફેસતાં જોઈ શક્યા છે તેમ, ‘પોષાયો છું લયના અવિરત સિંચનથી. બા મારી હલકથી ગાય. ગળામાં મીઠાશ. વ્રત-પ્રસંગોનાં અઢળક ગીતો એને કંઠસ્થ. ક્યારેક પરોઢિયે ઘંટી દળતાં ગાય. મારું માથું નિરાંતે જોતી હોય, પાંથીએ પાંથીએ એની તર્જની ફેરવતી હોય ત્યારે આગ્રહ કરીને ગવડાવું.’ (સર્જકની આંતરકથા, આવૃત્તિ પ્રથમ, પૃ. ૧)

માતા ને લય લાભશંકરનો રગેરગમાં લોહી બનીને વહેતાં રહ્યાં. મૃત્યુને બાથમાં સમાવવાની આગલી ક્ષણે મૃત્યુએ કવિને કંઠે લંબાવેલા હાથને અપલક નેત્રે તાકી રહેલા લાભશંકરની સ્વગતોક્તિ છે આ કાવ્ય :

‘મૃત્યુ
મા જેવું
મધુર હાસ્ય કરે.’

માતા જો જીવનનો આરંભ તો મૃત્યુ જીવનનો અંતિમ વિરામ. આરંભે પણ પ્રસન્નતા ને અંતે પણ સ્મિતનો ઉજાસ. જન્મ આપનાર પણ મા ને જન્મ પૂરો કરનાર મૃત્યુનું રૂપ પણ મખમલી નજાકતથી સભર, સહાસ્ય, સુક્રોમળ, મસૃણ. માની જેમ દોડી આવેલું આ મૃત્યુ માત્ર સ્મિત કરીને જ અટક્યું નથી. કવિને ગોદમાં લઈને માની જેમ જ અમને થપથપાવીને એને પોતામાં ભેળવવા, એકાકાર કરવા એ પલાંઠી લગાવીને બેસી ગયું છે :

‘અરવ મૃદુતાથી થપથપાવતું લયબદ્ધ’. વિલય થવાની ક્ષણનો આ લય છે. અથવા તો કહો કે વિલય થવાની અનુભૂતિ. કવિને માટે તો આ થનગનાટ એક આદિમ અનુભૂતિ છે. કંઈ આજકાલની નહીં; મા, રામનવમીને દિવસે ઊછળતું-ગાતું ખેડૂતવૃંદ, ગામનો ચીથરેહાલ ગાંડો, ગામનો છોકરો દામલો આ બધાંને અનિમેષ આંખે એક-કાને જોઈ-સાંભળી રહેલા કવિ કહે છે તેમ : ‘એમના શબ્દલયોના તંતુએ તંતુએ મારી લયચેતનાનાં રેશમ વણાયાં છે... આવું આવું અપરિસંખ્યેય હશે મારી લયચેતનાના વસ્ત્રવણાટમાં, જે આરંભાયું હશે ઘોડિયામાં બાના વહાલભર્યાં મીઠા કંઠથી...’ (સર્જકની આંતરકથા, પૃ. ૨)

અંદર ઊતરીને ચેતનાના પ્રદેશને ફંફોસતા કવિ માટે માતા ને લય મૃત્યુ સાથે કમશઃ ભળતાં રહ્યાં, કવિને થપથપાવતાં રહ્યાં. જુઓ તો ખરા – કેવી રીતે ? ‘અરવ મૃદુતાથી.’ બિલકુલ અવાજ કર્યા વિના, પુષ્પ-શી કોમળતાથી.

કવિને મૃદુતાથી થપથપાવવા પાછળનો મૃત્યુનો આશય શો છે ? ‘મેગનેટિક રોટેશનનો સ્વીકાર કરાવવાનો.’ મૃત્યુનું જાણે કવિને ચુંબકીય આકર્ષણ રહ્યું છે. કવિ જીવનની ધરી પર મૃત્યુની આસપાસ ફરતા રહ્યા છે. જીવતાં જીવતાં મૃત્યુને આરાધતા રહ્યા છે. કવિને મન મૃત્યુ જીવનનો અંત નથી. એ તો છે એક વર્તુળાકાર ભ્રમણ. મૃત્યુ એક ભૂમિકા પૂરી કરાવે છે ને તત્ક્ષણ આરંભાય છે બીજી ભૂમિકા. પુનર્જન્મ નહીં, પણ નવસર્જનની ભૂમિકા. જર્જરિતનું ખંડન ને નૂતનનાં મંડાણ. જીવનની નિત્યનૂતનતા અખંડ, અવિરત, અવિરામ ચાલતી રહે છે ને એની લગોલગ માતૃત્વની નિત્યતા સંકળાતી રહે છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ અહીં પુનરપિ જનનં, પુનરપિ મરણમૂની વેદના નથી, જન્મોજન્મ અવતારની ધન્યતા છે, જેનાં મૂળમાં જીવનના અખંડત્વને પામવાની મથામણ ને પ્રસન્નતા બંને પડેલાં છે.

આવાં મેગનેટિક રોટેશન પૂર્વની આવશ્યક શરત છે ઊંડી, ગાઢ નિદ્રા. સ્વસ્થ જાગરણ માટેની આ પૂર્વશરત છે. સમય પાક્યે જ આ ગાઢ ઊંઘમાંથી બહાર અવાય. ત્યાં સુધી તો લાંબો વિરામ. એટલે જ મૃત્યુ વિશેના એક બીજા કાવ્યમાં કવિ કહે છે :

“મૃત્યુ લપાઈને સૂતું છે
ઘસઘસાટ
ઊંઘતું મારી ઊંઘના પડખામાં.
ના -
નથી જાગવું
એય ભલે ઊઘતું ઘસઘસાટ.’

(‘પરબ’ એપ્રિલ, ૨૦૧૩)

એ મૃત્યુ જ્યારે કવિના પડખામાંથી જાગ્યું ત્યારે એનું થયું માના પડખામાં રૂપાંતરણ. જાગીને એણે કવિને હાથમાં નહીં, ગોદમાં લીધા ને માતાની ગોદમાં તો શું હોય ? નિર્ભયતાપૂર્ણ નિરાંત. જીવનભરના યાકથી હાશકારો. આ હાશકારો છુટકારાનો ન જ હોઈ શકે. જીવતરની વિભિન્ન ભૂમિકાઓ પસાર કર્યા પછીની પ્રસન્નતાનો. અથક ચાલ્યા પછી અટકવાનો. શ્વાસ છોડતી વેળાએ ખાલી થઈ જઈને નિરાંતનો શ્વાસ લેવાનો.

મૃત્યુએ મા બનીને કવિને આપી છે આવી નિરાંત. તેથી જ આ મૃત્યુ એ જીવનનો અંત નથી. અન્ય રમતોની જેમ આ પણ એક રમત છે. જેમ જાગવાની રમત તેમ સૂવાનીય રમત. સૂઈને જાગવાનું, જાગીને સૂવાનું. આ રમત રમતાં મૃત્યુ ને કવિ બંનેને પડી ગયેલી મજા અહીં લયનો હિલ્લોળ બનીને સહૃદયને ઝુલાવતી રહે છે.

એક સમયે લાભશંકરનાં માતાએ આ પુત્રને પારણામાં ઝુલાવતાં ગાયેલું :

‘હલુહલુ હાલમાલ રે ભઈ પારણિયામાં પોઢ્યો,
ખીચડી ખાલમાલ રે ભઈ મારો પારણિયામાં પોઢ્યો.’

પુત્રને વાત્સલ્યથી પોઢાડતી માતાની જગા જીવતરના વર્તુળાકારના કેન્દ્રબિંદુએ પહોંચતી વેળાએ મૃત્યુએ લીધી ને સૂતાં સૂતાં, લયને અવિરત ઝીલતા રહેલા કવિ જાગતા ગયા, જાગતા રહ્યા ને’ અગોચર આંતરિકમાં ઊતરવાની એમની ઉત્કંઠા પરિતૃપ્ત થઈને ઠરી મૃત્યુરૂપી જીવતરના અંકમાં.

૪૦. એ કેવળ સ્વકેન્દ્રી કવિતાના કવિ નથી

પ્રવીણ પંડ્યા

ઘેટું છે

ઘેટું છે. ઊઠતાં વાર લાગે.
પણ તને ઉઠાડ્યે છૂટકો.
તારી ઊન ઉતારવાની છે,
જેમ બધાંની ઉતારવાની છે તેમ.
સિઝન છે ઊન ઉતારવાની.
હા
આગળ ચાલે છે બધાં તેની પાછળ પાછળ ચાલ.
શિયાળે શીતળ વા વાય
ઠરી જાય ગાત્રો ડિમોક્રસીનાં
તે પહેલાં
તારી ઢંકાયેલી ખાલને નગ્ન કરવાના સરિયામ સત્યમાં
તારો ફાળો
ઊનનો.
તારો મતાધિકાર ખાલ ઉતારનારાની પસંદગીનો.
એમાં તારી પાસે જ નથી તે ગુમાવવામાં ભય નથી.
તારાં ફાંફાં
એક ઘેટું બની રહેવાનાં અકબંધ રહેશે.

ગુજરાતી સાહિત્યના સંદર્ભે ૧૯૨૦થી લઈને ૧૯૫૫ સુધીના સમયને વૈચારિક પ્રભાવને આધારે જો આપણે 'ગાંધીયુગ' કહેતા હોઈએ તો ૧૯૫૫થી લઈને ૧૯૮૦ સુધીના સમયને ભાષા-શૈલી-વિચાર અને રચનારીતિના આધારે 'લાભશંકર યુગ' કહેવામાં આપણે સહેજ પણ છોછ

કે સંકોચ ન રાખવો જોઈએ. છંદાલંકારથી લદાલદ વિચારધારા, ઉપદેશ અને પ્રચારની મેદસ્વિતાથી અદોદળી બની ચૂકેલી ગાંધીયુગના બીજા છેડાને કવિતાને ભટિયાર ગલીનાં ગંધ-ધુમાડા, ટોળા અને ઘોંઘાટમાં પ્રકટેલી કવિઓની નવી પ્રજાતિએ દુર્લભ વળાંક આપ્યો હતો. આ વળાંક 'માણસની વાત'થી આરંભાયો હતો, 'મહા માનવ'ની આસપાસ રાચતી કવિતાને લાભશંકર 'અદના માણસ' પાસે લાવીને ઊભી રાખે છે એ એમની કવિતાની વિલક્ષણતા છે. આપણે સહુ સહેજ થોભીને વિચારીશું તો આપણને ચોક્કસ એવું લાગશે કે સાહિત્યિક રીતે ઉમાશંકર પછી એમનાં કદ-કાઠીને આંબે એવું સ્વબળે પ્રકટેલું નામ એ લાભશંકર ઠાકર છે.

આપણે સહુ લાભશંકરને સ્વકેન્દ્રી અને વ્યક્તિલક્ષી કવિતાના જ કવિ ગણીએ છીએ. એમની કવિતા વિશે ખાસ કરીને 'લઘરો' અંગે એવી બુમરાણ પણ મચી કે તેઓ નકારના કવિ છે. એ જાતનો પણ નકાર કરે છે. મને 'રે'મઠ અને હોટલ પોએટ્સ જેવાં જૂથ રચીને પોતાની વિશિષ્ટ અને વિલક્ષણ છાપ ઉપસાવવા મથતા અમારા પહેલાંની પેઢીના કવિઓમાં હંમેશાં કુતૂહલ અને શંકા બંને રહ્યાં છે. કુતૂહલ એ કારણે કે તેઓ સાહિત્ય-સર્જનમાં હંમેશાં નિતનવા અને ચોંકાવી મૂકે એવા પ્રયોગો અને વિધાનો કરતા, અને શંકા એ કારણે પણ રહ્યા કરતી કે આ જે કંઈ તેઓ પોતાના સર્જનમાં કે સાહિત્યના સંદર્ભે કહી રહ્યા છે એમાં તેઓ કેટલા ગંભીર છે ? આમાં સ્વાનુભૂતિનું તત્ત્વ કેટલું અને આંધળા અનુકરણની ભેળસેળ કેટલી ? મોટો કવિ એટલે પણ મોટો હોય છે કેમ કે એના હાથમાં શબ્દનો રણકતો સાચો સિક્કો હોય છે. લાભશંકરે અને પછી સિતાંશુએ આધુનિકતાનાં પ્રમુખ લક્ષણોને આત્મસાત્ તો કર્યાં જ છે પણ પ્રમાણિકતાથી નભાવ્યાંય છે, જેમ કે ધર્મ સંસ્થા માટેનો અને પોતે ધાર્મિક અર્થમાં આધ્યાત્મિક નથી એવો એમનો ચોખ્ખો નકાર 'નરસિંહ મહેતા પુસ્તકાર'ના અસ્વીકારમાં પણ દેખાય, જ્યારે એમને અડીને ઊભેલા બીજા આધુનિકો એ પુસ્તકાર માટે પોતાનો 'સ્વધર્મ' (આધુનિકતાના પાયાના સિદ્ધાંતો) છોડીને લાગલા દોડી જતા પણ દેખાયા છે.

'ઘેટું છે' કવિતાનો આસ્વાદ કરાવતી વખતે આવી અને આટલી ભૂમિકા એટલે બાંધવી પડી કેમ કે લાભશંકરની આધુનિક અને ક્યારેક દુર્બોધ લાગતી કવિતાને સમજવાની ચાવી એમની 'શબ્દશ્રદ્ધા'માં છે જે એમની રચનાને જીવંત બનાવે છે. ઘેટાં પર કવિતા તો આ પહેલાં પણ થઈ છે, કેટલાક અંધશ્રદ્ધાળુ આધુનિકોના ઈષ્ટદેવ એવા સુરેશ જોષીની 'એક રાહ' કવિતામાં પણ ઘેટાં અંગે આ પ્રમાણેની પંક્તિઓ જોવા મળે છે :

'ઘેટાં અને બકરાંની રાહ / અંગે લગાડી બહુ રંગ છાપ, / જાણ્યા વિના કે શણગાર શાને / ચાલી જતી જોઉં હું કત્તખાને' – અહીં સુરેશ જોષી ઘેટાં-બકરાને 'ઇતર' 'ઉણાં' અને 'અજ્ઞાની' ગણે છે. માણસપણાને ઘેટાંપણાથી છૂટું પાડવાનો પ્રયાસ કરે છે. એમના આ અભિગમથી તદ્દન જુદો અભિગમ લાભશંકરમાં છે. કાવ્યનો ઉપાડ જુઓ :

'ઘેટું છે, ઊઠતાં વાર લાગે. / પણ તને ઉઠાડવે છૂટકો.'

અહીં ‘તને’ શબ્દ મહત્ત્વનો છે. લાભશંકર ઘેટાં માટે તને શબ્દ પ્રયોજે છે એનો અર્થ માત્ર અને માત્ર એ જ થાય કે આ ઘેટું લાભશંકર નામનો બીજા અનેક જેવો એક સામાન્ય માણસ છે અને કવિ લાભશંકર એને આ કહી રહ્યા છે. એમની પહેલાંના સુ. જો. અને પછીના મારા જેવા કવિ ‘ઘેટાં’ને કટાક્ષ, વ્યંગ અને ઉપહાસથી જાતથી અળગા કરી જુએ છે. આ દષ્ટિકોણમાં કવિ હોવાની ‘ગુરુતાવ્રંથિ’ પણ ભળેલી છે, પણ આપ જોઈ શકશો કે અહીં કવિ લાભશંકરને ઘેટાં માટે એવો કોઈ ભાવ નથી પણ એક પ્રકારનો સ્વીકાર છે. જન્મગત મળેલી ન ટાળી શકાય એવી ઘેટાંપણાની પીડા માટે ઊંડી કરુણા છે. અને એટલે લાભશંકર બ્લેક હ્યૂમરના કવિ છે. આ બ્લેક હ્યૂમર પણ આધુનિકતાની દેન છે. અહીં યુજિન આયોનોસ્કિના ‘રાહ્યોનોસિરસ’ના નાયક કે કાફકાના ‘મેટામોર્ફોસિસ’ના નાયકની સ્થિતિ પર જેમ પહેલા તમને સહેજ હસવું આવે પણ પછી તમને ખબર પડે કે આ તો મારી સ્થિતિ છે, આ તો હું જ છું – અને પછી તમારામાં જે કરુણા કે જીવન પ્રત્યે નિર્વેદ જાગે એ સ્થિતિ લાભશંકર પોતાની રચનાત્મકતા દ્વારા સર્જે છે. કેવો નમ્ર સ્વીકાર ‘ઘેટું છે. ઊઠતા વાર લાગે. પણ તને ઉઠાડ્યે છૂટકો.’ આ ‘છૂટકો’ શું છે ? લાભશંકરના અનેક કાવ્યનાયકોમાં જીવનની સ્થગિતતા અને એકવિધતામાંથી છૂટકો મેળવવાનો ભાવ તીવ્રતાથી દેખાય છે. આ છૂટકો એટલે મધ્યકાલીન કવિતાનો મોક્ષ નથી પણ આધુનિક કવિતામાં ‘માણસ હોવાની’ જે પ્રકૃતિદત્ત પીડા મળી છે એમાંથી છૂટવાનો તલસાટ છે. અને એટલે જ કવિ કહે છે ‘તને ઉઠાડ્યે છૂટકો’ આ ઊઠવું પણ જાગવું છે. બીજા અર્થમાં જોઈએ તો માણસની નાગરિક તરીકેની અકર્મણ્યતા અને આળસ છે તેનો પણ એમાં નિર્દેશ છે.

‘તારી ઊન ઉતારવાની છે, / જેમ બધાની ઉતારવાની છે તેમ.

સિઝન છે ઊન ઉતારવાની.’

ઠાકરસાહેબની કવિતાની બીજી મોટી ખાસિયત એ છે કે એમાં ગજબની સાહજિકતા અને તાજગી હોય છે. ઊંઘતા ઘેટાંને જગાડ્યા પછી કવિ હવે ઊન પર આવ્યા, ફરી અહીં એક બીબાંઢાળ જીવનમાં જડબેસલાક રીતે ફીટ થયેલા માણસની અકળામણને કવિ હળવાશથી નિરૂપે છે. આ ઊન શું છે ? આ રચના મને એટલે પણ આકર્ષે છે કેમ કે પહેલી વાર લાભશંકર વ્યક્તિની પીડાને સામાજિક-રાજકીય રીતે જુએ છે. એટલે જ તો કહે છે :

‘હા / આગળ ચાલે છે બધાં એની પાછળ પાછળ ચાલ. / શિયાળે શીતળ વા વાય / ઠરી જાય ગાત્ર ડિમોંકસીના / આ ઘેટાની વાતમાં ‘ઠરી જાય ગાત્ર ડિમોંકસીનાં’ જેવું વાક્ય લોકશાહીને ગાત્ર તો આપે છે પણ થીજી ગયેલા ! આ પંક્તિઓ પાસે ઊભા રહીને જોઈશું તો ખબર પડશે કે ડિમોંકસીના ઠરી ગયેલા ગાત્ર એટલે સંવેદનશીલતા ગુમાવી બેઠેલી ડિમોંકસી, એના ગાત્ર ઠરી જાય તે પહેલાં ઘેટાંએ કશુંક કરવાનું છે, શું ? તો કહે કે :

‘ / તે પહેલા / તારી ઢંકાયેલી ખાલને નગન કરવાના સરિયામ સત્યમાં / તારો ફાળો

/ ઊનનો. / તારો મતાધિકાર ખાલ ઉતારનારાની પસંદગીનો /

શું આમ વારંવાર પોતાનું ઊન ઉતારવાથી અને ખાલ ઉતારનારા પસંદ કરવાથી થીજી ગયેલી ડિમોક્રસીના ગાત્રોમાં ગરમાવો આવશે ?

અંતે કવિ કહે છે :

‘તારા ફાંફાં / એક ઘેટું બની રહેવાનાં અકબંધ રહેશે.’

‘ઘેટું છે’ એક નાનકડું કાવ્ય છે. પણ આ નાનું એવું કાવ્ય કર્મકાંડ બની ચૂકેલી લોકશાહીમાં નાગરિકમાત્રનાં ઘેટાં બની જવાની વ્યાપક પીડાને નિરૂપે છે. મોટો કવિ પોતાના પડછાયા બહાર ડાંફ ભરતો ચાલતો હોય છે એનું પ્રમાણ પણ આ કવિતા છે કેમ કે લાભશંકરને વ્યક્તિ-કેન્દ્રી કવિતાના કવિ કહેવામાં આવે છે પણ અહીં એ સમાજકેન્દ્રી અને નાગરિકકેન્દ્રી બને છે. મારી સામે ઊભેલા આદમકદ કવિ લાભશંકરને નમન.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૪૮) ગીતા સ્વાધ્યાય (ગાગરમાં સાગર) : આલેખન : અરવિંદ પી. મહેતા, ૨૦૧૫ (બીજી આ.), લેખક પોતે : ૩૬, અરુણોદયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, પૃ. ૫૬, રૂ. ૩૦ (૪૯) અસ્તિત્વની અખિલાઈની અનુભૂતિ (કબીર વિચાર દર્શન) : ૨૦૧૫, લેખક પોતે, ૩૬, અરુણોદય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, પૃ. ૧૦૦, રૂ. ૬૦ (૫૦) સુંદરકાંડ (નૂતન અનુસર્જન) : અરવિંદ પી. મહેતા : ૨૦૧૫, લેખક પોતે, ૩૬, અરુણોદય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, પૃ. ૪૪, રૂ. ૪૦ (૫૧) પંદરમું રતન : કલ્પના દેસાઈ, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૬૦, રૂ. ૧૨૦ (૫૨) સ્ત્રી સંવેદનાની કશમકશ : અનિતા મહેતા, ૨૦૧૫, હર્ષપ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૫૪, રૂ. ૧૮૦ (૫૩) રંગભૂમિ-૨૦૧૪ : ઉત્પલ ભાયાણી, ૨૦૧૫, ઇમેજ પબ્લિકેશન પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૫૦ (૫૪) શેરબજારમાં આપણે નિષ્ફળ શા માટે જઈએ છીએ : જયેશ ચિતલિયા, ૨૦૧૫, ઇમેજ પબ્લિકેશન પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૦૮, રૂ. ૨૦૦ (૫૫) જૈન સાહિત્યની પરિભાષા : સંપા. કવિન શાહ, ૨૦૧૫, હાલોલ જૈન સંઘ, નવકાર આરાધના ભવન, હાલોલ, પૃ. ૧૨+૧૩૨, રૂ. ૧૨૫ (૫૬) ગા મેરે મન ગા : ડૉ. પ્રફુલ્લ દેસાઈ, ૨૦૧૫, સાહિત્ય સંકુલ, સુરત, પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૧૯૦ (૫૭) મરિતે ચાહિ ના આમિ : રાજેન્દ્ર પટેલ, ૨૦૧૫, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૧૯૬, રૂ. ૧૮૦

૪૧. ઉત્તરફળની એક ઉત્કટ શોધ

રાજેન્દ્ર પટેલ

પ્રશ્ન

સર, આપે પૂછ્યું કે હું લંગડાઉં છું કેમ ?
તે તો સર વા છે

વાર્ધક્યને કારણે

અને આમ સતત આવી ઉત્તરકાંઠાની

રઝળપાટને લીધે.

તે તો છે સર. હોય.

જી આપ કંઈ બોલ્યા ?

હું હું... હું...

અરે સાહેબ રઝળપાટમાં શોર્પિંગ કરવાનો

સમય મને

ના મળ્યો કદી.

તેથી વસ્ત્રરહિત છું.

ને ટેવાઈ ગયો છું.

ને ઢાંકવા જેવું પણ શું છે ?

આ નિત્ય નગ્નધાકોર જિજ્ઞાસાને ?

કોઈ ઉદ્દેશ વગર કે કોઈ તુલના વગર

લંગડાતો

લંગડાતો ઊંચકીને ફરું છું

પ્રશ્ન.

સામસામે રાખેલા અરીસામાં

પડતાં

endless પ્રતિબિમ્બોને

પૂછી પૂછીને

આવ્યો છું.

લૂછી લૂછીને અંતઃકરણના

અરીસાને

પૂછતો રહ્યો છું હું.

જેના ભૂતલમાં અંદર

સદીઓથી ઊંઘતા

પાપોને જગાડીને મેં પૂછ્યું છે

ને અજવાળાની નીકોમાં વહેતા

મારા પરંપરાના બધિર

બોબડા

પડછાયાને પૂછ્યું છે.

પુણ્યના ખોબામાં નિર્નિમેષ

તાકીને

પૂછ્યું છે લૂંટાઈ જવાના ભય વગર

અંધારી આલમમાં

રાત પછી અધરાતે

મધરાતે

રેડ લાઇટમાં વર્તમાનની ભીંતો પર

હલબલતા

વસનરહિત પડછાયાને

ઊંચકીને;

જે

પુણ્યના ખોબામાંથી ઢોળાઈ જતા

દશ ધારે.

તોળ્યા ના તોળાય કદી

તુલનામાં

કોઈ.

મરણોન્મુખ પિપાસાના ઉત્કંઠમાં મેં
માટી

નાખી છે ઉત્તરને ઉગાડવા.

ફૂટતાં ઊગતાં

મરણને ઊગશે ઊગશે

ઉત્તરફળ

તેવી પ્રતીક્ષામાં મેં

નિર્નિમેષ તાક્યું છે.

કૂર નથી હું.

હું તો હું મજબૂર.

શૂર નથી

ધડથી છૂટા પડ્યા પછીયે તાક્યા કરતી આંખોવાળો તે
જે

આયનામાં ઊભો છે

ભગ્ન

ધડ વગર તાકતો

અંદર

અથવા બહાર

ઉત્તરની આશામાં.

સદીઓની સદીઓથી

નદીઓની

નદીઓમાં નદીઓનો

હાલકડોલક હિસાબ છે -

શ્રીમદ્ યઢાવતો વાદનનો

કાનડૂબ

રંજનનો

મન હરણ થઈ

વીંધાઈ ગયાનો.

હા, સર તટ ઉત્તરનો આવે તો ના નૌકાનું કામ.

ના નદીઓના

સદીઓના હિસાબનું

કંઈ કામ.

ના સર, હું મનરંજનવિદ્ધ નથી.

સિંહ જેવાએ મેં ઘેટું બનીને પરંપરાની

પાછળ પાછળ

ચાલ્યાં કર્યું છે એમ નથી.

યથાસમય અટકી ગયો છું

સ્વયં

સ્વેચ્છાથી પરંપરાથી

બટકી ગયો છું.

અને જખમી થયેલો વાઘ ધસતી વખતે

શિકારીના

ભાલાને

ગણકારતો નથી તેમ મેં

કોઈ પણ વિઘાતક પ્રતિકારને ગણકાર્યો નથી -

એ જાણવા

કે શું છે મારો જવાબ.

ઘાતકી થવું સહેલું છે, સર

પોતાનો ઘાત કરવો સહેલો નથી.

મેં

સતત મને ઉન્મૂલ કરી

ખોદ્યો છે

ધખનામાં ઉત્કટ

જવાબની.

મારા જ લોહીમાં

ભમી ભમીને ઘોંઘાટોમાં

કાન

મારા બહેરા થઈ ગયા છે.

મેં કર્મ માત્રને બાળ્યાં છે

નિર્લિપ્ત થવા

મારી દષ્ટિસૃષ્ટિના

વિસ્તારોમાં

રઝળી.

દેશકાળને પરાધીન કરી મેં

સ્વાધીન

સૂતેલી

શ્રદ્ધાના આશયને અતલ

ઉલેચી નાખ્યો છે.

કહ્યાગરી ભાષા આખી પર

ત્રાસ ત્રાસ

વરતાવ્યો છે.

ધોરી માર્ગ ઉજ્જડ કરી નાખ્યા છે.

કડાકા સાથે

સિસૃક્ષાના ઘનઘોર

તૂટી પડ્યો છું -

કાગળની હોડીમાં બેસી નીકળેલા

અંતઃસ્તોતાનાં આભાસી જળમાં -

સદીઓથી સરતા

મંગળ જેવા

વિશેષણોના પડઘાઓ પર.

સંબંધોના સ્નેહસ્પર્શની

માયાની મમતાની

ઘટાટોપ મનઃસ્થલીઓ

મેં બાળી છે

મારામાં ભડભડ

પામવા ઉત્તરને

જિજ્ઞાસાથી ઝૂમ કરીને દષ્ટિને.

પાપીનું વહાણ પણ સમુદ્ર તરી જાય છે.

મેં તો પુણ્યના સમુદ્રને

આર્કઠ

પીઘો છે અને

મૂતરતાં

મૂતરતાં મારી તૃષિત તલપતી

જિજ્ઞાસાને

તન્મય કરી છે

અર્થોત્કટ

એકાદશ ચાંપોને ચપચપ

દબાવતાં -

મારી ઘનઘોર બિનંગત એકલતાની

લેબમાં.

યસ સર, અસ્તવ્યસ્તના ઓટમ્સને

એના સબપાર્ટિકલ્સને

નિશ્ચયના ચીપિયાથી પકડ્યા છે

ઉત્તરને

હસ્તામલક કરીને તાકવા.

અને સમજાયું છે :

ના ના, આ તો અટકચાળાં છે

પલાયન છે

પ્રશ્નથી દૂર જવાનાં, એને ભૂલી જવાનાં.

બૂરાઈ

કોઈ પણ બૂરાઈ

નિત્ય રહેતી નથી તે સાચું.

પણ અગેઈન તે તો આડવાત છે.

પ્રશ્નનો ઉત્તર બૂરાઈમાં છુપાયો નથી

કે નથી છુપાયો ભલાઈમાં

સર, આ સ્વાનુભવની એરણના

રણકારા છે.

લાલસા છે, તૃષ્ણા છે

આમ અંદર છે

તેથી તે બહાર છે.

તેને અવળસવળ ઉથલાવી છે
અંદર

પ્રતપ્ત ભડભડતા ભંડક્રિયામાં
લાલચોળ
જિજ્ઞાસાથી

અંતે તો ઠરી જવા.

છતાં

ઠરી કામ ક્યાં થઈ છે

મારામાં

સતત વીંઝતી પાંખોવાળી
નિત્ય ઉજાગર આંખોવાળી

ઝાંખોવાળી

કાળી ધોળી કાબર ચીતરી

આભાસોની

સપાટીઓને ચીખી ચીખીને

પીંખવાવાળી

ઉત્કટ છતાં અનુત્કટ

આમ

અંગત છતાં બિનંગત મારી જિજ્ઞાસા.

હા એ જાણે છે સમજે છે.

લોંગ શોટથી ખસતા ખસતા

મિડ શોટમાં

તાકે છે

બ્રહ્મના અંડને ફૂટતું

ઉત્તરપંખીને ચાંચ ખોલતું તાકે છે

તરત

ઝૂમ કરીને કલોઝઅપમાં

ને

કટ.

કલ્પનોત્તરો ઊડે છે નીલ નીલ નભમાં

ને નીચે

મૌનમાં

વાણીમાં

સ્થલકાલસહિત વહેતી

નદીઓનાં

સ્થળકાલરહિત

વહેતાં ને કહેતાં

વહેણમાં

માણસનાં.

ને નિર્વિશેષ શેષને

તાકે છે

કણ કણમાં

કણ કણને

એકસ્ટ્રીમ કલોઝઅપમાં -

થરક્યા વગર.

ચરકની કણીઓ છે

પંખીલોકની

ધારેલા ઉત્ પછીના

ઉત્તરની

ઉત્તમની

પાંખ વગર પણ ઊડતી

છાપાની ભાષામાં

ને

કવિવરની આશામાં

જ્યાં

અંડ થયું છે છિન્ન

ને ભિન્ન થયું છે પંડ

સજીવ ધબકતા ઉત્તરપંખીનું

જે

ચાંચ ખોલતું ચરકે છે

ખળ ખળ વહી જતી અંતઃશ્રોતામાં.

હા કવિઓ આજ સુધી

આમ

સતત ચરક્યા છે

ને ચરકે છે

તે પાંખ વગર પણ ઉત્તરપંખી થઈ

ઊડવા માટે;

જેથી ચરકી શકાય.

ઉત્સર્ગોના

સર્ગોના સર્ગો રચી શકાય

દુર્નિવાર અનુત્તરા

જિજ્ઞાસાને

ભૂલી જવા

ભૂલી શકાય તો.

ભૂલી જવાના અડાબીડ ઈતિહાસો છે,

સર.

પરના છે, પરાત્પરના છે.

નરના છે, નારાયણના છે.

તરતમનાં

કીડિયારાં છે

ક્રમણભ્રમણ કરતાં

લાઈનસર.

એકમાત્ર ગોપીજનવલ્લભને વરનારા છે

ને વગર તરાપે ભવસાગર તરનારા છે.

અન્યથા ભાંડ છે ભવાયા છે

ભૂલોકથી

સ્વર્લોકમાં

મલકારાથી

પલકારામાં

લઈ જનારા.

કે વેદના વારાથી છે મારી

કરોળિયાની

તંતુજાળ

જિજ્ઞાસાને જિવાડનારી

જે

જીવવા માટે હું ગળી જાઉં છું નિત્ય

અને

કાઢું છું બહાર પાછી

જીવવા માટે

નિત્ય.

અનિત્યનાં અડાબીડ અહંજાળામાં

આ ભક્ષ્યરહિત ભક્ષક એવી

મારી એકલતાનો હિસાબ છે આ ક્ષણ સુધીનો.

છે

પ્રશ્નની મજૂસને તાળું મારી

ચાવી ખોઈ નાખનારા

મારા પડછાયા

કરતાલસહિત અથડાતા

મારા અનેકાન્તની

અવઢવની ગલીઓમાં મને જ.

વળી કોઈ

છે

કાનતંત્રથી રહિત કાનમાં

વગાડનારા

મંત્રની ટોકરીઓ

ડોકરીઓ છે શતસહસ્રજીવી ચાવતી સપનાંઓ

ડાબલીઓ બોખીમાં

નિત્ય વૃદ્ધ

ને

રુદ્ધ.

અને છે અમૃત સમજીને

પાન કરનારાઓ

નિજની અમરતકૂંપીમાંથી

ધારોષ્ણ

ઝીલતા યથાસમય

હા યથાર્થ જ સુપથ્ય તે -

સાયું હોય

હશે

કે છે.

સુપથ્યની ભાષામાં કથ કથ કરી કરીને

શોધું છું હું પથ.

અથથી ખસ્યો નથી આ

તસુએ મારો રથ.

મનોરથ જોડીને

સદીઓથી હણહણવું મારું મારામાં

પદ પછાડતા

ક્રિયા વગરનાં ક્રિયાપદોની જેમ.

ઘાટ ઘડવાના યંત્ર

તંત્ર

ને મંત્ર

પછીના અંતેના હેમના હેમ હોવાના

ને એને દૂરદર્શનથી જોવાના

ને

નિજમાં નિમગ્ન નિજને

નિરંતર

ખોવાનાં

પદ્માસનમાં

હજુ આ ક્ષણ સુધી હું નથી ગયો કચડાઈ.

રાઈનો દાણો છું

નગણ્ય

સર્વથા તુચ્છ

પણ પુચ્છ

પ્રશ્નની નાખે છે

ડહોળી

મન્વંતરના મનમંથનજળ અંધકારમાં

મારા

થંભ થયેલાં.

સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી.

ઊર્ધ્વ પણ નથી અને અધઃ પણ નથી.

વામ પણ નથી અને દક્ષિણ પણ નથી.

મૃત પણ નથી અને અમૃત પણ નથી.

નિત્ય પણ નથી અને અનિત્ય પણ નથી.

કોઈ દિશાએથી શુભ

કે અશુભ

સુંદર કે અસુંદર

અવાજ

આવતો નથી.

આવતો હોય તો સંભળાતો નથી.

સંભળાતો હોય તો સમજાતો નથી.

તેમ છતાં છે અંધકાર મારામાં.

જ્યાં નથી કોઈ સર, જી હજૂર કે વર.

છે જળ

દુર્નિવાર બળથી પૂછીને

પછડાતો બંબાકાર

પળ પળ મારામાં માણસમાં.

મને અને આ તને

સતત

તરડાયેલાં ખરડાયેલાં ખંડ ખંડ ખંડિત

દર્પણમાં

ભાષાના : શા માટે હા પૂછ્યા કરું છું હું ?

મેં કમિટ કર્યું છે શું ?

બટ્રાન્ડ રસેલે સમગ્ર વિશ્વના તમામ પ્રશ્નોને માત્ર ત્રણ પ્રશ્નોમાં વિભાજિત કર્યા છે : મનુષ્યના પ્રકૃતિ સાથેના પ્રશ્નો, મનુષ્ય સાથેના પ્રશ્નો અને મનુષ્યના પોતાની જાત સાથેના પ્રશ્નો. કવિ લાભશંકર ઠાકરનું પ્રસ્તુત કાવ્ય ‘પ્રશ્ન’ એ રીતે એક વિશિષ્ટ કાવ્ય છે. રસેલે જે ત્રીજા પ્રકારનો પ્રશ્ન રીઠ્યો છે તે અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે. પણ કવિ જ્યારે જાતનું ઉત્ખનન કરે છે ત્યારે સ્વાભાવિક-પણે બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના પ્રશ્નો પણ ઈંગિત થઈ જતા હોય છે.

પ્રસ્તુત કાવ્ય ‘પ્રશ્ન’માં કવિ પ્રશ્ન શો છે તે તો કાવ્યની અંતિમ પંક્તિમાં મૂકે છે. કાવ્યાંતે જે ભાષાથી કવિનું અસ્તિત્વ છે, તેના ખંડ ખંડ દર્પણને જ કવિ પૂછે છે : ‘‘મોં કમિટ કર્યું છે શું ?’’ આ કાવ્યમાં શબ્દ વડે અશબ્દની શોધ કરતા કરતા કવિની એક પ્રબળ ઉત્કટ કવિ-ચેતના સક્રિય બને છે. સર્જકની પોતાની અધર સેલ્ફ સાથેનો સંવાદ આ કાવ્યમાં રચાયો છે પણ એ સંવાદ પાછળ એક સઘન મથામણ છે. એથીજસ્તો કવિ પોતાના આ પ્રશ્ન સંદર્ભે નર્મદની જેમ બોલી ઊઠે છે :

‘પણ પુચ્છ

પ્રશ્નની નાખે છે

હોળી

મન્વંતરના મનમંથનજળ અંધકારમાં

મારા

થંભ થયેલાં.’

જે ઉત્તરની ઉત્કટ શોધ કવિ સ્વથી સમગ્ર સૃષ્ટિ સુધી કરે છે તે પ્રશ્ન ‘મોં કમિટ કર્યું છે શું ?’ એ છે. એક સર્જકનો આ પ્રશ્ન છે. શબ્દ-ચેતના દ્વારા પુછાયેલો પ્રશ્ન છે. જાણે મનુષ્ય માત્રની અન્વેષક વૃત્તિ વડે પુછાયેલો આ પ્રશ્ન છે. એટલે જ સમગ્ર કાવ્ય જાણે એક ઉત્તર માટેનો પ્રબળ ધખારો છે. પણ આ કવિના શબ્દકર્મની ઉપલબ્ધિ કંઈક જુદી છે. કવિને મન પ્રશ્નનો જવાબ એ જ હોઈ શકે કે પ્રશ્નનો કોઈ જવાબ નથી ! અને આ વાત જ એક સાચા સર્જકનો ઉત્તર હોઈ શકે. રવીન્દ્રનાથનો મરણોત્તર કાવ્યસંગ્રહ ‘શેષલેખા’માં ‘પ્રથમ દિનેર સૂર્ય’ નામે કાવ્ય છે. કવિને જીવનનો અંતિમ સૂર્ય પ્રશ્ન પૂછે છે...

‘દિવસેર શેષ સૂર્ય

શેષ પ્રશ્ન ઉચ્ચારિલ

પશ્ચિમ સાગરતીરે

નિસ્તબ્ધ સંધ્યાય -

કે તુમિ ?

પેલ ના ઉત્તર.’ (શેષ લેખા)

(અંતિમ દિવસના સૂર્યે પશ્ચિમ સાગરતીરે નિસ્તબ્ધ સંધ્યામાં પ્રશ્ન ઉચ્ચાર્યો - તું કોણ

છે ? ઉત્તર પામ્યો નહિ.)

સર્જકનું કામ જ મથામણ કરવાનું છે. એને મન કોઈ અંતિમ સત્ય હોઈ જ શકે નહિ. પોતાના શબ્દકર્મ દ્વારા કવિ નવા નવા રૂપે સત્યને ખોળે છે. લાભશંકર ઠાકર એક એવા કવિ છે જે પ્રબળ ઉત્કટ જિજ્ઞાસાથી પોતાનાં કાવ્યોમાં સતત આ મહામથામણ થકી એક શોધમાં રમમાણ રહે છે. એમને મન કદાચ ભાષા સાધન તો છે જ પણ એના વડે જ ભાષા સાધ્ય પણ ક્યારેક બની શકે એમ છે. જ્યારે એ કાવ્યક્ષણ રચાય છે ત્યારે અસ્તિત્વના ઊંડાણની શોધપ્રક્રિયા ઉદ્ભવે છે. ત્યારે આવાં કાવ્યો રચાતાં હશે. પ્રસ્તુત કાવ્ય એ રીતે જુદી ભાત પાડે છે. ભાષા એ અસ્તિત્વ માટેનો પ્રાણપ્રશ્ન છે.

કવિ એથી જ જાણે કહે છે :

‘તરડાયેલાં ખરડાયેલાં ખંડ ખંડ ખંડિત

દર્પણમાં

ભાષાના : શા માટે હા પૂછ્યા કરું છું હું ?

મેં કમિટ કર્યું છે શું ?’

આ કાવ્ય પોતાની જાતને પૂછેલા એક પ્રશ્નના જવાબની શોધયાત્રા છે. કાવ્યમાં એક નાનકડા પ્રશ્નના સંદર્ભે કવિની ઉત્તરશોધયાત્રા ત્રણ સ્તરે આગળ વધે છે. પ્રથમ સ્તરમાં કવિ જવાબ માટે શું શું કર્યું તેનો નિર્દેશ કરે છે, બીજા સ્તરમાં આ મથામણની પ્રક્રિયા કેવી છે તેની અભિવ્યક્તિ છે અને ત્રીજા સ્તરમાં ઉત્તર માટે કોને કોને કવિ પૂછે છે તેની વાત છે.

પહેલા સ્તરમાં ઉત્તર માટે કવિએ કેટકેટલી મથામણ કરી છે એ છે. કવિ કહે છે :

- કહ્યાગરી ભાષા આખી પર / ત્રાસ ત્રાસ / વરતાવ્યો છે.
- સુપથ્યની ભાષામાં કથ કથ કરી કરીને / શોધું છું હું પથ / અથથી ખસ્યો નથી આ / તસુએ મારો રથ.
- સદીઓથી હણહણવું મારું મારામાં / પદ પછાડતા / ક્રિયા વગરનાં ક્રિયાપદોની જેમ.

આ કાવ્ય કવિની એક શબ્દ-શોધયાત્રા તો છે. આ મથામણો અને પ્રયાસોમાં મનુષ્ય-ચેતનાની એક ઉત્કટ ઊથલપાથલ છે. કશો પણ ઉત્તર ન મળ્યો હોવા છતાં એક શુદ્ધ જિજ્ઞાસાથી જાતનું સહજ ઉત્ખનન કરવું એ જ જાણે સર્જકનું પરમ લક્ષ્ય.

આ વાત ટી. એસ. એલિયેટે ‘ફોર ક્વાર્ટર્સ’ના એક ખંડ ‘ઇસ્ટ કોકર’ના પાંચમા ખંડમાં કવિકર્મની શબ્દલીલા સંદર્ભે કહે છે :

For us, there is only the trying. The rest is not our business.

East coker (T. S. Eliot)

(આપણે તો કેવળ મથ્યા જ કરવાનું. બાકીની ન કરવી પંચાત.)

કવિનો ધર્મ મથામણ કરવાનો છે. બીજું કોઈ કામ એનું નથી.

કવિ આ કાવ્યમાં આ યક્ષપ્રશ્નના સંદર્ભે ઉત્તર માટે ક્યાં ક્યાં પ્રયાસ કરે છે એ કાવ્યત્વનો આસ્વાદ ઝીલવા જેવો છે : કવિ કોને કોને આ પ્રશ્નનો જવાબ માગે છે જે કાવ્યનું બીજું સ્તર દર્શાવે છે :

- સામસામે રાખેલા અરીસામાં / endless પ્રતિબિંબોને / પૂછી પૂછી જોયું.
- લૂછી લૂછીને અંતઃકરણના અરીસાને પૂછ્યું.
- ભૂતલમાં અંદર / સદીઓથી ઊંઘતાં / પાપોને જગાડીને મેં પૂછ્યું છે.
- અજવાળાની નીકોમાં વહેતા / મારા પરંપરાના બધિર / બોબડા / પડછાયાને પૂછ્યું.
- પુણ્યના ખોબામાં નિનિમેષ / તાકીને / પૂછ્યું છે.
- અધરાતે / મધરાતે / રેડ લાઇટમાં વર્તમાનની ભીંતો પર હલબલતા / વસનરહિત પડછાયાને / ઊંચકીને.

પણ કવિ સુપેરે જાણે છે કે ઉત્તર ક્યાં નથી.

- બૂરાઈમાં છુપાયો નથી / કે નથી છુપાયો ભલાઈમાં / સર, આ સ્વાનુભવની એરણના / રણકાર છે.

વાસ્તવમાં કવિની નિજી મુદ્રા તો તેની ઉત્તરફળની ખોજમાં છે. પ્રશ્નના જવાબ માટે કવિ ક્યાં ક્યાં જાય છે અને કવિચેતના ઉત્કટ જિજ્ઞાસાથી કેવા કેવા આયામો રચે છે એ ખૂબ રસપ્રદ છે. એ પ્રક્રિયા જ જાણે નરી માણસની માણસ બની રહેવાની મથામણ છે. જવાબ માટે કવિ શું શું કરે છે એ જોવા જેવું છે. આ કાવ્યનું ત્રીજું સ્તર છે :

કવિ પ્રતીક્ષા કરે છે અને કહે છે :

- મરણોન્મુખ પિપાસાના ઉત્કંઠમાં મેં / માટી / નાખી છે ઉત્તર ઉગાડવા.
- સ્નિહ જેવાએ મેં વેટું બનીને પરંપરાની / પાછળ પાછળ / ચાલ્યા કર્યું છે એમ નથી / યથા સમય અટકી ગયો છું / સ્વયં / સ્વેચ્છાથી / પરંપરાથી / બટકી ગયો છું.
- જખમી થયેલો વાઘ ધસતી વખતે શિકારીના ભાલાને / ગણકારતો નથી તેમ મેં / કોઈ પણ વિઘાતક પ્રતિકારને ગણકાર્યો નથી.
- સતત મને ઉન્મૂલ કરી / ખોદ્યો છે.
- મેં કર્મમાત્રને બાળ્યાં છે / નિર્લિપ્ત થવા / મારી દષ્ટિ સૃષ્ટિના વિસ્તારોમાં રઝળી.
- દેશકાળ ને પરાધીન કરી મેં / સ્વાધીન / સૂતેલી / શ્રદ્ધાના આશયને સતલ / ઉલેચી નાખ્યો છે.
- સંબંધોના સ્નેહસ્પર્શની / ઘટાટોપ મનઃસ્થલીઓ / મેં બાળી છે.

આ કાવ્ય સંદર્ભે અને એમના સમગ્ર કાવ્યો અન્વયે એલિયેટની ફોર ક્વાર્ટર્સની પંક્તિઓ બંધબેસતી લાગે એમ છે. ઇસ્ટ કોકરમાં કવિની શબ્દ પ્રત્યેની આ જ પ્રતિબદ્ધતા જાણે દર્શાવી છે.

Trying to learn to use words, and ever attempt
 Is a wholly new start, and a different kind of failure
 Because one has only learnt to get the better of words
 For the thing one no longer has to say, or the way in which
 One is no longer disposed to say it. And so each venture
 Is a new beginning, a raid on the inarticulate
 With shabby equipment always deteriorating
 In a general mess of imprecision of feeling,
 Undisciplined squads of emotion.

(શબ્દને કે' વાપરવા શીખવાનો કરતા'તા યત્ન, અને એકેએક યત્ન
 નવો પાવન આરંભ, ને વિક્ષણતા જુદા જ પ્રકારની
 કારણ કે કશું નથી કહેવાનું જે તેને માટે
 માણસ શીખ્યો છે વધુ સારા સારા શબ્દ પ્રાપ્ત કરવાનું
 પેલી વસ્તુ જેના વિશે કશું હવે કહેવાનું ન હોય, યા તો એવી રીતે
 જેમાં કહેવાને ન હવે હો તૈયાર, અને તેથી જ તો પ્રત્યેક સાહસ
 એક નવ્ય આરંભ છે, અને વળી અચોક્કસ લાગણીનો
 કરી નાખે વ્યાપક ગોટાળો એવી સેડવી નાખતી ગંદી
 સામગ્રીથી સંદિગ્ધતા ઉપરનો હલ્લો,
 શિસ્તહીન ઊર્મિઓની ટોળી પર હલ્લો.) – અનુ. ધીરુ પરીખ

એલિયેટના આ કાવ્યની જેમ જ આ પ્રશ્નકાવ્ય એક શોધ છે, મથામણ છે. એટલે જ લાભશંકર
 ઠાકર આપણા સાહિત્યના એક અનન્ય કવિ છે.

કાવ્યના પાઠની છપાઈ પણ આ સંદર્ભે અરૂઢ છે, કાવ્યના મર્મને અનુરૂપ છે. પ્રશ્નના
 ઉત્તરની વિવિધ શોધલીલા છે એટલે કાવ્યપંક્તિઓ સીધી રીતે નથી મૂકી. પંક્તિના ટુકડાઓ
 ઉપરનીયે વેરાયેલા છે. કવિની ચિત્તની સર્જનાત્મકતા અહીં જુદી રીતે કાગળ ઉપર અવક્ષિપ્ત
 થઈ છે. કવિની ચેતના કેવું અનેરું ઉડાન કરે છે અને એને કેવી રીતે છાયાં છે તે પણ સાદ્યંત
 આસ્વાદ્ય છે.

‘લોંગ શોટથી ખસતા ખસતા
 મિડ શોટમાં

તાકે છે
 બ્રહ્મના અંડને ફૂટતું
 ઉત્તરપંખીને ચાંચ ખોલતું તાકે છે

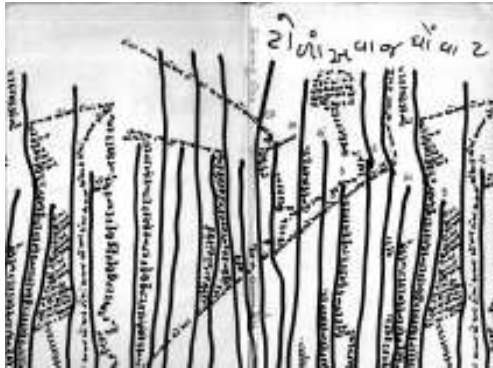
તરત

ઝૂમ કરીને કલોઝઅપમાં
ને

કટ.
કલ્પનોત્તરો ઊડે છે નીલ નીલ નભમાં
ને નીચે

મૌનમાં
વાણીમાં
સ્થલકાલસહિત વહેતી
નદીઓનાં
સ્થળકાલરહિત
વહેતાં ને કહેતાં
વહેણમાં
માણસનાં.'

કવિચેતનાની સ્થળકાલનિરપેક્ષ આ સર્જનાત્મક શબ્દલીલા આ કાવ્યમાં ઉત્કટ રીતે અભિવ્યક્ત થઈ છે. પ્રશ્નનો જવાબ તો, એ માટેની શોધપ્રક્રિયામાં હોય છે, એના કોઈ અંતિમ ઉત્તરમાં નહિ. કવિ લાભશંકર ઠાકરનાં કાવ્યો એ રીતે ગુજરાતી કાવ્યાકાશમાં અવિસ્મરણીય અને અનન્ય રહેશે.

૪૨. સેલ્ફનું એડિટિંગ સંભવ છે ?

બકુલ ટેલર

આંખની ઉઘાડ-વાસમાં...

આંખની ઉઘાડ-વાસમાં
દશ્યપટની કાપકૂપ થતાં થતાં
હવે નિરર્થક શોટ્સને વાળતી
સાવરણી સક્રિય છે.
સરળ નથી છતાં હું મને વાળી રહ્યો છું.
ક્યારે વાળી શકીશ -
બેડોળ કદાવર પ્રાણીની વેરણછેરણ કતરણને
સ્વભાવપટના સંદર્ભ ચોકમાંથી ?

કવિ-નાટ્યલેખક લાભશંકર ઠાકરને એક સર્જનાત્મક માધ્યમ લેખે સિનેમા-સ્વરૂપમાં એવો જ પ્રબળ રસ હતો. તેની સર્જનાત્મક પ્રક્રિયામાં પણ તેમને એવો જ રસ. કેમેરા વર્ક, એડિટિંગ જેવાં વાનાં પણ તેમનામાં રહેલી ભાવકચેતના ગ્રહણ કરવા તત્પર રહેતાં. સર્જક લાંઠાં જિવાતા જીવન અને પોતાના પરિવેશને આત્મસભાન રહેવાની પારદર્શી તીવ્રતાથી પોતાના ઊંડળમાં લેવા સક્રિય રહ્યા છે. તેમની અંદર એક પ્રકારના ગિલ્ટનો ભાવ પણ રહેલો છે. કવિ લાંઠાં ‘માણસ લાંઠાં’ને પૃથક્ક રાખીને પણ જોતા. તેઓ આધુનિક કવિ હતા એટલે સુન્દરમ્ની જેમ અધ્યાત્મનો કોઈ માર્ગ અપનાવ્યો નહીં. તેમની આત્મશોધ એક માણસ તરીકેની હતી.

આ એક નાની લાગતી કવિતા છે પણ તેનું પોએટિક ફોકસ મોટું છે. સૌથી મોટો હ્યૂમન કેમેરા તો આંખ છે. તેના શટર્સનું મિકેનિઝમ એવું જ રસપ્રદ છે. લાંઠાં અહીં દશ્યપટને જોતી આંખની ગતિવિધિને એક કેમેરાવર્કની રીતે જાણે જુએ છે. સામે વિરાટ દશ્યપટ છે અને આંખની ઉઘાડ-વાસમાં તેની કાપકૂપ થતી રહે છે. આ એડિટિંગ પછી સ્વભાવિક રીતે જ ઘણા નિરર્થક શોટ્સનો ઢગલો થવાનો. પણ જે ‘કેચ’ થયું છે તે તો બધા જ સંદર્ભો સાથેનું

જીવન છે અને તેનું એડિટિંગ કાંઈ સરળ ન હોઈ શકે. જેને નિરર્થક શોટ્સ ગણો તે પણ તેમાં રહેલી જીવનની ક્ષણો સાથે જીદ કરવાના કે અમને તમારા ફૂલ વર્ડનમાં સમાવો. એડિટિંગની સાવરણી નિરર્થક શોટ્સને વાળી તો રહી છે પણ તે સરળ નથી.

લાઠાં પાંચમી પંક્તિમાં ‘હું’નો સંદર્ભ જોડે છે અને આખો સંદર્ભ બદલાઈ જાય છે. લાઠાંમાં રહેલી આત્મશોધ અહીં એડિટર તરીકે ક્રિયાશીલ બને છે. વાળવાનું શરૂ કરતાં સદ્ય એક પ્રતીતિ જાગી ઊઠે છે કે ‘ક્યારે વાળી શકીશ –’ અહીં પ્રશ્નાર્થનો આરંભ છે અને તે વિસ્તરે છે ત્યારે બિગ કલોઝઅપથી પોતાને જ જાણે ‘બેડોળ કદાવર પ્રાણી’ જુએ છે. અહીં કુરૂપતા સાથે ભય સર્જતું ‘કદાવર’પણું છે. લાઠાં જાણે કે પોતાના હોવાપણાને પૃથ્વી પરના પ્રથમ માણસથી માંડી આજ સુધીના માણસે રચેલા બેડોળ-કદાવરપણા સાથે જોડી મનુષ્યત્વની વ્યાપકતા રચી, તેમાં પોતાનું આરોપણ કરે છે. લાઠાંમાં એબ્સર્વની એક આંતરપ્રતીતિ હતી અને તેમાંથી જ જન્મેલો ગિલ્ટ હતો. આ ગિલ્ટને કારણે જ અહીં ‘બેડોળ કદાવર પ્રાણી’ જેવા શબ્દો આવ્યા છે. સ્પિલબર્ગની ફિલ્મમાં એકદમ કલોઝઅપમાં ડાયનોસૉર જોતાં પ્રેક્ષક ભયભીત થઈ ઊઠે છે. અહીં લાઠાં એક સવાલ કરે છે કે આવા આ બેડોળ કદાવર પ્રાણીની વેરણછેરણ કતરણને સ્વભાવપટના સંદર્ભ ચોકમાંથી ક્યારે વાળી શકીશ ? પણ એ પંક્તિ પહેલાં સિસિફસની જેમ અખંડ ચાલતી, સદાય ઉદ્યુત સભાન ચેતના વડે ‘છતાં હું મને વાળી રહ્યો છું’ની પ્રક્રિયા છે. સ્વભાવના સંદર્ભમાંથી જે કાંઈ જિવાયું છે તેને એડિટ કરવા જાઓ તો કેટલું શક્ય છે ? આ ‘સ્વભાવ’ કાંઈ એક રીતે રચાયો નથી હોતો. માણસને મળતી પ્રકૃતિ ઉપરાંત માણસને પોતાના પરિવેશમાંથી અને જે જે કાંઈ પામતો જાય, કેળવાતો જાય તેમાંથી ‘સ્વભાવ’ રચાતો હોય છે. આ સ્વભાવપટના સંદર્ભચોકમાંથી પેલા બેડોળ કદાવર પ્રાણીની વેરણછેરણ કતરણ વાળી શકાવાનું સંભવ નથી. જે સંભવ છે તે તો વાળતા રહેવાની સભાન ચેતના કે જેમાં મનુષ્યત્વ યા કહો કે વ્યક્તિત્વની અપેક્ષિત ભૂમિકા સંભવ છે.

લાઠાંએ આ નાનકડી કહેવાય તેવી કવિતામાં બહુ સંકુલ ભાત ઉપસાવી છે અને અભિવ્યક્તિમાં તેઓ સિનેમાના માધ્યમનો જે રીતે પ્રયોગ કરે છે તે બહુ રસપ્રદ છે. ભાષા-અભિવ્યક્તિની આ રીતે તેઓ અન્ય માધ્યમની મદદ વડે નવી ધાર કાઢી એક રસપ્રદ પરિમાણ ઉમેરે છે. કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક બહુ સૂચક છે : ‘કંમેરા ઓન છે’. સતત કંમેરા ઓન હોય તો શું તેમાંથી કશું છૂપાવી શકાય ? અને તો પાર વિનાના શોટ્સ ભેગા થઈ જાય છે. જે જિવાઈ રહ્યું છે તે સતત જોવાઈ રહ્યું છે અને આ કોઈ ઈશ્વરી આંખ નથી, મનુષ્યની આંખ છે જે મનુષ્યત્વને જુએ છે. ક્યારેક નવાઈ લાગે કે લાઠાંમાં આત્મશોધની તીવ્રતા જે પ્રકારે હતી તેમાં તો અધ્યાત્મનો કોઈ માર્ગ સંભવ હતો. પણ ના, તેમણે તેવું નથી કર્યું. માણસપણાને સતત જીવતા રહેવાની આ આરત તેમને આધુનિક બનાવતી હતી.

૪૩. 'કેમેરા ઓન છે' – સર્જકચિત્તનું આધુનિક મિથ

યોસેફ મેકવાન

તું આ ક્યારનોય શું ખોદી રહ્યો છે ?

તું આ ક્યારનો ય શું ખોદી રહ્યો છે ?

ભાષા.

કેમ ?

મારે એને ખોદી નાખવી છે.

પણ શા માટે ?

મને બહાર કાઢવા.

પરંપરાગત આદર્શ મૂલ્યોનો વિદ્રોહી અવાજ એટલે લાભશંકર ઠાકર.

કવિ શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે તેમને 'સાર્થકતાની શોધના કવિ' કહ્યા છે. મારા મતે તેઓ પળેપળે જીવનમૂલ્યો પ્રત્યેની નિષ્ઠાને ઉજાગર કરવાની મથામણ કરતા કવિ છે.

એક કવિ તરીકે લા.ઠા.ના રસનો વિષય સતત શબ્દ અને સમયમાં ફસાયેલી પોતાની જાત છે, સ્વયમ્ છે. એ રીતે સ્થૂળ અર્થમાં નહીં પણ વિશાળ અર્થમાં મનુષ્યજાતની વાત કરે છે. એમની આત્મલક્ષિતા પરલક્ષિતાના પરિઘમાં વિસ્તરતી અનુભવાય છે. આમ, એમની નિસ્ખત વર્તમાનમાં જીવતા અને ઝડૂમતા માણસને સમજવાની મથામણ સાથે રહી છે. માટે, કવિ હોવાને નાતે ભાષા અને ભાષાનું જે માધ્યમ છે તે તેમની સામે આવે છે. તેથી તેમની સજાગતા અભિવ્યક્તિના વિવિધ સ્તરે રચાતી લીલયા કરતી ચાલે છે. તેઓ સભાનપણે ભાષાપ્રયોગો કરતા રહે છે. એમાં સાથોસાથ ભાષા નિખરતી રહે છે. એનું એક પરિણામ એટલે ૨૦૦૯માં પ્રગટ થયેલ ૨૧મો કાવ્યસંગ્રહ 'કેમેરા ઓન છે.'

એમની સર્જકશક્તિની ઉત્કટ ક્ષણોના ચિત્તમાં પડેલા જે 'રસીઝ' હતા તેમાંથી એડિટ કરેલાં ૭૭ કાવ્યોનો આ સંગ્રહ છે. પરંતુ આ ભાષા સાથે કામ પાડવાનું કવિકર્મ તો પેલી 'તડકો' કવિતાથી જ પાંગર્યું છે. 'ગાંધીજીની ટાલ તડકો' એ પંક્તિથી 'મન જળ થંભ થયેલાં'માં

ખળભળાટ મચી ગયેલો. ભાષાની આવી સતતની મથામણ એટલે લાંઠા. ૨૦૦૦માં પ્રગટ થયેલ ‘સમય સમય’ કાવ્યસંગ્રહમાં પટમા કાવ્યમાં કહે છે –

‘ભાષામાં સમય છે.
સમયમાં
ભાષા છે.
બહાર કશું નથી.
છે

અંદર બધું.
ભાષામાં સમય
સમયમાં
ભાષા
ગતિ
પરસ્પર
એકબીજામાં.’

કવિચેતનામાં અંદર ને અંદર અનેકાવિધ રૂપ વમળાતાં રહ્યાં. સમય અને ભાષા ગતિશીલ રહ્યાં કર્યાં. અને એકબીજામાં ભળતાં રહ્યાં ! એ બંને કેવાં છે ? એની સૂક્ષ્મ અનુભૂતિ કવિ આમ નિરૂપે છે – કાવ્ય ઉપમાં –

‘કાવ્યચેતના
સમયમુક્ત ભાષાને
સૂંઘવા
કુલાવે નસકોરાં
લયબદ્ધ
અને
ગૂંગળાય.’

પોતાની કાવ્યચેતનાને આ રીતે દૃશ્યાન્વિત કરતા કવિ તારવે છે સમયમુક્ત ભાષા. એથી સતત કાર્યરત રહે છે. પણ કેવી રીતે ? તો કહે ‘ગૂંગળાય...’ તો પછી કવિ સમયને માટે શું કરે છે –

‘સમય શબ્દ છે,
શબ્દ
ભાષાનો અંશ છે.
શબ્દ
ભાષાનું સત્ય છે.
ભાષા સત્ય છે
ભાષામાં સત્ય નથી.’

ભાષાને સત્ય કહે છે. એ ભાષા દ્વારા જ માનવજાતિનો આટલો - જેવો છે તેવો - શબ્દોના ટેકે વિકાસ થયો છે. કવિને મન એ ભાષાનું સત્ય છે.

કવિતાની કે આમ કોઈ પણ કળાની આ પ્રક્રિયા સર્જકચિત્તમાં સતત ચાલ્યા કરતી જ હોય છે - પછી તે કવિ હોય, ચિત્રકાર હોય, નૃત્યકાર હોય, સંગીતકાર હોય, શિલ્પી હોય કે પછી કોઈ ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તનો ફિલ્મ ડિરેક્ટર હોય... વગેરે વગેરેને નિર્દેશિત કરતું કવિ લાઠાએ અનાયાસ જ જીવંત એવું રચી દીધું આ 'આધુનિક મિથ'.

ઉપર જણાવ્યા તે સૌના સર્જકચિત્તમાં પોતપોતાની કળાવિષયક ઉત્કૃષ્ટ ક્ષણોને ઝડપવા, તેમની ચેતનાના 'કેમેરા ઓન' જ હોય છે તેઓ કંઈક નવીન અભિવ્યક્તિ માટે સતત મથતા રહે છે. એ લોકોના ચિત્તનું મિથ એટલે જ 'કેમેરા ઓન'. સિને સૃષ્ટિના આ શબ્દને કવિ લાઠાએ સાહિત્યના વિશાળ અર્થમાં મૂકી પોતાની ઉત્કૃષ્ટ સર્જકતા સિદ્ધ કરી દીધી. ગુજરાતી ભાષાને આ એમનું મહત્ત્વનું યોગદાન જ થયું.

- પણ અહીં સુધી પહોંચવા તેમણે જે મથામણ કરી, ભાષાનું જે પોત સર્જ્યું, તેનો એકરાર એટલે 'કેમેરા ઓન છે'નું કાવ્ય ૭૯...

‘તું આ ક્યારનો શું ખોડી રહ્યો છે ?

ભાષા.

કેમ ?

મારે એને ખોદી નાખવી છે.

પણ શા માટે ?

મને બહાર કાઢવા.’

યાદ કરો... આપણી રોજબરોજની ખીચડિયા ભાષાના થતા કોકટેલ પ્રયોગો... કવિએ અહીં - આ દ્વારા - એની ખિલ્લી ઉડાવી છે ! આ કવિકર્મ્ય ખરું ને ભાષાકર્મ પણ સાચું. આપણા વ્યવહારમાં રોજબરોજ વપરાતી ભાષા... રાજકારણીઓની ભાષા... કહેવાતા દેશનેતા કે દેશસેવકોની ભાષા, જાતિવાદો-ધર્મવાદોની ભાષા, વર્ગવિગ્રહોની ભાષા,... દોસ્તો, આ યાદી લંબાવી શકાય... સમજદારકો...

- તો ઉપરના કાવ્ય ૭૯...માં 'ક્યારનો' કાળવાચક ક્રિયાવિશેષણ શું સૂચવે છે ? એ જ કે જ્યારથી સમજણ આવી છે ત્યારથી પોતાને પામવા, સમજવાની મથામણ ચાલે છે. આ બધી ભાષાઓમાં મારું - આપણા સૌનું અસ્તિત્વ દટાઈ ગયું છે. વ્યક્તિત્વ ભીંસાઈ ગયેલું છે. એને બહાર કાઢવા માટે 'ભાષાને ખોદી રહ્યો છું' - હું, મારા જેવા બીજા માણસને, તેની વેદનાને, તેના આનંદને, પ્રસંગોપાત્ત તેને જે કંઈ થાય... સારું-નરસું, સાચું-ખોટું... તે દ્વારા હું મને સમજવા પામવા માગું છું માટે બોલાતી, લખાતી... જે કાંઈ શુદ્ધ કે ભેળસેળિયા ભાષા હોય... બસ, આ બધાંને ખોદી એમાંથી - બધાં બનાવટી આવરણો હટાવી એમાંથી - મને

મારી જાતને ઉગારવી છે !'

– આ કાવ્યસંગ્રહનો પ્રધાન સૂર જ આ છે. એને કવિએ સંગ્રહના ટાઇટલ પર મૂકેલાં ચાર ચિત્રોથી પણ ધ્વનિસભર કર્યું છે.

સૌથી ઉપર પહેલું ચિત્ર છે બધા ધર્મગ્રંથોની ભાષાને ખોદી પોતાની જાતને બહાર કાઢી ગાંધી માનવ બન્યો. આપણે તેને મહાત્મા કહ્યો. મહાત્મા ગાંધીનું એ ઈંગિત કરે છે જેણે સમગ્ર માનવજાતને ચાહી, સત્ય-અહિંસાને જીવનમંત્ર બનાવ્યો. બીજું ચિત્ર છે પૂર્ણિમાના ચંદ્રનું. એ શીતળતાનું દ્યોતક છે. માણસ જીવનમાં શાતા શોધે છે, ત્રીજું ચિત્ર છે ચકલીનું ને પાંચમું ચિત્ર છે મૃગલાનું. છેલ્લાં બંને ચિત્રો નિર્દોષતાને ઈંગિત કરે છે... આમ, આ સંગ્રહ પર ગાંધીજી, ચંદ્ર, નિર્દોષ પક્ષી-પ્રાણીનાં ચિત્રો મૂકી કવિ લાઠાએ માણસમાં મનુષ્યત્વ હોવું એટલે શું એ તાકી બતાવ્યું છે. અહીં તો કાવ્યસંગ્રહનું ટાઇટલ જ પ્રસ્તાવના થઈ ગઈ !

આ દિશામાં વિચારી શક્યો હું એનું એક જ કારણ કે ઘણી વાર અમારે ટેલિફોનિક વાતો ચાલતી. મને મૂંઝવતા સાંસારિક-વ્યવહારિક પ્રશ્નોના ઉકેલ મને સૂચવતા... સાહિત્યની પણ ચર્ચા તો હોય જ. ટેલિફોન પર થતી વાતો એટલી સાહજિક લાગે કે લાઠા સામે જ બેઠા છે એવી એમના અવાજની તાસીર હતી ! તેઓ જ્યારે સાજાસમા નરવાગરવા હતા ત્યારે ક્નોરિયા આર્ટ સેન્ટરમાં શનિ સભામાં અમે મળતા. કવિતાની રસલ્હાણ લૂંટતા, ત્યાંથી છૂટીને ચીનુ, લાઠા અને હું મારા સનશાઈનના ફ્લેટ પર આવતા અને મહેફિલ માણતા. એનું હવે સ્મરણ રહી ગયું. અને એ તો જીવશું ત્યાં સુધી યાદ આવશે – કેમ કે આ વિશ્વમાં સ્મરણને વય જેવું ક્યાં છે ?

પ્રિય લાઠા, જો તમે આઠ દિવસ રોકાઈ ગયા હોત તો... તમારી વર્ષગાંઠની કેટલી બધી ટેલિફોનની ઘંટડીઓ રણકી હોત...!

– પણ બહાર કશું નથી

છે

અંદર બધું...

૪૪. સામે કાંઠે પહોંચવાની રાહ

પારુલ કંઠર્પ દેસાઈ

ઘડું છું મને પણ હજી ઘડાયો નથી.

ઘડું છું મને પણ હજી ઘડાયો નથી.

મારે મને ઘડીને ઘટ રૂપે તરવું છે.

ક્યાં ?

જીવનસરિતામાં.

શા માટે ?

તરતાં તરતાં મારે સામા કાંઠે જવું છે.

વ્હાય ?

ત્યાં કોઈ મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.

કોણ ?

મારેય તે જાણવું છે કે

સામા કાંઠે કોણ અને શા માટે કોઈ

મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.

પણ રે તું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?

ઘડતાં ઘડતાં

હું

મને એ જ પૂછું છું :

રે હું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?

સાહિત્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિ આ જગતને, માણસને, જાતને ઓળખવાના, સમજવાના પ્રયત્નો કરે છે પણ એક સીમાથી આગળ એ જોઈ શકતો નથી. પરિણામે ભંગુરતાનો અનુભવ થાય છે. લાભશંકર ઠાકરની કાવ્યસૃષ્ટિમાં ભંગુરતાનો અનુભવ જાતઉપાલંબ, વેદના,

વ્યથા, વિરતિ, વિડંબના, વિઙ્ગતા જેવાં અનેક રૂપોમાં પ્રબળ આવિષ્કાર પામે છે.

ઉત્તર લાભશંકર પાસેથી કશુંક નવું કરવાના અભિનિવેશ કરતાં વધુ તો સાદગીપૂર્ણ ભાષામાં અર્થસમૃદ્ધ રચનાઓ મળે છે. તેમના પ્રત્યેક કાવ્યમાં નિજી મથામણનો આલેખ મળે છે. શબ્દ અને સંવેદનને નવેસરથી સાથે મૂકીને જોવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. છેલ્લે સુધી લખતા રહેલા આ કવિનો દરેક કાવ્યસંગ્રહ કવિનો આગવો અવાજ લઈને આવે છે.

૨૦૦૮માં પ્રગટ થયેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘કેમેરા ઓન છે’માં એક પણ કાવ્યને શીર્ષક નથી. કેમેરા ઓન કરીને કવિએ જે ઝીલ્યું છે એ માત્ર બાહ્ય જગત જ નથી, જે દેખાય છે એ જ નથી પરંતુ અસ્તિત્વપરક ઊંડી સંવેદનાથી રસાયેવું ચિંતન પણ છે જે વિવિધ કલ્પનોમાં અને પ્રતીકાત્મક સંદર્ભોમાં પ્રગટ થયું છે.

આ સંગ્રહનું અહીં પસંદ કરેલ ૯૩ નંબરનું આ કાવ્ય અસ્તિત્વના એક મૂળભૂત પ્રશ્નને સ્પર્શે છે. જન્મથી મૃત્યુ સુધી મનુષ્ય સતત પોતાને ઘડવાનો પ્રયત્ન કરતો રહે છે, એટલું જ નહીં, ક્યારેક તો એવું માનવા પ્રેરાય છે કે પોતે હવે ઘડાઈ ચૂક્યો છે, પૂર્ણ છે. પણ અહીંયાં તો કવિ પહેલી પંક્તિમાં જ પોતાની નિષ્ફળતાનો એકરાર કરે છે. કાવ્યની પહેલી પંક્તિ છે :

‘ઘડું છું મને પણ હજી ઘડાયો નથી..’

ઘડાવાની પ્રક્રિયા છે અહીંયાં અને હજી એ પૂરી નથી થઈ. ચાલુ જ છે. આમેય કશોક ઘાટ ઘડવા માટે જ તેઓ ભાષા સાથે ને જાત સાથે જીવનભર તોડફોડ કરતા રહ્યા છે. શા માટે ઘડાવું છે અથવા તો ઘડાઈને શું કરવું છે એવો પ્રશ્ન આપણને સહજ થાય. બીજી પંક્તિમાં કવિ એનો ઉત્તર આમ આપે છે :

‘મારે મને ઘડીને ઘટ રૂપે તરવું છે.

ક્યાં ?

જીવનસરિતામાં.’

‘ઘટરૂપે તરવું’ – માટીમાંથી ઘડો બનવાની આ પ્રક્રિયા દેખાય છે એટલી સીદીસાદી નથી. પહેલાં તો ચાકડે ચડવું પડે, પછી નિંભાડામાં શેકાવું પડે અને ટકોરાબંધ પાકા થવું પડે. અહીંયાં તો જાતઘડામણની વાત છે. કંઈ-કેટલાય નિંભાડામાંથી પસાર થવાનું છે. એટલું જ નહીં, તરવા માટે અંદરથી ખાલી પણ હોવું પડે. અને આ ખાલી થવાનું ક્યાં એટલું સહેલું છે. જીવનસરિતામાં ઘટ રૂપે તરવાની ઇચ્છા, આકાંક્ષા તો બધાંને હોય છે. કોઈને ડૂબવું હોતું નથી પણ એ માટે વેઠવાની તૈયારી કેટલાની હોય છે ? કવિ પ્રશ્નો પૂછતા જાય છે અને ઉત્તરો પણ આપતા જાય છે :

‘શા માટે ?

તરતાં તરતાં મારે સામા કાંઠે જવું છે.’

ડૂબવું નથી આ નાયકને, તરવું છે. સામે કાંઠે પહોંચવું છે. સામે કાંઠે પહોંચવાની ઉત્કંઠા છે, આતુરતા છે કારણ કે એ જાણે છે કે સામે કાંઠે કોઈ પ્રતીક્ષા કરે છે.

‘વ્યાય ?

ત્યાં કોઈ મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.’

અહીંયાં સુધી તો બરાબર છે. પરંપરાગત માન્યતા તો એવી છે કે સામે કાંઠે જે રાહ જુએ છે તે ઈશ્વર છે, પરમતત્ત્વ છે ત્યાં સુધી પહોંચવાનું છે અથવા તો મૃત્યુ છે, જીવનનો અંત છે. પણ આ કવિ એવા કોઈ ભ્રમમાં નથી. સામે કાંઠે કોણ પ્રતીક્ષા કરે છે ? પ્રશ્નોત્તરની સીધી સાદી પ્રક્રિયા અહીં નથી એ ‘આ કોણ ?’ ના ઉત્તરમાં સમજાય છે. આ ‘કોણ ?’નો ઉત્તર અપેક્ષિત નથી. કવિને તો મૂંઝવણ છે, દ્વિધા છે, પ્રશ્ન છે તે આ પંક્તિઓમાં વ્યક્ત થાય છે.

‘મારેય તે જાણવું છે કે

સામા કાંઠે કોણ અને શા માટે કોઈ

મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.’

અહીં ઉકયન છે વિચારનું, ચિંતનનું, અસ્તિત્વપરક સમસ્યાનું. ઘડાઈને, ઘટ રૂપે જીવનસરિતામાં તરતાં તરતાં સામે કાંઠે જવું છે કારણ કે ત્યાં કોઈ રાહ જુએ છે. પણ કોણ રાહ જુએ છે, શા માટે રાહ જુએ છે, કોને મળવાનું છે એ કવિને ખબર નથી. પ્રતીક્ષાનો ભાવ લાભશંકર ઠાકરનાં કાવ્યોમાં અનેક રૂપે અને અનેક રીતે ડોકાતો રહ્યો છે. આપણને ‘વેઈટિંગ ફોર ગોદો’નાં પાત્રો તરત યાદ આવી જાય. પણ એના કરતાં અહીં જુદી વાત છે. ત્યાં કોઈની રાહ જોવાય છે અને કોઈ આવતું નથી. અહીંયાં કોઈ રાહ જુએ છે પણ ત્યાં જવાનું નથી. વળી, એ સામે કાંઠે રહેલા શા માટે રાહ જુએ છે એની પણ કવિને ખબર નથી. એટલે જ ભંગુરતાનો અનુભવ અહીં પ્રશ્ન રૂપે આવે છે. કાવ્યના અંતમાં પ્રશ્ન પુનરાવર્તિત થઈને ભાવકચેતનાને સંક્ષુબ્ધ કરી દે છે.

પણ રે તું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?

ઘડતાં ઘડતાં

હું

મને એ જ પૂછું છું

રે હું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?

ક્યાં ? શા માટે ? કોણ ? જેવા પ્રશ્નો દ્વારા કવિ આ કાવ્યમાં મનુષ્યની મથામણ અને એની નિયતિને તાકે છે. ‘ઘડું છું મને’થી આરંભાયેલું આ કાવ્ય ‘ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?’ સુધી પહોંચે છે અને દર્શાવે છે કે ઘડાવાની પ્રક્રિયા અવિરત ચાલતા રહેવાની છે. જે કોઈ રાહ જુએ છે તેના સુધી પહોંચવાનું નથી કારણ કે સામે કાંઠે જે પ્રતીક્ષા કરે છે તે તો પૂરેપૂરા ઘડાયેલાની પ્રતીક્ષા કરે છે. પ્રશ્નોત્તરમાં ચાલતા આ કાવ્યમાં છેલ્લે તો પ્રશ્ન જ રહે છે. જાતઘડામણની આ પ્રક્રિયા ક્યારે પૂરી થશે એ ખબર નથી. લક્ષ પ્રાપ્ત ન કરી શકવાની આ પીડા કવિ સાથે ભાવકની પણ બની જાય છે.

૪૫. પંચેન્દ્રિયમાં પ્રસરતો પંખી-સ્વર

રમણીક સોમેશ્વર

શી-ઈ-ઈ-ઈ- !

શી-ઈ-ઈ-ઈ- !

શીતલ પવનની પીઠ પરેથી લસરે છે

લીંબુરંગનો તડકો

બોરસલીની ડાળ પર ચળકે છે પૂંછડી શ્યામ

શ્વેત રંગના સંયોજનમાં : શી-ઈ-ઈ-ઈ !

શુભ પતાસા જેવું પેટ, દૈયડ

મેગપાઈ રોબિન, આવ -

તારા અવાજમાં ઘૂંટાયા છે, લીંબુરંગી સુખોષ્ણ તડકો,

શીતલ પવન ને કામ. આવ -

દૈયડ અતીતમાંથી આ ક્ષણમાં સામે.

હું તો બેઠો છું નિષ્કામ ને અનિચ્છ. આવ -

તારા અવાજથી ઊઘડી છે મારી આંખ

તાકવા તને, મારી એકલતાની ડાળે

સ્મૃતિ શ્રુતિના ફળિયામાં સકામ કેમેરાનાં

આંખ-કાનની સામે મિડ શોટમાં.

તારી પ્રતીક્ષામાં કેમેરા ઓન છે. આવ -

શી-ઈ-ઈ-ઈ !

વસંતના દિવસો છે. અવનવાં પંખીઓના ચલેકાટથી સવારનું મારું આંગણું આકાશ બની ફરફરતું રહે છે. ત્યાં, આ કવિ લાભશંકર ઠાકરના ઓન થયેલા કેમેરામાંથી એક કલધ્વનિ મારાં કાન-ભાનને ઝણઝણાવતો આવી પહોંચે છે. :

‘શી-ઈ-ઈ-ઈ- !’

ધ્વનિ, અવાજ. કેવળ હવામાં તરતો અવાજ. બધા જ કોલાહલોને શમાવી શાંત પળોમાં નિમજ્જન કરાવતો પંખી-સ્વર. શી-ઈ-ઈ-ઈના સ્વર-હિલ્લોળ સાથે જાણે ઝૂમી ઊઠ્યું છે આખું વાતાવરણ.

ક્લિક કરી સ્થગિત ચિત્રો આપતો આ કોઈ યાંત્રિક કેમેરા નથી. આ તો છે કવિનો કેમેરા. પંચેન્દ્રિયોના રસકોષોમાં રસબસતો કેમેરા.

શી-ઈ-ઈ-ઈના આલાપમાં સંગોપાઈ ગયું છે બધું. એની તાનમાંથી જ સૌપ્રથમ થાય છે સ્પર્શાનુભૂતિ અને સાથે સાથે જ આસ્વાદ્ય દશ્યાનુભૂતિ.

‘શીતલ પવનની પીઠ પરથી લસરે છે
લીંબુરંગનો તડકો’

સ્પર્શના રોમાંચ સાથે દૃશ્ય ઊઘડતું જાય છે. પવનની પીઠ પરથી લસરતો લીંબુરંગનો તડકો. અરે ભાઈ ! આ તો દેહ વિનાનો પવન પણ દેખાયો અને આપણે તો લસર્યાં આ ખટમધુરા તડકામાં સરરર... (પ્રિય કવિ, તડકાને તો તમે કેટકેટલા રૂપે જોયો છે ! અને કેટકેટલી રીતે તમે ઝીલ્યો છે અવાજને !) – હજુ આપણે આ તસતસતા સ્વાદુ તડકાથી મોહિત થઈ અંગુલિ એના તરફ લંબાવીએ એટલામાં તો પ્રત્યક્ષ થાય છે ઘટાદાર બોરસલી. સંકીરો જરા તમારી નાસિકાને, શ્વેત સુગંધી પુષ્પોની સુવાસથી છલછલી ઊઠશે તમારી દ્રાણેન્દ્રિય. પણ નજર કરો, ત્યાં શ્વેત પુષ્પોથી લચેલી ડાળી પર તો પ્રગટ થઈ શ્યામ રંગની ચળકતી પૂંછડી. અને આ શ્વેત-શ્યામના સંયોજનમાં રેલાતો જ રહ્યો, રેલાતો જ રહ્યો એક સ્વર –

‘શી-ઈ-ઈ-ઈ- !’

આમ આંખ, કાન, નાક, જીભ અને રૂંવેરૂંવેથી જોતાં જોતાં કેમેરા તો કરતો રહ્યો ક્લિક્ ક્લિક્. અને સામે દેખાયું –

‘શુભ પતાસા જેવું પેટ, દૈયડ...’

રંગ, રૂપ ને સ્વાદ કેવાં એકરસ થઈ જાય છે ! ‘શુભ પતાસા જેવું પેટ...’ (કેવી રસભરી ઉપમા !) અને જીભ સહસા ઉચ્ચારે છે, ‘દૈયડ’ અને પછી દૈયડનું અંગ્રેજી નામ પેગપાઈ રોબિન પણ પાછળ પાછળ સરકી આવે છે. સ્વરને હવે દેહ મળે છે. આમ નામ તો છેક હવે આવે છે. (નામમાં શું ?) – આવકારો આપવા નામ તો જોઈએ ને ?

બાહુ પ્રસારી કવિ આમંત્રે છે દૈયડને – ‘આવ –’. કવિતા વાંચતાં વાંચતાં મારા કાન ઘડીક દૈયડના સ્વરમાં ઝૂમે છે તો ઘડીક કવિતાના ઝીણા લયમાં લીન થાય છે. અને કવિ પણ હજુ તો અવાજના જ નશામાં છે ને !

‘તારા અવાજમાં ઘૂંટાયા છે, લીંબુરંગી સુખોષ્ણ તડકો...’

વસંતનો ખરો પરિચય તો આ પંખીઓ જ કરાવે છે ને ! પંખીઓ અને પુષ્પો ન હોય

તો આપણને કદાચ વસંતના આગમનની ખબર જ ન પડે. અને આ તો પાછું દૈયડ. વસંત આવતાં જ એનો અવાજ ખૂલી જાય, ખીલી ઊઠે. જોયું ? પેલો લીંબુરંગનો તડકો હવે સુખોષ્ણ બની ગયો. ઉષ્ણ છતાં સુખ આપે તેવો, હૂંફાળો. જરા ફરી સાંભળી લઈએ આ શબ્દો :

‘તારા અવાજમાં ઘૂંટાયા છે, લીંબુરંગી સુખોષ્ણ તડકો,
શીતલ પવન ને કામ. આવ -’

કેટકેટલું આવે છે આ પંખીના અવાજમાં ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને. મસૂણ તડકા સાથે ગેલ કરતો વાયરો અને એની સંગે ઘૂંટાયો છે કામ. અનંગ. (બે અનંગની આ સહોપસ્થિતિ જોઈ !) આ તો પુષ્પધનુ લઈ શરસંધાન કરતો મદિર અવાજ.

કવિતામાં આમ હિલ્લોળા લેતાં લેતાં આપણને કદાચ એવું પણ થાય કે અરે ! કવિએ દૈયડને જોયું કે પછી માત્ર એનો અવાજ જ સાંભળ્યો ? શું અવાજમાંથી જ રચાઈ આ બધી લીલા – મનઃચક્ષુ સામે ! કવિ તો દૈયડને બોલાવે છે અતીતમાંથી આ ક્ષણમાં – સામે. આ એક એવું બિંદુ છે જ્યાં વિગત અને આગત એકાકાર થઈ જાય છે. જે આસ્થાદિત છે તેને અનાવૃત્ત થવા જાણે સાદ પાડે છે કવિ. અને પાછા કહે છે –

‘હું તો બેઠો છું નિષ્કામ ને અનિચ્છ. આવ -’

નિષ્કામ સ્થિતિમાં તરંગાતી સકામ સ્મૃતિઓ. અનિચ્છ અવસ્થાના શાંત સરોવરમાં સ્મૃહાની લહરી. ઉદ્દીપન અને ઉપશમનું આ કેવું અનોખું સાયુજ્ય ! વસંતના દિવસોમાં દૈયડનો સ્વર જાણે અતીતના સુખાનુભવોને નવપલ્લવિત કરવા આવી પહોંચ્યો. કવિ ઉલ્લાસપૂર્વક પોકારે છે – ‘આવ -’

‘તારા અવાજથી ઊઘડી છે મારી આંખ’

કવિતા વાંચતાં વાંચતાં પંક્તિએ પંક્તિએ પોરો ખાઈએ તો એમાં નવી નવી ખૂબીઓ આપણને દેખાય. મને થાય છે કે આ એક નાનકડા કાવ્યમાં શ્વેત-શ્યામનાં કેવાં કેવાં સંયોજનો કવિએ બાખૂબી તરતાં મૂક્યાં છે !

‘...ઊઘડી છે મારી આંખ.’ મળસડું છે. કવિ હજુ જાગ્યા જ છે. ભળભાંખળું... (અરે, સ્મૃતિમાં સળવળવા લાગે છે આ પંક્તિઓ – ‘પરોઢના ઝાકળમાં તડકો / પીગળે...’ અને ત્યાંય પાછું ‘બટેર બેટું, બટેર બેટું બટેર બેટું...’ – પરોઢ અને પંખી જાણે કવિની ચેતનામાં અવિનાભાવે વણાઈ ગયા છે.) – આછું અંધારું અને શુભ કિરણોના સથવારે ઊઘડતું સવાર. આ શ્વેત-શ્યામનું પહેલું દર્શન. એને ઝીલીએ ઝીલીએ ત્યાં દેખાય બોરસલીની ઘટામાં ડોકાતો શ્યામ અને ડાળી પર ઝૂલતો શ્વેત. એમાં પાછું આવ્યું આ દૈયડ. કાળો ચળકતો દેહ અને કવિ કહે છે તેવું, ‘સફેદ પતાસા જેવું પેટ.’ ફરરક કરતું ઊડે આ પંખી ત્યાં એની કાળી પાંખોમાં

દેખાય સફેદ પટા. કેવી છે આ શ્વેત-શ્યામની રમણા !

ચાલો, ચાલો ફરી વાંચી લઈએ આ થોડી પંક્તિઓ :

‘તારા અવાજથી ઊઘડી છે મારી આંખ
તાકવા તને, મારી એકલતાની ડાળે
સ્મૃતિ શ્રુતિના ફળિયામાં સકામ કેમેરાનાં
આંખ-કાનની સામે મિડ શોટમાં.’

આયુષ્યના અવશેષે કવિ બેઠા છે એકલતાની ડાળે. બધું જ સંકોડીને અનિચ્છ બેઠેલા કવિ ઈચ્છે છે – ‘તાકવા તને –’ દૈયડને ? કેવળ દૈયડ તો નહીં. દૈયડ તો સંચારી છે. શી-ઈ-ઈ-ઈ કરતું પલમાં સરી જાય એવું. કેમેરા તો મંડાયો છે સ્મૃતિ-શ્રુતિના ફળિયામાં. કામનાભર્યા – ઈચ્છાભર્યા સકામ છે આંખ-કાન. કવિનાં. કેમેરાનાં. કવિના કેમેરાનાં. પંખી-સ્વરની શ્રુતિ આંધળોપાટો રમતી રમતી ખેંચી જાય છે છેક સ્મૃતિના ફળિયામાં. (અહીં સજ્જવારોપણ પણ ચિત્તને કેવો સહજ આંદોલિત કરે છે !)

કેમેરા ઓન છે. સકામ આંખ-કાન સાથે. ગોઠવાયો છે ‘મિડ શોટ’માં. સામે તો ભાઈ પંખી ! એને કલોઝઅપમાં ઝીલવું કપરું. અને લાઉંગ શોટમાં તો, એ ટપકું થઈને ઓસરી જાય. તેથી આ ‘મિડ શોટ’. (સમ્યક્ દર્શન) આ મિડ શોટની પણ પાછી જુદી જ મજા છે હોં. સુજોને શું કહેવું !

અને કેમેરા તો હજીય ઓન છે. અવિરત પ્રતીક્ષામાં આ પામવા કરતાં પ્રતીક્ષાની મજા પાછી કંઈક ઔર...

‘શી-ઈ-ઈ-ઈ’ના સ્વર સાથે આરંભાતું અને એ સ્વરની ગુંજ સાથે જ વિરામ પામતું આ કાવ્ય આપણને અંદર-બહાર કેવા તરબતર કરી જાય છે નહીં !

હવે, ફરી એક વાર વાંચી લેજો આ કવિતા. સંભવ છે એમાં વિલસેલો પંખીસ્વર તમારા શ્રુતિ-સ્મૃતિના ફળિયામાં આવીને નવી દિશાઓ ખોલતો કદાચ રણકતો હોય તમારે આંગણે...

૪૬. લીલયા પ્રવૃત્તિની પરિણતિ

ભગવતીકુમાર શર્મા

ઉપાદાનમાં આળોટીને...

ઉપાદાનમાં આળોટીને ઊભા થવું —

ને પડવું ભઝાંગ

નીચે

સરસ્વતીના સૂકા પટમાં

તે તારું રૂટિન છે ?

હા, ઈન અને આઉટ.

સ્વર્ગસ્થ લાભશંકર ઠાકર અતિઆધુનિકતાવાદી કવિ હતા. તેમની કવિતાનો સાચો મર્મ પ્રીઈવો અને વ્યક્ત કરવો તે લગીરેય સરળ કામ નથી. કવિને ઉક્ત કાવ્ય ‘ઈન અને આઉટ’ લખવામાં ખરેખર શું અભિપ્રેત હતું તે જાણવાનું આપણી પાસે તો કોઈ સાધન, કોઈ ચાવી હોઈ જ શી રીતે શકે ? આમેય લાભશંકર ઠાકર જેવા અણીથી પણી સુધીના આધુનિકતાવાદી કવિઓ પોતાનું કાવ્ય રચતી વખતે તેના અર્થઘટનની અપેક્ષા રાખતા હોતા નથી. લા.ઠા. તો બધું લીલયા કરવામાં માનતા હતા. આથી શક્ય છે કે ‘ઈન અને આઉટ’ કાવ્ય પણ તેમણે નિતાંતપણે લીલયા લખ્યું હોય. તેનો ખરેખરો મર્મ પારખીને આસ્વાદ કરાવાય તેવી કવિએ અપેક્ષા જ નહીં રાખી હોય.

આ કાવ્યમાં મને બે શબ્દગુચ્છો મહત્ત્વના અથવા ચાવીરૂપ લાગે છે. લગાડી જોઈએ એ ચાવી; પરિણામ તો લા.ઠા. જાણે ! જે શબ્દગુચ્છોનો હું નિર્દેશ કરું છું તે છે : ‘સરસ્વતીના સૂકા પટમાં’ તથા ‘ઈન અને આઉટ.’ અહીં સરસ્વતી શબ્દની નીચે લીટી દોરવા જેવી લાગે છે. વળી ‘સૂકા પટમાં’ એ શબ્દો નદીનું સૂચન કરે છે, પરંતુ સ્પૂળ નદી કવિને અભિપ્રેત ન હોઈ શકે. સરસ્વતી નદી માટે ‘અત્ર લુપ્તા સરસ્વતી’નો સંકેત સદીઓથી પ્રચલિત છે. અહીં તો સૂકા પટમાં ભઝાંગ દઈને પડવાની ચોખ્ખી વાત છે. ‘ઈન અને આઉટ’ એ ત્રણ

શબ્દો સરસ્વતીનું આરાધન કરવા માટેની કવિની મથામણ અને તેમાં પ્રાપ્ત થતી દેખીતી વિફળતાને સૂચવે છે. કવિતારૂપી સરસ્વતી રેતીના સૂકા પટમાં પરવર્તિત થતી થતી અંતે લુપ્ત થયાનું સૂચવી શકાય.

કવિએ ઉપાદાન શબ્દનો પ્રયોગ સયુક્તિક કર્યો લાગે છે. કવિતાસર્જનની ક્ષણે કવિને ઉપાદાનની સામગ્રી તો મળી, કિન્તુ તે છટકણી પુરવાર થઈ રહી છે. સમુચિત ઉપાદાન વિના કંઈ પણ સર્જવું કપરું છે. કવિ લા.ઠા. શ્રદ્ધાળુ જીવ નહોતા. જે ઉપાદાનસામગ્રી તેમને લાધી તેને વિશે પણ તેમને કશી શ્રદ્ધા બંધાઈ હોય એમ લાગતું નથી. વળી કવિતા તો ઘૂંટવી પડે; ‘લીલયા’ થતી પ્રવૃત્તિ પાછળ પણ ઘૂંટવાનો પરિશ્રમ અંતર્નિહિત હોવાનો જ. કવિએ બહુ પ્રામાણિકતાપૂર્વક એક સાચી કવિતા સર્જવામાં પોતાને મળેલી નિષ્ફળતા અથવા અર્ધીપર્ધી સફળતાનો અહીં નિખાલસતાથી સ્વીકાર કર્યો છે. લા.ઠા. જોકે જરાય ઉપદેશકની પ્રકૃતિ ધરાવતા નહોતા. છતાં આ કાવ્ય દ્વારા તેઓ બિલાડીના ટોપની જેમ ફૂટી નીકળતા કવિઓને ચીમકી આપતા હોય એમ જણાય છે. અંતે પુનઃ એટલું કહેવું – સ્વીકારવું રહ્યું કે કવિને તેમની આ કવિતાનું આ પ્રકારનું મર્મ આસ્વાદન અપેક્ષિત ન પણ હોય.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૪૧) ડાયરો (આંબાભગત) : સંકલનકર્તા : નારાયણ કે. ભાલોડિયા, ૨૦૧૩, લેખક પોતે : મોમાઈ મેડી, જામનગર, પૃ. ૯૨, રૂ. ૫૫ (૪૨) અમારું મજેવડી, રણછોડભાઈ પૌંકીયા, પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૧૧, લેખક પોતે : પૌંકીયા શેરી, મજેવડી, જિ. જૂનાગઢ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૨૦૦ (૪૩) તીર્થયાત્રા : રણછોડભાઈ પૌંકીયા, ૨૦૧૨, લેખક પોતે : પૌંકીયા શેર, મજેવડી, જૂનાગઢ, પૃ. ૬૨, રૂ. ૭૦ (૪૪) જનમ જનમનું ભાથું જ્ઞાનગીતાનું : હરિલાલ ટેલર, ૨૦૧૫, લેખક પોતે : સી/૨૪, નંદધામ, ભાઉસાહેબ, પરબ રોડ, દહીંસર (વે.), મુંબઈ, પૃ. ૪+૫૬, રૂ. ૧૨૦ (૪૫) સમીક્ષાલોક : ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, એ/૨, ઉદયગિરિ સોસાયટી, જોધપુર, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫, પૃ. ૬+૧૯૮, રૂ. ૧૫૦ (૪૬) ગીરનો સિંહ : ડૉ. સંદીપકુમાર / મોઈન પઠાણ, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૩૧૨, રૂ. ૨૭૫

બાળવાર્તા

(૪૭) ગિલ્લુ, નિલ્લુ, પિલ્લુ અને બીજી બાળવાર્તાઓ : સુધા ભટ્ટ કઅમીશ્રીક્ક, ૨૦૧૪, ભરાડ ફાઉન્ડેશન, ત્રાંબા, પૃ. ૧૨૨, રૂ. ૧૫૦

૪૭. ખરા મધ્યાહ્ને લાંઠાની કવિતાનો દરજ્જો

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

સવારના આછા આછા આઘાપાછા થતા...

સવારના આછા આછા આઘાપાછા થતા
મુલાયમ તડકાના સ્પર્શસુખે
બદામનાં પર્ણ બે, સાવ લાવીને સમીપ
દીર્ઘ ચાંચે પકડીને ધાગો
રે દરજ્જો.

છે

સીવી રહ્યો માળો !
કેંમેરાની દૃષ્ટિ એને ટગર ટગર, તાકે;
પછી પગથિયાં ઊતરીને, સાવ સમીપના કલોઝઅપમાં
નિર્નિમેષ નીરખતી;
દીર્ઘ ચાંચ, નત નેત્ર,
ને બદામની ડાળ પરે ચીપકેલા બે પગની પકડ !
ક્ષણાંતરો પછી રે, રે, હા, હા...

છે

સિવાઈ ગયો માળો !!

અ...અ...અ...અને

દરજ્જો તો

ઊ...ડી જરા

બીજી ડાળે પવનમાં ઝૂલે

ને અચાનક

ગાય : ટુવિટ ટુવિટ ટુવિટ ટુવિટ...

હલો સર !

‘માનનીય જિલ્લા પંચાયત સદસ્ય શ્રીની ગ્રાન્ટમાંથી’ નવા નંખાયેલા બાંકડે, મંદિરે બેઠો છું. ખરા બપોરે. તડકો ગાંધીજીની ટાલ છે કે ટુવાલ છે કે તડકો ચોરને કાંધ મારે એવો છે... ખબર નથી પડતી ! લીમડાનો છાંયો પવનને કારણે આછોપાછો થયા કરે છે ને મારી ચેતના, તમારી કવિતાને કારણે...

મંદિરની ‘અંદર’ (–જોકે સાવ ‘અંદર’ તો માતાજી –) ભરવાડ ભાયો આરામ ફરમાવે છે એટલે હું ‘બહાર’ બેઠો છું. એમની પાસે પણ હવે મોબાઇલ છે. એમાં લોકગીત ગાજે છે : ‘વનમાં ચાંદલિયો ઊગ્યો, હાં રે મને સૂરજ થઈ વાગ્યો !’ ‘રસિયા મોરા’ શેરીએ સાદ પડાવે છે એટલી ઘડીમાં અહીં, બીજા ધ્વનિઓ, ઝંકારતા ઈન અને આઉટ થતા રહે છે.

એક ધોળિયું કૂતરું, કાદવથી ખરડાયેલું, મારી પાછળ, એવી રીતે ડોકું હલાવે છે કે એનાં કાન સામે સામે અથડાઈને એક અવાજ કરે છે. એ અવાજથી ફળિયામાં ચણતાં કબૂતરો ફૂલેરાનાં ઊડીને આ બીજા અવાજને તડકાના મોટા આકાશમાં ફેલાવી દે છે. કુંડી પાસે મૂકેલી ડીબમાં પાણી પીવા કાળો કોશી ખોલબંધખોલબંધ પાંખે આવી પાછો લીમડે જતો રહે છે. સામે પડેલી મારી બાઈકના કાચ પર ફૂલસૂંઘણી માદા, એના પ્રતિબિંબ સામે મોરચો માંડીને એની વાંકી – ‘દીર્ઘ’ ચાંચ એકધારી અથડાવી રહી છે. પડખેની પીપરના થડે એક લક્કડખોદ ડોક આગળ-પાછળ કરતું ચાંચ મારવાનો લાગ શોધી રહ્યું છે...

...ને હું, તમારા દરજીડાને, તમારી કવિતા માંહેની બદામડીનાં પર્ણ બે, સાવ લાવીને સમીપ, દીર્ઘ ચાંચે પકડીને ધાગો... રે... માળો સીવતો તાકી રહ્યું છું. એટલામાં, કવેળાનું તેતર કિલકારી કે કિકિયારીની લાંબી તાન લગાવી આ સમયને વધુ મુખર બનાવે છે. આવી આ બપોરની વેળાએ, સવારના આછાઆછા/આઘાપાછા થતા – ‘આછાઆછા’માં તડકાનું પોત અને ‘આઘાપાછા થતા’માં એની ભાત-તડકાનું ‘મુલાયમ’ સ્પર્શસુખ બળબળતી બપોરે, પરસેવે રેબઝેબ છતાં, બરાબર અનુભવું છું. બદામડીનાં બે પર્ણને(પાન કેમ નહીં ?) દીર્ઘ (લાંબી કેમ નહીં ?) ચાંચે, ધાગાથી સીવતો દરજીડો નરી આંખે જોવાને બદલે ‘કેમેરાની દષ્ટિ, એને ટગર ટગર તાકે’ છે. કેમ એમ ? નજરનું કેમેરાનું ‘ઇન’ થવું છે, કે કેમેરાનું નજરમાં ‘આઉટ’ થવું છે ? – નક્કી નથી થતું. કવિતાની દેખીતી સાદગી હંમેશાં જોખમી હોય છે નહીં, કવિ ? મૂળ ગુણધર્મોને એનાં મૂળ ગુણધર્મોથી જુદા ના પાડી બતાવો તો ‘હમારી સલામ’ તમને શું કામ હોય ? તો, આંખ નહીં, કેમેરા... ‘મૂવ’ થાય છે... થાય છે કે એનું થાય છે (કેમેરાની પરિભાષામાં એને જે કહેવાય તે...) ...ને ઝૂમિંગ થતાં, ‘દૂર’નું નિકટ આવે છે. આંખ પાસે એ સગવડ નહોતી. of eyes – એ રીતે કેમેરા થાય છે ને પછી પગથિયાં ઊતરીને એ ‘પેલા’ દરજીડાને ક્લોઝઅપમાં લઈ લે છે. સિફતથી. કેમેરાની પાછળથી નિર્નિમેષ નીરખતી આંખો ! નીરખને. દરજીડાની ડીટેઇલ્સ વધુ સ્પષ્ટ થાય છે : ચાંચ (દીર્ઘ), નેત્ર (નત)... ચેતના... ઉન્નત !’ ડાળ પર ચીપકેલા બે પગની માસૂમ પકડ (કવિ ‘માસૂમ’ પકડમાં ઘણું આવી ગયું). કટ...

...બટ, ‘ક્ષણાન્તરો’ પછી, રે... રે... હા, હા... (કલાપીના રે રે હા હા ?) સિવાઈ ગયો

માળો. બે પાંદડાં એક ધાગો, ને લાંબી-ખંતીલી ચાંચ, કસબી, કારીગીરીવાળી, કલાપૂર્ણ. ને બન્યો માળો. દૈયડ અને દરજીડાને ઓળખનારી-ઝીલનારી કવિચેતનાઓ તો હવે દુર્લભ પ્રજાતિઓ. એમાં તમે ‘આ’ દરજીડાને કર્યો !)... માળો સિવાઈ ગયા પછી અપેક્ષા કઈ હોય ? કેટલીય શક્યતાઓ. અક્ષરોની વચમાં અવકાશબિંદુઓ છોડીને તમે અવકાશ ભર્યા :

‘અ...અ...અ... અને

દરજીડો તો

ઊ...ડી જરા

બીજી ડાળે પવનમાં ઝૂલે

ને અચાનક

ગાય : ટુવિટ ટુવિટ ટુવિટ ટુવિટ...

આ સિરિકલ ઉદ્દગારોમાં ઘણું સાંભળી શકાય. ‘માળો’ બનાવવાનો કલાત્મક – શ્રમસાધ્ય પણ – ઉદામ પૂરો. હવે ? થોડે દૂર, બીજી ડાળે જઈ, પવનમાં ઝૂલી, ‘અચાનક’ ‘ગાઈ’ ઊઠવું, પર રહી ‘સેલિબ્રેટ’ કરવાનું ?... શું ? કંઈક, કે કશું નહીં ?...

કવિ, આ આટલી વાત કરી ત્યાં ‘અચાનક’ પવન તમારી આ કવિતાની ઝેરોક્ષ કરેલી પ્રત ઉડાવી ગયો... દરજીડો બદામડી સમેત ગોથાં ખાતી – ગલોટિયાં ખાતી દૂ...ર જઈને ઠરી. પાનાં હવામાં ફરકતાં રહ્યાં. લીમડાના આલાલીલા છાંયડાના દ્વીપમાંથી ઊભો થઈ, તડકાના હોજમાં ઝંપલાવી એને લઈ આવું છું હું પાછી ‘અંદર’.

આજની બળબળતી ચૈત્રી બપોરે. તમારા કેમેરાના શ્રુતિપેટે, સ્મૃતિપેટે – આમાં પણ સમયમાં અને સમયની પાર લઈ જતી – , પેલી મુલાયમ તડકાના સ્પર્શસિુખે ચેતનવંતી બનેલી એક પંખીના સૃજનકાર્યની રમણીય ઘટના, ‘ઘાટાઘાટા’ અને હવે લગભગ ‘સ્થિર’ થતા દારુણ તડકાને, ‘ટુવિટ... ટુવિટ...’ ગાઈ ઉઠાય એવી મધુરી અનુભૂતિના ઝંકારના ધ્વનિમાં પલટતી ગઈ. ફેરવતી ગઈ. ‘અંદર’ અને ‘બહાર’... એના પડઘાઓ સંભળાય છે કવિ. સંભળાય છે ? હા. નર્યું રહસ્યમય ‘અંદર’નું વિશ્વ, એવા જ રહસ્યમય ‘બહાર’ના વિશ્વ સાથે અફૂળાય-આલિંગાય ત્યારે એના પડઘાઓ કેવાક પડે ?

પડઘાતાં – ઊડતાં પેલાં કબૂતરો, જુઓ કવિ પાછા આવીને ઊતર્યા છે. એમનાં ગળાનો નીલો રંગ તડકામાં વધુ મુખર થતો આવે છે. ને ગોળાકારે, ‘નત નેત્રે’ એ લોકો ચણી રહ્યાં છે. એકાદું વળી ગળું ફુલાવી ગાઈ રહ્યું છે અચાનક. તમે શું કહેવા માંગો છો એની પરવા કર્યા વિના આ ગોઠડી માંડી એટલી ઘડીમાં આ બાંકડો તડકે ઊભરાઈ ગયો. મારા ‘અને’ બદલી હું હવે મંદિરની ‘અંદરના’ પાળે જઈ બેસું ? ત્યારે અને પછી ઘરે જઈશ ત્યારે પણ આ ઝંકારતા ધ્વનિઓનો કલશોર માળો બાંધતો રહેશે. સ્મૃતિનું પેલું દૈયડ અ...ને આ દરજીડો મારી ચેતનામાં અંદર-બહાર, બહાર-અંદર આવ-જા કર્યા કરશે. થયા કરશે ત્યારે ...ટુવિટ...!

૪૮. બિલકુલ આ ક્ષણનો શબ્દ : લાઠાનાં ત્રણ લઘુકાવ્યો

ધીરેન્દ્ર મહેતા

શબ્દ

શબ્દ

વિશેષણની ચાદર ઓઢીને ઊંઘી ગયો છે ઘસઘસાટ.
જગાડું એને ?

(‘ભૂમ કાગળમાં કોરા’માંથી)

શું થશે ?

તાત્ત્વિક કટોકટીમાં
મારું ક્રિયાપદ ફસાઈ ગયું છે.
શું થશે ?

(‘ભૂમ કાગળમાં કોરા’માંથી)

‘ભાષા’માંથી

ખંડ : ૮૨ (કાવ્યપુરુષ પકડે છે)

કાવ્યપુરુષ
પંખીના પડછાયા
પકડે છે
નાખી
ભાષાજાળ.

ભાષા
પોતાના પ્રતિબિંબને
ભાષામાં
તિરંદાજ થઈ
તાકે.

(‘હથિયાર વગરનો ઘા’માંથી)

પ્રિય યોગેશ,

‘આસ્વાદ’ કરવા-કરાવવાના ઈજન સાથે તેં મને લાભશંકર ઠાકરનાં અક્કેક-બબ્બે વાક્યનાં ચાર કાવ્યો મોકલી આપ્યાં. એ જોઈને આછી મૂછમાં હસી રહેલી તારી છબી મને પ્રત્યક્ષ થઈ. પ્રતિક્રિયા તો એવી જન્મી કે ‘એવો’ ‘આસ્વાદલેખ’ લખી મોકલીને હુંય સામો ‘હથિયાર વગરનો ઘા’ કરું. ‘એવો’ એટલે કેવો ? લે, એનો નાદર નમૂનો પેશ કરું. ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’માં લાઠા.એ બૂમ પાડીને આપણને સહુને પૂછ્યું હતું :

‘શબ્દ

વિશેષણની ચાદર ઓઢીને ઊંઘી ગયો છે ઘસઘસાટ.

જગાડું એને ?’

આંખોમાં ભોળપણ ભભરાવીને ગંભીર મુખમુદ્રાથી હું આવો નિર્દેશ કરી શકું : જુઓ, કવિએ અહીં એક વાક્યની બનેલી ત્રણ પંક્તિમાં બબ્બે અર્થાલંકારોનો કેવો આકર્ષક ઉપયોગ (ના, ના, પ્રયોગ) કરેલો છે ! ‘વિશેષણની ચાદર’માં રૂપક અલંકાર છે – વિશેષણરૂપી ચાદર. આ અલંકારપ્રયોગમાં મૌલિકતા છે, અપૂર્વતા છે, નાવીન્ય છે, જે કવિપ્રતિભાનાં પરિચાયક છે, પણ એમાં ખૂબી એ રહેલી છે કે આ અલંકાર સમેત જે ચિત્ર આલોખ્યું છે (સૌરી, જે કલ્પન રચ્યું છે) તેમાં તેમણે કુશળતાપૂર્વક સજ્જવારોપણ અલંકારનો પ્રયોગ (ના, વિનિયોગ) કરી લીધો છે – આપણી આંખ સામે વિશેષણની રંગબેરંગી ચાદર છેક મસ્તક સુધી ઓઢીને ભર ઊંઘમાં પોઢેલી વ્યક્તિનું ચિત્ર આવે છે. તમે જોઈ શકશો કે ત્યાં કવિની હાજરી પણ છે, કેમકે કાવ્યમાં ઉક્તિની રીતિ પ્રયોજાઈ છે. અને સામે શ્રોતા તરીકે આપણે પણ છીએ – આ ઉક્તિ આપણને ઉદ્દેશીને છે, કવિ આપણને પૂછે છે, ‘જગાડું એને ?’ આ રીતે આપણા આ સમર્થ નાટ્યકારની આ કાવ્યકૃતિમાં નાટ્યાત્મક તત્ત્વ પણ છે, જેથી જીવંતતાનો અનુભવ થાય છે...

આવું આવું અન્ય ત્રણે ત્રણ કાવ્યો વિશે કહીને હું એમનો પણ ‘આસ્વાદ’ કરાવી શકું. અને એમ કરતાં મેં કાવ્યમાં નથી એવી કશી વાત કરી છે એમ પણ કોઈ કહી નહિ શકે.

લાઠાંથી તો હું સલામત અંતરે છું પરંતુ એ વાંચતાં વાંચતાં બગડતું તારું મોં હું બરોબર જોઈ શકું છું. મને એ પણ ખબર છે કે મારો એ લેખ તને ‘પરબ’ના વિશેષાંકની સામગ્રી રૂપે કામ લાગે એ કરતાં સંપાદકીયમાં વિશેષ કામ લાગે !

પણ થોભ, તને એ ખ્યાલ આવ્યો હશે કે અહીં મેં કરેલી વાત એમ છેક કાઢી નાખવા જેવી નથી. આપણી ભાષાની કવિતાના એક મહત્ત્વના સ્થિત્યંતરનાં, અને લાઠાંના કવિવ્યક્તિત્વના એક સ્થિત્યંતરનાં ઇંગિતો એમાં પડેલાં છે. સાતમા દાયકામાં આપણા કવિએ આ વિમાસણ અનુભવી હતી -

‘છંદની છ હજાર વર્ષ જૂની ચાલથી
ઓગણીસોચુમ્મોતેરને કેમ ચલાવવો ?’

- ચંદ્રકાન્ત શેઠ

છઠ્ઠા દાયકામાં કવિ તરીકે સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા લાઠાંના કવિચિત્તમાં આ તબક્કે ભાષાને લઈને પ્રશ્નો ખડા થાય છે. આમ તો કવિતાના માધ્યમ તરીકે પ્રયોજાતી રહેલી ભાષા જ માનવવ્યવહારમાં પણ હરતીફરતી રહી છે - વિશેષણ, ક્રિયાપદ, ક્રિયાવિશેષણ, સર્વનામ, પ્રાસ, એવા ચિત્રવિચિત્ર વાઘા ધારણ કરીને, જાતજાતના ઇરાદાઓથી અને દાનતથી. કવિતામાં પણ એનું કામ્ય રૂપ કવિએ જોયું છે, સેવ્યું પણ છે. પરંતુ પછી ‘ક્રમશઃ તિરાડો પણ એમાં સમાંતર પડતી રહી...’ એ તિરાડો આસપાસના જગતમાં જે કંઈ જોયું તે વિરૂપતા, વિકૃતિ, કૂરતા, વિષમતા અને વિરોધને કારણે પડી. ડોળઘાલુ ભદ્ર લોકો, શ્રદ્ધેય જનો, પુણ્યશાળીઓ સાથે મનોમન કન્ફ્લેક્શન શરૂ થયું, એના સંકેતો એમનાં વર્તનવલણમાં પણ દેખાવા લાગ્યા. એ વિશે લાઠાંએ કહ્યું છે :

‘વાંકદર્શનને કારણે જે કંઈ આત્મસાત્ થતું હતું ત્વરાથી, તલ્લીનતાથી તે ધીમે ધીમે મંદ ગતિએ કતરાતું, ખવાતું, ક્ષીણ થતું રહ્યું છે.’

- સર્જકની આંતરકથા, ૪

એનું પરિણામ શું આવ્યું ? લાઠાંએ એને લગતી કેફિયતમાં તે જણાવ્યું છે :
‘આત્મસાત્ કરતાં કરતાં રચાયા હતા તે સ્તંભો કડડભૂસ તૂટી રહ્યા છે આંતરિક શબ્દચેતનામાં, લયચેતનામાં. નિરાધાર છે બધું અંદર. ગબડે છે, ખખડે છે, તૂટે છે, ચિરાય છે, અથડાય છે, પછડાય છે આડુંઅવળું ઇધરતીધર ચિત્રવિચિત્ર સંકુલ, તેમાં ગીત-ગઝલનું સિમ્પલ ગાણું ગાઈ શકાય તેમ રહ્યું નથી, સળંગ. એના પરંપરિત ચરસી લયનાં આવર્તનોમાં ચેતના એકધારી લીનતલ્લીન બની શકે એવા ગંજેરી હાલ ઇન્ટિગ્રેટેડ, રહ્યા નથી. ટ્રાંકિવલાઈઝરની ટીકડી જેવાં ગીતગઝલનાં એકધારાં લય-આવર્તનોની થેરપીની જરૂર નથી, છટ્ટ.’

- એજન, ૫

આ ‘સર્જકોની નવી પેઢીના સાહિત્યગુરુ’એ આ તબક્કે પોતાની કાવ્યવિભાવના આ પ્રમાણે રજૂ કરેલી છે :

‘આજ લગીના પરંપરિત જીવન સાથે, પરંપરિત ભાષા સાથે શૈશવથી તાદાત્મ્ય (આઈડેન્ટિફિકેશન) અનુભવ્યું હતું તે પુખ્ત વયે તૂટે છે અને ભાષા સાથેનું, ભાષામય કન્ફ્રન્ટેશન (Confrontation – મુકાબલો) આરંભાય છે. આ કન્ફ્રન્ટેશન તે કવિતા. શૈશવથી આજ લગી જે થયું તે પરંપરિત ભાષાને, પરંપરિત લયને આત્મસાત્ કરવા માટે થયું, તાદાત્મ્યથી થયું. કવિચેતના પુખ્ત થતાં, એની વૈયક્તિક અનુભૂતિ સાથે પરંપરિત ભાષાનો મેળ ન બેસતાં કન્ફ્રન્ટેશન આરંભાય છે. આત્મસાત્ થયેલાં પરંપરિત શબ્દપ્રતીકોને તળે ઉપર કરતું, ઉથલાવતું, તોડતું આ યુદ્ધ એ સાચી કવિતાનો આરંભ છે. આ યુદ્ધની શબ્દક્ષણો એ પ્રતિપળનું પરમ આશ્ચર્ય છે.’

– પ્રતિભા અને પ્રતિભાવ, ૧૪૧

આવો મુકાબલો આ ‘શબ્દ’ શીર્ષકના લઘુકાવ્યમાં જોઈ શકાય છે. આ મુકાબલો એવા શબ્દ જેણે ‘સ્વ’ને છુપાવી રાખ્યું છે કૃતકતાનાં આવરણોની નીચે, અને પોતે નિશ્ચેતન થઈ ગયો છે. એ અભિવ્યક્તિ અને અવગમનની ક્ષમતા ગુમાવી બેઠો છે. કવિ ‘કૂંપળનું ખૂલવું’ કે ‘વૃક્ષોનું ઝૂલવું’ આ નિષ્પ્રાણ, નિસ્પંદ શબ્દમાં પામી શકે એમ નથી. જરૂર છે એને જગાડવાની – સચેતન કરવાની, એટલે તો કવિ પૂછે છે (આપણને – ‘સામાજિક’ને કે જાતને) : ‘જગાડું એને ?’

પણ શબ્દને ‘જગાડવાનું’ – એનામાં જાગૃતિ પ્રેરવાનું કામ પણ કવિએ કરવાનું તો છે શબ્દ વડે જ. કવિ કહે છે, ‘શબ્દની સામે કરું છું બંડ શબ્દોથી..’ એમ કરતાં ક્યારેક પોતાને ‘કવિતાગ્રસ્ત, કંડિશન્ડ’ અનુભવે છે, ક્યારેક ‘લઘરા’ રૂપે જુએ છે, જેની ‘ડોલ શબ્દની કાણી’ છે. આવી ભાષાને એમણે ખોદી નાખવી છે પરંતુ ખોદી શકાતી નથી. કવિને ખબર છે –

‘ઉલેચાતો શબ્દ
ક્યાંક તો ખૂટી જવાનો છું.
અને તૂટી જવાનો છું
ક્રિયાના
કર્મથી
નામના વ્યયથી
વિશેષણથી
આમ-થી ને તેમ-થી
છે અને છું-છાં થકી.’

ભાષાની નિર્વાર્ય સ્થિતિ અંગે આમ નિર્ભાત થયા પછી પણ આ ‘કાવ્યપુરુષ’ શાને અર્થે ઝૂઝે છે ? શાની મદદથી ? જુઓ –

‘કાવ્યપુરુષ
પંખીના પડછાયા
પકડે છે
નાખી
ભાષાજાળ’

એક અધ્યાસથી તરત અખો યાદ આવે છે –

‘પંખી – ઓછાયો પડિયો જાળ
(પણ) પોતે ઊડે નિલગ નિરાળ.’

અહીં પણ ભાષાની જાળમાં પંખી તો ઝડપાઈ શકે એમ નથી, એનો આત્માસમાત્ર ઝિલાય તો ઝિલાય. ભાષાથી થતી પ્રવૃત્તિ કેટલી મિથ્યા, કેટલી વૃથા છે !... કોઈ કાવ્યસૌંદર્યલુબ્ધમુગ્ધ રસભોગીને આ પંક્તિઓમાં રચાતું કલ્પન કે વર્ણસગાઈ કે લયાત્મક ગતિ લોભાવે તો લોભાવે. પછી એ બીજા કશાની પરવા ન કરે તો ન કરે. એવું જ આ રચનામાં –

‘ભાષા
પોતાના પ્રતિબિંબને
ભાષામાં
તિરંદાજ થઈ
તાકે.’

ભાષાનો મુકાબલો ભાષા વડે જ કરવાનો રહે છે, એ કવિની નિયતિ છે. એ માટે ‘એક સ્વચ્છ સાફ સાદો સીધો... શબ્દ’ કવિ શોધે છે, અક્ષુણ્ણ આશા સાથે –

‘મેં તો આશા છોડી નથી ચોખ્ખાચણક શબ્દની
ભૂત-ભાવિના સ્પર્શ વિનાનો
આ ક્ષણનો
બિલકુલ આ ક્ષણનો.’

અહીં તેમ ઘણી જગાએ જોવામાં આવ્યું હશે કે એક પ્રકારની સરલતા, એ પણ લાભશંકર ઠાકરની અભિવ્યક્તિનું એક લક્ષણ છે. એમની કવિતા કોઈ વખત સીધા વિધાન રૂપે આપણી સામે આવે છે, કોઈ વાર એ આપણને પરિચિત એવો લહેકો કરી લે છે, ક્યારેક તળમાંથી ઝબકે છે ત્યારે અભિવ્યક્તિનું એ રૂપ જોવા મળે છે. એ એવી રીતે દેખા દે છે કે કોઈને એનું એ રૂપ કદાચ છલનામય પણ લાગે કે એમ હોવાનો વહેમ પડે.

સ્થિત્યંતરને આ તબક્કે જ્યારે રોષની જગ્યા બિનંગત દષ્ટિકોણે લીધી ત્યારે સમજાયું કે દેખાતું દુરિત પણ કશાકના પરિણામરૂપ હોય છે, છતાં why-નો કોઈ ઉત્તર નથી મળતો ત્યારે ‘તાત્ત્વિક કટોકટી’ ઊભી થાય છે. અને આ સંપ્રજ્ઞ સર્જક, એમનું ક્રિયા-પદ એમાં ફસાઈ ગયાનું અનુભવે છે. કવિ લાભશંકરના આધિભૌતિક (મેટાફિઝિકલ) વલણનો – એમાંથી જન્મતી સંકુલ મનોદશાનો એમાં સંકેત છે.

‘ડિયર’ યોગેશ, જોયું, તેં આપેલાં ત્રણ લઘુકાવ્યોની ચર્ચામાં મારે કવિની બીજી કેટકેટલી કાવ્યપંક્તિઓ જોડવી પડી છે, કારણ કે આ રચનાઓ તો કવિની મથામણ છે – કાવ્યવિભાવના બદલાયા પછીની મથામણ છે, જે અનેકાનેક રચનાઓમાં સતત થતી રહી છે. ‘ઘોષા’ પછીની ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’ વચ્ચેની પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયા બહુ લાંબી ચાલી છે. એના સંચયોને કદાચ કોઈ ‘સ્કેપબુક’ તરીકે પણ ઓળખાવે. કવિતા તો આપણને ‘માણસની વાત’ કે ‘પ્રવાહણ’માં મળે છે. ત્યાં, એને માટે, ‘આસ્વાદ’નાં ઓજાર કામ ન લાગે. મથામણનો ‘આસ્વાદ’ ન હોય, ચર્ચા હોય, જે લાઠાનાં વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ, ઉભયનો પરિચય આપે. આ એવો એક વિનમ્ર પ્રયત્ન.

૨૦-૦૩-૨૦૧૬

18

સાભાર સ્વીકાર

નવલિકા

(૬૧) સાખ્ય : નલિની કિશોર ત્રિવેદી, ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૪૬, રૂ. ૧૪૦ (૬૨) ફિંગરપ્રિન્ટ : મનહર રવૈયા, ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૨+૧૮૦, રૂ. ૧૫૦ (૬૩) અમે : અશોકપુરી ગોસ્વામી, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૧૨૫ (૬૪) અજાણી દિશા : માવજી મહેશ્વરી, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૪૮, રૂ. ૨૦૦ (૬૫) શેર બજારનો Magic Touch : અશ્વિન શર્મા, પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૧૫૦ (૬૬) પળોના પડછાયા : ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળા, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૪, રૂ. ૮૦ (૬૭) મુઠ્ઠી ઊંચેરા ૧૦૦ માનવરત્ન : ભદ્રાચુ વછરાજાની, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૮૮, રૂ. ૨૦૦ (૬૮) પરિક્રમા નર્મદા મૈયાની : અમૃતલાલ વેગડ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૧૩૫

કળારસિક લાભશંકર ઠાકરનું નિર્નિમેષ ગેલિંગ અને દૃશ્યકળા : એક કોલાજ

સંકલન અને પ્રસ્તુતિ : પીયૂષ ઠક્કર

(૧)

તારીખ ૫-૯-૨૦૦૧ના કવિ રમણીક સોમેશ્વરને લખાયેલા એક પત્રમાં લાભશંકર ઠાકર નોંધે છે :

“ ‘આઠમો રંગ’ તક મળશે ત્યારે વાંચીશ. હિમાંશી (શેલત) સારા વાર્તાકાર, ગદ્યકાર છે. જયંત ખત્રી અમૃતાને (અમૃતા શેરગીલ) મળ્યા હશે. પોતે પણ ચિત્રકાર હતા. નાનાભાઈ (નાનાલાલ જોશી) પાસે તે સ્મૃતિઓ રસપ્રદ હશે. અમૃતા-નાં ચિત્રોની પ્રિન્ટ્સ જોઈ છે. એમના અનેરા જીવન વિશે કંઈક વાંચ્યું છે. હિમાંશીની ચરિત્ર નવલ વાંચીશ. આપણા ગુજરાતના સમકાલીન ચિત્રકારોની નજીક આવવાનું અને મિત્ર બનવાનું મને બન્યું છે તેનો આનંદ છે. મારી રે મઠની પ્રવૃત્તિ વખતે ચિત્રકારોનો ઘણો સાથ મળતો. ‘એક ઉંદર અને જહુનાથ’, ‘ઇનર લાઈફ’, ‘પ્રવાહણ’નાં ચિત્રો ભૂપેન ખખખરે કરી આપેલાં. ‘માણસની વાત’ના મુખપૃષ્ઠમાં જ્યોતિ ભટ્ટ અને અશ્વિન મોદીનો લાભ મળેલો. ‘રે’ અને ‘કૃતિ’ના અંકોમાં પણ જેરામ પટેલ, પિરાજી સાગરા, ભાનુ શાહ અને અશ્વિન મોદીનો લાભ મળેલો. ‘રે’ અને ‘કૃતિ’ના અંકોમાં પણ જેરામ પટેલ, પિરાજી સાગરા, ભાનુ શાહ વગેરે અનેક મિત્રોનાં ચિત્રોનો લાભ મળતો. ક્યારેક તો બ્લોકનો ખર્ચ પણ ચિત્રકારો આપતા. એમનાં ચિત્રપ્રદર્શનો વખતે વક્તવ્યો પણ આપ્યાં છે. એ પ્રસંગે કાવ્યપઠન અને રંગમંચપ્રયોગો પણ કર્યાં છે. ચિત્રકારો સાથે સંભાષા કરવાનું મને હંમેશાં ગમ્યું છે. કોઈને તો નાટકમાં ઉતાર્યાં છે પણ ખરા.”

(પત્ર-લાભ, સંપાદક : રમણીક સોમેશ્વર, ૨૦૧૬, પૃ. ૫૧-૫૨)

હા, એમના એકાધિક પુસ્તકોનાં આવરણ પર ચિત્રકારમિત્રોની કૃતિઓ મુકાઈ છે. એમાંના કેટલાંક પુસ્તકો જોઈએ. પહેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ (૧૯૬૫)નું આવરણ અરૂઢ છે. એક યુવતીના ચહેરાની શ્વેત-શ્યામ છબિ આખાય આવરણ પર છે. સંગ્રહનું

નામ પણ પાછલા પૂઠે મુકાયું છે. પુસ્તક જોતાં જોનાર અવઢવમાં મુકાય એવું એ આવરણ... અંદરના પાને ચાર કાવ્યો(ચાંદરણું, પૃ. ૩; પર્તગિયું, પૃ. ૪૬; ‘સૂર્યને શિક્ષા કરો’, પૃ. ૮૮; સાંજના ઓળા લથડતા જાય, પૃ. ૭૧)ની સંગતિમાં ચાર ડ્રોઈંગ્સ મુકાયું છે. એમાં ત્રણ પિરાજી સાગરાના છે અને એક ભૂપેન ખખ્ખરનું છે. કાવ્યો વાંચતાં જણાય કે ચિત્રોનો કાવ્ય સાથે કંઈક સીધો નહીં પણ આડકતરો કે અછડતો સંબંધ છે. જોકે બીજી આવૃત્તિ વખતે કાવ્યસંગ્રહનું નામ આવરણ પર મૂક્યું છે પણ રેખાંકનો કાઢી લેવામાં આવ્યાં છે.

‘માણસની વાત’ (૧૯૬૮) દીર્ઘ કાવ્ય પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિના આવરણ પર જ્યોતિ ભટ્ટનું ચિત્ર મુકાયું છે તો બીજી આવૃત્તિ (૧૯૮૬)ના આવરણ પર અચિન મોદીનું ડ્રોઈંગ મુકાયું છે. બંને આવરણો પર માનવસંદર્ભ પોતીકી શૈલીમાં કળાકારે આલેખ્યો છે. ‘પ્રવાહણ’ (૧૯૮૬) ભૂપેન ખખ્ખરના ડ્રોઈંગ સાથે પ્રગટ થાય છે. સંગ્રહના અંતે પોતાની સંક્ષિપ્ત નોંધમાં કવિ નોંધે છે : “એક વાર ભૂપેન પાસે ‘પ્રવાહણ’નું પઠન કરવાની તક મળી. એમને મજા આવી અને આ સળંગ કાવ્યનું પુસ્તિકા રૂપે પ્રકાશન કરવાનું સૂચવ્યું. ભૂપેને બે ચિત્રો પણ કરી આપ્યાં.” આવરણ અને પાછલા પૂઠે મુકાયેલાં ચારકોલ ડ્રોઈંગ્સમાં વિષય સાથે સંગતતા, સાતત્ય છે અને કાવ્યવસ્તુથી પ્રેરિત છે. ભૂપેનની લાક્ષણિક શૈલીમાં રચાયેલાં આ રેખાંકનોમાં પાત્રોના ચહેરે સંઘર્ષ અને મુક્તિ બંનેનો અહેસાસ મળે છે. આ સાથે એ પણ નોંધી લઉં કે ભૂપેને ૧૯૬૦ના ગાળે લાભશંકર ઠાકરે દિનેશ કોઠારી સાથે મળીને લખેલ ‘Inner life’ (૧૯૬૫) અને સુભાષ શાહ સાથે મળીને લખેલ ‘એક ઉંદર અને જઢુનાથ’ (૧૯૬૪-૬૫ ?) પુસ્તકોના આવરણ પર અક્ષરો અને ભૌમિતિક આકારો વડે જન્મોત્તરીની સંરચનાને મળતી આકૃતિઓ રચી હતી.

એ પછીના બે કાવ્યસંગ્રહો ‘લઘરો’ (૧૯૮૭) અને ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’ (૧૯૯૦)નાં આવરણ પર રેખાઓનું કળાત્મક અને કાવ્યવસ્તુને સૂચક આલેખન મળે છે. ‘લઘરો’માં N.I.D.નાં ચોથા વર્ષના વિદ્યાર્થિની સરીતા કરુણાકરને રેખાઓમાં બંધાતી કે પછી વિગલિત થતી માનવઆકૃતિ આલેખી છે. ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’ સંગ્રહમાં આવરણ-કળાકારનું નામ નથી મળતું. એના આવરણ-કળાકારે અક્ષરો, શબ્દો ને રેખાઓના આટાપાટામાં શીર્ષકને તાદૃશ કર્યું છે. ‘કાલત્રાંચિ’ (૧૯૮૮)માં આવેલા કાવ્યસંગ્રહના આવરણ પર મદીર સુમન શાહે કરેલું ડ્રોઈંગ છે. પીગળતો હોય એવો એમાં ચહેરો છે. આ પણ કાવ્યવસ્તુથી પ્રેરિત જણાય છે.

‘ક્રિયૂડ ક્રિયૂડ’ (૧૯૯૯) અને ‘આવ’ (૨૦૦૬) કાવ્યસંગ્રહો પર કવિ-ચિત્રકાર પ્રબોધ પરીખનાં ચિત્રો મુક્યાં છે. એકમાં ચારકોલમાં શ્વેત-શ્યામ યાદચ્છિક આકારોમાં ચિત્ર રચાયું છે તો બીજામાં પેસ્ટલ રંગોમાં માનવઆકૃતિ રચાઈ છે. જે કોઈ ગાયકની મુદ્રામાં સૂરના બહેલાવમાં તલ્લીન છે. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદેમી માટે તાજેતરમાં જ પ્રબોધ પરીખે લાભશંકર ઠાકર પર એક દસ્તાવેજી ફિલ્મ બનાવી છે. વાવડ છે કે ફિલ્મ ઘણી સારી થઈ છે.

(૨)

લાભશંકર ઠાકરે કેટલાક ચિત્રકારો / છબીકારો વિશે લખ્યું છે :

૨.૧ થોડો અમસ્તો તડકો (૧૯૯૯)

૧. વ્યક્તિ અને અભિવ્યક્તિ : ચિત્રકાર કનૈયાલાલ યાદવ, પૃ. ૯૫
૨. ચિત્રકાર અમિત અંબાલાલની સર્જકતા, પૃ. ૧૦૦
૩. શકરાભાઈ રાજજા, તો ઘનશ્યામ ? - એકદમ, એકદમ, તરોતાજજા !, પૃ. ૧૦૫
(ચિત્રકાર શકરાભાઈ પટેલ વિશે)
૪. શાંતિ શાહ : પચાસ વર્ષનો ચિત્રકલાયોગ, પૃ. ૧૧૨
૫. શ્રુ ધી આઈઝ ઓવ સ્મિતા પાટીલ, પૃ. ૧૨૧
૬. ઢોલી, ઢોલ વગાડ મારે હીંચ લેવી સે : (છબિકાર સુલેમાન પટેલના સ્મૃતિઝંકારો),
પૃ. ૧૨૮
૭. ટેબલટોપ ફોટોગ્રાફીના સર્જક : વિજય દલાલ, પૃ. ૧૩૫

૨.૨ નિસબત (૨૦૦૫)

૧. સર્જક કલાકાર : ભૂપેન ખાખર, પૃ. ૪૮

૨.૩ મનજળ થંભ થયેલું (૨૦૦૫)

૧. ચિત્રકાર : કિશન કાંબલે, પૃ. ૮૬
૨. ચિત્રકાર : વૃંદાવન સોલંકી, પૃ. ૮૮

૨.૪ મૂંઝારો, ધ ઓરેન્જ અને.... (૨૦૦૬)

૧. બ્રોકન બ્રાન્ચિઝ, પૃ. ૧૭૧ (ચિત્રકાર અતુલ ડોડિયાને પત્ર)

૨.૫ સોનેરી ચુંબન (૨૦૦૮) : છબિકાર અને નિબંધકાર અશ્વિન મહેતાના લેખન સંદર્ભે (દસ) પત્રપ્રતિભાવ

૨.૬ અસંકલિત :

૧. પિરાજી : Will to form, પિરાજી સાગરા : સિંહાવલોકન, ૧૯૮૩
૨. ચિત્રકાર અંજુ ડોડિયાનાં ચિત્રો : રૂમ ફોર ઇરેઝર્સ, 'નવનીત સમર્પણ', જુલાઈ ૨૦૧૩
૩. ડિયર ચિત્રકાર મિત્ર, સર્જક ગુલામ મોહમ્મદ શેખને લાઠાળની સાનંદ સલામ,
'નવનીત સમર્પણ', નવેમ્બર ૨૦૧૫

આ સિવાય પણ લાભશંકર ઠાકરે 'છે'(૨૦૦૨), 'છે પ્રતિક્ષા'(૨૦૦૨) અને 'આઈ ડોન્ટ નો, સર'(૨૦૦૨) કાવ્યસંગ્રહો અને નિબંધસંગ્રહ 'અહો ઝંકારતા ધ્વનિ'(૨૦૦૪)ના આવરણ પર મુકાયેલાં ચિત્રોનો ટૂંકો પરિચય આરંભે આપ્યો છે. જેમાં અનુક્રમે કેશિમર માલેવિચ, સાલ્વોડોર ડાલી, એદુઆર્દ બુર્ડા અને પાબ્લો પિકાસોની કૃતિઓમાં મૂકવામાં આવી છે.

ઉદાહરણ રૂપે આપણે જોઈએ કે લાભશંકર ઠાકર ચિત્રકારોને અને દશ્યકળાને કેવા

શબ્દોમાં અને કેવા લહેકાથી સંભારે છે. તેઓ કિશન કાંબલે વિશે લખતાં પહેલાં લખે છે : 'ચિત્રકળાના અનેરા આકર્ષણને કારણે ઓક્ટોબર માસના એક શનિવારે અમદાવાદના રવિશંકર કલાભવનમાં સાંજે પહોંચી ગયો...' તો વૃંદાવન સોલંકી વિશે લખતાં પોતાના અભિગમને સ્પષ્ટ કરતાં તેઓ લખે છે : 'મને આ ચિત્રોમાં એક ચિત્રરસિક ભાવક તરીકે જે રસ પડ્યો તેની વાત કરવા લલચાઉં છું.' સ્મિતા પાટિલે લીધેલી છબીઓ વિશે લખતાં આ વાત ફરી શબ્દાંતરે આ રીતે આવે છે : 'છબિકલા વિશે લખવાનો મારો અધિકાર નથી. કલારસિક છું. શબ્દ-કલાના સર્જનમાં ઊંડી દિલચ્છપી છે.' લાભશંકર ઠાકરે આ જ વિનમ્રતાથી પોતાના અભિગમને રસ્તે જે કોઈ ચિત્રકાર-કળાકારનાં ચિત્રોથી રાજી થયા છે એમના વિશે લખ્યું છે. કોઈ હકદાવો માંડ્યા વિનાના આ સહજ તેમજ મુક્ત મનના આવેખો-પ્રતિભાવો બની રહે છે. અન્યત્ર તેઓ અમિત અંબાલાલે સ્થાપેલી ગેલેરી કન્ટેમ્પરરી આર્ટ ગેલેરીને સંભારતાં લખે છે : 'અમિતે કન્ટેમ્પરરી આર્ટ ગેલેરી શરૂ કરી ત્યારે એમની ઇચ્છા હતી કે તે ગેલેરીમાં બીજી કલાઓને પ્રત્યક્ષ કરતા નાના-નાના કાર્યક્રમો થાય. આ લખનારે મિત્રોના સહકારથી તેવા અનેક કાર્યક્રમો યોજવામાં એક સમયે સક્રિય રસ લીધો છે. નિરંજન ભગતનું વ્યાખ્યાન હોય, કુમુદિની લાખિયાનું નૃત્યવિષયક સ-દષ્ટાંત વ્યાખ્યાન હોય, અમે કવિમિત્રો કાવ્યોનું પઠન કરીએ, નાના રંગમંચ પર નાટકો પણ કરીએ. આ રીતે કલાઓ અને કલાકારોનો સંગમ ઇષ્ટ છે.' 'શબ્દસૃષ્ટિ'ના 'નાટક અને હું' (૨૦૧૨) વિશેષાંકમાં પ્રકાશિત પોતાની કેફિયત " 'એય લાંઠાં હવે નાટકો લખશો, ભજવશો ?' 'ના. ના. ના.' "માં 'ખિચડી' નાટકમાં રોલ ભજવતા ચિત્રકાર બાલકૃષ્ણ પટેલને તેઓ યાદ કરે છે. અમદાવાદની કળાપ્રવૃત્તિનો જ્યારે ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે આવા ઉલ્લેખો ઇતિહાસકારને ઉપયોગી થઈ રહેશે.

(૩) ચિત્રકારની નજરે ગુજરાતી સાહિત્ય :

૩.૧ 'રણજિત હોસ્કોટે : ગુજરાતી સાહિત્ય સાથેના તમારા અંતરંગ અને પ્રેરક એવા સંબંધ વિશે કંઈક કહેશો ? સાહિત્યમાં તમારા પ્રદાન વિશે અને એ જ પ્રમાણે તમારા ઘડતરમાં સાહિત્યનો કેવોક ને જાણો રહ્યો છે ?

અતુલ ડોડિયા : મારા જીવનમાં અને ખાસ કરીને મારાં આરંભકાળનાં વર્ષોમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો ઘણો પ્રભાવ રહ્યો છે. સુરેશ જોષી કે જેઓ વડોદરામાં રહેતા હતા એમનું મારા મનમાં મોટું સ્થાન છે. સુરેશભાઈનો સૌંદર્યશાસ્ત્રનો તત્ત્વવિચાર અને ચર્ચા તેમજ સર્જનાત્મકતામાં દાર્શનિક અભિગમની ખેવનાનો ગુજરાતી લેખકો પર મોટો પ્રભાવ હતો. સુરેશભાઈની સાહિત્ય માટેની સંવેદના, પ્રીતિ અને લગનીનું મને જબરું આકર્ષણ રહેતું. તમે તો જાણો જ છો કે સિતાંશુ યશચંદ્ર અને લાભશંકર ઠાકર - આ કવિઓનો કળાકાર તરીકેના મારા ઘડતરમાં મોટો જાણો છે. પોતાના માધ્યમ પરની તેમની પકડ, ક્રીડા અને તેમનો સકલને આવરી લેવાનો અભિગમ મારી ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારે કામ કરવાની વૃત્તિને પ્રેરક નીવડ્યો હોય.

જ્યાં સુધી સાહિત્યમાં મારા પોતાના યોગદાનની વાત આવે છે તો મને શંકા છે કે મારું એમાં કોઈ કામ હોય. દૃશ્યકળા હજીયે ઘણા ગુજરાતી લેખકોના માથા ઉપરથી જાય છે. જોકે ઘણા લેખકો-કવિઓએ મારાં ચિત્રો પોતાનાં પુસ્તકોનાં આવરણ માટે લીધાં છે. એટલે હું એમ કહી શકું કે કેટલાંક પુસ્તકોનાં આવરણ સિવાય સાહિત્યમાં મારું કોઈ યોગદાન નથી..”

(સૌજન્ય : Atul Dodiya : *The Dialogue Series*, Ranjit Hoskote, Nancy Adajania, Popular Prakashan, 2011, pp.81

૩.૨ ‘બકો છે. કલ્પો’ પ્રેરિત ચિત્ર-શૃંખલા ‘*Bako exists. Imagine*’ વિશે ચિત્રકાર અતુલ ડોડિયા :

એક ગદ્યખંડની યાદ અપાવું. નાનકડો છોકરો બકો, ગાંધીબાપુને મળી શકે છે, ભલે ઊંઘમાં તો ઊંઘમાં, પણ મળી શકે છે. કવિ લાભશંકર ઠાકરકૃત ‘બકો છે. કલ્પો’ અનેક નાના ગદ્યખંડોથી સંકળાયેલી એક અદ્ભુત રચના છે.

“ગાંધીબાપુને હું મારી ઊંઘમાં લઈ જાઉં છું. દોરીને પેન્સિલથી.

એમના પગ દોરું ત્યાં તો ચાલવા માંડે.

‘બાપુ ઊભા રહો. હજી મને પૂરા દોરવા તો દો.

બાપુ કહે : ચાલતાં ચાલતાં દોર.’

બોલો ચાલતાં ચાલતાં કંઈ દોરી શકાય ? એ તો

અટકતા જ નથી મારી ઊંઘમાં.

હું પેન્સિલની અણી અડાડું ત્યાં તો આગળ અને આગળ.

અટકે તો પૂરેપૂરા દોરું ને !”

આ અને બીજા થોડાક ગદ્યખંડો લઈ મેં એક ચિત્રપ્રદર્શન યોજેલું, જેને અંગ્રેજી શીર્ષક આપ્યું ‘*Bako exists. Imagine*’ નિશાળના કાળા પાટિયા (બ્લેક બોર્ડ) જેવા રંગોમાં કેનવાસને રંગી તેના પર સફેદ ઓઈલ સ્ટિકથી કેટલાક ગદ્યખંડો પસંદ કરી જાણે ચોંકથી લખ્યા હોય તેમ આલેખ્યા. આ ગુજરાતી ગદ્યનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરાવી તે અંગ્રેજીમાં લખેલા જેથી બિનગુજરાતી અને કળા-જગત સાથે સંલગ્ન એવો બહોળો સમુદાય પણ તેને વાંચી શકે, માણી શકે. લખાણ વાંચી શકાય તેટલું સ્પષ્ટ રાખેલું. ચિત્રમાં લખાણ સાથે બીજા આકારો – માનવાકૃતિ, છોડ અને પાંદડાં, ડાળીના પડછાયા પણ હતા. જોનાર દર્શક ચિત્રને ‘જુએ’ અને સાથે ‘વાંચે’ પણ. મને એ વાતમાં રસ હતો. જો કોઈ દર્શકને અંગ્રેજી ભાષા ના આવડતી હોય તો આ ચિત્રોને કઈ રીતે જુએ ? આ પ્રશ્નને એ સમયે મેં બાજુ પર રાખ્યો. પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ હતી કે જોનાર માટે – આ નિશાળનાં પાટિયાં છે કે ચિત્ર છે ? એ પ્રશ્ન જરૂર ઊભો થશે. આ વાતનો મને ખ્યાલ હતો અને એટલે જ મને આ ચિત્રોને આ રીતે કરવામાં રસ પડ્યો.

ગાંધીબાપુ અને એક દસ-બાર વર્ષનો છોકરો – બકો, બંને એકબીજાને એકમેકની ઊંઘમાં મળે છે અને એક કાલ્પનિક ફ્રેન્ટસી કહી શકાય એવો એક અનન્ય સંવાદ રચાય છે.

બન્યું એવું કે આ ‘લખાણવાળાં’ ચિત્રોને જોવા દર્શક વધુ રોકાયો. કારણ કે તે લખાણ વાંચતો અને વાંચતાં વાંચતાં મંદ મંદ સ્મિત પણ વેરતો. થોડો મૂંઝાયો કે ગાંધી તો ઠીક પણ આ બકો કોણ છે ? ત્રસ્ત સમકાલીન સમયમાં ગાંધીને આ રીતે યાદ કરવાની લાભશંકર ઠાકરની સર્જનાત્મકતા પર તે વારી ગયો. હું તો પહેલેથી જ વારી ગયેલો કે આ બકો અને બાપુ આ ચિત્ર-શૃંખલા થવા માટે જ સર્જાયા છે ! મારે આ લખાણ આલેખવું જ રહ્યું, છૂટકો જ નહોતો.

(‘આ’ ચિત્રની પરિભાષા અને ભાષાનું ચિત્ર, ‘નવનીત સમર્પણ’, નવેમ્બર ૨૦૧૫, પૃ. ૫૯-૬૩)

ચિત્રકાર અતુલ ડોડિયાની ચિત્ર-શૃંખલા ‘Bako exists-Imagine’ વિશે આ લખનારે ‘પરબ’ના નવેમ્બર ૨૦૧૩ના અંકમાં આવરણચિત્ર : આસ્વાદનોંધ કરી છે. વાચકોને તે જોઈ જવા વિનંતી. આ અંકમાં અન્યત્ર મુકાયેલાં ચિત્રો પણ એ દષ્ટિએ જોઈ શકાય.

(૪)

આવરણચિત્ર-સંદર્ભનોંધ : પરબ, જૂન-જુલાઈ ૨૦૧૬

ચિત્રકાર : અતુલ ડોડિયા (જ. ૧૯૫૩, મુંબઈ)

ચિત્રશીર્ષક : એન્ટલર્સ એન્થોલોજીનું દસમું ચિત્ર

માધ્યમ : કાગળ પર જળરંગ, ચારકોલ અને માર્બલ ડસ્ટ

માપ : ૮૪” X ૬૦”

વર્ષ : ૨૦૦૪

બાર ચિત્રોનો આ ચિત્ર-કાવ્યસંપુટ છે. મોટા કદના કાગળ પર રચાયેલાં આ ચિત્રોની પ્રેરક સામગ્રી કવિતા છે. અતુલ ડોડિયાને ગુજરાતી ભાષા સાથે જોડતાં એ કાવ્યો છે. ગુલામમોહમ્મદ શેખ, લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, રાવજી પટેલ, રાજેન્દ્ર શુક્લ, મનોજ ખંડેરિયા, હરીશ મીનાશ્રુ, કમલ વોરા અને વિપાશાનાં કાવ્યો એ માટે એમણે પસંદ કર્યાં છે. આમ તો કવિતા અને ચિત્રનો જૂનો સંબંધ છે. પોથીચિત્રો એમાં આપણને તરત યાદ આવે. અતુલનો પોતાનો સાહિત્ય સાથેનો ઘરોબો ઘણો આત્મીય છે. એમના પોતાના ઘડતરમાં અને એમણે ઝીલેલા પડકારોમાં ગુજરાતી અને મરાઠી કવિતાનો સઘિયારો એમને મન અગત્યનો છે. એટલે જ એમનાં ચિત્રોમાં વિખિત ભાષાના અક્ષરો તરેહવારના રસ્તે પ્રવેશી જાય છે.

આ ચિત્રશ્રેણીનું સ્થાપત્ય સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. મોટા કદના કાગળ ઉપર જળરંગ, ચારકોલ અને માર્બલ ડસ્ટના વિનિયોગ દ્વારા આ ચિત્રો કરવામાં આવ્યાં છે. એક શ્રેણી રૂપે આ ચિત્રો રચાયાં છે. એ માટે એક જ માપના કાગળ રાખ્યા છે. ચિત્રમાં જે રીતે ચિત્રસપાટીની માવજત કરી છે અને જે રીતે એમણે એ સપાટી પર આકારો માંડ્યા છે એ જોતાં સમગ્ર

ચિત્રશ્રેણી દર્શકના - ભાવકના ચિત્ત પર એક ઊંડી ને ઘેરી છાપ છોડી જાય છે.

વનસ્પતિનાં ચિત્રાંકનો, અન્ય કળાકારોના ચિત્રાંશો અને પોતીકા ચિત્રિબિંબો દ્વારા આ શ્રેણીની દૃશ્યભાષા આકાર લે છે. કાગળની સપાટી એટલે તુકારામથી તે મરાઠી-અંગ્રેજી કવિ અરુણ કોલાટકર કહે છે તેમ ભીજકી વહીનાં ભીનાં પૃષ્ઠો છે. અહીં જળરંગના પ્રયોજનમાં જળરંગનું રૂપકાત્મક મૂલ્ય અછતું રહેતું નથી. જળના ઓઘરાળાં અને ભેજથી પોપડિયાળી બની ગયેલી દીવાલનું અહીં સ્મરણ થઈ શકે છે. જોકે કોઈને એ પ્રશ્ન થઈ શકે કે કળાકારને ગુજરાતી કવિતાને આવી રીતે મૂકવાનો વિચાર બેહજારત્રણની સાલમાં શા માટે આવ્યો હશે ? આ ગુજરાતી ભાષા વડે એ શું ચિહ્નિત કરવા માંગે છે ? અને પ્રદર્શનને 'એન્ટલર્સ એન્થોલોજી' જેવું અરૂઢ નામ શા માટે આપ્યું હશે ? વિચારીએ...

આવરણ પર મૂકવામાં આવેલી ચિત્રકૃતિમાં લાભશંકર ઠાકરના 'બૂમ કાગળમાં કોરા' (૧૯૭૪) કાવ્યસંગ્રહના છત્રીસમા ક્રમે મુકાયેલ કાવ્ય છે. સંગ્રહના પૃષ્ઠ પર છપાયેલ કાવ્યને સીધેસીધું ચિત્રકારે કાગળ પર ઉતાર્યું છે. જોકે આ ચિત્રને જાડી નોટબુકના પૂંકાનો ઘાટ-ઓપ અપાયો છે. એક તરફ જળના ઓઘરાળા ભાસે છે તો બીજી તરફ રેતાળ - માટોળિયું વાતાવરણ છે. એમાં કવિતાની પંક્તિઓની જોડાજોડ આલેખાયું છે તરસથી ને થાકથી બેસી પડેલું ઊંટ અને જૂની પુરાણી ઢબે કરવામાં આવેલું વનસ્પતિનું આલેખન. જાણે રણપ્રદેશમાં જ જડી આવતી કોક કાંટાળી વનસ્પતિ ના હોય !

આ શ્રેણીનું અન્ય એક ચિત્ર 'બૂમ કાગળમાં કોરા' કાવ્યસંગ્રહના અગિયારમાં કાવ્ય પર છે. કાવ્યની પહેલી પંક્તિ છે : 'ખોડંગાતું ખોડંગાતું સતત'. અહીં ઊંટ નથી પણ ઝીંબ્રા છે. વનસ્પતિ છે અને ચિત્રકારે આકારેલી લખારાની/લહિયાની આકૃતિ છે. ચિત્રકાર અને કવિ બંને જાણે આ કવિતાનુંમાં ચિત્ર અને ચિત્રનુંમાં કવિતામાં હાજરાહજૂર છે. બંને કાવ્યોમાં વેદનશીલ પ્રશ્નવાચકતા છે. ચિત્ર બંને કાવ્યની ભાવભૂમિને સંકારે છે.

(૫)

લાભશંકર ઠાકરના બે પ્રિય શબ્દો છે : પ્રતિભાવન અને નિર્નિમેષ ગેઝિંગ. ચિનુ મોદીના ગીતસંગ્રહ 'શ્વેત સમુદ્રોની' (૨૦૦૧)ની પ્રસ્તાવનામાં લાભશંકર ઠાકર લખે છે : "વ્યાવર્તક હયાતીને આમ હચમચતી તાકીને - નિર્નિમેષ જોવી, તેમાં બીજી કોઈ પસંદગી જ નથી. No choice." હા, No choice સાથે એમણે આજીવન પોતાને અને પરિવેશને ઉત્કટતાથી નિહાળ્યું છે અને પોતાના પ્રતિભાવોની મુક્તપણે નોંધ કરી છે. એમ એ રીતે વાચકને, શ્રોતાને, દર્શકને - માણસમાત્રને મુક્તતાની દિશામાં લઈ ગયા છે. No choice !-ની સંપ્રજ્ઞતા સાથે !

આપણી વાત

પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શોભિત દેસાઈ ફાઉન્ડેશનના સંયુક્ત ઉપક્રમે ગઝલવિશ્વના બે અગ્રણી શ્રી અમૃત 'ઘાયલ' અને શ્રી અબ્બાસ વાસી 'મરીઝ'ના શતાબ્દીવર્ષ નિમિત્તે મુશાયરાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પરિષદના મહામંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પરિષદ વતી સ્વાગત કર્યું હતું અને શતાબ્દીવંદનાની ભૂમિકા કહી હતી. શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, ગૌરાંગ ઠાકર, અનંત રાઠોડ, ચંદ્રેશ મકવાણા, ભાવેશ ભટ્ટ અને ભાવિન ગોપાણીએ પોતાની ગઝલોનું પઠન કર્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન શોભિત દેસાઈએ કર્યું હતું. આ પ્રસંગે શ્રી શોભિત દેસાઈ-સંપાદિત અમૃત 'ઘાયલ'નું 'ગઝલશતક' અને મરીઝનું 'ગઝલશતક' એ બે પુસ્તકોનું લોકાર્પણ શ્રી જલન માતરીના હસ્તે થયું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત 'એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ' અંતર્ગત દર મહિને કાવ્ય-પાઠશાળાનું આયોજન થાય છે. જેમાં તા. ૫-૪-૨૦૧૬ ના રોજ 'કાર્યશિબિર' યોજાઈ. તેમાં યોગેશભાઈ અને પારુલબહેને કેટલીક ઉત્તમ કવિતાઓનું પઠન કર્યું હતું. ત્યારબાદ ઉપસ્થિત તમામ બહેનોએ તેમની કવિતાનું પઠન કર્યું અને તેના વિશે ચર્ચા થઈ. તા. ૩-૫-૨૦૧૬ ના રોજ કાવ્ય-પાઠશાળામાં આદરણીયશ્રી ધીરુબહેન પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. તેમની ઉપસ્થિતિએ બહેનોને પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા પૂરાં પાડ્યાં હતાં. શ્રી ધીરુબહેન અને પારુલબહેને 'એની સરૈયા પ્રોત્સાહન નિધિ'ના આરંભ વિશે વિગતે પરિચય કરાવ્યો હતો. ૭મી મેના માતૃ દિનને કેન્દ્રમાં રાખીને શ્રી યોગેશ જોષીએ રઘુવીર ચૌધરી, સુન્દરમ્ અને ધીરુબહેન પટેલની 'મા' વિશેની કવિતાઓનું પઠન કર્યું હતું. ધીરુબહેને કમલ વોરાની 'વૃદ્ધદશક' કવિતાના કેટલાક અંશોનું પઠન કર્યું હતું. ત્યાર પછી બહેનોએ લખેલી સ્વરચિત કવિતાઓનું પઠન અને ચર્ચા થયાં હતાં. દરેક બહેનોએ એક-એક કાવ્યરચનાનું પઠન કર્યા પછી સુંદર, સચોટ અને ભીતરથી તરબોળ થઈ જવાય એવી ચર્ચા સાથે સમજણ માર્ગદર્શકો દ્વારા મળી હતી. કાવ્ય-પાઠશાળામાં ઉત્તરોત્તર સારાં કાવ્યો સર્જાય છે. તેનો આનંદ બધાંએ વ્યક્ત કર્યો.

— પારુલ બારોટ

તા. ૫-૫-૨૦૧૬ ના રોજ ગુરુવારે પાશ્ચિમીમાં દીવાન ઠાકોરે વાર્તા 'પુસ્તક અને કાલ્પનિક માણસ' નું પઠન કર્યું હતું. પઠનને અંતે ચર્ચા થઈ હતી. વાર્તા સ્વની શોધની હતી. દરેકને વાર્તા રસપ્રદ જણાઈ હતી. સર્વશ્રી સતીશ વૈષ્ણવ, ઉર્વી પંડિત, ગિરિમા ઘારેખાન, અરવિંદ ઠાકોર, હસમુખ કે. રાવલ, દીના પંડ્યા વગેરેએ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો.

તા. ૧૯-૫-૨૦૧૬ ના રોજ ગુરુવારે શ્રી કિરીટ દૂધાતે નવલકથાના પ્રથમ પ્રકરણનું પઠન કર્યું હતું. આઝાદી પછીનાં ૨૦ વર્ષ પછીની ગામડાંની શાળાની સ્થિતિનું આલેખન રસપ્રદ રીતે થયું હતું. હાસ્ય અને વ્યંજના દ્વારા ઘટનાઓ આલેખાઈ હતી. શ્રી ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે કહ્યું કે પાત્રોની રચના સરસ રીતે કરી છે. કેટલાક શબ્દો કથાને સાનુકૂળ નથી. શ્રી રમેશ ૨. દવેએ કથાની વિશેષતા દર્શાવી હતી. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે જણાવ્યું કે કથા સ્મરણકથા સમાન જણાય છે. શ્રી હરીશ ખત્રીએ જણાવ્યું કે પાત્રાલેખન ખૂબ સરસ થયું છે.

તા. ૧૬-૬-૨૦૧૬ ને ગુરુવારે શ્રી અભિમાન્યુ આચાર્યએ મૌલિક વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાર્તાનો વિષય પ્રણયત્રિકોણનો હતો, જેમાં આધુનિક શૈલીમાં સરસ રજૂઆત થઈ હતી. કથન-શૈલી પ્રયોગશીલ કહી શકાય. ત્રણ પાત્રોનાં વર્ણન દ્વારા વાર્તા આગળ વધતી હતી. વાર્તાપઠન પછીની ચર્ચામાં કેટલાકના મતે વાર્તા વધુ પડતા ખંડોમાં મુકાઈ હોવાથી અને સંકલનનો અભાવ દેખાતો હોવાથી સાતત્યપૂર્ણ બની શકી ન હતી. પાત્રની એકોક્તિઓમાં એકધારાપણું જોવા મળતું હતું. વાર્તામાં વધુ મથામણની જરૂર જણાતી હતી.

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર હસ્તક શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો-લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઇપ કોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૦-૯-૨૦૧૬ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

સાહિત્યવૃત્ત

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ બૃહદ સુરત શાખા ટ્રસ્ટ વાચકમંચ તેમજ કવયિત્રી ઓડવોકેટ શ્રી ભારતીબહેન જી. દેસાઈના સંયુક્ત ઉપક્રમે 'મધર્સ ડે' નિમિત્તે સુરતમાં શ્રી રવીન્દ્ર પારેખના પ્રમુખપદે એક ભવ્ય 'માતૃવંદના કવિ-સંમેલન'નું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં સર્વશ્રી રવીન્દ્ર પારેખ, યોગેશ જોષી, જનક નાયક, જયદેવ શુક્લ, બકુલેશ દેસાઈ, કિરણસિંહ ચૌહાણ, ગૌરાંગ વ્યાસ, રીના મહેતા, પ્રજ્ઞા વશી, યામિની વ્યાસ, એષા દાદાવાલા, ધ્વનિલ પારેખ,

સુરેશ વિરાણી વગેરેએ ‘મા’ વિષયક કવિતાઓ રજૂ કરી હતી.

તા. ૧૮-૫-૨૦૧૬ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્યના એક યુગપ્રવર્તક કવિ નિરંજન ભગતનો ૯૧મો જન્મ દિવસ હતો. આ પ્રસંગે ‘દર્શક ફાઉન્ડેશન’ દ્વારા એની આગવી ઉજવણી કરવામાં આવી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રા. વિ. પાઠક હોલમાં સાંજે ૬-૦૦ વાગે એમના અંતરંગ મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓએ એમના વિશેનાં સંસ્મરણોની વાત પોતાની આગવી ઢબે કરી હતી. જેમાં સર્વશ્રી પાવન બકેરી, શૈલેષ પારેખ, ગોવિંદિની શાહ, અનિલા દલાલ, પ્રફુલ્લ અનુભાઈ, ચિંતન શાહ, સુશ્રા શાહ, પ્રીતિ મહેતા, નિર્મમ શાહ, મહર્ષિ મુન્શા, પૌલોમી શાહ, રૂપલ મહેતા, ચિંતન પરીખ, નીરવ શાહનો સમાવેશ થાય છે. સંચાલક તરીકે શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ વક્તાઓના પરિચયની સાથે ભગતસાહેબની લાક્ષણિકતાઓ પણ ચીંધી આપી હતી.

તા. ૫-૫-૨૦૧૬ના રોજ શ્રી દક્ષાબહેન પ્ર. દવેનું ૭૧મું પુસ્તક ‘છંદ અને અલંકાર’નું આવરણ શ્રી અજય પાઠક અને શ્રી રંજનબહેન પાઠકના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી મનુભાઈ પંચોળી – દર્શક ફાઉન્ડેશનનો ૨૦૧૫નો સાહિત્ય એવોર્ડ પ્રસિદ્ધ લેખિકા અને જીવનનિષ્ઠ સર્જક હિમાંશી શેલતને અને ગ્રામ પુનરુત્થાન એવોર્ડ આરોગ્ય અને ગ્રામ પુનરુત્થાન ક્ષેત્રે ઉત્તમ કામગીરી કરનાર ‘સેવા રૂરલ (ઝઘડિયા) સંસ્થા’ને તા. ૩૦-૪-૨૦૧૬ના રોજ સેવા રૂરલ સંસ્થામાં અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા.

પ્રગતિ મિત્રમંડળ – બોરીવલી-કાંઠીવલીના ઉપક્રમે છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી ગંગાબહેન પટેલ સારસ્વત સન્માન દર વર્ષે એક સાહિત્યકારને આપવામાં આવે છે. વર્ષ ૨૦૧૬નું આ સન્માન શ્રી ધ્રુવ ભટ્ટને અમદાવાદમાં વિશ્વકોશભવનમાં આપવામાં આવ્યું હતું.

‘નિર્ધાર’ વિધવા કલ્યાણ કેન્દ્ર દ્વારા પ્રેરણા કાર્યક્રમ અંતર્ગત તા. ૨૪-૪-૨૦૧૬ના રોજ એક એવોર્ડ વિતરણ સમારોહ લુહાર-સુથાર જ્ઞાતિની વાડી, સુરેન્દ્રનગરમાં યોજાયો. જેમાં લીંબડી ખાતે શબ્દની ઉપાસના કરતા જાણીતા કવિ ચંદ્રકાન્ત નિર્મલને ‘સ્વ. કવિ પરિમલકાન્ત રાવલ સ્મૃતિ એવોર્ડ-૨૦૧૬’ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. એ જ રીતે ‘સ્વ. કવિ પરિમલકાન્ત રાવલ શિક્ષણપ્રતિભા એવોર્ડ-૨૦૧૬’ શ્રીમતી રમાબહેન કિશોરભાઈ મકવાણાને તથા ‘માતૃશ્રી તારાબહેન રાવલ તપસ્વિની એવોર્ડ-૨૦૧૬’ શ્રીમતી જયાબહેન જિતેન્દ્રભાઈ જોશીને એનાયત થયો હતો.

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના શતાબ્દી પર્વની ઉજવણીના વર્ષના શુભારંભે ડૉ. પ્રવીણ દરજીની અધ્યક્ષતામાં ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયે ધ્રુવ જોશીના ‘જીવનચક્ર’ ગઝલસંગ્રહનું લોકાર્પણ કર્યું હતું અને તે ગઝલસંગ્રહનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

ગુજરાત પુસ્તકાલય પ્રેરિત ‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’માં અપાયેલા ૨૦૦થી વધુ જાહેર વાર્તાલાપોમાંના, વિવિધ વિષયો પરના બાવન વાર્તાલાપોના સંગ્રહ ‘ચોથા શનિવારની સાંજે’ (ભાગ-૨)નું વિમોચન હિન્દીનાં જાણીતા કવયિત્રી અને રાજ્યના માનવ અધિકાર આયોગનાં

અધિક મહાનિર્દેશક ડૉ. મીરાં રામનિવાસે કર્યો હતો.

સાક્ષરનગરી નડિયાદના કવિ, સાહિત્યકાર શ્રી હરીશ જી. ઠાકરે તેયાર કરેલ સાહિત્યનાં ૧૧ પુસ્તકો તથા ૨૧ સી.ડી., ડી.વી.ડી.નું લોકાર્પણ તા. ૧૨-૬-૨૦૧૬ના રોજ બાજ ખેડાવાળા હોલ નડિયાદમાં દબદબાભેર થયું હતું. જેમાં ગુજરાત સરકારના પછાત વર્ગવિકાસ નિગમના ચેરમેન શ્રી જયંતીભાઈ બારોટ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

પ્રવીણ દરજીને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

ગુજરાતી સાહિત્ય સભા દ્વારા પ્રતિવર્ષ અપાતો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક ૨૦૧૪ની સાલ માટે શ્રી પ્રવીણ દરજીને આપવાનું જાહેર કર્યું છે. શ્રી પ્રવીણ દરજી નિબંધકાર તરીકે જાણીતા છે.

ધનજી કાનજી સુવર્ણચંદ્રક

ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા પ્રતિવર્ષ અપાતો ધનજી કાનજી સુવર્ણચંદ્રક ૨૦૧૪ની સાલ માટે શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાને આપવાનું જાહેર કર્યું છે. શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

સાભાર સ્વીકાર

ગીત-ગઝલ-કવિતા

(૭૫) ઘૂંટ્યો કસુંબ ઘેરો : દયારામ મહેતા, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૮૭, રૂ. ૧૦૦/- (૭૬) પર્ણોમાં સરોવર : નવનીત ઉપાધ્યાય, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૨૮, રૂ. ૧૪૫ (૭૭) હે ગઝલ ! આવ પ્રગટ થા : દક્ષા બી સંઘવી, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૮૦ રૂ. ૧૦૫ (૭૮) અનિદ્રાવશ : ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદક્ક' ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૧૮, રૂ. ૧૩૫ (૭૯) અને તું : અશોક જાની, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૫૧, રૂ. ૧૭૧ (૮૦) ગરાસ : નીરજ મહેતા, ૨૦૧૪, ૧૦૨, આશિયાના, વૈશાલીનગર-૨, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭, પૃ. ૧૮+૮૧, રૂ. ૧૦૦ (૮૧) આંખમાં વરસાદ બારેમાસ : ગિરીશ પરમાર, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૫૪, રૂ. ૭૦ (૮૨) ભીતર ધબકે કવિતા : દેવજી ત્રિ. થાનકી, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૧૬, રૂ. ૧૧૦ (૮૩) આબેહૂબ : ગુલાબ અબ્બાસ 'નાશાદક્ક' ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૮૬, રૂ. ૮૫

નવા આજીવન સભ્યો

(૧) ચેતનકુમાર એલ. ભટ્ટ, રાજકોટ. (૨) સ્વાતિ ધ્રુવ નાયક, નવસારી. (૩) ગીતા રાજેન્દ્ર પંચાલ, અમદાવાદ. (૪) મહેન્દ્ર બાલીસીયા, અમદાવાદ. (૫) નિરવ એમ. પારેખ, અમદાવાદ. (૬) હિરામતી સુર્વે, દાહોદ. (૭) ભાવિન નૈષઠ નાયક, સુરત. (૮) રણજિતસિંહ બી. વાંક, અમદાવાદ. (૯) વત્સલ ર. શાહ, અમદાવાદ. (૧૦) ઉદય શાહ, નવસારી. (૧૧) અવની જે. જાદવ, અમદાવાદ. (૧૨) નીલા પ્રવીણ ત્રિવેદી, વડોદરા. (૧૩) જયેન્દ્ર આર. શાહ, અમદાવાદ. (૧૪) નિશિથ જોશી, અમદાવાદ. (૧૫) સુશીલ ઠક્કર, મુંબઈ. (૧૬) મહેન્દ્ર ભાવસાર, ગાંધીનગર. (૧૭) જયંતીલાલ એમ. પરમાર, ગાંધીનગર. (૧૮) હરીશ સોની, અમદાવાદ. (૧૯) કુમારેશ ત્રિવેદી, અમદાવાદ. (૨૦) ડૉ. પ્રતિભા ગજીવાલા, સુરત. (૨૧) ડૉ. પારુલ જોષી, અમદાવાદ. (૨૨) ઈશ્વરલાલ પરમાર, અમદાવાદ. (૨૩) રાજેશ રાજગોર, મુંબઈ. (૨૪) અતુલ પટેલ, અમદાવાદ. (૨૫) અનિરુદ્ધસિંહ ગોહિલ, અમદાવાદ. (૨૬) સુધીર ડી. દેસાઈ, ગાંધીનગર. (૨૭) પ્રવીણચંદ્ર મારુ, અમદાવાદ. (૨૮) સુરેશચંદ્ર જે. રાવલ, અમદાવાદ. (૨૯) ગિરીશકુમાર જાની, વડોદરા. (૩૦) સમીર પી. ભટ્ટ, ગાંધીનગર. (૩૧) પ્રદીપ વી. પડશાળ, રાજકોટ. (૩૨) જીગર રાણા, ગાંધીનગર. (૩૩) નંદિતા મુનિ, ગાંધીનગર. (૩૪) સમીક્ષા ત્રિવેદી, અમદાવાદ. (૩૫) રાજેન્દ્ર મકવાણા, જાફરાબાદ. (૩૬) પરેશ એમ. શાહ, અમદાવાદ. (૩૭) પ્રફુલ્લ કાનાબાર, અમદાવાદ. (૩૮) બિપીનકુમાર ચૌધરી, પાલનપુર. (૩૯) પુલકિત ઓઝા, અમદાવાદ. (૪૦) રક્ષા શુક્લ, તળાજા. (૪૧) હંસા પટેલ, અમદાવાદ. (૪૨) હરિવદન વ્યાસ, અમદાવાદ. (૪૩) નારાયણ શાહ, વડોદરા. (૪૪) નીતિનકુમાર વી. શાહ, અમદાવાદ. (૪૫) ડૉ. એમ. એચ. બારોટ, અમદાવાદ. (૪૬) વૈશલ દલાલ, અમદાવાદ. (૪૭) નટુભાઈ પરમાર, અમદાવાદ. (૪૮) અદિતી દેસાઈ, અમદાવાદ. (૪૯) મિતલ ત્રિવેદી, અમદાવાદ. (૫૦) પારસ હેમાની, રાજકોટ. (૫૧) સ્મિતા પી. શાહ, વડોદરા. (૫૨) શરદકુમાર ત્રિવેદી, થરાદ. (૫૩) આર. એન. જોશી, અમદાવાદ. (૫૪) રણધીર ચૌહાણ, અમદાવાદ. (૫૫) રમેશચંદ્ર ડી. શાહ, ઈન્દોર. (૫૬) કાજલ કાઠડ, પાટીદડ. (૫૭) નિરુપમ નાણાવટી, અમદાવાદ. (૫૮) ભૂપતરાય નિર્મળ, અમદાવાદ. (૫૯) અશોક દાણી, કલ્યાણ. (૬૦) સુરેશ બી. અગ્રાવત, અમદાવાદ. (૬૧) કરીમ લાખાણી, અમદાવાદ. (૬૨) સંજય પટેલ, અમદાવાદ. (૬૩) સુમંત રાવલ, સુરેન્દ્રનગર. (૬૪) મિનેશ સી. શાહ, અમદાવાદ. (૬૫) ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ, અમદાવાદ. (૬૬) શરદ કુલકર્ણી, પૂના. (૬૭) હર્ષદ જે. શાહ, સંતરામપુર. (૬૮) હિરેન રાજયગુરુ, અમદાવાદ. (૬૯) જિતેન્દ્ર શાહ, વડોદરા.

(૧) કનુભાઈ સી. શાહ, અમદાવાદ. (૨) વૈભવ એસ. કાળે, અમદાવાદ. (૩) ઉદયસિંહ ડાભી, અમદાવાદ. (૪) પાર્થ ભટ્ટ, અમદાવાદ. (૫) નરેશકુમાર સોની, અમદાવાદ. (૬) ડૉ. જગદીશ જોશી, અમદાવાદ. (૭) ડૉ. પ્રિયાંકી આર. વ્યાસ, ગાંધીનગર. (૮) મનીષ આર. પરમાર, અમદાવાદ. (૯) કુણાલ જે. શાહ, અમદાવાદ. (૧૦) શેખર એ. શાહ, અમદાવાદ. (૧૧) ધુર્ય યુ. પંડિત, અમદાવાદ. (૧૨) ડૉ. આશા આડતિયા, તીથલ. (૧૩) રાજેન્દ્ર એન. પરમાર, કપુરાઈ. (૧૪) પૂજા જોશી, અમદાવાદ. (૧૫) ડૉ. જગદીશકુમાર નિર્મલ, અમદાવાદ. (૧૬) ધારિણી એ. શુક્લ, અમદાવાદ. (૧૭) પરિમલ વસાવડા, અમદાવાદ. (૧૮) મુનિલબિંધવલ્લભવિજય, મુંબઈ. (૧૯) રસીલા ડી. પંડ્યા, ભૂજ. (૨૦) ડી. એમ. ભદ્રેસિયા, અમદાવાદ. (૨૧) ડૉ. માલા કાપડિયા, મુંબઈ. (૨૨) ભાલચંદ્ર આર. શાહ, અમદાવાદ. (૨૩) ઉષાબહેન અંધારિયા, ભાવનગર. (૨૪) પ્રો. શક્તિસિંહ પરમાર, ભાવનગર. (૨૫) પ્રો. વિરેન પંડ્યા, ગઢડા (સ્વામી). (૨૬) જયેશકુમાર રાવલ, અમદાવાદ. (૨૭) આલીશા ડી. શાહ, અમદાવાદ. (૨૮) ભરત એસ. ચૌધરી, માંડવી. (૨૯) રમેશ ચાંપાનેરી, વલસાડ. (૩૦) અર્જુનસિંહ કે. રાઉલજી, વડોદરા. (૩૧) ચંદ્રમૌલિ એમ. શાહ, અમદાવાદ. (૩૨) નિલેશ રાણા, યુ.એસ.એ. (૩૩) પ્રા. બી. જે. મહેતા, સુરત. (૩૪) મનહર ઓઝા, અમદાવાદ. (૩૫) ડૉ. જિતુભાઈ સી. પટેલ, બાકરોલ. (૩૬) પ્રશાંત કે. પટેલ, નડિયાદ. (૩૭) પ્રદીપ વી. શાહ, મુંબઈ. (૩૮) સંજય એમ. ગાંધી, મુંબઈ. (૩૯) દિલીપ કે. શેઠ, મુંબઈ. (૪૦) આહ્યા નરેન્દ્ર વી., પડધારી. (૪૧) સુનિલ ભગત, વડોદરા. (૪૨) સ્નેહળ પરમાર, નવસારી. (૪૩) દિનેશ પટેલિયા, હિંમતનગર. (૪૪) જયંતીલાલ જી. સોની, અમદાવાદ. (૪૫) બકુલેશ એ. રોહિત, અમદાવાદ. (૪૬) હરજીવન દાફડા, અમરેલી. (૪૭) સુમંત શાહ, ગાંધીનગર. (૪૮) બારીન મહેતા, અમદાવાદ. (૪૯) સંજય એન. વ્યાસ, અમદાવાદ. (૫૦) અમરતભાઈ રબારી, જંત્રાલ. (૫૧) સુનિલ કે. ઝવેરી, અમદાવાદ. (૫૨) દિવ્યેશ ભટ્ટ, અમદાવાદ. (૫૩) અર્જુનસિંહ બાટીયા, રામપુર. (૫૪) ભાવેશ જેઠવા, ભુજ. (૫૫) ડૉ. આશિષ પટવા, અમદાવાદ. (૫૬) હીરજી પી. સીંચ, ચેલા. (૫૭) આશા પટેલ, કોબા. (૫૮) અભય દવે, કોડિનાર. (૫૯) ઈન્દ્રવદન શુક્લ, અમદાવાદ. (૬૦) હરિત પંડ્યા, નડિયાદ. (૬૧) જવલંત નાયક, સુરત. (૬૨) વિપુલ એચ. ખત્રી, ગાંધીધામ. (૬૩) સંજય ચોટલિયા, અમદાવાદ. (૬૪) કલેરા ટી. ક્રિશ્ચિયન, મહેમદાવાદ. (૬૫) જાગૃતિ એન. પટેલ, અમદાવાદ. (૬૬) જયેશકુમાર એન. પટેલ, કુવાસણા. (૬૭) લતા કાનુગા, અમદાવાદ. (૬૮) કૌશલ સોરઠિયા, હિંમતનગર.

परिशिष्ट

-
૧. લાભશંકર ઠાકર : જીવનવહી અને સાહિત્યસર્જન, ૨૪૨ ઊર્મિલા ઠાકર, ૨૪૨ ૩૩૫
 ૨. અજનબી અગોચર આંતરિક, ૨૪૨ લાભશંકર ઠાકર, ૨૪૨ ૩૪૦
 ૩. રહસ્યમય ગૂઢ અંધકારના કાંઠે કવિની કેન્દ્રિયતનો અવાજ, ૨૪૨ લાભશંકર ઠાકર, ૨૪૨ ૩૪૬
 ૪. લાંઠાં - વહાલસોયા વિદ્રોહી, ૨૪૨ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, ૨૪૨ ૩૫૯
 ૫. 'મૂલપર્યંત જોવાની મથામણ' કરતા સંપ્રજ્ઞ સાહિત્યસર્જક, ૨૪૨ ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ૨૪૨ ૩૬૫
 ૬. 'તડકો-૧' વિશે, ૨૪૨ ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ૨૪૨ ૩૭૧
 ૭. 'તડકો-૨' વિશે, ૨૪૨ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૨૪૨ ૩૭૬
 ૮. 'માણસની વાત' વિશે, ૨૪૨ ઉમાશંકર જોશી, ૨૪૨ ૩૭૭
 ૯. 'હું એને જગાડું છું' વિશે, ૨૪૨ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૨૪૨ ૩૭૮
 ૧૦. 'કલ્યાયન' વિશે, ૨૪૨ રઘુવીર ચૌધરી, ૨૪૨ ૩૭૯
 ૧૧. કલ્પનાની વિલક્ષણ અરાજકતાનું સૌંદર્ય, ૨૪૨ રાધેશ્યામ શર્મા, ૨૪૨ ૩૮૩
 ૧૨. કવિની પ્રતિબદ્ધતા, ૨૪૨ નલિન રાવળ, ૨૪૨ ૩૮૬
 ૧૩. કલ્પો કે લાભશંકર 'લાંઠાં'ને કલ્પે છે, ૨૪૨ પ્રબોધ પરીખ, અનુ. પરેશ નાયક, ૨૪૨ ૩૯૦
 ૧૪. લાભશંકર ઠાકર : ઉત્કટ ચેતનાનો કવિ-અવાજ, ૨૪૨ યોગેશ જોષી, ૨૪૨ ૩૯૫
-

૧. લાભશંકર ઠાકર : જીવનવહી અને સાહિત્યસર્જન

ઉર્મિલા ઠાકર

જીવનવહી

- ૧૯૩૫ : ૧૪મી જાન્યુઆરી - જન્મ
જન્મસ્થળ : સેડલા (જિ. સુરેન્દ્રનગર)
વતન : પાટડી
માતા : પ્રભાવતીબહેન
પિતા : જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી
અભ્યાસ : ધોરણ-૮ સુધી પાટડી પછી
અમદાવાદ : ધોરણ-૯ ભારતીય વિદ્યાલય, સારંગપુર ચકલા. (મધુસૂદન પારેખ જેવા શિક્ષક મળ્યા ધોરણ : ૧૦-૧૧ જયહિંદ હાઈસ્કૂલ.)
- ૧૯૫૭ : બી.એ. ગુજરાત કૉલેજ, અમદાવાદ
૧૯૫૭ : લગ્ન : પત્ની : કુમુદબહેન
૧૯૫૮ : ૨૧મી ફેબ્રુઆરી, પુત્રી અપેક્ષાનો જન્મ
૧૯૫૯ : એમ.એ. ભાષાસાહિત્યભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી
૧૯૫૯ : ૨૬મી જૂન, પુત્રી મનીષાનો જન્મ
૧૯૫૯-૬૫ : સાતેક વર્ષ ગુજરાતી સાહિત્યનું અધ્યાપન સીટી કૉલેજ, અમદાવાદ; ભક્ત વલ્લભ ધોળા કૉલેજ, અમદાવાદ
- ૧૯૬૨ : 'કુમાર' ચંદ્રક
૧૯૬૪ : ૨જી ફેબ્રુઆરી, પુત્ર ઉત્પલનો જન્મ
૧૯૬૪ : ડી.એસ.એ.સી. (શુદ્ધ આયુર્વેદનો ડિપ્લોમા)
૧૯૬૬ : 'કાય ચિકિત્સા'નો પ્રારંભ, સારંગપુર ચકલા, વૈદ્ય થયા. ત્યાં જ 'રે મઠ'ની પ્રવૃત્તિ. 'કૃતિ' અને 'ઉન્મૂલન' સામયિકનાં પ્રકાશન-સંપાદન
- ૧૯૭૧ : ૨૮મી સપ્ટેમ્બર, પુત્ર વિસ્મયનો જન્મ
૧૯૭૩ : ચિકિત્સાલય આશ્રમરોડ પર ખસેડ્યું. વૈદ્ય પુનર્વસુ
૧૯૮૧ : રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (જેનો સ્વીકાર ૧૯૮૪માં)
૧૯૮૨-૮૬ : નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક
૧૯૯૧ : 'ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ' માટે સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર
૨૦૦૩ : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો ગૌરવપુરસ્કાર
૨૦૧૬ : ૬ઠ્ઠી જાન્યુઆરી, દેહવિલય

સાહિત્યસર્જન

કવિતા

- ૧૯૬૫ : 'વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા'
૧૯૬૮ : 'માણસની વાત'
૧૯૭૨ : 'મારા નામને દરવાજે'
૧૯૭૪ : 'બૂમ કાગળમાં કોરા'
૧૯૮૬ : 'પ્રવાહણ'
૧૯૮૭ : 'લઘરો'
૧૯૮૯ : 'કાલગ્રંથિ'
૧૯૯૦ : 'ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ'
૧૯૯૮ : 'કલ્યાયન'
૧૯૯૯ : 'ક્રિયૂડ ક્રિયૂડ'
૨૦૦૦ : 'સમય સમય'
૨૦૦૦ : 'હથિયાર વગરનો ઘા'
૨૦૦૧ : 'દેવ'
૨૦૦૨ : 'છે'
૨૦૦૨ : 'છે પ્રતીક્ષા'
૨૦૦૨ : 'આઈ ડોન્ટ નો, સર'
૨૦૦૩ : 'રમત' ?
૨૦૦૪ : 'મેં કમિટ કર્યું છે શું ?'
૨૦૦૬ : 'આવ'
૨૦૦૭ : 'કથકનો ક'
૨૦૦૮ : 'કેમેરા ઓને છે'
૨૦૧૨ : 'ઈન અને આઉટ'

નાટક

- ૧૯૬૫ : 'એક ઉંદર અને જદુનાથ' (સુભાષ શાહ સાથે) (દ્વિઅંકી)
૧૯૬૯ : 'મેઈક બિલીવ' (અન્ય સાથે) (એકાંકી)
૧૯૭૩ : 'મરી જવાની મજા' (એકાંકીસંગ્રહ)
૧૯૮૨ : 'બાથટબમાં માછલી' (એકાંકીસંગ્રહ)

- ૧૯૮૫ : 'પીળું ગુલાબ અને હું' (દ્વિઅંકી)
 ૧૯૯૩ : 'મનસુખલાલ મજીઠિયા' (દીર્ઘનાટક)
 ૧૯૯૩ : 'કાહે કોયલ શોર મચાચે રે' (ત્રિઅંકી)
 ૨૦૦૩ : 'સ્વપ્નાક્ષરી' (એકાંકીસંગ્રહ)
 ૨૦૦૬ : 'મકસદ' (બે એકાંકી, એક દ્વિઅંકી)

નવલકથા

- ૧૯૬૮ : 'અકસ્માત્'
 ૧૯૬૮ : 'કોણ ?'
 ૧૯૯૩ : 'ચંપકચાલીસા'
 ૧૯૯૫ : 'અનાપસનાપ'
 ૧૯૯૫ : 'પીવરી'
 ૨૦૦૧ : 'લીલાસાગર' ભા. ૧-૨
 ૨૦૦૪ : 'બકો છે, કલ્પો'
 ૨૦૦૫ : 'કદી નહીં છોડું'
 ૨૦૦૫ : 'ધરા'
 ૨૦૦૬ : 'ધ સ્કાયબ્લુ'
 ૨૦૦૭ : 'મારો ડ્રાઇવર'
 ૨૦૦૮ : 'કુંડૂ કુંડૂ બોલે કોયલિયા'
 ૨૦૦૯ : 'વધાવો, સંત બસંત આવ્યો !'
 ૨૦૧૦ : 'માય મોસ્ટ ડિયર લુલુ' !

નિબંધ

- ૧૯૮૬ : એક મિનિટ
 ૧૯૮૯ : ક્ષણ તત્ક્ષણ
 ૧૯૯૭ : ઝાકળનો ઝ
 ૧૯૯૯ : થોડો અમસ્તો તડકો
 ૨૦૦૦ : ઢોળી ગયાં જે તડકો
 ૨૦૦૧ : વિનિમય વૃક્ષ
 ૨૦૦૩ : હમારી સલામ
 ૨૦૦૪ : અહો ઝંકારતા ધ્વનિ
 ૨૦૦૫ : નિસબત

- ૨૦૦૫ : મનજળ થંભ થયેલું
 ૨૦૦૬ : મૂંઝારો ધ ઓરેન્જ અને
 ૨૦૦૭ : આ હોવાના સંદર્ભો
 ૨૦૦૮ : સોનેરી ચુંબન
 ૨૦૧૦ : શ્રવણસંપદા
 ૨૦૧૩ : ઓળખ આંતરધનની
 ૨૦૧૩ : પ્રતિભાવન હો !

લેખ (સામાજિક-રાજકીય)

- ૧૯૯૩ : સૂરજ ઊગ્યો કેવડિયાની ફણસે !

જીવનચરિત્ર અને સ્મરણો

- ૧૯૮૯ : 'મારી બા'
 ૧૯૯૩ : 'બાપા વિશે'

વિવેચન

- ૧૯૬૫ : ઈનર લાઈફ
 ૧૯૬૯ : મળેલા જીવની સમીક્ષા

સંપાદન

- ૧૯૯૧ : સુદામાચરિત્ર
 ૧૯૯૩ : નળાખ્યાન
 ૧૯૯૪ : કુંવરબાઈનું મામેરું

બાળસાહિત્ય

- ૧૯૯૪ : કાગડા અંકલ મમરાવાળા
 ૧૯૯૪ : કાનખાઉ રાક્ષસ
 ૧૯૯૪ : તડકાનો પાપડ
 ૧૯૯૪ : નદીકાંઠે ડરાંઉ ડરાઉ
 ૧૯૯૪ : મુંબઈની કીડી
 ૧૯૯૯ : લાઠાદાદા આવે છે નવી વારતા લાવે છે (૨૫ બાળકથાઓ)

આયુર્વેદ

- ૧૯૬૧ : 'ઋતુચર્યા'
 ૧૯૬૫ : 'રોગ અને ઉપચાર'

- ૧૯૭૬ : 'ઘર ઘરનાં ઔષધ'
- ૧૯૮૬ : 'સર્વમિત્ર'
- ૧૯૮૭ : 'ઉપચારશતક'
- ૧૯૮૮ : 'રામબાણ દવા : દિવેલ'
- ૧૯૮૯-૯૯ : 'ઓસડિયું' (ભાગ : ૧-૨)
- ૧૯૯૦ : રોગરહસ્ય
- ૧૯૯૦ : રોગપરિચય માળા (૧૩ પુસ્તિકાઓ)
 (૧) અશ્વપિત્ત (૨) બ્લડપ્રેશર (૩) ચામડીના રોગો (૪) સન્ધિવા-આમવાત
 (૫) આર્તવ-વિકાર (૬) વ્યંધત્વ (૭) શરદી-સળેખમ (૮) શુક્રસ્રાવ
 (૯) દમ સસણી (૧૦) ડાયાબિટીઝ (૧૧) હરસા(પાઇલ્સ) (૧૨) અનિદ્રા
 (૧૩) મેઢવૃદ્ધિ
- ૧૯૯૧ : આયુર્વેદની અમૃતધારા
- ૧૯૯૭ : આચાર્ય દેઢબલની ઉપચારકથાઓ
- ૧૯૯૭ : દરદ મટાડે દાદાજી
- ૧૯૯૭ : દર્દી અને દવા
- ૧૯૯૭ : સર્વમિત્ર ઉપચારમાત્રા
- ૧૯૯૭ : સ્ત્રીઓના રોગો અને ઉપચાર (મહિલામિત્ર)
- ૧૯૯૮ : ઉપચારમંજૂષા
- ૧૯૯૯ : ઇલાજ બહોંતેરી
- ૧૯૯૯ : સફળ ઇલાજો
- ૨૦૦૧ : આચાર્ય દેઢબલનો ઉપચારબોધ
- ૨૦૦૨ : આરોગ્યધન
- ૨૦૦૨ : વૈદ બાપાનું વૈદું
- ૨૦૦૪ : ઔષધરત્નાકર
- ૨૦૦૫ : આરોગ્યમંગલ
- ૨૦૦૯ : આરોગ્યની આરસી
- ૨૦૧૦ : આરોગ્યસંપદા

૨. અજનબી અગોચર આંતરિક

લાભશંકર ઠાકર

લીરેલીરા થઈ ગયા છે.

ચીરા-ચીંદરડી ઊડી રહ્યાં છે ચેતનામાં.

અરે, એના પણ ધાગે ધાગે ક્રમશઃ વસ્ત્રો વણાયાં હતાં, એકધારાં, આનંદમાં, પાટડીમાં, ફાર્મસીના મકાનના એક ખંડમાં, મૃગચર્મ બિછાવી, પિતાજી વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી બેઠા છે, લેખનકાર્યમાં મશગૂલ. દસેક વર્ષની વયે હું એમને પ્રથમ કાવ્યરચના બતાવું છું. વાંચીને એ ખુશ થાય છે. ખડિયામાં હોલ્ડર જરાક બોળી, એક પંક્તિમાં શબ્દફેર સૂચવી, લયભંગ સુધારે છે. લયભંગ, એક જ જગ્યાએ. લય શબ્દ જાણતો નથી. પણ પિતાજીએ શા માટે સુધારો સૂચવ્યો છે તે કાનથી પામી જાઉં છું.

પોષાયો છું લયના અવિરત સ્ત્રિયનથી. બા મારી હલકથી ગાય. ગળામાં મીઠાશ. વ્રત-પ્રસંગોનાં અઢળક ગીતો અને કંઠસ્થ. ક્યારેક પરોઢિયે ઘંટી દળતાં ગાય. મારું માથું નિરાંતે જોતી હોય, પાંથીએ-પાંથીએ એની તર્જની ફેરવતી હોય ત્યારે આગ્રહ કરીને ગવડાવું. એક ગીત અને બાનું પ્રલંબ લયમાં ગાવું મને બહુ ગમે :

ફૂવાને કાંઠડે સાંઢણી ઝેકારો માણરાજા, મારું દલ...

મારું દલ...રીઝે હો રાજ.

ઝાલાવાડના ખાડાખડિયાવાળા કાચા વિષમ રસ્તાઓ પરથી ખખડ-ખખડ ગાડાં જતાં હોય એમાં જાનડિયું ગાતી હોય જાણે કર્ણરસાયનથી મારું પોષણ કરવા, અને જાનીવાસમાં મધુર નિદ્રાભંગ થતો હોય :

સૂરજ ઊગ્યો કેવડિયાની ફણસે કે વાણલાં ભલાં વાયાં

તમે ઊઠો સુભદ્રાબેનના વીરા કે વાણલાં ભલાં વાયાં.

યજ્ઞોપવીત વખતે નમેલા માથા પર અસ્તરો ફરતો હોય ત્યારે કર્ણચેતના તો તલ્લીન હોય આવા પ્રસંગે ગવાતાં ગીતો સાંભળવામાં.

બે ચોપડી ભણેલી બા પ્રભાવતી કોઈ વાર ‘ઉષાહરણ’ કે ‘મામેરું’ મંદ-મંદ ઉકેલતી – વાંચતી – ગાતી હોય.

જાનરાયજીના મંદિરમાં રામનવમીના કોઈ દિવસે બપોરે ખેડૂતવૃંદ તાલબદ્ધ ઊછળનું, દાંડિયા સાથે, ગાય છે ગોળાકાર, આ અત્યારે પણ જાણે પ્રત્યક્ષ.

રાજા દસરથ ઘેર સૈંવર રચિયો, પરણે રાજકુમારી મારા વાલા.

ગામમાં એક ચીંથરેહાલ ગાંડો. એનું નામ પડી ગયેલું ‘ટીંટોડો.’ એ ભરબજારમાં ઊભો રહીને, સાભિનય, લયબદ્ધ ગાતો હોય :

એક પચી વરહનો ટેંટોડો, ઈના મોંમાં દૂધિયા દાંત, બોલે ટેંટોડો.

નામ હશે દામજી ? દામલો, હરિજનનો રૂપાળો છોકરો. મોટી બે આંખ્યુંમાં આંજણ આંજ્યાં હોય, બે ચોટલા લીધા હોય. બૈરાનાં કપડાં પહેરી મેળામાં હાર્મોનિયમ સાથે ગાતો હોય. ‘કુદરતી’ નાટકમાં આ દામલો ‘દેવાંશી’ બનીને આવ્યો છે.

આ બધાંને અનિમેષ જોયાં છે અને એકકાને સાંભળ્યાં છે. એમના શબ્દલયોના તંતુએ-તંતુએ મારી લયચેતનાનાં રેશમ વણાયાં છે. ગામડે-ગામડે ફરતી દેશી નાટક કંપનીઓ, શામન બંસીવાલા નંદલાલા શીરી ગોકુલકા ઉજિયાલા-ની મથુરાથી આવતા ચોબાઓની કૃષ્ણલીલાઓ, કથા-કીર્તનકારો, મેળામાં કોળીઠાકરડાઓનાં રાહડા, ભજનો, ગરબા, ગરબી, બ્રાહ્મણોના મંત્રોચ્ચારો, મોળાકત વગેરે વ્રતો કરતી બાળાઓનાં ગીતો, બાવા-મદારી-જાદુગર-બજાણિયા-ફકીર વગેરેના પદ્યગદ્યના લયલહેકાઓ – આવું-આવું અપરિસંખ્યેય હશે મારી લયચેતનાના વસ્ત્રવણાટમાં, જે આરંભાવું હશે ઘોડિયામાં, બાના વહાલભયાં મીઠા કંઠથી :

હુલુલુલુ હાલવાલ રે ભઈ મારો પારણિયામાં પોઢ્યો,

ખીચડી ખાલમાલ રે ભઈ મારો પારણિયામાં પોઢ્યો.

ગામના ગ્રંથાલયમાં એકમાત્ર કાવ્યગ્રંથ, ‘કલાપીનો કેકારવ,’ જાણે મારા માટે જ. બાકી ‘સાહિત્યપલ્લવ’ના શાળામાં ચાલતા ખંડો. નવમા ધોરણમાં અમદાવાદ આવ્યો. શ્રી ભારતી વિદ્યાલય(ખાડિયા)માં અઢળક સામયિકો આવે. ‘કુમાર’ અને ‘સંસ્કૃતિ’, સાદૈત વંચાઈ જાય. નવમા ધોરણમાં હતો ત્યારે મારું એક કાવ્ય ‘રમકડું’માં પ્રગટ થયેલું તેના પુરસ્કારના ત્રણેક રૂપિયા આવેલા તેમાંથી, ફરી બાઈન્ડ કરેલું, વિદ્યાર્થીનું નામ – નોંધ – લીટીવાળું એક પુસ્તક ખરીદ્યું, ‘નિશીથ’. તે ખાસ રોમાંચક ઘટના, પ્રથમ પુરસ્કારમાંથી કરેલી ખરીદી. વાપરવા મળતા પૈસામાંથી એ વખતે દર શુક્રવારે લાલદરવાજાના મયદાનમાં ભરાતી ગુજરીમાંથી ‘કુમાર’, ‘સંસ્કૃતિ’, ‘કૌમુદી’ એવાં-એવાં સામયિકો નિયમિત ખરીદતો. ‘કુમાર’ની તો એક વડીલ પાસેથી, વ્યવસ્થિત બાંધેલી, જૂની ફાઇલ્સ વાંચવા મળી ગઈ. દશમા કે અગિયાર ધોરણમાં હતો ત્યારે બચુભાઈએ ‘કવિતા’ના અનિયતકાલિક મણકા શરૂ કરેલા તે કાર્યાલયમાં જઈ છૂટક ખરીદતો. કાવ્યો તો રોજ લખાતાં પણ ‘બુધસભા’માં જવાની હિંમત ન હતી. પાંચ ફૂવા પાસેની એક લાઈબ્રેરી, મજિનગરમાં રામકૃષ્ણ આશ્રમની લાઈબ્રેરી અને એમ. જે. લાઈબ્રેરીમાંથી કાવ્યસંગ્રહો વંચાતા રહે. અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદો ગુરુ વિના ઉકેલવાના પરિતાપમાં કલાકો સુધી પિંગળનાં પુસ્તકો જે કંઈ પ્રાપ્ય તેમાં ગોથાં માર્યા કરું. કોલેજમાં પ્રવેશ્યા પછી ‘ગુજરાત કોલેજ’ની લાઈબ્રેરીમાં કાવ્યગ્રંથોનો ખજાનો મળ્યો. વળી મિત્રો મળી ગયા, ગ્રેટ. પ્રથમ મળ્યા શ્રી અબ્દુલકરીમ શેખ, એક જ વર્ગમાં. સેન્સિટિવ, સુંદર માણસ. સરસ છંદોબદ્ધ કવિતા લખે.

મનુષ્યના આંતરબાહ્યનાં સૂક્ષ્મ વર્ણનો કરતી વાર્તાઓ લખે. ઉત્તમ બધું વાંચે. સાથે ‘નોટ્સ ફ્રોમ ધ અંડરગ્રાઉન્ડ’ ને એવું ઘણુંબધું વાંચ્યાનું સ્મરણ છે. બીજા મળ્યા શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા. એ વખતે પણ સિદ્ધ લેખક જેવા. વર્ગમાં પણ માથું ઝુકાવી કંઈ ને કંઈ સડસડાટ વાંચ્યા કરતા હોય. અને પુસ્તકમાં અધીરેખાઓ આંકતા હોય. ઉપરાઉપરી વાર્તાઓ લખીને લાવે. પ્રેમથી છલકતું વ્યક્તિત્વ. નાનામાં નાના ખૂણાખાંચરાના માણસોને નજીક જઈને ચાહી શકે, પામી શકે એવી અજીબ સરલતા; અને છતાં કળાકારમાં હોય તેવી આંતરિક સંકુલતાઓથી સભર, રાધેશ્યામ. ત્રીજા મિત્ર મળ્યા તે મૂર્તિમંત ભાવોદ્રેક : શ્રી રતિલાલ દવે. છંદોબદ્ધ સુંદર, ભાવમય કાવ્યોથી છલકતી કાવ્યપોથીઓ. એક કાવ્ય તો ‘કુમાર’માં છપાઈ પણ ગયેલું. બધા નિતાંત ‘લિટરરી’ રસવાળા. સોબતનાં વર્ષો, કાવ્યોગોષ્ઠિની મસ્તીનાં સઘન વર્ષો હતાં.

કાવ્યની લગની એવી લાગેલી કે લખવા-વાંચવામાં કલાકો જાય. સુન્દરમ્-ઉમાશંકર-રાજેન્દ્ર-નિરંજન-પ્રિયકાન્ત-ઉશનસુ-જયંત પાઠક-મકરન્દ દવે-પ્રજારામ વગેરેનાં કાવ્યોનું એકાંતમાં પઠન ચાલે, ઉતાવળ વગર આમ સાવ નિરાંતે, કાવ્યોનાં કાવ્યો કંઠસ્થ થઈ ગયેલાં. વળી ખાસ ગમતા કવિમાં હરિશ્ચંદ ભટ્ટ. એમનો ઘૂંટાયેલો ગૂઢ સૂક્ષ્મ લય હજુ કહીચેતના પર ચીપકેલો છે. પ્રહ્લાદ અને શ્રીધરાણી પણ ખાસ, પ્રિય. કાન્ત-બળવંતરાય-ન્હાનાલાલ અને અમુક કાવ્યો બાળાશંકરનાં ફરી-ફરીને વાંચું. નરસિંહ-મીરાં-દયારામને તો ગાઉં, એકાન્તમાં. પ્રેમાનંદ તો આખ્યાનશૈલીમાં જ, મારી રીતે, વાંચું. સંસ્કૃત કવિતાનાટક, કથારસથી વિશેષ તો, વાણીરસથી વાંચ્યા કરું.

શબ્દને, લયને, અર્થને તલ્લીનતાથી પામ્યો છું શૈશવમાં, કિશોરાવસ્થામાં, યુવાવસ્થામાં જેમ, તેમ ક્રમશઃ તિરાડો પણ એમાં સમાન્તર પડતી રહી છે. એકડિયા-બગડિયામાં સાથે ભણતાં હરિજનોનાં એકલ-દોકલ બાળકોને ગાભા જેવા પાથરણા પર અલગ, ખૂણામાં તિરસ્કૃત દશામાં માંડ બે ચોપડી ભણતાં જોયાં છે. પાણી પાનારી કોળી બાઈ પણ બધા છોકરા પાણી પી લે પછી હરિજનનાં બાળકોને ધિક્કારી-ધિક્કારી હડધૂત કરી ખૂબ આઘે – ઊંચેથી પાણી રેડે. મેલું ઉપાડતા હરિજનોને હડધૂત કરતા ઘરના – બહારના વડીલોને, બ્રાહ્મણ-વાણિયા-પટેલોને, રોષથી જોતો થયો છું. એમની નાની-મોટી ફૂરતાઓ જોઈ, વર્ષોથી આ ભદ્ર ગણાતા લોકોને ‘શ્રદ્ધેય’ ગણવાનું છોડી દીધું છે. હરિજનના બાળકને અડવાનું ‘પાપ’ કરતો, જનોઈ શરીર પરથી ઉતારીને ખૂણામાં ઘા કરી જોયા કરતો મારું શું ‘અનિષ્ઠ’ થાય છે તે. વર્ષોથી જનોઈ કાયમ માટે ફગાવી દીધી છે. એક વાર વગડામાં, એક હનુમાનજીના મંદિરમાં મૂર્તિને મૂત્રધારથી પરિષ્વાવિત કરવાનું ‘પાપ’ પણ કરેલું છે. આવી નાની-નાની પાપ-પરંપરાઓ સતત ચાલતી રહી છે. વાંકદર્શનને કારણે જે કંઈ આત્મસાત્ થતું હતું ત્વરાથી, તલ્લીનતાથી તે ધીમે ધીમે મંદ ગતિએ કતરાતું, ખવાતું, ક્ષીણ થતું રહ્યું છે. કિશોરાવસ્થામાં ગાંધીપરસ્ત, ખાદીનાં કપડાં પહેરતો. રેશર્નિંગમાં અનાજ સંતાડતાં માતાપિતાને, ઇન્સ્પેક્ટર આવશે ત્યારે ‘કહી દઈશ’ એવી

ધમકી આપતો. સત્યનારાયણનો પ્રસાદ અસત્યનારાયણોની વચ્ચે ઊછરતાં ઊછરતાં ખાધો છે. ગાંધીજીની હત્યા વખતે હચમચી ગયેલો. આખો દિવસ જમેલો નહીં. ગાંધીજીને મેં ચાહ્યા છે કુમળી, તરવરતી વયે અને છતાં પંક્તિ આવે છે તો કેવી આવે છે ! -

હિટલરને હું ધિક્કારી શકતો નથી
અને ગાંધીને હું ચાહી શકતો નથી.

રખડતા ગાંડાઓને પજવતાં બાળકો તો ઠીક પણ મોટેરાંઓને જોઈને તમતમી ગયો છું. બાળકોને રિબાતાં-ઢિબાતાં-ઢોર માર ખાતાં જોયાં છે. મેં માર નથી ખાધો; પણ માર તો મને જ પડ્યો છે. તનતોડ મજૂરી કરતા અધભૂખ્યા લોકોને જોયા છે અને રાજાઓના-ધરમવીરોના-નેતાઓના વૈભવી વરઘોડાઓ, શોભાયાત્રાઓ જોઈને ક્ષુબ્ધ થયો છું. આ એક સતત લાંબી પ્રક્રિયા ચાલી છે. બ્રાહ્મણ-વાણિયા એટલે બધા ભદ્ર લોકો; એમનાં ધરમ, કરમ એમના ધર્મગ્રંથો, તત્ત્વગ્રંથો બધું ધીમેધીમે ઊથલી પડ્યું છે, ચિત્તકોષોમાંથી. આવી મનોદશામાં ચેખવને ચાહતો થયો. દોસ્તોયેવ્સ્કી માટે પરમ આદર થયો. ફોઈડનું કંઈક ઊલટથી વંચાયું. (એય જોકે ઊથલી પડ્યું છે આજે મનોવિજ્ઞાનના નામનું બધું.) રોષની જગ્યાએ બિનંગતપણું આવતું ગયું. સદ્-અસદ્, પાપ-પુણ્ય, ગુડ-ઈવિલની સમજણ, ભેદબુદ્ધિ ઘસાતી, ઓગળતી, અભિન્ન બનતી ચાલી. શાયલોક પણ વિલન મટી જાય એવો આલેખ 'મરચન્ટ ઓફ વેનિસ'માં જ મળી રહે છે. દુસ્તિત પણ પરિણામરૂપ છે. ગાંધી-હિટલર પરિણામો છે. કારણોની સંકુલ જટાજાલના પરિણામરૂપ માણસનું વ્યક્તિત્વ છે. માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, તત્ત્વશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર બધાં, માણસોને ઘડનારાં પરિબળોને પામતાં-પામતાં, હાંફી ગયાં છે. માણસ હાંફી રહ્યો છે પોતાની મૂળની શોધમાં. બાયોલોજીની ખજાણોદ ચાલુ છે ફર્સ્ટ લિવિંગ ઓર્ગેનિઝમનું મૂળિયું તપાસતી. When અને How-ની ધારણાઓ કંઈક આપી શકાઈ છે. Why-ના જવાબમાં શૂન્ય. એકકોષી પ્રથમ જીવથી માંડીને આજના મલ્ટિસેલ્યુલર મેન સુધીના આ બાપડા જીવોનું પોતાનું કર્તૃત્વ કેટલું ? Free will, Free choice-ની વાત બધી તળેઉપર થઈ ગઈ છે. માણસ પણ ગુણધર્મોવાળાં તત્ત્વોનો, સજીવ તો સજીવ, સમુચ્ચય છે. એ તત્ત્વો અને એના ગુણધર્મો સંધાં હજુ કંઈ ઊકલ્યાં નથી. આવી સ્થિતિમાં ભાવનાની, આદર્શની વાત પરમ કરુણ કે પરમ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. ઉત્ક્રાંતિકમ (જો એમાં સત્ય હોય તો)માં મળેલા વિશેષ ભાનને લીધે માણસનું આયુષ્ય વધ્યું છે; પણ એ સભાનતા એને પોતાના મૂલ પ્રયોજનનો અર્થ શોધવા પ્રેરે છે. માણસની વંધ્ય સભાનતા રહસ્યમયતા, ગૂઢતા પાસે હિજરાઈ રહી છે કે હસી રહી છે. આત્મસાત્ કરતાં-કરતાં રચાયા હતા તે સ્તંભો કડડભૂસ તૂટી રહ્યા છે આંતરિક શબ્દચેતનામાં, લયચેતનામાં. નિરાધાર છે બધું અંદર. ગબડે છે, ખખડે છે, તૂટે છે, ચિરાય છે, અથડાય છે, પછડાય છે. આડુંઅવળું ઈધરતીધર ચિત્રવિચિત્ર સંકુલ, તેમાં ગીત-ગઝલનું સિમ્પલ ગાણું ગાઈ શકાય તેમ રહ્યું નથી, સર્ળંગ. એના પરંપરિત ચરસી લયનાં આવર્તનોમાં

ચેતના એકધારી લીનતલ્લીન બની શકે એવા ગંજેરી હાલ ઇન્ટિગ્રેટેડ, રહ્યા નથી. ટ્રાંસ્ક્રિબલાઇઝરની ટીકડી જેવા ગીતગઝલના એકધારા લય-આવર્તનોની થેરપીની જરૂર નથી, છટ્ટ.

બટાકાનું શાક ભાવે છે. આઈસક્રીમ ભાવે છે. બેકેટ ગમે છે, અતિ. આયોનેસ્કો ગમે છે. પિન્ટર ગમે છે. ટોમ સ્ટોપાર્ડ ગમે છે. એક ઓસ્ટ્રિયન, જર્મન ભાષામાં લખતો નાટ્યકાર પિટર હેન્કી (Handke) ખાસ ગમે છે. એમ તો શિયાળામાં તડકાનો સ્પર્શ ગમે છે. ચોમાસામાં નાહેલાં હરિત ચોખ્ખાં વૃક્ષો જોયા કરું છું. ખિસકોલીને ત્વરાથી ખાતી જોવી ગમે છે. ના કોઈ પણ અલંકાર નહીં, કહેવો હોય તો સ્વભાવોક્તિ અલંકાર, ટૂંકમાં વર્ણનો, નર્વા વાસ્તવિક વર્ણનો, દા.ત. પ્રેમાનંદમાં, આવે છે તેવાં વર્ણનો બહુ ગમે છે. સિમ્બોલ-ફિમ્બોલ-ની વાત કરતાં પ્રકૃતિનાં, પ્રાણીઓનાં, મનુષ્યનાં નખશિખ વાસ્તવિક, ઇન્દ્રિયસંતર્પક વર્ણનો ઘણાં ગમે છે. ચલચિત્રો જોવાં ગમે છે. ગોદાર્દે, એલન રેને (Alan Resnais,) કુરોસાવા ગમે છે. હમણાં ફિલ્મોત્સવ-’૮૪માં જાપાનના દિગ્દર્શક નાગીસા ઓશિમાનાં ચિત્રો જોયાં. એક ફિલ્મ ‘૩થ બાય હેંગિંગ’ લા-જવાબ. પોલિશ દિગ્દર્શક વાઝદાનાં ચિત્રો જોવાં ગમે છે અને ખાસ, અપનેવાલા લાગતા, એટલે મેટાફિઝિકલ સબ્જેક્ટવાળા, યંગ પોલિશ ડિરેક્ટર ઝાનૂસીનાં ચલચિત્રો અપનકો બહુત અચ્છે લગતે હેં. ફાસબાઇન્ડર, સલામ, બર્ગમાનદાદા અને ઇટાલિયન પાસોલિની, હંગેરિયન જેન્કુસો અને... અને ચેક દિગ્દર્શકા જેણે ‘૩ઇઝિઝ’ નામની અતિ સુંદર ફિલ્મ બનાવી હતી તે, ઉચ્ચાર જે થતો હોય તે, વેરા સિટિલોવા કે ચિટિલોવા ગમી ગયાં છે. ઘણાં નામ ઊપસી આવે છે મનમાં. પ્રિયજનો એવું કહેતા હોય છે કે એમના મિલનમાં રાત આખી, કલાકો, જાણે ક્ષણભરમાં પસાર ન થઈ ગયા હોય ! ચલચિત્રો જોવામાં ખબર નથી પડતી અને સમય પસાર થઈ જાય છે. અહીં લાંબી નામાવલિ અને લાંબી વાત અપ્રસ્તુત છે. પણ એક દિગ્દર્શકનો ઉલ્લેખ તો કરવો જ પડશે, વોલ્કર સ્કોનડોફ. આ જર્મન દિગ્દર્શકનાં ચલચિત્રો પહેલી જ વાર જોવાની તક મળી ફિલ્મોત્સવ-’૮૪માં. ગુન્ટર ગ્રાસની ‘ધ ટીન ડ્રમ’ નવલકથા પરથી બનાવેલી ફિલ્મ, આજ સુધી જોયેલી ફિલ્મોમાં યાદગાર બની રહેશે. આ બધું લખું છું કેમ કે અંતરમાં વાસના પડેલી છે, ફિલ્મ બનાવવાની. લોટરીની ટિકિટો લઉં છું, કોઈ મોટું નામ લાગી જાય તો ચલચિત્રો બનાવવાં છે. આમ તો, મનોમન તો, ઘણા શોટ્સ લેવાતા રહે છે.

બધું અસ્પષ્ટ અને ધૂંધળું અને ગૂઢ બની ગયું છે. શબ્દની મદદથી રંગભૂમિની ભાષાથી ગૂઢ પ્રદેશમાં ફરતાં-ફરતાં વધારે ગૂઢતાથી ઘેરાતો જાઉં છું, જોકે કાચી કેરી અને ડુંગળીના કચુંબરમાંથી જે પાણી છૂટે છે તે ગમે છે, ચાટવું, હેમખેમ છે બધું એમ તો. ઊથલી પડશે સ્વયં ઝાડ એમ તો કેમ કહી શકાય ? ઝાડ ઊથલી પડે છે મૂળસોતું તેનાં કંઈ એક-બે કારણો નથી હોતાં. અસંખ્ય, અપરિસંખ્યેય કારણો હોય, ભલે આપણને બે-પાંચ જણાતાં હોય અને વળી આપણા મૂળનું લોકેશન જ હજી શોધી શકાયું નથી ત્યાં વળી અમુક કારણોસર ઊથલી.

પડીશું એમ અનુમાન કરવું ? જીવનરસ તો છીંક ખાતી વખતે પણ પ્રકટ થાય છે અને રતૂમડા ગાજરને કેડકેડ ખાતી વખતે પણ થાય છે. એટલે વળી શું પેસિમિઝમ અને શું ઓપ્ટિમિઝમ ? ટૂંકમાં, શબ્દના સથવારામાં પણ રાત્રિ પસાર થઈ જાય એવું. એક 'સિંહાસન' પર આરંભેલું કાવ્ય પડ્યું છે અપૂર્ણ. નહીં માનો, પણ એકેએક ખાવાની ચીજ ઉપર, પીવાની ચીજ ઉપર, વાનગી ઉપર લખવું છે, કાવ્ય. એક અર્ધાં સુકાયેલા પાંદડા ઉપર કવિતા લખવી છે; વળી એક નિર્મમ, બિનંગત, સાક્ષી જેવું, જલકમલવત્ પ્રાણી અનુભવાય છે અંદર, અનિદ્રિત, નિષ્પલક; તગતગતી આંખોવાળું જે એને આમ શબ્દમાં રૂપાંતરિત કરવાના પ્રયત્નો હજુ ક્યાં પૂરા થયા છે ? ધડ ધડ ધડાકા સાથે કવચ તોડવાનાં છે બધાં શબ્દચેતનાનાં અને પ્રવેશતા જવાનું છે અંદર નિસરણી મૂકીને પગથિયાં ઊતરતાં ઊતરતાં, ક્યાંક ભૂસકા મારીને, ક્યાંક સરિસૃપ સરકતાં, સાવધાન, નકશા વિના, છેક મૂળિયા સુધી. શબ્દમાં મૂળ ઈ માણસનાં મૂળ ? કામે લાગી ગયા છીએ. શું કામ ? કીડી કણ શોધવા નીકળે એવું કંઈ નથી આ. યોગક્ષેમ માટે તો કરીએ છીએ વૈદું. શબ્દનાં મૂળ, કુળનાં કુળ પામવાની આ ધખના શાને ?

મારી ભાષામાં કામ કરતા બે કવિઓના હાલ શા છે તે જાણવાનું કુતૂહલ રહે છે. મૃત્યુ અને દુરિત આ બે પર ઉમાશંકરનું ટંકણું ગોઠવાયેલું છે. 'સપ્તપદી'માં એ ટંકણાનો અવાજ સંભળાય છે. જટાયુના અંત પછી સિતાંશુનો તંત ક્યાં ચોંટ્યો છે તે મારા કુતૂહલનો વિષય છે. રસોડામાંથી, ચઢતા આલુના શાકની ગંધકણિકાઓ સૂક્ષ્મ આ અપનકો ભી અજનબી લગતા I-ના સર્વ સ્ત્રોતોને વિકસિત કરી નાખે છે ક્ષણાર્ધમાં, ચુચૂકનો સ્પર્શ થતાં બાળકના હોઠ ખૂલી જાય તેમ; એમ ચેતોવિસ્તાર અનુભવાય છે આ ક્ષણે. વળી વધારામાં કેમ કે ગાલ પર પડે છે પોષનો તડકો અને આ ક્ષણે અર્થાત્ આ લખું છું તે ક્ષણે અડકોદડકો એમના ત્રિપદથી મારી સમગ્ર ચેતનાને ખેંચતી રહ્યા છે હળુહળુ અને હું ખેંચાઈ રહ્યો છું અગોચર આંતરિકમાં.

[‘સર્જકની આંતરકથા’ સં. ઉમાશંકર જોશી’(પુન:મુદ્રણ, ૨૦૧૧)માંથી]

સાભાર સ્વીકાર

નવલકથા

(૫૯) ૨૧ ડિસેમ્બર : બાલેન્દ્રશેખર જાની, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૮+૧૧૮, રૂ. ૧૧૦ (૬૦) આંખો (પાંચ લઘુનવલ કથાઓ) : ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૫૬, રૂ. ૧૨૦

૩. રહસ્યમય ગૂઢ અંધકારના કાંઠે કવિની કેફિયતનો અવાજ

લાભશંકર ઠાકર

સાંજ તો ક્યારનીય ઢળી ગઈ છે. રાત પણ પડી ગઈ છે. કારમાં આગળ બેઠો છું. મારી પાસે મારો દૌહિત્ર પ્રત્યૂષ બેઠો છે. અનુભવ યાદ કરીને લખું છું જે સમયનો તે સમયે તો એની વય માંડ અઢી વર્ષની હશે. એ સડસડાટ માતૃભાષા ગુજરાતી બોલતો થઈ ગયો છે. પણ ઊતરતી રાત્રિના સમયે, ચાલતી કારમાં, પ્રત્યૂષ ગાઈ રહ્યો છે. કોઈ શીખેલું – સાંભળેલું ગીત નથી. પણ એ ગાઈ રહ્યો છે. શબ્દો છે, ભાષા છે, વ્યાકરણશુદ્ધ પંક્તિઓ છે. પણ એમાં જે કેફ છે તે લયનો છે. અઢી વર્ષનો પ્રત્યૂષ શીઘ્ર શબ્દપંક્તિઓ સરજીને ગાઈ રહ્યો છે ચક્રયૂર. રસ્તામાં માલગાડી પસાર થઈ તો એ 'માલગાડી જાય છે' એવું કંઈક ગાઈ રહ્યો છે. નિજાનંદમાં એ લયમસ્ત છે. આ ક્ષણોમાં એ પરિવાર વચ્ચે છે. પાકી સડક પરથી વાહનમાં પસાર થઈ રહ્યો છે. નગરમાં છે, માનવસમૂહમાં છે, આકાશની નીચે પૃથ્વી પર છે. પણ છતાં એ નિજમાં છે, નિજાનંદમાં છે, આ આનંદ એના લયકેફમાં વ્યક્ત થતો અનુભવાય છે. નિજમાંથી વાણીમાં, વાણી રૂપે લયામૃત પ્રગટ થાય છે. એ પોતે જ એ લયામૃતનો સર્જક છે. અને એ પોતે જ એનો શ્રોતા છે. અહીં આ ક્ષણોમાં સર્જક-સર્જન-ભાવક અભિન્ન હોય, ઈનસોપરેબલ હોય તેમ કહેવામાં કંઈ ક્ષતિ છે ?

પ્રત્યૂષની વાત છે તે મારી પણ વાત છે. લયના કેફની કેફિયતમાં મારો આરંભ છે. આ લખું છું ત્યારે સત્તાવન વર્ષની વયે પણ લયનો કેફ ઊતર્યો નથી. મેં કાવ્યો લખ્યાં છે મિત્રો, અમુક સંખ્યામાં, તેનાથી સહસ્રગણાં કાવ્યો હું ગણગણ્યો છું. મનમાં કે મોટેથી શબ્દપંક્તિઓ સરજી સરજીને ગણગણવાની અને એનો શ્રવણીય આનંદ લેવાની મને બહુ મઝા આવે છે. બેઠો હોઉં ઘરમાં, રિક્ષામાં, કોઈ વાહનમાં; ઊભો હોઉં અગાશીમાં, રસ્તા પર કે ગમે ત્યાં; સૂતો હોઉં પલંગમાં કે રેલવે-ટ્રેનના પાટિયા પર : મારી એકમાત્ર પ્રિય પ્રવૃત્તિ રહી છે ગણગણવાની. પંક્તિઓ સર્જાય, લયાનુસંધાનમાં એકાધિક પંક્તિઓ સર્જાય, ગણગણતો હોઉં, સાંભળતો જાઉં અને ચિદાકાશમાં માત્ર આનંદ મૂકીને એ પંક્તિઓ સરી જાય. યાદ પણ ન રહે. ભૂંગળીમાં રચનાઓ મૂકીને નદીમાં તરતી મૂકવા જેટલી સભાનતા પણ નથી. કશા પણ મમત્વ વગર એ સરી ગઈ છે. આજે પણ સરી જાય છે. મને લાગે છે આ ક્ષણે તે લખું છું. કદાચ મને જેલની કોટડીમાં કે એસાઇલમમાં એકલો પૂરી રાખવામાં આવે તો હું માત્ર ગણગણીને, સાંભળીને કલાકોના કલાકો, દિવસોના દિવસો, સમગ્ર શેષ જીવન પસાર કરી શકું, કંટાળાની ફરિયાદ વગર કરી શકું. મારે જોઈએ મારા મસ્તિષ્કમાં મારી ગુજરાતી ભાષા. મનમાં ગણગણું તોપણ મારા બધિર કાન એ ગણગણાટને સાંભળી શકે. એમાં વહેતા લયામૃતને પી

શકે. પછી મૃતત્વ મને સ્પર્શી શકે નહિ. હું જીવી જાઉં છેલ્લી ક્ષણ સુધી. મારી આ કેન્દ્રિયત લખવાના આરંભમાં મારી કાવ્યસર્જનની વૃત્તિના મૂલપર્યત તાકીને જોઈ છું તો લયના થડકારા મને સંભળાય છે કારણ રૂપે. પ્રત્યૂષ કે કોઈ પણ માનવબાળની વાત હોય, તેઓ શિશુવયમાં જ વાણીના લયાત્મક થડકારાનો કેન્દ્ર માણી ચૂક્યાં હોય છે. વાડમય સંકેતો હશે, પણ વિપિ નહિ હોય તેવા મનુષ્યજાતિના આદિમ કાળમાં પણ વાણીના લયાત્મક થડકારા હશે. લય એ કાવ્યનું root છે. બેઝિકલી કાવ્યમાત્ર લયમૂલક છે. મારું પ્રથમ કાવ્ય આખું મને યાદ નથી. મારી વય દશેક વર્ષની હશે. એ રચનામાં શબ્દો છે, અર્થો છે; પણ એમાં કશું રોમાંચક નથી. એમાં મને જે રોમાંચ થયો હશે એ ક્ષણોમાં તે તો લયનો જ.

સુખો ઘાંચી કેરી લાવે મનુ-કનુને કેરી ભાવે

– આવો એ રચનાનો આરંભ હતો. કોઈ સુખો ઘાંચી ન હતો. અને કોઈ કેરી વેચવા નીકળતું ન હતું. એવી કોઈ વિગતમાં કશું આશ્ચર્યજનક ન હતું. રોમાંચક હતો લય. મેં એ લયાત્મક રચના કરી હતી એનો મને આનંદ હશે. મારી એ સર્વપ્રથમ રચનાના પ્રથમ વાચક હતા મારા પિતાશ્રી. એમણે રચના વાંચી. પ્રસન્ન થયા. પછી હોલ્ડર ખડિયામાં બોળીને રચનાના એક સ્થાનમાં ‘લયભંગ’ થતો હતો તે સુધાર્યો. એ ઉંમરે ‘લય’ શબ્દ જાણતો ન હતો; પણ પિતાએ શું અને શા માટે સુધાર્યું છે તે કાનથી (રાઈટ, કાનથી) હું પામી ગયો હતો.

હજુ ઘોડિયું – પારણું છૂટ્યું ન હોય, હજુ ભાંખોડિયાં ચાલવાનું શરૂ થયું ન હોય એવા, પડ્યા પડ્યા હાથ-પગ હલાવતા, બાળકને ‘લખારો’ કરતાં સાંભળ્યું છે ને ? ‘લખારો’ એ સૌરાષ્ટ્ર બાજુ પ્રયોજાતો શબ્દપ્રયોગ છે. ગુજરાતમાં પણ પ્રયોજાતો હોય. આ લખારામાં અવાજના લયનો આરંભ છે. આમ તો જન્મોત્તર રુદન સુધી એનું મૂળ જોઈ શકાય. પણ એટલે સુધી ન જોઈએ. એ રુદનને માત્ર જૈવિક, બાયોલોજિકલ ઘટના ગણીએ. પણ આ લ-ખા-રાનું સ્ટેજ મારી વાત માંડીને બેઠી છું તેમાં વધુ ધ્યાનાકર્ષક લાગે છે. આ vocalic sounds છે. પણ એ non-cry vocalic sounds છે. બાળક આવા નોન-કાય વૉકલિક અવાજ – અવાજો – લખારાનો શ્રોતા હોય છે ત્યારે એ લયમસ્ત હોય છે. એ સ્વયં પોતાના લખારાનો શ્રોતા હોય છે. લયાત્મક અવાજ કરનાર, એ અવાજ સાંભળનાર, અને એનો આનંદ પામનાર અભિન્ન એવી એક ચેતના હોય છે. આ લખારાને અંગ્રેજીમાં cooing કહે છે. ‘કૂ’ (coo) એટલે હળવો ગણગણ અવાજ. કબૂતરના જેવો ધીમો સૌમ્ય અવાજ. મને એમ કહેવું ગમે છે કે આ કૂઈંગમાં મારા લયનાં બીજ છે. કૂઈંગ કરતું બાળક હજુ એક વર્ષનું પણ નથી હોતું. એ પછીની બીજી અવસ્થામાં speech sound discrimination આવે છે. દા.ત., બા/પા. વાણીના સાઉન્ડમાં ભેદ-વિવેક બાળક બોલી-સાંભળીને કરી શકે છે. કૂઈંગમાં માત્ર વૉકલિક સાઉન્ડ્સ છે. લયનું બીજ ફૂટે છે એ સાઉન્ડમાં જે speech sounds રૂપે ઓળખાય છે. આ બીજી ભૂમિકામાં અવાજનો

લય એ ભાષાના લયમાં, ભાષાના લય રૂપે આરંભાય છે. કાવ્યલયનો આ ભૂમિકાથી આરંભ થાય છે. મારું કાવ્યજીવન બા-ચા-પા-થી આરંભાયેલું છે એમ 'પ્રવાહણ' નામના મારા દીર્ઘકાવ્ય (૧૯૮૫)ના અંતભાગમાં વ્યક્ત થયું છે.

મારું

બા ચા પા થી

આરંભાયેલું

કાવ્યજીવન

વિષ્ટાવિઠનમાં -

કરાંઝે છે

કમોડ પર

એકાંતમાં

ને

આઈ એમ ઇનકેપેબલ ઓવ કીપિંગ સાઇલન્ટ

ઊંઢ... ઊંઢ...

પણ 'પ્રવાહણ'ની વાત પર પછી આવીશ. 'કવ્' ધાતુનો અર્થ થાય છે જાણવું - to know. આ 'કવ્' ધાતુ પરથી 'કાવ્ય' અને 'કવિ' શબ્દો બનેલા છે ? મારું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન મર્યાદિત છે. એ મર્યાદા સ્વીકારીને મારી સમજ અહીં કમશ: ઊપસવા દઉં છું. બાળક જે વયથી, જે ક્ષણથી ભાષાના સાઉન્ડને discriminate કરતું થાય છે તે ક્ષણથી એનો જાણવાનો, સમજવાનો આરંભ છે. બા-ચા-પાથી કાવ્યજીવન આરંભાય છે. કાવ્ય કોને કહેવાય એવી વ્યાખ્યા કરવામાં મને ખાસ રસ નથી પડતો. એટલે મારા દષ્ટિવ્યાપમાં બા-ચા-પાથી કાવ્યજીવન આરંભાય છે. એક સ્પષ્ટતા કરી લઉં : જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે. ઇન્દ્રિયમ્ ઇન્દ્રલિંગમ્. અર્થાત્ વિશ્વના ઐશ્વર્યનો બોધ કરવો તે ઇન્દ્રિય. ઇન્દ્રિયબોધ વિના વિજ્ઞાનબોધ કે કલાબોધ સંભવિત નથી. ભિન્ન ભિન્ન કળાઓમાં કોઈ ને કોઈ ઇન્દ્રિયબોધનું પ્રાધાન્ય હોય છે. કાવ્યકળામાં આવું પ્રાધાન્ય શ્રોત્રબોધનું છે. એમાં ચક્ષુબોધ વગેરેનું વધતું-ઓછું પ્રવર્તન હોય છે; પણ પ્રાધાન્ય શ્રોત્રબોધનું છે. કેમ કે શબ્દ એ સાઉન્ડ છે અને સાઉન્ડ એ શ્રવણેન્દ્રિયનો 'વિષય' છે. સાઉન્ડ એ શ્રવણેન્દ્રિયાર્થ છે. શબ્દબોધ એ સર્વપ્રથમ 'સીધી' શ્રવણગોચર 'ભૌતિક' ઘટના છે. મારે સ્પષ્ટતા એ કરવી છે કે વિશ્વબોધ માત્ર શ્રોત્રથી થાય છે તેમ નથી. પણ સંગીતકાર, કવિ માટે વિશ્વબોધ એ મહદંશે શ્રવણબોધ છે. ચિત્રકાર, શિલ્પી માટે વિશ્વબોધ એ મહદંશે ચક્ષુબોધ છે. કોઈ એક ઇન્દ્રિય દ્વારા વિશ્વબોધ કળાકારો પામતા હોય છે, અનુભવતા હોય છે, તેવું શા માટે ? એવું વૈયક્તિક ચૈતસિક વલણ, સ્વાભાવિક વલણ (aptitude) છે તેમ કહેવા સિવાય વધારે સમજણ મારી પાસે નથી. મનુષ્યની એક વ્યાવર્તકતા

એ એની જિજ્ઞાસા છે, એને જાણવાની ઇચ્છા છે. પ્રબળ ઇચ્છા છે. ઇન્દ્રિયાપાર અને તર્કવ્યાપાર દ્વારા પણ માણસ ‘સ્વ’ અને સ્વના સંદર્ભરૂપ ‘વિશ્વ’ના રૂપને જાણવા જે વ્યાપારમાં સમગ્ર ચેતનાના સર્વ અંશો પ્રવર્તમાન હોય છે છતાં ઇન્દ્રિયાર્થની તાર્કિક ઉપલબ્ધિ એ વિજ્ઞાન છે. કળાની ઉપલબ્ધિમાં સમગ્ર ચેતનાના સર્વ અંશો પ્રવર્તમાન હોય છે. પણ એમાં ભાવ (લાગણી) અને કલ્પના વિશેષ રૂપે પ્રવર્તતાં જણાય છે. તર્કનું, વિચારનું, બુદ્ધિવ્યાપારનું પણ એમાં આંશિક પ્રવર્તન હોય. ચેતના, સંવિદ જે તે અંશો રૂપે ખંડિત નથી. તે અખંડ છે તેથી વિજ્ઞાન અને કળા ઉભયમાં એનું અખંડ પ્રવર્તન હોય છે; છતાં આ બન્ને પ્રવર્તનોમાં ભેદ છે. વિજ્ઞાન વિશ્વના કોઈ ને કોઈ અંશને ઇન્દ્રિયાર્થ રૂપે, સામગ્રી રૂપે પ્રાપ્ત કરી બૌદ્ધિક વ્યાપારથી એ અંશમાં પ્રવર્તતા નિયમને – નિયમોને પૃથક્કરણથી જાણે છે. કળા ઇન્દ્રિયાર્થના બૌદ્ધિક પૃથક્કરણરૂપ તાર્કિક તારતમ્યમાં રસ ધરાવતી નથી. એ ઇન્દ્રિયાર્થને ભાવ રૂપે, રસ રૂપે અનુભવે છે. એટલે કળાબોધ એ અંતિમ ક્ષણ સુધી ઇન્દ્રિયાર્થાનુભવ (sensation) રહે છે, કળા આ અર્થમાં સેન્સ્યુઅસ છે. તે સેન્સ્યુઅસ છે તેથી અનુભવ છે, ભાવાનુભવ છે, રસાનુભવ છે.

ઇન્દ્રિય વિના વિજ્ઞાનનો પણ સંભવ નથી. ઇન્દ્રિય વિના કળાનો પણ સંભવ નથી. આ વિષયમાં વિસ્તારભયે હું ઊંડો ઊતરતો નથી. ઊંડા ઊતરવાની મારી ક્ષમતા પણ નથી, પણ કળાના ઇન્દ્રિયાર્થમાં અને વિજ્ઞાનના ઇન્દ્રિયાર્થમાં ભેદ છે. વિજ્ઞાનમાં પૃથક્કરણ પછી પથ્થર છેક સુધી પથ્થર રહે છે. કળામાં, જેમ કે શિલ્પકળામાં, પથ્થર ભૌતિક દષ્ટિએ છેક સુધી પથ્થર રહેવા છતાં અંતે એક કલ્પવિશેષ બની જાય છે. પણ હવે કાવ્યની જ વાત કરું. કાવ્ય સીધા ભૌતિક, રિયલ ‘પથ્થર’નો પણ વિનિયોગ કરતું પ્રવર્તન નથી. કાવ્યમાં આવતો પથ્થર એ ભૌતિક પથ્થરના પ્રતીકરૂપ એવો શબ્દ છે, સાઉન્ડ છે. સંકેત એ તરફ છે કે કાવ્યમાં ‘જીવન’ કે ‘જગત’ એ સીધું પ્રવેશતું નથી. કાવ્યનું જગત તે શબ્દજગત છે. ભલે શબ્દબ્રહ્મ એ વિશ્વબ્રહ્મનું મનુષ્યજાતિએ ઝીલેલું પ્રતિબિંબ હોય. પણ કાવ્ય એ શબ્દથી, શબ્દમાં, શબ્દ રૂપે અનુભવાતો સાક્ષાત્કાર છે. કાવ્યનું ઉપાદાન જીવન નથી. પણ ‘શબ્દ’ છે. શબ્દ જીવનનો જ એક ભાગ છે. તેથી જીવનની બાદબાકી અહીં અભિપ્રેત નથી; પણ જીવનનો શબ્દથી, શબ્દમાં, શબ્દ રૂપે અનુભવ – અનુભાવન તે કાવ્યકળા છે. કાવ્યચેતના એ શબ્દચેતના છે, વાહ્યમય ચેતના છે.

એક કાવ્યસર્જક તરીકેની કેન્દ્રિયતની રજૂઆત કરતાં કરતાં મારે કંઈક માંડણી કરવી પડે છે. ઉપર પ્રમાણેની એકાક્ષરી શબ્દની અલગ ઓળખ અને ઉચ્ચારણની ક્ષમતા સાથે મારા કાવ્યત્વનો આરંભ છે. વાણી દ્વારા જ સ્વ અને સ્વના સમગ્ર સંદર્ભ રૂપે વિશ્વને પામવાની લગની, ભલે મારા શૈશવમાં હોય એનાં roots, ભલે એની આજે મને કોઈ જાગ્રત સ્મૃતિ ન હોય; પણ એવી લગનીનું હું અનુમાન કરી શકું છું. આ aptitudenમાં મૂળ એટલાં ઊંડાં હશે, સૂર્યોદય જેટલો જ આનંદ શબ્દોદયમાં અનુભવ્યો હશે, છે. તે આનંદ શબ્દહિલ્લોલથી અનુભવ્યો હશે.

/ છે / શ્રવણીય, યેસ. મારા શૈશવના અશબ્દ લયબદ્ધ લાખારા અસંખ્ય સરી ગયા હશે. તે પછીના સશબ્દ ગણગણાટો લયબદ્ધ, શૈશવમાં - કેશોર્ધમાં - કૌમાર્ધમાં - યૌવનમાં - પ્રૌઢાવસ્થામાં આ ક્ષણ સુધી સરી ગયા છે. પ્રથમ કાવ્યરચના પછીના એ દિવસો યાદ આવે છે. રોજ હું ઘણાં કાવ્યો રચતો કાગળ પર. સપ્તાહમાં એક કાવ્યસંગ્રહ થાય એટલાં કાવ્યો રચાતાં હશે એમ કહેવામાં અલ્પોક્તિ છે. અરે ક્યાં ગયા એ મારા કિશોરવયનાં અસંખ્ય કાવ્યો ? મને કંઈ યાદ નથી. રોજ હું ઘૂંટીઘૂંટીને શું શબ્દાર્થો ઘૂંટતો હતો ? એમ કહી શકું કે હું વાણીને આત્મસાત્ કરતો હતો; મારી માતૃભાષાને આત્મસાત્ કરતો હતો; દીર્ઘ પરંપરાઓથી, સદીઓથી, ખળખળ વહેતી મારી માતૃભાષાના અનેકાનેક વહેળાઓના લયોને હું આત્મસાત્ કરતો હતો; અનેકાનેક શબ્દાર્થો ઘૂંટતો હતો ? એમ કહી શકું કે હું વાણીને આત્મસાત્ કરતો હતો; અનેકાનેક શબ્દોને સદીઓથી ચીટકેલા અર્થોને હું આત્મસાત્ કરતો હતો; ઘરમાં, આસપાસ, ગામમાં, પ્રસંગોમાં, ઉત્સવોમાં, વિધિઓમાં, પ્રગટતા વાઙ્મય લયોને મેં તન્મયતાથી પીધા છે અને એવી તન્મયતાથી શબ્દની અંદર-બહાર-ઉપર-નીચે ચીટકેલા અર્થોને મેં કાનથી વાંચ્યા છે, કાનથી ચાખ્યા છે, કાનથી સૂંઘ્યા છે, કાનથી સ્પર્શ્યા છે. આ બધું જ કોઈ સ-ભાન, સ-હેતુક ચેતનાથી નથી થયું. આ બધું જ અભાન નિહેતુક ચેતનાથી, લીલયા થયું છે. સાંભળેલા વાઙ્મય લયોને અને અનુભવેલા શબ્દાર્થોને શિશુ-કશોર-કુમાર-યુવાન વયમાં આત્મસાત્ કરીકરીને કાવ્યરમતો રૂપે એ આત્મસાત્ સામગ્રીમાંથી, એ લયો અને શબ્દાર્થોમાંથી કાવ્યકલ્પો કરવામાં મને જેવો આનંદ આવ્યો છે તેવો આનંદ મને બીજા કશામાં આવ્યો નથી.

તાદાત્મ્ય પરંપરિત વાઙ્મય લયો સાથેનું ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલ્યું. ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’માં એ તાદાત્મ્યના પ્રગટ કાવ્યાલેખો છે. આ તાદાત્મ્ય તીવ્રતાથી ચાલ્યું હશે શિશુ-કિશોર વયથી; પણ એ, એ જ વયાવસ્થામાં જરીક જરીક તૂટતું પણ રહ્યું હશે. ઝીણી ઝીણી તડ પડી હશે એ તાદાત્મ્યમાં. કેમ પડી હશે તડ ? મને લાગે છે પરંપરાથી ઊછળતો, વહેતો શબ્દ આત્મસાત્ થયો હશે અને એ શબ્દ-શબ્દમાં પડતી તડ-તડો પણ આછી આછી નોંધાતી રહી હશે. તિરસ્કાર જોયો હશે મનુષ્ય દ્વારા મનુષ્યોનો અને ‘પ્રેમ’ શબ્દને તડ પડી હશે. પ્રેમાર્થનો કોઈ પ્રત્યક્ષ, સાક્ષાત્કાર નહિ થયો હોય અને ‘પ્રેમ’ શબ્દ બોલો લાગ્યો હશે. ઘૂમતો, ગાતો, માણસ જોયો હશે લયબદ્ધ; તો સાથે સાથે એના બાહ્ય લયાનુવર્તના આડંબર નીચે એના તૂટી ગયેલા આંતરલયને પણ કંઈક ઝાંખો-પાંખો જોયો / સાંભળ્યો હશે. મને લાગે છે કે તૂટવાની, તડ પડવાની ચૈતસિક પ્રક્રિયા ઘણી આછી અને ઘણી ધીમી હશે. સ્મૃતિ કહે છે કે એ અંગેની સભાનતા પણ હશે / હતી. પણ આશ્ચર્યથી ભાષામાં પ્રતિબિંબાતાં સ્વરૂપોને, મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના, અન્ય જીવો સાથેના, સર્વ સ્થાવરો-જંગમો સાથેના, પ્રકૃતિ સાથેના દીર્ઘ પરંપરાથી વહી આવતા અનંતવિધ, નાનાવિધ, અસ્પષ્ટ, સકલ, સંકુલ સંદર્ભોનાં રૂપોને, કાન માંડીને સાંભળવામાં અને આત્મસાત્ કરવામાં જે સ્વાભાવિક લગની લાગી હશે તેની તન્મયતામાં તદ્દપતામાં પેલી

આછી આછી, તૂટતી વાડમય તરડો નહીંવત્ સંભળાઈ હશે. હું સાત વર્ષે એકડિયામાં બેઠેલો મંદચેતસૂ જીવ. મારું ચેતસૂતંત્ર સ્વગિશ છે, મંદ બાળક પડ્યું પડ્યું કલાકો સુધી અર્ધ નિદ્રામાં ધાવ્યા કરે એમ ભાષાને ધાવવામાં ઘણાં વર્ષો પસાર થયાં છે. છંદોને મેં જાતે શીખીશીખીને આત્મસાત્ કર્યાં. પછી એ અક્ષરમેળ છંદોને અને માત્રામેળ છંદોને મોંમાં લઈને ચૂસવામાં પણ કંઈ ઓછાં વર્ષો ગયાં નથી. એ છંદો ખરેખર સ્તનો હત્યાં કે ધાવણી હતા ? ચૂસણી હતા ? મુખ્યત્વે ‘કુમાર’માં અને કંઈક ‘સંસ્કૃતિ’માં મારી છંદોમય રચનાઓ પ્રગટ થઈ છે. અર્લી સિક્સ્ટિઝમાં ‘કુમાર’માં પ્રગટ થયેલી કાવ્યરચનાઓ માટે કુમાર ચન્દ્રક પણ મળેલો. કાવ્યગુરુ બચુભાઈ રાવત કહેતા મારાં કોઈ છંદોમય સર્જનો માટે (કયો છંદ મેં મુખ્યત્વે પ્રયોજ્યો છે ? ઇન્દ્રવજા ? ઉપેન્દ્રવજા ? મિશ્રોપજાતિ ? કંઈ બખર નથી પડતી આજે, આ ક્ષણે પણ એ કાવ્યો બધાં ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’માં છે.) કે લાભશંકર આ છંદ એક કાલિદાસે, બીજા સુન્દરમે અને ત્રીજા તમે સુંદર રીતે પ્રયોજ્યો છે. અરે, પણ એ છંદોને હું ચૂસતો હતો, ચગળતો હતો તે તો બાળક લાકડાની કે આજે પ્લાસ્ટિકની ધાવણી ચગળે-ચૂસે તેમ. એમાં કોઈ ધાવણની ધાર ન હતી. કૃતક હતી એ રચનાઓ. કુમારવયે, કિશોરવયે હું કદી કોઈ વ્યક્તિના પ્રેમમાં પડ્યો નથી. નથી યુવાનવયે પ્રેમમાં પડ્યો. મને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના વિજાતીય કે સજાતીય પ્રેમનો, વ્યક્તિગત પ્રેમનો અનુભવ જ નથી. અને છતાં ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’માં પ્રેમકાવ્યો છે. એ પ્રેમની બધી જ રચનાઓ કલ્પિત છે, કૃતક છે. નથી કોઈ ઘેઘૂર વૃક્ષમાંથી ચાંદરણું પડ્યું કોઈ કુમારીના ભીના ભીના રક્ત કપોલની પરે. મારા પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’માંના ‘ચાંદરણું’ નામના પ્રથમ કાવ્ય પર બચુભાઈ રાવત પણ ખુશ થઈ ગયેલા અને કવિગુરુ ઉમાશંકર પણ ખુશ થઈ ગયેલા. લગભગ સમાન મહિનાના અંકોમાં આ કાવ્ય ‘કુમાર’માં અને ‘સંસ્કૃતિ’માં પ્રગટ થયેલું. ગુરુજી (ઉમાશંકર)એ એમના એમ.એ.માં ભણતા આ વિદ્યાર્થીનું ‘ચાંદરણું’ કાવ્ય વાંચીને ‘સંસ્કૃતિ’માં પ્રકાશિત કરવાનો નિર્ણય લીધો હશે એ પછીના એકાદ-બે દિવસમાં જ કોઈ સાહિત્યસભા પૂરી થયા બાદ મને જોઈને, મારી સાથે શેકહેન્ડ કરીને મને જે ઉષ્માથી ‘ચાંદરણું’ કાવ્ય માટે અભિનંદન આપેલાં તે યાદ આવે છે. છંદની અને કૃતક પ્રેમની, સર્વથા કલ્પિત પ્રેમની ચૂસણી ચૂસતા લાભશંકરની એ કૃતક કાવ્યરચના. એનો અંત કેવો સેન્ટિમેન્ટલ છે ? સર્વથા રુગણ, સિક.

જો ક્યાંકથી આ કવિતા કદીયે
વાંચે ભલા તો લઈ તું જજે હવે
(નદીતટે વૃક્ષ નીચે ઊભેલા
કુમારને જે દીધ તે) રૂપેરી
ભીનું ભીનું ચાંદરણું...

છંદોનો, છંદોલયનો ‘રમ્યઘોષ’ છે; પણ ‘વહી જતો પાછળ.’ એ કાવ્યો મેં ‘રદ’ નથી

કર્પા. ભલે એ કૃતક રચનાઓ પ્રગટ થતી. એની ત્રીજી આવૃત્તિ પણ થશે. છપાઈને પડી છે. મારાં કાવ્યો વિશે મારા અભિપ્રાયની કોઈને જિજ્ઞાસા હોય તો તે મેં સંગ્રહના પ્રકાશન સાથે જ, એનું નામ પાડવામાં આપી દીધો છે. સંગ્રહના પ્રારંભમાં મૂકેલી પ્રાસ્તાવિક ગદ્યરચનામાં કહ્યું છે :

તો મરી ગયેલાં શરીરોની ઉચ્છલ સુગંધનો સંગ્રહ
ભલે પ્રકટ થતો.

પ્રથમ સંગ્રહમાં તિરાડોના સંકેતો પણ છે જ; એકાધિક સંકેતો છે. એક કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે :

છો બબડતું બોર વેચે છે
નગર પાંખું
નગરની તૂટલી તિરાડ શી સડકો મહીં
હું ફક્ત કેવલ ગાઉં છું
કાનને સંભળાય મારા
એટલું ધીમેશથી હું ગાઉં છું
ફક્ત કેવલ ગાઉં છું.

‘તડકો’ કાવ્યમાં પણ મૂલ્યપરસ્ત સાંસ્કૃતિક શબ્દાર્થોમાં અનુભવેલી તિરાડોની અભિવ્યક્તિ છે.

નાગર તડકો
વાનર તડકો
ગાંધીજીની ટાલ તડકો

આ રચનાનો પ્રભાવક રીતિવિશેષ એનો ‘કટાવ’ કે કટાવ જેવો છંદોલય છે. પણ એ જ એની મર્યાદા છે. સર્જકને સંમોહિત કરી, ટ્રાન્સમાં ગરક કરતો, એકધારો છંદોલય લાભશંકરની કાવ્યમૂર્છા છે. આ primitive trance શબ્દાર્થ રૂપે, કાવ્યાર્થ રૂપે જે integration રચે છે તે માત્ર લય-સંમોહનમાં, લયકેન્દ્રમાં અનુભવાતું ભ્રાન્ત સત્ય છે. જે કલ્પનોત્થ સત્ય રણકતું અનુભવાય છે ‘તડકો’ કાવ્યમાં તે માત્ર સંમોહિત કરતા લયનું સર્જન છે. તપ્ય – તાપક / તપનાર – તપાવનાર અભિન્ન છે. આ હાઇપોથીસિસ લયનો કસુંબલ કેફ છે. મેટાફિઝિકલ શબ્દાર્થ સુધી છંદોલય લઈ જતો અનુભવાય છે પણ આખરે તો એનો અમલ ઊતરી જાય પછી કંઈ નથી. ખાલીખમ છે. ટૂંકમાં, લયસંમોહિત કૃતક કાવ્યાર્થ તે આ કાવ્યની અને લયના સંમોહનમાં સરકતાં મારાં બીજાં કાવ્યોની પણ મર્યાદા છે. દા.ત., ‘મારા નામને દરવાજે’ સંગ્રહમાં ૧૭મી કાવ્યરચનામાં કટાવ કે કટાવ જેવા છંદોલય પર, હથોટી બેસી જવાથી, સાવ તાર્કિક મેટાફિઝિકલ હાઇપોથીસિસને લયની ગતિમાંથી ઉપસાવવાનો જે પ્રયત્ન

છે તેમાં હથોટી સિવાય બીજું કંઈ નથી. એમાં મેટાફિઝિકલ બેરોનીનો, આરતનો ભાવાભાસ છે. આવી કાવ્યભાસી રચનાઓ મારા સંગ્રહોમાં ઘણી છે. ઉક્ત રચનાનો સેન્ટિમેન્ટલ ભાવાભાસ સાંભળો :

મારા નામને દરવાજે બંગલો ખડો રહ્યો
 રોઘી મારો શ્વાસ
 અરે અવરોઘી મારો નાશ બંગલો ખડો રહ્યો
 શોધું છું ઘસડાતો મારો હાથ
 હાથને રોકી રાખી
 ખુલ્લી એક હથેલી વચ્ચે
 ઝાંખોપાંખો જીર્ણ બંગલો
 ખડો રહ્યો
 શાને માટે ખડો રહ્યો ?
 કોના માટે ખડો રહ્યો ?
 મારા નામને દરવાજે
 આ હું ખડો રહ્યો
 ભીતરના ભોગળ બંધ
 અંધ હું ખડો રહ્યો
 કલબલતો કલબલતો
 પલપલ ખડો રહ્યો
 મારા નામને દરવાજે
 હરદમ ખડો રહ્યો
 આલીશાનને દરવાજે
 નરદમ ખડો રહ્યો
 ઢળતી સાંજને દરવાજે
 આકુલ ખડો રહ્યો
 રમતી રાતને દરવાજે
 વ્યાકુલ ખડો રહ્યો
 આકુલવ્યાકુલ ખડો રહ્યો.

પ્રકાશનની દૃષ્ટિએ મારા અંતિમ કાવ્યસંગ્રહમાં (ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ) ‘હેઈસો...હેઈસો’ નામની એક, એકધારી લયકારીની રચના છે. જોકે એમાં એકસુરીલા, મિકેનિકલ કર્મકાણડને, રિથ્યુઅલને અભિવ્યક્ત કરતા audible formal conception-માં મારો શ્રવણીય રસ છે. એવા કંઈક ઓછાં કે વધતાં audible functions એકસુરીલા અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ

છંદોલયનાં હોઈ શકે. એ છંદોમાંના એકધારાપણાને નાનાવિધ, કહો કે અનંતવિધ audible forms કવિઓ આપતા હોય છે તે જાણું છું અને સ્વીકારું છું છતાં ઓવરઓલ એમાં એકસુરીલાપણું રહે છે. અંગત વાત કરવામાં જ રસ તેથી કહું છું કે audible tranceના શ્રવણીય લયઝોકામાં ગરક થઈ જતા લાભશંકરના કવિકર્મને નિર્મમ બનીને તપાસવાનો, એના કલબલ કલબલ કાવ્યકલકારા કે લયલલકારાના poetic formal functionsને ચૂંથીને જોવાનો અભિપ્રાય ધરાવું છું.

‘માણસની વાત’માં સમગ્ર લયમાં ન્હાનાલાલીય નહીં પણ ચોખ્ખી લાભશંકરીય મુદા ઊઠે છે એવું ઉમાશંકરે નોંધ્યું છે અને સૂચવ્યું છે કે એ લયમુદા પકડવી તે ‘માણસની વાત’ના આસ્વાદ માટે આવશ્યક છે. અક્ષરમેળ છંદોલયમાંથી ‘તડકા’ના કટાવ જેવા છંદમાં સરક્યો તે મારી એક અવાન્તર અને અનિવાર્ય એવી કાવ્યપ્રક્રિયા હતી. એમાં ભ્રાન્ત સંવાદિતાના તૂટતા શબ્દાર્થોનાં ચાક્ષુષ, સ્પર્શ, શ્રવણીય સંવેદનોને શબ્દલય ઉપસાવે છે.

તડકાના ટુકડાઓ

જ્યારે

અસ્તવ્યસ્ત થઈ

આળોટે દરિયામાં

માછલીઓની

મોંઝાડોમાં

વાગે એની ધાર

થડ તડકાનું ખડબચડું

ને માછલીઓનાં પાંદ

સાંઝકના ઝૂલે છે ઢગલો પંખીનાં ફળ કાચાં.

—એમાં, સંભળાતા શબ્દથી, સાવ વિપરીત અર્થ ઊપસી આવે એવા કાકુનો વિનિયોગ છે. કોઈ પરંપરિત મૂલ્ય ટકી ન શકે તેવી તળેઉપર દશાના એમાં સંકેત છે. વાનર/નાગર/ગાંધી અભિન્ન અનુભવાતા હોય તેવી એમાંની ભાવદશા મારી કાવ્યગતિનું એક રસપ્રદ ભાવબિંદુ છે. પણ કાવ્યનો સંમોહક લય તખ્ય-તાપક અભિન્ન છે તેવા એક હાઈપોથીસિસને ઉપસાવે છે અને કવિચેતના એમાં ગરક થતી, તદ્રૂપ થતી ઊપસી આવે છે તે સર્વથા કૃતક છે. આવા લયસંમોહન અને કૃતક, ભ્રાન્ત સંવાદિતાના શબ્દાર્થને ચીરીને ઊપસી આવે છે ‘માણસની વાત’. લાભશંકરની કાવ્યપ્રક્રિયામાં ‘માણસની વાત’ એક મહત્ત્વની ઘટના છે. હવે અહીં લય છે પણ એના એકધારા સાતત્યનું સંમોહન નથી. અહીં અક્ષરમેળ/માત્રામેળ લયો ઊપસી આવે છે, વહે છે અને ઓસરી જાય છે. અહીં લોકગીત અને બાળગીતના લયો છે તો એકાધિક/નાનાધિક ગદ્યલયો છે. અહીં structure of statementsનો ભરચક્ક વિનિયોગ કરવાનું મેં સાહસ કર્યું છે. images

પણ સતત દદડ્યા કરે છે. અહીં સીધાં કથનો (statements) એવાં રચાયાં છે જે પરસ્પરને interpenetrate કરતાં હોય; એટલું જ નહિ, પરસ્પર વિરોધી કથનોના ઇન્ટરપેનિટ્રેશનની પરિણતિ ન્યૂટ્રલાઇઝેશનમાં અનુભવાતી હોય એવી મારી કાવ્યદશા છે. આખું કાવ્ય મારે માટે કાવ્યાર્થલયનો મને સાંભળવો ગમે તેવો polyphonic અનુભવ છે. એમાં multiplicity of sounds, tones and meanings છે તેમ કહેવામાં જેટલું સત્ય છે તેટલું જ સત્ય આ બધાના ઘોંઘાટ પછીની નીરવતા એ કાવ્યનું પરિણામ છે એમ કહેવામાં છે. આ નિબાલસ કેફિયતમાં મારે એમ પણ કહેવું છે કે ‘માણસની વાત’માં પહેલી વાર, વ્યાપમાં-વિસ્તારમાં, પરંપરાને આત્મસાત્ કરતાં કરતાં માણસ અને માણસના સર્વ સંદર્ભો વિશે રચાયેલો મહેલ લાભશંકરની કાવ્યચેતનામાં તૂટી પડે છે. આ નિરાધાર, નીરવ શબ્દક્ષણોમાં સદીઓથી પ્રતિબિંબાતા મારા, એક માણસના ચહેરાને તાકીને જોવાની હામમાં એક કવિ તરીકેની મારી એવી સ્થિતિ છે જેમાં કોઈ તુણવત્ ભ્રાન્ત આધારની, સમાધાનની જરૂર વગર મનુષ્યની હયાતીના સંભવનો અનુભવ છે.

હવે સપનની લીસી ધાર અડે નહિ,
 આકાશથી ફોરું મારા ગાલ પર પડે નહીં
 આમ જોકે પડે, પણ
 અડે નહીં.
 કવિ હોવાનો કે થવાનો કે થયાનો
 આ ફીણ ફીણ કેફ
 નિરક્ષર રેફ મારું મન હવે.
 મારાં સૂજી ગયાં પોપચાંમાં મરણનો ભાર
 તે...ય મારે ઊંચકવો.

‘માણસની વાત’નો કવિ દિનરાત રાતદિન ખિન્ન પણ નથી અને એક-કેન્દ્ર થવા મથી રહેલ કિલ્ન કવિ પણ નથી. કન્યાઓની આશા, મારી કવિતાની નસોનું રુધિર કહેવા જેટલો આશાતંતુ પણ ‘માણસની વાત’-ના કવિ પાસે નથી. અઢી અક્ષરિયા પ્રેમનો નાતો તો નિચોવાઈ ગયો અરે, પણ આવો નાતો માત્ર ‘કલ્પિત’ છે. આવો કોઈ નાતો જ નથી એવા સાક્ષાત્કાર પછી ‘માણસની વાત’-ના કવિને એમ પણ, ઉમાશંકરની જેમ, હાશ-કાર અનુભવવો નથી કે હાશ, થોડાંક સ્વપ્નો જરૂર ટકી શકશે સલામત હવે. ગમે તેટલી અને તેવી છિન્નભિન્નતાની કેફિયત કવિ આપતા હોય છતાં ઉમાશંકર dreamer છે. ‘માણસની વાત’નો કવિ dreamer નથી. આ કાવ્યમાં, ‘માણસની વાત’માં, એક habit સાવ તૂટી ગઈ છે. તે લાભશંકરના કાવ્યજીવનની નોંધપાત્ર ઘટના છે. The habit of hoping અહીં તૂટી પડી છે. He is facing the human condition. કવિને શબ્દમાં, શબ્દ વડે, શબ્દ રૂપે સ્વ-ના સકલ

સંદર્ભ રૂપે વિશ્વને યથાતથ, the world as it is જોવું છે. હવે passivity of illusion નથી.

‘માણસની વાત’ એ લાભશંકરની નિર્ભ્રાન્તિનું polyphonic કાવ્ય છે તેમ કહેવાની સાથે લાભશંકરને એમ પણ કહેવું છે કે આ કાવ્ય હજુ ઘણું simple છે. એમાં સપાટી પરના પડછાયાઓનું માત્ર જનરલાઈઝ્ડ પ્રાકટ્ય છે. એમાં લયોની multiplicity છે તેમ કહેવાની સાથે મારે એમ પણ કહેવું છે કે તે વીશ આંગળીઓના વેઢાથી ગણી શકાય તેવા છે અને તેટલા જ છે. માણસની વાત આટલી simple છે ? એનો સમગ્ર વાઝમયની સંકુલ લયગૂંચોનો કેટલો અણસાર ઊલાયો છે ‘માણસની વાત’માં ? નહીંવત્. તો પછી લાભશંકરની કાવ્યપ્રક્રિયાનો અંત નથી; what is dead end ? વાઘ-વાહક અભિન્ન છે. છતાં જે ‘વાહક’ છે, ‘આધાર’ છે તે વાઘને, આધયને કેમ વહી શકતો નથી, ધારણ કરી શકતો નથી તે લાભશંકરની ખોજનો વિષય બને છે. ‘મારા નામને દરવાજે’માં અને ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’માં આ ખોજના નકશાઓ છે. ડોલ શબ્દની કાણી રે / ઊંડા કૂવાનાં પાણી રે-ની નિખાલસ કેફિયત છે; તો હરખભેર દામણ ખેંચે છે / લઘરો તાણી તાણી રે-માં self-parody છે. myth માત્ર ભયમૂલક છે / ભયજનક છે / ભયહર છે. મનુષ્યજાતિ myth-માં ફસાતી રહી છે. ‘લઘરા’ની myth રચનાર સર્જકની દુર્દશાઓમાં તળેઉપર કરતા તબક્કાઓ છે તે વિશે ‘લઘરો’ સંગ્રહના પ્રાકૃકથનમાં વિગતે કહેવાયું છે. ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’નાં એકાધિક કાવ્યો વિશે હું એકધારું લાંબું લાંબું ઘણું કહી શકું તેમ છું પણ આખરે તો એવાં કથનો મારાં કાવ્યોની જેમ માત્ર મોનોલોગ્ગ અને સોલિલોક્વિવઝ રહેવાનાં છે તે હું જાણું છું. કોઈ વાતનું દુઃખ નથી તો આ વાતનું પણ મને દુઃખ નથી. કાવ્યની રમતમાં The other નથી. એટલે તો અખૂટ રસથી હું રમ્યા કરું છું. અવાજને ખોદી શકાતો નથી ને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન. છતાં કાવ્યરમત અટકી નથી. ‘વાગીશ્વરીના નેત્રસરોવર’ જેવા કથનમાં વાગાડમ્બર છે અને ‘ખોબોક પાણી પી’ જેવી ઉક્તિમાં ઊર્મિલતા છે. મારી કાવ્યરચનાઓમાં સાત દોષો જોઈ શકનારાને સલામ; પણ કુલ એકસો ને સાત દોષો મેં એકલાએ એકાન્તમાં ગણ્યા છે અને તેથી જ તો ઓર ચાનક અનુભવી છે કાવ્યપ્રક્રિયામાંથી પસાર થવાની. મારાં એકાધિક કાવ્યો ખરેખર તો એક કવિની કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયાની સીધી કેફિયત જેવાં છે. આમ એ ખેંચીએ જરાક જોરથી / તો ખચ્ ખેંચાઈને આવે બહાર. એમાં મારી રચનારીતિના સીધા, પ્રત્યક્ષ ગ્રાફ્સ છે. એમાં મારા બહેરા કાનો સુધી નથી પહોંચ્યો તેવો બોબડો બબડાટ છે. મનુષ્ય હોવાની આ વિસંગતિ છે. ભાષાની, ભાષકની, શ્રોતાની અભિન્નતા એ મારી ચેતનાનું વર્ણન છે. મારી આ ચેતનાની હાસ્યજનક કરુણ વિસંગતિ મને કાવ્યરચનાપ્રક્રિયા માટે વધુ ને વધુ પ્રેરે છે.

હા, તો ‘કાલગ્રંથિ’માં કોનોલોજિકલ ટાઈમના લસરકા અને સાયકોલોજિકલ ટાઈમના ઘસરકા સાંભળવા મેં બહેરા કાન માંડ્યા છે. એ બહેરા કાનને હૂમરના પ્રાસમાં આકસ્મિક

ટ્યૂમરનું દર્શન થયું છે. આ ‘આકસ્મિક’ ઘટના, મારી કાવ્યપ્રક્રિયાનો, મને રોમાંચક અનુભવ કરાવે છે. હું બબડવા માંડું છું કાવ્યસર્જનના નામે અને કોઈ એક શબ્દક્ષણે કોક ખૂલી જાય છે. ઘડ ઘડ ઘડ મારા સકલ ચૈતસિક વાઙ્મયને અનિરુદ્ધ વહેવડાવતો. આ અનિરુદ્ધ ઘડઘડાટી મારી બધિર કર્ણ-ચેતનાને વાઈબ્રેશન્સનો અનુભવ કરાવે છે. કાન વગરનો બહારો હું ચામડીથી બધું સાંભળું છું. મોરપીંછ રંગના ઊનના દડાથી આરંભાતો મારો બબડાટ ‘વનના તે મોરલા મારિયા’ આવતાં મારા ઊંડા બાધિર્યમાં ખાબકે છે અને ‘આહિંસા પરમો ધર્મ’ના સ્તંભને હું લથડી પડતો સાંભળું છું. છતાં મેં એક જ શબ્દ ખાધો નથી, અસંખ્ય શબ્દો ખાધા છે. બધા પચ્યા વગરના પડ્યા છે મારી ચેતનાના ડોઝરામાં. અન-એસિમિલેટેડ, અન-એબસોર્બ્ડ અપરિસંખ્યેય શબ્દવૈભવો, શબ્દસંપદાઓ કાઢવા હું કરાંતું છું. મારા આ પ્રવાહણનો લય, કરાંતવાનો લય મારી હયાતીની એક કરુણ અને હાસ્યજનક અનિવાર્યતા છે. રુચિ-સુરુચિ – મારી પાસે કોઈ norms નથી. સાચું કહું તો મને કંઈ કશાની પરવા નથી. અતિશય દારૂ પીધેલાના વાચિકમ્નો લય મારે સાંભળવો છે. ‘કાલગ્રંથિ’ સંગ્રહમાં ‘પુલના આ છેડે’ નામના કાવ્યમાં કૌંસમાં સૂચન લખ્યું છે : “દારૂ પીધેલાના વાચિકમ્ જેવી ‘મદાત્મ્ય ચૈતી’-માં પઠન કરવું.” There is no communication. છતાં પુલના આ છેડે માણસ બોલે છે, બબડે છે; દારૂ પીને નશામાં લવરીએ ચઢે છે. અતિશય નશામાં, મદમાં, મદાત્મ્યમાં all cerebral controls શિથિલ થઈ જાય, inhibitions, taboos શિથિલ થઈ જાય અને માણસ લવારો કરે. એ લવારો મારો શબ્દાર્થ છે, મારો કાવ્યાર્થ છે. મદાત્મ્યમાં થતા લવારાનો છંદોલય એ મારો નિજાનંદ છે. આ નિજાનંદ અટકવાનો નથી. મેં કદી કોઈ કાવ્યજ્ઞ ગુરુ ઘંટાલોની પરવા કરી નથી. મેં મારી પરવા પણ કરી નથી. અથવા સાવ ઊંધા અર્થમાં કહેવું હોય તો મેં મારી જ પરવા કરી છે. નોનકાય વૉકલિક સાઉન્ડ્ઝથી જે શ્રવણચેતના મારી, મને સાંભળી રહી છે તે કોઈ choice પાસે હજુ અટકી નથી. પોતાના જ વાઙ્મય અવાજો, એ સાંભળે છે રસપૂર્વક, ધ્યાનપૂર્વક without choice. હું જ મારો ગુરુ ઘંટાલ છું. ગુરુ-શિષ્ય અભિન્ન છે. આ અભિન્ન ચેતના રાચે છે કાવ્યપ્રક્રિયામાં. ઊતરે છે કાગળ પર તેનાથી અનેકગણા વાઙ્મય છંદોલયો વહી જાય છે. સાંજ તો ક્યારનીય ઢળી ગઈ છે. રાત પણ પડી છે. ઊતરતી રાત્રિના સમયે, ચાલતી કારમાં, મારો દૌહિત્ર પ્રત્યૂષ ગાઈ રહ્યો છે. વાણી છે. લયનો કેફ છે. અઢી વર્ષનો પ્રત્યૂષ શીઘ્ર શબ્દપંક્તિઓ સરજીને ગાઈ રહ્યો છે ચકચૂર. એ પરિવાર વચ્ચે છે. પાકી સડક પરથી લાહનમાં પસાર થઈ રહ્યો છે, નગરમાં છે, માનવસમૂહમાં છે, આકાશ નીચે પૃથ્વી પર છે. પણ છતાં એ નિજમાં છે. નિજમાંથી જ વાણીમાં, વાણી રૂપે લયામૃત પ્રગટ થાય છે. પોતે જ સર્જક અને પોતે જ શ્રોતા છે. સર્જક-સર્જન-ભાવક-ભાવક અભિન્ન છે, ઇનસેપરેબલ છે.

કાવ્યક્રીડા મને ગમે છે. આઈ લવ ઇટ, પેશનિટલી. કાવ્યેષુ નાટકમ્ રમ્યમ્ની લીલા પણ મને ખેંચે છે. નિબંધો લખું છું લલિત ત્યારે કે ‘બાપા વિશે’ બાયોગ્રાફિકલ formના

ઢાંચાઓને તોડતો-ખખડાવતો-રણકાવતો ગદ્યમાં રમું છું ત્યારે હું માત્ર રમું છું. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એમ રમતાં રમતાં તૂટતા પદ્ય/ગદ્યમાં, ખખડતા પદ્ય/ગદ્યમાં, રણકતા પદ્ય/ગદ્યમાં, મને દેખાય છે ટુકડા ટુકડામાં, છિન્ન, નોન-ઇન્ડિગ્રેટેડ, ઘસાઈ ગયેલું કોઈ રૂપ. સંભવ છે એ મારું રૂપ હોય. એ તૂટતાં-ખખડતાં-રણકતાં છિન્ન રૂપોના શ્રવણીય પડછાયામાં, મારા બહેરા કાનોને, સંભવ છે દેખાય છે/સંભળાય છે મારું અને માનવજાતનું શૈશવ. મારા વાડમયના zig-zag (ઝિગઝેગ) સ્ત્રોતોમય પ્રવાહમાં મારું વિસ્મય અકબંધ વહી રહ્યું છે. લાભશંકરના દેહાન્ત સાથે લાભશંકરના કાવ્યકુતૂહલનો અંત હશે. આજે તો હું પદ્ય/ગદ્યમાં પ્રવાહિત છું. અટકવાની નથી આ કલમ. પદ્ય/ગદ્યમાં એકાધિક સ્વરૂપોને તોડતો-અથડાતો-કુટાતો હું વઘા કરીશ. આમ છે આ ક્ષણ સુધી. So there is no end. There is no dead end. કવિ એટલે જે જાણે છે. He who knows. હું કવિ છું અને જાણું છું. હું કશું જાણતો નથી તેટલું જાણું છું. સ્વ-ના રહસ્યમય ગૂઢ અંધકારના કાંઠે, આદિ-મધ્ય-અંતના ઘસાતા અને લુપ્ત થતા અવાજો વચ્ચેની નીરવ પળોમાં આ રહસ્યમય, ગૂઢ અંધકારને મારી બધિર થતી જતી શ્રવણચેતનાથી ચાટું છું. આ કેફિયતનું નિવેદન પણ મારો ચાટવાનો અવાજ છે. અટકીને જોઈ રહ્યો છું સામે રહસ્યમય ગૂઢ અંધકારને. અરે ! પણ આ બધું અવાજ શેનો થયો ? મારામાં જ ઊંડે ડોલ પછડાઈ, ડૂબી અને અંધારું ભરીને ઊંચકાઈ રહી છે ખચ ખચ ઊંચે ? યેસ, સમર્થિંગ લાઈક ઘેટ, લેટ મી હિયર.

(તા. ૧૭-૧૦-૧૯૯૧)

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : કોઈમ્બતુર : ૧૯૯૧]માં
આપેલું વ્યાખ્યાન]

સાભાર સ્વીકાર

નાટ્યસંગ્રહ

(૫૮) રંગના ઓલારે : ડૉ. રક્ષા પ્ર. દવે, ૨૦૧૫, લેખક પોતે : પ્રહલાદકક બંગલો, મંગલા માતાના મંદિર સામે, પ્લોટ નં. ૧૧૦૧, B-૨-D, આંબાવાડી, ભાવનગર, પૃ. ૮+૧૮૨, રૂ. ૩૦૦

કવિતા

(૮૪) અસીમની કવિતા : અસીમ પીઠવા, બીજી આ. ૨૦૧૫, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૮, રૂ. ૧૦૦ (૮૪/૧) અમેરિકા, અમેરિકા : નટવર ગાંધી, સંપા. : ધીરુ પરીખ, ઇમેજ પબ્લિકેશન (મુંબઈ/અમદાવાદ) પૃ. ૧૨૦, રૂ. ૧૫૦

સ્નેહ વિનાની સત્તાખોરીના આ સમયમાં લાભશંકર ઠાકર જેવા હેતુભર્યા બહારવટિયાની આખરી વિદાય કેવી વસમી અને કપરી છે, એ કેવી રીતે કહેવું ? એક વ્યક્તિ જ નહીં, એક વિચાર અને એક વિશ્વ વિઘટિત થઈ ગયું. વહાલ, વિદ્રોહ અને વાણીના અજોડ મરોડનું એક વિશ્વ અવસાન પામ્યું.

જોકે, ઊગતી જુવાનીમાં જ્યારે એમને મળવાનું થતું, (૧૯૬૦ના દશકમાં એ મુંબઈ આવે ત્યારે હોટેલ કુમકુમ નામની, નાનકડી અને ચોખ્ખી જગાએ, બોમ્બે સેન્ટ્રલ સ્ટેશન પાસે એમનો ઉતારો હોય. આદિલ, ચિનુ, મનહર, સુભાષ, રાજેન્દ્ર ભેગા હોય. ને મળવાનું થાય, બિલકુલ ડાયોનિસિઆક માહોલમાં), ત્યારે મદહોશીમાં લાગતું કે આ પડછંદ માણસ, નામે લાઠા નક્કી અજરામર હશે. હમણાં એમના અવસાન પછી, એમની શોકસભામાં એમનો ફોટો જોયો. ફોટોની ફેમ અને ઢગલો ફૂલો અને ગમગીન, મૂગી સભા, એ બધા પુરાવા સહુની સામે હતા કે લાભશંકર ઠાકર મૃત્યુ પામ્યા હતા. પણ સાવ સર્રિયલ રીતે, છેક એંબ્સર્ડ ઢબે, તત્ક્ષણ મને સમજાયું કે ના, પેલી ૧૯૬૦વાળી વાત સાચી હતી, એ પડછંદ કવિ બેશક અજરામર છે. સામે, ફેમ-ફૂલો-ગમગીની અને મૂગાશને અવગણીને લાભશંકરે પણ તત્ક્ષણ સામું કહ્યું કે સિતાંશુ, તમારી વાત એક રીતે સાચી છે, મને એમાં રસ પડે છે.

સર્રિયલ અને એંબ્સર્ડ તો ખરી, પણ મારી એ પ્રતીતિ પ્રમાણશુદ્ધ પણ છે. પ્રમાણ કે સાબિતી તે લાઠાની ૧૯૫૫થી ૨૦૧૫ સુધી પથરાઈને પડેલો, એપોલોની જેમ, થોડી બેદરકારીથી, થોડા તોરથી, આરામ સે લંબાવીને પડેલો એમનો પરમ સૌષ્ઠવ અને શક્તિથી સભર્યો, સ્નાયુબદ્ધ, પડછંદ કવિશબ્દ. ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ (૧૯૬૫)નો આધુનિક-પૂર્વ (પ્રીમોડર્ન) મરોડ, માણસની વાત (૧૯૬૮)થી સમય (૨૦૦૦) સુધીનો આધુનિક (મોડર્ન) મરોડ અને ‘હથિયાર વગરનો ઘા’ (૨૦૦૦)થી લઈને, ‘બકો છે. કલ્પો’ (૨૦૦૪) પછી વિશેષપણે, એમનાં તે પછીનાં પુસ્તકોમાં અને સામયિકોમાં છપાયેલાં વિવિધ પદ્ય-ગદ્ય લખાણોમાં પ્રબળતાથી આવતો અનુ-આધુનિક (પોસ્ટ મોડર્ન) મરોડ : એમ લલિત-બલિષ્ઠ ત્રિભંગે એમની અજોડ સર્જકતાની કાયા, પથરાઈને પડી છે. અજરામર.

ગુજરાત એમને અનેક રીતે યાદ કરતું રહેશે : બળકટપણે પ્રયોગશીલ હોવા છતાં સ્મરણીય પદાવલી રચી આપતા અને સંમોહક કાવ્યપાઠ કરી શકતા કવિ તરીકે; રંગભૂમિને નજીકથી ઓળખનાર છતાં એ જ રંગભૂમિને તરત ઓળખી ન શકાય એવી બનાવી શકતા નાટ્યલેખક તરીકે; ચરિત્રનાયકને ખૂબ ચાહતા હોવા છતાં એનાથી (નાયક પોતાના પિતા હોય

કે ગાંધી તોયે) તટસ્થ થઈ શકતા ચરિત્રલેખક રૂપે, સમકાલીન માનવીય પરિસ્થિતિ સામે ગાઢી નિરુબત ધરાવતા છતાં કોઈ રાજકીય કે બીજી માન્યતા સાથે કદી ન બંધાનાર વિચારક રૂપે, અને 'રે મઠ' અને 'આર્કઠ સાબરમતી' જેવી આકરી શરતોવાળી છતાં પૂરી ખુલ્લાશવાળી કવિતા અને નાટકની પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા ગણીને – એમ અનેક ઓળખ (અને વારંવાર થતો ઓળખભંગ) લાંઠા સાથે જોડાયેલાં રહેશે. એમને વોલ્ટ વ્હિટ્મનની એક પંક્તિ ઘણી ગમતી. 'ડુ આઈ કોન્ટ્રાડિક્ટ માયસેલ્ફ ? – વેલ, આઈ કન્ટેઈન મલ્ટિટ્યુડ્ઝ.' પોતાની અંદર મલ્ટિટ્યુડ્ઝને, ગંજાવર બહુલતાને સમાવી શકે એવી બહોળી અને ઊંડી ખુલ્લાશ ધરાવનાર બીજો હવે ક્યાં ગોતવો ગુજરાતમાં ?

આશ્વાસન એટલું કે લાંઠા સાચે જ અજરામર છે; ના, ના, કોઈ મદહોશીની વાત નથી આ, ગઈ કાલની વાત નથી. આવતી કાલની વાત છે, આ.

૨

ઉપર એમને વહાલસોયા વિદ્રોહી કલ્પા. કોઈ પૂછશે : 'બહારવટિયા' તો એક રીતે બરાબર. પણ હેત ? અને લાભશંકર ?! છો પૂછે. લાંઠા પણ ક્યાં સતત સવાલો નહોતા કરતા, જીવન અંગે, ભાષા અંગે, કવિતા બાબત, બાપા વિશે, બકો થઈને ગાંધીને પણ. તો પછી એમને વિશે પણ કોઈ પૂછે કે લાંઠા. અને હેત ? 'પ્રવાહણ' (૧૯૮૬)ના કવિ એ કાંઈ પોઝિટિવ હોય ? 'મરી જવાની મજા' (૧૯૭૩)ના નાટ્યકારની જીવનાભિમુખતા ?! – જાવ જાવ !! પણ નથી જવાના. એની જ તો વાત ચાલે છે, આજે આ. આજ અડધી સદીથી. લોલુપ લોકપ્રિયતાના લબાચાઓથી આપણાં પ્લેટફોર્મો છવાઈ ગયાં છે, છતાં, ફલાણા અને પ્લેટફોર્મ તો આપે છે, એમ લોલુપો કહે છે ને ત્યાં પડ્યા-પાથર્યા રહે છે. છતાં અડીખમ કવિતાની ગતિભરી આગગાડીઓ આવ્યા જ કરે છે આપણા ગામે, રોકાય છે, આગળ જાય છે. આવેનાં નજીક લાવતી, ઘરકૂકડીઓને પ્રવાસે મોકલતી, એ અટકતી નથી. એ અટકવાની નથી. લબાચાઓ ત્યાંના ત્યાં પડ્યા રહે છે.

લાંઠા અને જીવનોલ્લાસ ? – કોઈ પૂછે. યાદ આવે કે ક. મા. મુનશીના એક તબક્કાના દષ્ટિકોણથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભક્તિકવિતા કેવળ પરલોકપ્રેમી અને જિવાતા જીવનનું કચ્ચરિયું કરી નાખનારી જણાઈ હતી, અખા જેવા જ્ઞાનવૈરાગ્યને ગાતા કવિઓ પરલોકના પયગંબરો જેવા લાગતા હતા, મહાપ્રાણ મુનશી તો એ તબક્કો વટાવીને આગળ વધ્યા. પણ આજે ઘણા વખતથી કેટલાક લોકોના દષ્ટિકોણથી લાભશંકર ઠાકરની કૃતિઓમાં કશું પોઝિટિવ નથી, કોઈ સાર્થકતા, કાવ્યાત્મકતા, કશું સમજાય તેવું, જરી હેતુપ્રીત, માયામમતા જેવી લાગણીઓ, કાંઈ ન જડે. એ તો કશીક એંબ્સર્ડ બેબ્સર્ડની નેગેટિવ વાતો અછાંદસમાં કર્યા કરે છે, એઓ કહેવાના : હા, વિદ્રોહી ખરા, પણ લાંઠા અને પોઝિટિવ, સમજાય તેવી, કલાત્મક લાગણીઓ ? – ના ભાઈ.

આવું કહેનારાઓ મને ન્યૂયોર્કમાં ગ્રેહાઉન્ડ બસના એક બસ-સ્ટેશન ઉપર દેખાયેલા.

છ ફૂટ બે-ત્રણ ઈંચ ઊંચા અને અંદાજે છપ્પન વત્તા ત્રણ-ચાર અર્થાત્ સાઠેક ઈંચની છાતીવાળા એક આધેડ અમેરિકનની આછી આછી યાદ અપાવે છે. એમણે પહેરેલા ટીશર્ટની પાછળ અંગ્રેજીમાં મોટા અક્ષરે છાપ્યું હતું : ‘આઈ લવ માય ચિલ્ડ્રન.’ અને એમ હશે કે જાહેરમાં અને મોટા અક્ષરે જો એ જણાવે નહીં તો અમેરિકન લોકોને જાણ નહીં થાય કે હી લવ્ઝ ડિઝ ચિલ્ડ્રન, પોઝિટિવલી. લા.ઠા.ની કવિતામાં (કે અંગત વ્યવહારમાં) સ્નેહ વિશે મોટે અક્ષરે કે ઊંચે અવાજે કશું કહેવાયું નથી, એટલે એમને અંગે એબ્સર્ડ બેબ્સર્ડ નેગેટિવ અને અછાંદસવાળી વાત કોઈ કરે એ સમજી શકાય. બેન્ડવાજાંના બરાડાથી ટેવાયેલા કાન, પ્રિયજનની આછી-આછી બોલણને પકડી ન શકે, એ આજના ગુજરાતી સાહિત્યની એક કમનસીબ કમી છે. આ અમેરિકી-ગુજરાતી અ-ગોચરતાનો એક જ ઉપાય છે : ગુજરાતમાં વધારે સંખ્યામાં સારા ઈ.એન.ટી. સ્પેશિયાલિસ્ટો, કાશ ! ઉપલબ્ધ કરાવવા. આંખ, કાન અને નાકની કવિતા જ નહીં, એનું પ્રભાવક વિવેચન કરી શકતા વિવેચક, તે આપણા આ ઈ.એન.ટી. સર્જનો. બેન્ડવાજાંવાળા તો વિખ્યાત છે.

પેલા ગ્રે હાઉન્ડવાળો અમેરિકન પે’લવાન પોતાનાં બાળકોને સ્નેહ કરતો હશે, એ વાતની સચ્ચાઈ ઉપર શક કરવાનાં કોઈ કારણ નહોતાં. પણ ટી-શર્ટ વાચન બાદ મારા ચહેરા ઉપર એક બાળસહજ સ્મિત અનાયાસ આવી ગયું, પેલો જોઈ ગયો, ને મારી સામે મંડાયેલી એની દાહક દષ્ટિએ પે’લવાનની પોલ ખોલી નાખી – જેમ સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યમાં ! પણ મુદ્દે એ નહોતો, ન ત્યારે, ન આજ. મને જે સવાલ થયો’તો ને થાય છે, એ તો એ કે એણે ને આપણે પોતાની અંગત વાત આટલી જાહેર રીતે કેમ કરવી પડતી હશે ? સ્નેહ હોય, એના સમાચાર છાપવાના ? મનની વાત આટલે મોટેથી કરવાની ? આ કેવા સમયમાં, કેવી સંસ્કૃતિમાં આપણે જીવીએ છીએ, કે કિશોર-કિશોરીએ પહેલી પ્રણય-ગોઠડી પણ, કોઈ ડિસ્કોના ઘોંઘાટ વચ્ચે, બે બહેરા વાત કરતા હોય એવા મોટા અવાજે કરવી પડે ? આવી તે કેવી માણસ-માણસ વચ્ચેની વાત, જે આટલે ઊંચે અવાજે જ કરવી પડે ? આવી બહુ બોલકી કેમ થઈ ગઈ આપણી જુબાન યાને કિ ભાષા અર્થાત્ અવાજ ? આ અને આવા સવાલો લાભશંકર આજીવન કરતા રહ્યા અને પૂછતા રહ્યા કે કેમ, આજે માણસ માણસ વચ્ચે ખડકાઈ ગયેલા, રસ્તો રોકીને પડેલા ‘અવાજને’, ‘મારા વિપ્લવખોર મિત્રો,’ આમ, ‘ખોદી શકાતો નથી...’

૩

પણ ‘ઊંચકી શકાતું નથી મૌન’. માણસે ધીમેથી વાત કરવી છે માણસ સાથે, પણ થઈ નથી શકતી. ઘોંઘાટમાં સંભળાતી નથી. ને વાત કર્યા વિના રહી શકાતું નથી. મૌન ઊંચકી શકાતું નથી. એટલે અવાજ ઊંચકાય છે ને ઘોંઘાટનો ભાગ બની જાય છે.

કશુંક થયું છે, આજે, અહીં, આપણને, જેથી સ્નેહનો ધીમેથી બોલાતો શબ્દ અશક્ય બન્યો છે, આપણે એકબીજા સાથે માઈકોફોન વગર વાતો નથી કરી શકતા. ચારે તરફ

લાઉડસ્પીકરો ગોઠવવાં પડ્યાં છે : મંદિરને ઘુમ્મટે, મસ્જિદને મિનારે, વરઘોડાની આગળ અને ચૂંટણીની ભાડૂતી સભામાં તો આંક ન પહોંચે ત્યાં સુધી સેંકડો ભૂંગળાં, ને મંચની ચોફરતે કરડા કમાન્ડો જ કમાન્ડો હોય. ઘરની અંદર ઘૂસેલા ટીવી પર ચોવીસ કલાકની ઘાંટાઘાંટ; ‘ગ્રેન્ટ ગો અવે, (માય ડાર્લિંગ કન્ઝ્યુમર, ટિલ આઈ ફ્લીસ યુ.)’ ડિસ્કોની કોલાહલભરી ભીડમાં લબકારા લેતા અજવાળામાં જન્મેલા સંબંધો મેગા મોલના અફાટ વિસ્તારોમાં કેવા ભૂલા પડી જાય છે, એની જાણ આપણને થતી જાય છે. એકમેક સાથે શાંતિથી મનની વાત કરવાની અંગત જગ્યામાં કોકે સંચારબંધી જાહેર કરી દીધી છે. અથવા તો કોક કથાનું ભવ્ય આયોજન કર્યું છે કે કોક ચર્ચ કે મદરેસો ખોલ્યો છે. પરાત્પર સાથે, આડતિયા-મારફતિયા દ્વારા અંગત વાત કરો. પડોશી સાથે પ્રત્યક્ષ પોતાની વાત નહીં.

ઉમાશંકર ગંભીરતાથી કહે છે : ‘પુષ્પો સાથે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નહીં.’ લાભશંકર અલગ રીતે જાત પર હસીને કહે છે : ‘ડોલ શબ્દની કાણી રે / ઊંડાં ફૂવાનાં પાણી રે / હરખભેર લઘરો તાણે છે દામણ તાણી તાણી રે.’ લઘરો હરખભેર ફૂવાનું દોરડું ખેંચે છે, પણ ભૂલી ગયો છે કે ડોલ કાણી છે. લાઠાના ૧૯૭૪માં પ્રકાશિત કાવ્યસંગ્રહનું નામ છે : ‘ભૂમ કાગળમાં કોરા.’ ભૂમ પાડવી પડે છે, કાવ્યબાનીએ. છતાં કાગળ કોરો રહી જાય છે. એલન ગિન્સ્બર્ગનો કાવ્યસંગ્રહ ‘હાઉલ’ (૧૯૫૬) યાદ આવે. મહેન્દ્ર જોશીનું ‘ચિત્કાર’ નાટક યાદ આવે. લાઠા શેની વાત કરે છે ? માણસની વાત, શબ્દોની વાત : ‘શબ્દોના અજગરની કરતો વાત / ચળકતા / શબ્દોના ચિત્તાની કરતો વાત / લપકતા / શબ્દોની હિંસા / શબ્દોનો પ્રેમ.’ હિંસાથી પ્રેમ સુધી પહોંચવું છે, પણ માણસના અવાજને ચળકતા અજગર અને લપકતા ચિત્તાના રૂપમાંથી ‘માણસની વાત’ કરી શકતા શબ્દમાં કઈ રીતે રૂપાંતરિત કરવો ?

લાભશંકર આપણા લંબાયેલા હાથમાં જવાબો પકડાવી દેતા કથાકાર નથી, એ તો જે ચાહે તેને સવાલો સાંપડે, એવી કવિતાના કવિ, એવાં નાટકોના લેખક, એવાં ચરિત્રોના ચરિત્રલેખક છે. લાભુભાઈના બાપા અને બકાના બાપુ, લાઠાના સવાલોની સરજત છે, જવાબો ઝલાવતા જમાદારો નથી.

એટલે તો ‘ટોળાં, અવાજ, ઘોંઘાટ’ (૧૯૮૦) વચ્ચે આ કવિ કહી શકે છે : ‘મારા પ્રશ્નોનો જવાબ નથી / અમિતાભ બચ્ચનની બેનમૂન અદાકારીમાં. / કે પોંગા પંડિતમાં. મારા પ્રશ્નોનો જવાબ નથી / લોકસહાયક ટ્રસ્ટમાં કે વરસાદની આગાહીમાં / / અને ઉત્તર નથી મળતો મને / ટેલિવિઝન સેટોને આબકારી જકાતમાંથી મુક્તિ મળવાથી.’ (ટોળાં. પા. ૪૯.)

હર કોઈ સવાલના જવાબ દેવામાં નિષ્ણાત બની ગયેલા આપણા સમયના અધિષ્ઠાતાઓને આવો કવિ શા ખપનો ? સામી તરફ, જૂના જવાબોના ડૂચા જેમના મોંમાં ખોસી દેવામાં આવ્યા છે, એવી પ્રજાને આવા કવિ વિના કેમ ચાલે ? પ્રજાની (ન કે ઉપભોક્તાની) આ પહેલી અને આખરી જરૂરિયાત લાઠાની કવિતાને અમરતા આપે છે અને આ નવી સદીમાં પણ પ્રસ્તુત બનાવે છે.

લાભશંકર ઠાકરની કવિ, નાટ્યકાર અને ચરિત્રલેખક-કથાલેખક લેખે આજીવન વરતાતી પ્રબળ લગનીઓ કઈ ? આવી એમની લગનીઓ, ડ્રાઈવ્સ કે ધક્કાઓ, કદાચ આ ત્રણ હોય :

૧. સંસ્કૃતિની આખીયે સંરચનાના વણાટમાં રહેલી (મશરૂવાળા - ઊ. જો. - દર્શકપરંપરાના શ્રેય-પ્રેય-દ્વૈતમૂલક ચિંતકોની નજરે જે ન ચડે, તેવી) ખામીઓ અને આદેશાત્મકતા અંગેનો લાંઠાનો ક્રિટિકલ નજરિયો.
૨. વ્યવસ્થાઓ, સંરચનાઓ, શ્રદ્ધાઓ, ટેવો વગેરે માટે ('ખટ્ટાદર્શન' અને 'એક મૂરખને' હતી તેવી ટેવો અંગે આખાની હતી તેવી) ઉપહાસ-વૃત્તિ.
૩. નરી અને નરવી એટલે કે નિષ્પ્રયોજન કીડાવૃત્તિ. ઓન્ટોલોજિકલ, એપિસ્ટેમોલોજિકલ અને લિન્ગ્વિસ્ટિક પ્લેક્ટુલનેસ, અસ્તિત્વ, જ્ઞાન અને ભાષા સાથે નિરંતર અને નિષ્પ્રયોજન રમતો રમ્યા કરવાની વૃત્તિ.

લાંઠાની આ ત્રણે લગની 'માણસની વાત', 'પ્રવાહણ', 'લઘરો'નાં કાવ્યોમાં અને 'વૃક્ષ' અને 'મરી જવાની મજા' જેવાં નાટકોમાં અને 'બકો છે કલ્પો'ની ચરિત્ર કથામાં નિરંતર પ્રગટતી રહી છે. 'જીવન કા પ્રયોજન' નામની કવિતા ('લઘરો, પા. ૩૩)માં આત્મતુષ્ટ રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીને આવા ગંભીરતાથી કરવાના માધ્યમ રૂપે આ કવિ રમૂજથી વાપરે છે. ગુરુ લઘરો સૂચ્યસ્તિ સમયે ખુલ્લામાં મળ-વિસર્જન કરવા બેઠો છે. એ વિશિષ્ટ સંયોગોમાં 'ઉત્સર્ગલીન લઘરાને શિષ્ય સમુદાયે પૂછ્યું : / 'કુછ પ્રયોજન નહીં હૈ જીવન કા, ગુરુ ?' ' 'હે બચ્ચે / ટુ વાઈપ વિથ લેફ્ટ હેન્ડ / અન્ડ ટુ ઇટ વિથ રાઈટ', એ ગુરુજીનો અંગ્રેજીમાં ઉત્તર હતો. જીવનવ્યવસ્થા અંગેના અન્ય ઉત્તરો આ જવાબથી ઝાઝા સાચા નયે હોય, એવો મરમ આ મરમી સાંઈ કવિ સૂચવતા હશે કે કેમ, એ દરેક સુજ્ઞ વાચકે સોચવું રહ્યું.

સંસ્કૃતિના ધજાગરાને પડકારનારા લેખકો-કર્મશીલ ઘણા છે. એમનુંયે કામ છે. પણ સંસ્કૃતિમાં ધજાતોરણની, ગોખઝરૂખાની ટીકા આગળ ન અટકતાં, એના પાયામાં રહેલી મુશ્કેલીઓને, ત્યાંથી આવતાં માણસાઈ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાને વિઘાતક એવાં ગૃહીતોને ઓળખનાર, પડકારનાર, ન સ્વીકારનાર કવિ-નાટ્યકાર તો વિરલ હોય છે. લાભશંકર ઠાકર એવા વિદ્રોહી કવિ-નાટ્યકાર-ગદ્યકાર હતા. સંસ્કૃતિનાં એવાં ગૃહીતોને ઓળખી લેનાર-પડકારનાર ને જીવન-વિરોધી કહેનારની નાદાનીનું શું કરવું ? 'કૃતિ, સંસ્કૃતિ નહીં' એવી ઘોષણા લાંઠા, અને મિત્રોના લઘુ-સામયિક 'કૃતિ'ના પૂંઠા પર છપાતી. મૂળ વાત માણસની છે, એ 'માણસની વાત' (૧૯૬૮)થી સૂચવાતી ચાલી છે. 'દીપકના બે દીકરા / કાજળ ને અજવાશ' - એ પરંપરામાંથી તરતી આવતી પંક્તિઓને લાભશંકરે પોતાના આ દીર્ઘ કાવ્યની શરૂઆતમાં સમાવી લીધી છે. લાભશંકર આપણને સંસ્કૃતિની એ વિકલ્પ-પરંપરા સાથે જોડે છે. એમાં માત્ર પ્રકાશ'નો, 'આલોક'નો, મૂલ્યોનો મહિમા નથી. ઉમાશંકર અને દર્શકની ધારાથી લાભશંકર અહીં ઊંડાણપૂર્વક અલગ પડે છે. એ બે, ગાંધી અને મશરૂવાળાની જેમ, શ્રેયાર્થની સાધના

કરનારા છે. નિત્સોની જેમ ‘બિયોન્ડ ગુડ એન્ડ ઇવિલ’-ની ભૂમિકા એમની નથી. લાભશંકર માટે દીપકના બંને દીકરા, અજવાશ અને કાજળ, સરખા છે, સ્વીકાર્ય છે. ‘તડકો’ મારું પ્રિય (કંઠસ્થ) કાવ્ય છે. એમાં લાભશંકર કહે છે : ‘જાણો છો, આ સાચ જૂને સંભોગે છે / ને અંધકારની યોનિમાંથી સરકે છે આ તડકો ?’ હિટલરને પણ માનવ-સ્ત્રીનાં જઘનો વચ્ચે જન્મ લેતો જોનાર આ કવિ પાસ્કલની જેમ કહેવાના કે ‘નર્થિંગ ઘેટ ઇઝ હ્યૂમન ઇઝ એલિયન ટુ મી..’ – માણસાઈનું એકે પાસું લાઠાને મન પણ પરાયું નહોતું.

‘રમત ?’ (૨૦૦૩) એ કાવ્યસંગ્રહમાં લાઠાની અહીં ત્રીજી ગણેલી લગની, એપિસ્ટેમોલોજિક અને લિન્ગ્વિસ્ટિક પ્લેકુલનેસ, પાને પાને પ્રગટ થાય છે. પૂંઠા ઉપર પણ : પ્રશ્નાર્થ રૂપે. આ સંગ્રહનું શીર્ષક પોતે એક સવાલ રૂપે આવે છે. અને એ સવાલ પોતાની જ એક પ્રબળ લગની અંગે છે : ‘રમત ?’ કવિ પૂછે છે : ‘હું / છે / તેથી / રમત / છે ? / અને રમત છે / તેથી / હું / છે ?’ (પા. ૨૭). સવાલ કરે છે, જવાબ નથી આપતા. વળી જુઓ કે ‘હું છું’ એમ નહીં પણ ‘હું છે’ એમ વાક્યરચના છે.

ને આ રચના તો માર્ક્સવાદીઓ અને ગાંધીવાદીઓને એકસાથે ગમી જાય તેવી (છતાં કદાચ કંઈક ત્રીજું જ સૂચવતી) રચના છે : ‘સંચયની રમત રમાય છે / ચોરીની રમત માટે ? / સંચય છે તો ચોર-પોલીસની રમત છે ? / રમતમાં / ચોર / પોલીસ પણ હોય / અને / પોલીસ / ચોર પણ હોય ?’ (પા. ૪૦).

સામે છેડે જણાતો લાઠાનો કાવ્યસંગ્રહ છે : ‘મૈં કમિટ કર્યું છે શું ?’ (૨૦૦૪). લાઠા. લખે છે : ‘અને જખ્મી થયેલો વાઘ ધસતી વખતે / શિકારના / ભાલાને / ગણકારતો નથી તેમ મેં / કોઈ પણ વિઘાતક પ્રતિકારને ગણકાર્યો નથી – / એ જાણવા / કે શું છે મારો જવાબ.’ રૂઢ પ્રતિબદ્ધ સાહિત્યના જે જવાબો હોય (કઈ રાજકીય કે ધાર્મિક વિચારસરણીને એ પ્રતિબદ્ધ છે, એ મુજબનો), એવો જવાબ આ કવિનો નથી. એ કહે છે : ‘ઘાતકી થવું સહેલું છે, સર / પોતાનો ઘાત કરવો સહેલો નથી.’ પછીની પંક્તિ આ કવિને સમજવામાં સહાય કરે તેવી છે : ‘મૈં / સતત મને ઉન્મૂલ કરી / ખોદ્યો છે / ધખનામાં ઉત્કટ / જવાબની.’

સાચો સેમિઓટિકશિયન (સંકેતવિજ્ઞાની) સંકેતકોની આગળ સંકેતિત તરફ સતત વધતો રહે છે, ને દરેક સંકેતિતને વળી નવા સંકેતકમાં પલટાતાં જોઈ શકે છે. સાચો અને સાહસિક સંકેતવિજ્ઞાની જાણે છે, જાણવાની હિંમત ધરાવે છે, પ્રામાણિકતા ધરાવે છે કે અંતિમ સંકેતિત ક્યારેય એ સેમિઓટિક ગેમમાં હોય નહીં. બાથટબમાં માછલી પકડવાની રમત, નહીં તો, કઈ રીતે રમી શકાય ? મરી જવાની મજા, નહીં તો, કઈ રીતે માણી શકાય ?

લાઠાની હિંમત, એમની પ્રામાણિકતા અને એમની રમત રમ્યા કરવાની તૈયારી આપણી ભાષા પાસેથી ખોવાઈ ન જાય, એ જવાબદારી હવે આપણી સહુની...

[સમા, જાન્યુઆરી ૨૮, ૨૦૧૬]

(‘નવનીત સમર્પણ’ માર્ચ ૨૦૧૬માંથી)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક તબક્કે કાવ્ય અને ગદ્યક્ષેત્રે જેવું વિલક્ષણ ને સત્ત્વશીલ પ્રદાન બ.ક.ઠા.નું હતું તેવું આજના તબક્કે લા.ઠા.નું જણાય છે. ગુજરાતી કાવ્ય-ગદ્યના વળ-વળાંક-વિકાસમાં જેમના સર્જક-વ્યક્તિત્વની દૃઢ મુદ્રાઓ અંકિત છે તેવા સર્જકોમાં લાભશંકરનું નામ પણ લેવું પડે. જેમની ઉપસ્થિતિ-નોંધ લેવી પડે એવું એમનું વ્યક્તિત્વ. કાયચિકિત્સા ને કાવ્યચિકિત્સા બંનેય પ્રિય. વૈદક સાથે કાવ્યસાહિત્યના સંસ્કારો તેમને વારસામાં મળેલા. પિતા વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી (પાટડીવાળા). એમની પ્રકૃતિપ્રવૃત્તિનું સાતત્ય લાભશંકરમાં ખરું જ. બે ચોપડી ભણેલાં માતા પ્રભાવતીના કંઠમાં લોકલયોનું મધુ સંચિત હતું. તેનો લાભ લાભશંકરને મળેલો. તેમણે લખ્યું છે : 'મારી શબ્દચેતના, લયચેતના, કાવ્યચેતના પણ માની દેણગી છે.' (મારી બા, ૧૯૮૮, પૃ. ૧૩)

લાભશંકરનો જન્મ સેડલામાં, ૧૪-૧-૧૯૩૫ના રોજ. દોઢબેની ઉંમરે તેઓ સ્થળાંતર કરી પાટડીમાં આવ્યા. ત્યાં આઠ ધોરણ સુધી અધ્યયન. નવમા ધોરણથી તેઓ અમદાવાદ આવ્યા અને અહીં શ્રી ભારતીય વિદ્યાલયમાં દાખલ થયા. એ દિવસોમાં, લાભશંકર નોંધે છે તેમ, 'ઊંડી નિરાધારતાના એ દિવસોમાં' એમને મૂલ આધાર આપ્યો તે શબ્દગ્રીતિએ. (મારી બા, પૃ. ૧૫) એમનો સમય સાહિત્યરસે સભર રહેતો હતો. તેમને આ ગાળા દરમિયાન શ્રી મધુસૂદન પારેખના વર્ગશિક્ષણનો સં-લાભ સાંપડેલો. એ જ ગાળામાં એમનું એક કાવ્ય 'રમકડું'માં પ્રકટ થતાં તેના પુરસ્કારમાંથી ઉમાશંકરનું 'નિશીથ' એમણે ખરીદેલું. એ અરસામાં આકાશવાણી પર બાળવિભાગમાં પોતાના કાવ્યનું પઠન થતું સાંભળી લાભશંકરે ભારે રોમાંચ અનુભવેલો. લાભશંકરે ૧૯૫૭માં બી.એ. અને ૧૯૫૯માં ગુજરાતી (મુખ્ય) અને સંસ્કૃત (ગૌણ) વિષયો સાથે એમ.એ. અને ૧૯૬૪માં ડી.એસ.એ.સી.ની પદવીઓ મેળવી. તેમનું લગ્ન ૧૯૫૭માં કુમુદબહેન સાથે થયું. તેમનાં સંતાનોમાં અપેક્ષા, મનીષા, ઉત્પલ અને વિસ્મય છે. લાભશંકરે ૧૯૬૪ પછી શરૂઆતમાં સાતેક વર્ષ અમદાવાદની કોલેજોમાં ગુજરાતીનું અધ્યાપન વૈદકના વ્યવસાય સાથે કર્યું. પછી કેવળ વૈદકનો વ્યવસાય જ ચાલુ રાખ્યો. હાલ એ કાર્ય મર્યાદિત રીતે કરતાં કરતાં પત્ની-સામયિકોમાં આયુર્વેદવિષયક લેખો લખી સમાજના વિશાળ વર્ગને આરોગ્યવિષયક માર્ગદર્શન આપે છે.

લાભશંકરનો કવિર્પિંડ 'કુમાર', 'સંસ્કૃતિ', 'કૌમુદી' વગેરે સામયિકો તથા સુન્દરમ્ - ઉમાશંકર, રાજેન્દ્ર શાહ - નિરંજન ભગત, ઉશનસુ - જયંત પાઠક - મકરન્દ દવે - પ્રજારામ જેવાઓનાં કાવ્યોથી પોષાતો રહ્યો. તેમનાં કાવ્યોમાં પણ કલાકીય પરિષ્કૃતિ આવતી રહી અને

અનેક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સામયિકોમાં તે પ્રકાશિત થતાં રહ્યાં. તેમને ‘કુમાર’માં કવિતા દ્વારા ઉત્તમ પ્રદાન કરવા માટે ૧૯૬૨નો ‘કુમાર’ ચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો. ૧૯૬૬ પમાં તેમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ દ્વારા તેઓ સુકવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા. એ સંગ્રહની કવિતામાં પરંપરાના સાતત્ય સાથે સર્જકકવિની આગવી કવિત્વમુદ્રા સબળ રીતે અંકિત છે. પ્રશિષ્ટ કાવ્યપરંપરાના સમ્યગ્ આકલન સાથે, કાવ્યપદાર્થની ઊંડી સમજ તથા અપૂર્વ કવિકર્મ માટેની સૂક્ષ્મ સાહસસૂઝ સાથે તેઓ કવિતાક્ષેત્રે પ્રવેશ્યા અને બહુ ટૂંકા ગાળામાં જ તેમણે સર્જક ચેતનાને કુંઠિત કરનાર ચીલાઓ અને વળગણો ફગાવી દઈ પોતાની રીતે, બિનધાસ્તપણે આગળ વધવાનું પસંદ કર્યું. તેમાં એમના સર્જકચિત્તનું વિત્ત પ્રભાવકપણે પ્રગટ થાય છે. જીવન અને જગતનાં આંતરબાહ્ય નિરીક્ષણ – પરીક્ષણ – અનુભવ – મનોમંથન આદિએ પ્રેરિત આકોશ – વ્યંગ – વિડંબના – વેદના – વિદ્રોહ વગેરેનાં સંવેદનોએ કવિતાની પથરાતી – પલટાતી – પલોટાતી – પછડાતી ને પડછંદાતી ગતિસ્થિતિનો અનોખો ચાક-લય અનુભવાય છે. કવિની અકળામણ ને મથામણ, એમનો વિરોધ ને વિદ્રોહ આ કે તે, અમુક કે તમુક વર્ગ-વ્ષક કે સમૂહ સામે નહીં, એટલો પોતાની સામે – પોતાની જ મનોગતથી માંડીને શબ્દગત સુધીની હરકતો સામે સવિશેષ જણાય છે. પોતાની વૈયક્તિકતા, સ્વાયત્તતા અને સાર્થકતા વગેરેના પેચીદા પ્રશ્નો તેમને તળેઉપર કરે છે. તેમની આ તળિયાની ઊથલપાથલમાંથી – તેમની પોતાના તળિયાનો તાગ લેવાની ઉલ્ટટ મથામણમાંથી ઊઠે છે બૂમ – કોરા કાગળમાં ! ભાષા-લય-પ્રતીક-કલ્પન-પુરાકલ્પન-આત્મકલ્પનની જટાજાળમાંથી એમની કવિતાનો એક અનન્ય બળવાન ચહેરો ઊપસી આવે છે. ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’થી પ્રત્યક્ષ થતી એમની કાવ્યબાની કેવી વકઘોષા થઈ શકે છે, કેવી બુલંદ ને બલવંત, કેવી ગહન-ગંભીર થાય છે તે એ પછી આવતા ‘માણસની વાત’ (૧૯૬૮), ‘મારા નામને દરવાજે’ (૧૯૭૨), ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’ (૧૯૭૪), ‘પ્રવાહણ’ (૧૯૮૬), ‘લઘરો’ (૧૯૮૭), ‘કાલગ્રંથિ’ (૧૯૮૯), ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’ (૧૯૯૦), ‘કલ્યાયન’ (૧૯૯૮), ‘કિચૂડ કિચૂડ’ (૧૯૯૯), ‘સમય સમય’ (૨૦૦૦), ‘હથિયાર વગરનો ઘા’ (૨૦૦૦), ‘દેવ’ (૨૦૦૧), ‘છે’ (૨૦૦૨), ‘છે પ્રતીક્ષા’ (૨૦૦૨), ‘આઈ ડોન્ટ નો, સર’ (૨૦૦૨), ‘રમત ?’ (૨૦૦૩) અને ‘મેં કમિટ કર્યું છે શું ?’ (૨૦૦૪) જેવા કાવ્યગ્રંથો જોતાં પ્રતીત થાય છે. જેમ ‘વિશ્વશાંતિ’, ‘છિન્નભિન્ન છું’, ‘પ્રવાલદ્વીપ’ તેમ ‘માણસની વાત’ ગુજરાતી કવિતાની એક સીમાચિહ્નરૂપ કૃતિ છે. કવિનું દષ્ટિબિન્દુ, તેમનો અભિગમ, તેમની અભિવ્યક્તિ, તેમનો અવાજ તત્કાલીન વાતાવરણ ને પરિવેશના સંદર્ભમાં જે વળવળાંક લે છે તેની તે પરિચાયક છે.

લાભશંકરની કવિતા સ્વરૂપ-અભિવ્યક્તિની દષ્ટિએ ‘કલ્યાયન’થી પાછો એક વળાંક લેતી જણાય છે. ‘પ્રવાહણ’ ઉત્સર્ગક્રિયાના મેટાફ્રિકલ વિનિયોગથી, લઘરો ડિમિથિક્લિકેશનની વિલક્ષણ પ્રક્રિયાથી જો વિશિષ્ટ છે તો આ ‘કલ્યાયન’ (૧૯૯૮), ‘કિચૂડ કિચૂડ’ (૧૯૯૯),

‘સમય સમય’ (૨૦૦૦), ‘હથિયાર વગરનો ઘા’ (૨૦૦૦), ‘ટેવ’ (૨૦૦૧), ‘છે’ (૨૦૦૨), ‘છે પ્રતીક્ષા’ (૨૦૦૨) અને ‘આઈ ડોન્ટ નો, સર’ (૨૦૦૨) એક બાજુથી લઘુ તો બીજી બાજુ દીર્ઘ-કવિતાની સીમારેખાઓને અલપઝલપ સ્પર્શતી વર્ષા-વાઈટની રીતિની રચનાઓ લાગે છે. કવિચિત્તમાં ઘૂમરીઓ લેતો સંવેદનનો એક ચક્રવાત ચડી આવી, ચિંતનોર્મિના લયાવેગે વાક્ય-ચેતનામાં કલ્પનરેખીય વિસ્મયો આંકતો વિ-રમે છે. એ રીતે પશ્ચાદ્વર્તી કાવ્યોમાં કેટલીક રચનાઓ અવનવી ઝલકોનો ચટકો લગાડતાં સંવેદનાનાં રસાત્મક બુદ્ધબુદ્ધો સમીચે લાગે. એ રચનાઓનો કોઈ જુદો જ સ્વાદ છે. આપણી ભાષા, લય, વિચાર, અનુભવ વગેરેની પરંપરાગત ઘરેડોથી બદ્ધ ચેતનાને સંકોરવાનું, ચેતવવાનું કામ તે કરે છે. એ રસબુદ્ધબુદ્ધોની ઝલક આપણી અંદર ને આપણી આસપાસની તરાડોમાંથી કંઈક ઊંડે જોવા આપણને મજબૂર કરે છે અને એમાં જ આ કવિની શબ્દચેતનાની સિદ્ધિ છે : તિરાડો દ્વારા તળિયા તરફ સરકવું.

લાભશંકરે ‘રે’, ‘કૃતિ’ તેમ જ ‘આકંઠ સાબરમતી’ જેવાં કાવ્ય/નાટકનાં વર્તુળોમાં કેન્દ્રસ્થાને ને સક્રિય રહી ગુજરાતી કવિતા અને નાટકના ક્ષેત્રે સર્જક-ભાવક અને વિવેચકનાં થંભ થઈ રહેલાં મનજલને ક્ષુબ્ધ કરવાની મથામણ કરી. તેમની સર્જક તરીકે ખબરદારી એવી તો ખરી જ કે પ્રયોગશીલતાના ધ્વજધારી રહેતાંયે સૂક્ષ્મતયા તો કવિતાની પ્રશિષ્ટતાના સમર્થક એ બની રહ્યા. ગુજરાતી ઊર્મિકવિતામાં – ખાસ તો પરંપરિત છાંદસ કવિતામાં તેમજ અછાંદસ ને દીર્ઘકવિતામાં તેમણે પાડેલાં પગલાંની વિપિને સૂઝબૂઝપૂર્વક, વિવેકપુરઃસર પામી લેવાથી ખાસ તો ક્રિયાશીલ નવસર્જકોને ગણનાપાત્ર લાભ સાંપડી શકે.

લાભશંકર પ્રબળ સિસુક્ષ્માવાળા સવ્યસાચી સર્જક છે. તેમના સર્જનોહ્યનની આમ તો બે પાંખ – કવિતા ને નાટક. મને હવે ત્રીજીયે એક પાંખ લાગે છે ને તે નિબંધની ! તેમની ફાંટાબાજ કલમે આ બધાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાં આસ્વાદ્ય વિસ્મયો સર્જી તેમની સર્જકતાના નવનવોન્મેષપૂર્ણ ચેતોવિસ્તારનો પરચો કરાવ્યો છે.

લાભશંકર સંપ્રજ્ઞ સર્જક છે. પોતાના પોતમાં વણાઈ ગયેલા સાંપ્રતના અનેકાનેક તારતંતુનાં ગ્રંથિગૂંથન ને મેળમિશ્રણના તાગતાળા શોધવા-સાધવામાં સર્જકની હેસિયતથી તેઓ આત્મચેતનામાં – શબ્દચેતનામાં સીધા – પૂરા ખાબકે છે. એથી માનવમનનાં મૂળિયાં હયમચાવતી એમની કાવ્યચીસ મનોવેધક લાગે છે. એમાં શબ્દ-અર્થ-લય-નાદ આદિ સર્વ તત્ત્વોની ‘નહીં સાંધો, નહીં રેણ’ એવી રસપ્રદ સંપૂર્ણ અનુભવાય છે.

લાભશંકરે ‘લાઠાઠા’ હોવા ઉપરાંત યથાપ્રસંગ ‘લઘરો’, ‘લોકનેત્ર’, ‘વાંકુભા જશગાયક’, ‘દાદાજી’, ‘સર્વમિત્ર’, ‘પુનર્વસુ’ – એમ અનેક સ્વાંગમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. નાટ્યરસ નાનપણથી. નાટ્યકાર થવા સાથે નટ-દિગ્દર્શક થવામાં પણ દિલચસ્પી. તેમને તો હજુયે હાથમાં કેમેરો લઈ કોઈ ચિત્રપટનાયે દિગ્દર્શક થવાનું સ્વપ્ન છે. સત્યજિત રાયના એ પરમ ચાહક. લાભશંકરે જેમ ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે ‘માણસની વાત’ (૧૯૬૮) એ દીર્ઘ કવિતાથી તેમ નાટ્યક્ષેત્રે ‘એક

ઉંદર અને જંદુનાથ' (૧૯૬૫, સુભાષ શાહ સાથે)થી એક વર્ગાંક આણ્યો છે. ગુજરાતી ઍબ્સર્ડ નાટકના આંદોલન સાથે, લીલાનાટ્ય('ઈમ્પ્રોવાઇઝેશન')ની પ્રવૃત્તિ સાથે તેમનું નામ સંકળાયેલું છે. 'મરી જવાની મઝા !' (૧૯૭૩), 'બાથટબમાં માછલી' (૧૯૮૨) જેવા એકાંકીસંગ્રહો તથા 'પીળું ગુલાબ અને હું' (૧૯૮૫), 'મનસુખલાલ મજીઠિયા' (૧૯૮૩) અને 'કાહે કોયલ શોર મચાવે રે !' (૧૯૮૩) જેવાં દીર્ઘનાટકો તેમના સબૂઝ નાટ્યપુરુષાર્થનાં દ્યોતકો છે. લાભશંકરનો શબ્દને કાન ઉપરાંત આંખથીયે પકડવા-પામવાનો, પોતાને – સર્વને ને શબ્દને એકાકાર રૂપે પ્રત્યક્ષ કરવાનો ઉત્સાહ આજેય એમની કલમને સક્રિય રાખે છે ને તેથી જેમ કવિતાક્ષેત્રે 'રમત ?' તેમ નાટ્યક્ષેત્રે 'સ્વખાક્ષરી', 'રમત', 'સ્વખસ્થ', 'ખીચડી' ને 'આઈ ડોન્ટ નો' જેવી નાટ્યરચનાઓ પણ ગ્રંથસ્થ રૂપમાં સુલભ થઈ છે.

લાભશંકરે 'અમે ત્રણ' (અનિયતકાલીન સામયિક)માં 'લાભશંકર ઠાકરનું મૃત્યુ' નામે એક વાર્તા આપેલી. એ પછી એ ક્ષેત્રે એ આગળ ન વધ્યા, પરંતુ નવલકથામાં – હાસ્યનવલકથામાં, બાલકથા ને ચરિત્રકથામાં તેમણે કેટલુંક ઉલ્લેખનીય વિત્ત બતાવ્યું છે. એમાંયે 'મારી બા' (૧૯૮૮) તથા 'બાપા વિષે' (૧૯૮૩)નાં ચરિત્ર-કથાનકો લેખકની ચરિત્રવિષય સાથેની ઊંડી નિસબત, અરૂઢ નિરૂપણરીતિ તથા એમની આગવી વ્યક્તિમત્તા ને શક્તિમત્તાને કારણે વિલક્ષણ ને પ્રભાવક થયાં છે. લાભશંકરે જે નવલકથાઓ આપી છે તે પણ કેટલીક રીતે વિશિષ્ટ છે. એમની 'અકસ્માત્' (૧૯૬૮) પ્રણયકથા છે તો એમની બીજી નવલકથા 'કોણ ?' (૧૯૬૮) નિર્ભ્રાન્તિકથા છે. 'પીવરી' બૌદ્ધકાલીન વાતાવરણ ધરાવતી, પીવરી નામની વારાંગનાની વિલક્ષણકથા છે, તો 'લીલાસાગર' વર્તમાન જીવનની વાત રજૂ કરતી સામાજિક. 'હાસ્યાસન' (૧૯૮૩), 'ચંપકચાલીસા' (૧૯૮૩) અને 'અનાપસમાપ' (૧૯૮૪) તેમની હાસ્ય-વ્યંગ-વિનોદ-વિડંબના વગેરે તત્ત્વો નિરૂપતી કથાઓ છે. તેમણે 'મુંબઈની કીડી', 'કાગડા અંકલ મમરાવાળા', 'નદીકાંઠે ડરાઉ ડરાઉ', 'તડકાનો પાપડ' અને 'કાનખાઉ રાક્ષસ' – એ બાલકથાસંપુટ (૧૯૮૪) દ્વારા બાલકથાક્ષેત્રે પણ ઉલ્લેખનીય સિદ્ધિ દાખવી છે. ૧૯૮૮માં 'લાઠાઠાઠા આવે છે, નવી વારતા લાવે છે' – શ્રેણીમાં ૨૫ બાલકથાઓ ('મ્યાઉ હાઉસ', 'હુમ હુમ સસલું' અને 'ઊડતી સાઈકલ') આપી બાલકથાસર્જક તરીકેના પોતાના અધિકારનો રમણીય પરચો કરાવ્યો છે. બાળકનો સ્વાભાવિક ચૈતસિક પ્રવાહ કોઈ રીતે વિક્ષિપ્ત કે અવરુદ્ધ ન થાય એ પ્રકારની બાલભોગ્ય વસ્તુકથનરીતિના તેઓ તરફદાર છે.

લાભશંકરે સવિશેષ તો પત્રકારત્વના સંપર્ક-સંબંધે નિબંધપ્રકાર ખેડ્યો છે. એક સંવેદનશીલ કલાસર્જક તરીકે આસપાસના જીવન તથા જગતનાં અનેકવિધ સંચલનોની સંવેદનાત્મક નોંધ લેતી એમની દષ્ટિ-નિસબતનો સાક્ષાત્કાર એમના નિબંધો વાંચતાં થાય છે. એમની 'એક મિનિટ !' (૧૯૮૬)ની નિબંધિકાઓ, યશવંત શુક્લ કહે છે તેમ, ૧૦૦ મિનિટ વિચાર કરવા પ્રેરે એવી છે. 'ક્ષણ તત્ક્ષણ' (૧૯૮૮)ના નિબંધો 'જનસત્તા', 'લોકસત્તા',

‘સમકાલીન’, ‘જન્મભૂમિ પ્રવાસી’, ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ (ગુજરાતી દૈનિક), ‘મુંબઈ સમાચાર’ જેવાં પત્રોમાં એમની જે કટારો ચાલી તેમની નીપજ છે. લાભશંકરની વ્યાપક ક્ષારસિકતા, કાવ્યરસિકતા, જીવનરસિકતા, આત્મરસિકતા અને સૃષ્ટિરસિકતાના આ નિબંધો દ્યોતક છે. એમાં ચિંતનરસિકતા ને કલ્પનારસિકતા પણ સહજતયા પ્રગટ થતી હોય છે. ‘સૂરજ ઊગ્યો કેવડિયાની ફણસે’ (૧૯૯૩), ‘કાગળની પૂંછડી’ (૧૯૯૭), ‘ઝાકળનો ઝ’ (૧૯૯૭), ‘થોડો અમસ્તો તડકો’ (૧૯૯૯), ‘ઢોળી ગયાં જે તડકો’ (૨૦૦૦), ‘વિનિમયવૃક્ષ’ (૨૦૦૧), ‘હમારી સલામ’ (૨૦૦૩), ‘અહો ઝંકારતા ધ્વનિ !’ (૨૦૦૪) અને ‘નિસબત’ (૨૦૦૫) જેવા નિબંધસંગ્રહો લાભશંકરનું રસવિશ્વ કેટલું વૈવિધ્યસભર, વિશાળ અને ઊંડાણવાળું છે તેનો સંકેત કરે છે. ‘વિનિમયવૃક્ષ’માં લાભશંકરના લઘુ-પત્રનિબંધો સંગૃહીત થયેલા છે. લાભશંકરનું ગદ્ય કેવું રસાત્મક, સંવેદનસિક્ત અને વેધક છે તે એમના આ ગદ્યસંચયોમાં અનુભવાય છે. લાભશંકરની સૂક્ષ્મ પ્રકારની ધાર્મિકતા – આધ્યાત્મિકતા; તેમની કરુણા, તટસ્થતા ને સ્વસ્થતા; આ નિબંધોની ક્ષણોને ચિરંતનતા બક્ષે છે. લાભશંકરમાં એક માનવપ્રેમી આસ્તિક હોવાની પ્રતીતિ આ નિબંધો દઢપણે કરાવે છે.

લાભશંકરે ઉપર્યુક્ત ગદ્યસંચયોમાં કારયિત્રી પ્રતિભા સાથે એમની ભાવયિત્રી પ્રતિભાના ઉન્મેષો દાખવ્યા છે. એમની ભાવયિત્રી પ્રતિભાની પ્રસાદી રૂપે એમની પાસેથી ‘ઇનર લાઇફ’ (૧૯૬૫, દિનેશ કોઠારી સાથે), ‘મળેલા જીવ’ની સમીક્ષા’ (૧૯૬૯, ચિનુ મોદી, મનહર મોદી સાથે) જેવાં કથાવિવેચનનાં પુસ્તકો મળે છે. પ્રેમાનંદનાં ‘સુદામાચરિત્ર’ (૧૯૯૧), ‘નળાખ્યાન’ (૧૯૯૩) તથા ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ (૧૯૯૪)નાં પ્રસાદ બદ્ધભટ્ટ સાથેનાં સંપાદનો જે તે આખ્યાનકવિતાની આસ્વાદભૂમિકા પૂરી પાડતાં એમનાં લખાણોથી મર્માળાં છે. આવાં ગદ્યલખાણો લાભશંકર ઉન્મૂલનવાદી નહીં, પણ સત્સર્જનવાદી હોવાનું પ્રતિપાદિત કરે છે.

લાભશંકરના આયુર્વેદના રસ-વ્યવસાય-કટારલેખનના પરિણામ સ્વરૂપે ચાલીસેક ગ્રંથો મળ્યા છે. એ લખાણો પણ એમની સર્જકતાના પ્રતાપે આયુર્વેદનું રસાળ અને રોચક વાચન પૂરું પાડે છે. ‘ઋતુચર્યા’ (૧૯૬૧), ‘રોગ અને ઉપચાર’ (૧૯૬૫), ‘સર્વમિત્ર’ (૧૯૮૬), ‘ઓસડિયું’ (ભાગ : ૧ : ૧૯૮૯, ભાગ : ૨ ૧૯૯૯), ‘રાગપરિચયમાળા’ (૧-૧૩ પુસ્તિકાઓ, ૧૯૯૦), ‘આયુર્વેદની અમૃતધારા’ (૧૯૯૧), ‘સર્વમિત્રની ઉપચારચાત્રા’ (૧૯૯૭), ‘આચાર્ય દઢબલની ઉપચારકથાઓ’ (૧૯૯૭), ‘દરદ મટાડે દાદાજી’ (૨૦૦૦), ‘વૈદ બાપાનું વૈદ્ય’ (૨૦૦૦), ‘આચાર્ય દઢબલનો ઉપચારબોધ’ (૨૦૦૧), ‘આરોગ્યધન’ (૨૦૦૨) વગેરે ગ્રંથો લાભશંકરની એક સંનિષ્ઠ વૈદ્ય તરીકેની પ્રતિબદ્ધતા પ્રગટ કરે છે. એમની વ્યક્તિતામાં ‘રસ-સિદ્ધ કવીશ્વર’નું તેજ છે જ.

લાભશંકરને ‘કુમાર’ ચંદ્રક ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં ‘મરી જવાની મઝા !’ને બટુભાઈ ઉમરવાડિયા પારિતોષિક ૧૯૭૩માં, ‘પીળું ગુલાબ અને હું’ને મહેન્દ્ર ભગત પારિતોષિક

૧૯૮૫માં, 'મારી બા'ને કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક ૧૯૮૮માં, 'આયુર્વેદની અમૃતધારા'ને બી. એન. માંકડ પારિતોષિક ૧૯૯૧માં) અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનાં કેટલાંક પારિતોષિકો ('લઘરો'ને ૧૯૮૭માં પ્રથમ, 'ક્ષણ તત્ક્ષણ'ને ૧૯૮૮માં પ્રથમ) મળ્યાં છે. ૧૯૮૨-૮૬ના ગાળાના શ્રેષ્ઠ નાટ્યગ્રંથ તરીકે 'પીળું ગુલાબ અને હું'ને માટે નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, ૧૯૮૮માં 'કાલગ્રંથિ'ને માટે જયન્ત પાઠક પારિતોષિક, 'ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ'ને માટે સાહિત્ય અકાદમી-દિલ્હીનો ૧૯૯૧નો પુરસ્કાર તથા 'કાહે કોયલ શોર મચાવે રે !' માટે ૧૯૯૩માં ચં. ચી. મહેતા નાટ્યપારિતોષિક તેમને એનાયત થયાં છે. તેમને ૧૯૮૧માં આપવામાં ધારેલો શ્રી રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મોડે મોડે તેમણે ૧૯૯૪માં સ્વીકારેલો. લાભશંકરે ૧૯૯૧માં કોઈમ્બતુરમાં ભરાયેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં સર્જન-વિભાગના પ્રમુખ તરીકે 'રહસ્યમય ગૂઢ અંધકારના કાંઠે કવિની કેફિયતનો અવાજ' નામે વ્યાખ્યાન આપેલું (મુદ્રિત 'કિચૂડ કિચૂડ'માં). તેમને ૨૦૦૩માં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો ગૌરવ પુરસ્કાર પણ એનાયત થયો છે.

[‘ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?’ : સં. ચંદ્રકાન્ત શેઠમાંથી]

સાભાર સ્વીકાર

બાળસાહિત્ય

(૮૫) પતંગિયું : હસમુખ ના. ટાંક 'સૂરક્ક' : ૨૦૧૪, મુ. : જરગાલી, તા. ગીર ગઢડા, જિ. ગીરગઢડા, પૃ. ૬+૨૫, રૂ. ૫૫ (૮૬) બિલ્લુ બલરામ : ગુલામ અબ્બાસ નાશાદ, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૪૨, રૂ. ૮૫ (૮૭) રંગસુગંધી : જીતુ ત્રિવેદી, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૮૦ (૮૮) ગામની દીકરી અને બીજી વાતો : અવિનાશ પરીખ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૮૧, રૂ. ૧૫૫ (૮૯) કુસુમમાલા : વિનોદ જાની, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૨+૧૦૮, રૂ. ૨૧૦ (૯૦) ચોકડીમાંથી પતંગિયું : ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ 'રંજક્ક', ૨૦૧૫, ૩૧૩/એ, રાજસ્તંભ સોસાયટી, બગીખાના, વડોદરા-૧, પૃ. ૬+૫૪, રૂ. ૫૫ (૯૧) રાષ્ટ્રવંદના : દેવજી થાનકી, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૭૪, રૂ. ૧૪૦ (૯૧/૧) રંગીલા-રસીલા મુલ્લા નસરુદ્દીન : મેહુલ ત્રિવેદી, ૨૦૧૫, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૬, રૂ. ૧૫૦

આ કાવ્યનો આસ્વાદ લેતાં આપણને સૌને થાય છે કે “અમે તડકો તો જોયો છે, પણ અહીં કવિએ અમને તડકાને જે પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો તે તો વિલક્ષણ જ. કેટલુંક ચિરપરિચિત પણ કાવ્યમાં એવો તો વેશ ધારણ કરીને આવે છે કે આપણને અપરિચિત લાગે. પરિચિતને અપરિચિતની જેમ આપણે પામીએ છીએ ત્યારે આનંદાશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી.” પરોઢના ઝાકળને આપણે જોયું છે; તડકાને પણ જોયો છે; પણ ઝાકળમાં તડકાને જોવો એ તો કવિહૃદયીને જ સૂઝે. અહીં પરોઢના ઝાકળમાંના તડકાનો પરિચય કવિ આપે છે. તડકાના પરિચયમાં ઝાકળનો પરિચય અવિનાભાવે થાય છે. ઝાકળની દીપ્તિ, કોમળતા, રંગીનતા, તરલતા – આ બધું તડકાને કોઈ અપૂર્વ રૂપ બક્ષે છે. આવો તડકો તો કવિના વિશ્વમાં જ પામી શકાય. આમ છતાં આ તડકો વાસ્તવિક વિશ્વનો મટી જતો નથી – મટી જઈ શકે પણ નહિ. આ પ્રકારની આંતર-પ્રતીતિમાં જ એક પ્રકારની ચમત્કૃતિ રહેલી છે. અહીં કવિકર્મના બળે તડકાનું રૂપાંતર થયેલું પામી શકાય છે. આ રૂપાંતરમાં તડકાનું પોતાનું રૂપ ખોવાઈ જતું નથી, બલકે તડકાના પોતાના રૂપનો જ વિકાસ-વિસ્તાર એમાં જોઈ શકાય છે.

પીગળે

પીગળે પડછાયાના પહાડ.’

અહીં ‘પીગળે’ ક્રિયાપદ જે રીતે પંક્તિવિન્યાસમાં સ્થાન પામે છે તે સૂચક છે. ‘પીગળે’ ક્રિયાપદનું પુનરાવર્તન એ ક્રિયા તરફના કવિના વિશિષ્ટ અવધાનનું દ્યોતક છે. પ્રથમ વાર થતો ‘પીગળે’ ક્રિયાપદનો વિનિયોગ આપણને ઉત્ક્રાંતિ કરે છે, સાથે સાથે તે ક્રિયાપદનું પુનરાવર્તન ક્રિયાના બળને બળવત્તર કરે છે. પડછાયાને પહાડનું રૂપ આપી કવિએ ‘પીગળે’ ક્રિયાપદના વિનિયોગનું અને તેના પુનરાવર્તનનું ઔચિત્ય સિદ્ધ કર્યું છે. પડછાયા અને પહાડનાં વિભિન્ન રૂપોની કલ્પના દ્વારા સંઘાતી એકરૂપતા સ્વાભાવિક અને તેથી સઘસંવેદન બની રહે છે. ઝાકળમાંનો તડકો પડછાયાના પહાડને આવશ્યક એવો રૂપસંદર્ભ પૂરો પાડી પડછાયાની ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતાને તીવ્રતર કરે છે. તડકાથી પડછાયાના પહાડ પીગળે છે. એ રીતે તેમની વિલુપ્તિ પણ સમજાય છે; પણ આ ‘વિલુપ્તિ’ રૂપાંતરની પ્રક્રિયાનું જ અવાંતર નામ છે. પીગળવાની પ્રક્રિયાનો પડછાયાના પહાડના સંબંધમાં કરેલો વિનિયોગ કવિની રૂપનિષ્ઠાનું જ પરિણામ ગણાય. ‘પીગળે પીગળે પડછાયાના પહાડ’ આગળ કવિની પડછાયાની વાત પૂરી થતી નથી. પડછાયાના પહાડને ‘ને’ દ્વારા આંસુનો બીજો સંદર્ભ મળે છે. આ આંસુ અતીતની કોઈ પરોઢ વેળાની સ્મૃતિનાં તો નહિ હોય ? પડછાયામાં જાણે અતીતનો સંસ્પર્શ થાય છે. વિષાદની કોઈ ઊંડી

ધૂસરતા મનને આકંપિત કરી જાય છે. જીવનની ઉઘાડ-વેળાનું કોઈ રમણીય રૂપ અતીતનાં સ્મરણાશ્રુમાં સ્ફુરે છે. ઝાકળમાં જેમ તડકો, તેમ આંસુમાં રૂપની આછી તરલ ઝાંચ જાણે ચમકી ઊઠે છે. એ ચમકને પ્રભાવે જ કવિને આંસુમાં દેખાય છે :

‘ને આંસુમાં
ડૂબતી તરતી
તરતી ડૂબતી
અથડાતી ધૂમરાતી આવે
થોર તણી કાંટાળી લીલી વાડ.’

સ્થાવરને અહીં ગતિનો સ્વભાવ સાંપડે છે. બંધિયારપણાનું ઈંગિત આપનારી વાડ મનની મુક્ત સૌંદર્યરમણાની-તરલમધુર સ્મૃતિલીલાની અભિવ્યંજક બની રહે છે. કવિની દષ્ટિ સમુચિત રીતે ક્રિયા પરથી ક્રિયાના આશ્રય પર જઈ ઠરે છે. પદોનો અને વર્ણોનો ક્રમવિન્યાસ વાડના મનોગત રૂપની સ્મૃતિગોચર ગતિલીલાને તાદૃશ કરે છે. સ્મૃતિનો લય જાણે અહીં પકડી શકાય છે. કવિને આંસુમાં વાડનું દર્શન શાથી થયું ? વાડ એના કાંટાના તીખા સ્પર્શ દ્વારા અને લીલા રંગના શીળા દર્શન દ્વારા મનમાં રોપાઈ ગઈ છે માટે ? કદાચ એનો ઉત્તર પછીની પંક્તિઓ આપે છે :

‘વાડ પરે એક બટેર બેઠું બટેર બેઠું બટેર બેઠું
ફફડે ફફડે ફફડે એની પાંખ’

વાડ પરનું બટેર વાડને કવિના સ્મૃતિપ્રદેશમાં ખેંચી લાવે છે. ‘બટેર બેઠું’નાં ત્રણ આવર્તન દ્વારા કવિ વાડ પર બટેર બેઠાથી જે સૌંદર્યાનુભવ વાસ્તવ જગતમાં થયો હતો તેને મનોજગતમાં કલ્પના-સ્મૃતિ દ્વારા જાણે સ્થિર કરવા માગે છે. એ અનુભવને ફરીથી ઉત્કટપણે પામવાની કવિની મથામણ પણ અહીં વરતી શકાય છે. ‘બટેર’ અને ‘બેઠું’ ક્રમવાર પોતાના સાંનિધ્યથી પરસ્પરની વ્યક્તિમત્તાને જાણે ઉઠાવ આપે છે. બટેરને પામવાની કવિની મથામણનું બળ, એનો ઉલ્લાસ પંક્તિના સહજસ્ફૂર્ત લયની પ્રસન્નસરલ ગતિમાં અનુસ્યૂત છે. કવિ બટેરને પાંખોના ફફડાટમાં પામે છે. ‘ફફડે ફફડે ફફડે એની પાંખ.’ ‘ફફડે’નું પુનરાવર્તન મનમાં પાંખનો અને એ દ્વારા ‘બટેર’નો જાણે સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. કવિની અનુભૂતિની તીવ્રતા અને અભિવ્યક્તિની સૂક્ષ્મતા અહીં સહેલાઈથી પામી શકાય છે. આંખ પાંખને જુએ એ પહેલાં તો કાનને પાંખના અસ્તિત્વની ખબર ‘ફફડે’નાં આવર્તનો દ્વારા પડી જાય છે. દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય કલ્પનો પરસ્પરની સ્પર્ધા કરતાં પરસ્પરનો સૌંદર્યોત્કર્ષ સાધી એ દ્વારા કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરે છે.

બટેર કદાચ કવિના મનનું જ પ્રતિરૂપ બની રહે છે. સૌંદર્યજગતમાં મુક્તપણે ઊડવાનો, જીવનના ઉષઃકાળને પુનરપિપુનઃ માણવાની ઝંખનાનો કવિની ભીતરમાં થતો ફફડાટ અને દાદાની આંખોમાં વળતી ઝાંખ જોઈને મનમાં જાગતું જીવનની નક્કર વાસ્તવિકતાનું વિષાદમૂલક ભાન

– આ બે વચ્ચેનો અંતરાલ જીવનનો જ વાસ્તવલક્ષી સૂર જાણે ધ્વનિત કરે છે :

‘ઝાંખા ઝાંખા પરોઢમાંથી પરોઢમાંથી

આછા આછા

અહો મને સંભળાતા પાછા અહો મને સંભળાતા આછા

ઠક્ ઠક્ ઠક્ ઠક્ અવાજમાં...’

કવિએ શબ્દોની પુનરુક્તિ દ્વારા અનુભૂતિની ચર્વિતચર્વણક્ષમતાને સૂચિત કરી છે. વળી ‘આછા’, ‘પાછા’ અને ‘આછા’ એ પ્રાસભૂત શબ્દો દ્વારા સઘાતા લયનાં ત્રણ સંવાદાત્મક આંદોલનો દ્વારા અવાજનાં સાતત્ય અને ગહરાઈને વ્યક્ત કર્યાં છે. ‘પાછા’ શબ્દનો અર્થ લયનાં આ ત્રણ આંદોલનો દ્વારા મૂર્ત બને છે. અર્થ – Meaning જાણે શબ્દ – soundમાં સંક્રાન્ત થાય છે. શબ્દ અને અર્થની ભેદમૂલક સભાનતા વિગલિત થઈ જાય છે. ભાષાની આ રીતે કાવ્યમાં થવી જોઈતી ઉત્ક્રાંતિ સિદ્ધ થાય છે.

‘ઠક્ ઠક્ ઠક્ ઠક્’ – અવાજ કવિને સૌંદર્યાનુભૂતિની પરાકોટિ તરફ ખેંચી જવામાં નિમિત્તભૂત બને છે. કવિને થાય છે :

‘હું ફૂલ બનીને ખૂલું

ખૂલું

ઝાડ બનીને ઝૂલું

ઝૂલું

દરિયો થૈને ડૂબું

ડૂબું

પહાડ બનીને ફૂટું

ફૂટું

આભ બનીને તૂટું

તૂટું તડકો થઈને

વેરણછેરણ તડકો થઈને

તડકો થઈને

સવારના શબનમસાગરને તળિયે જઈને અડકું

મારી કર કર કોરી ધાર પીગળતી જાય

પીગળે પીગળે પડણયાના પહાડ’

કવિને ફૂલ, ઝાડ, દરિયો, પહાડ, આકાશ વગેરે થવાની જે આકાંક્ષાઓ જન્મે છે તેમાં પરોઢના સૌંદર્યનો પ્રભાવ કારણભૂત છે. કવિ પરોઢ દ્વારા પ્રગટ થતા સૌંદર્યને અનેક રૂપે, અનેક રીતે પામવા માગે છે. એમના ચૈતન્યનો ઉલ્લાસ – ચેતોવિસ્તાર વિભિન્ન આકાંક્ષાઓમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. પરોઢના ઝાકળમાંનો તડકો કવિના મનમાં છેવટે તડકો થવાની આકાંક્ષા

જન્માવે છે. સૌંદર્યાનુભૂતિનું ચરમબિન્દુ તડકો થઈને તૂટી પડી, વેરણછેરણ થઈને શબનમ-સાગરના તળિયે પહોંચવાની કવિની ખેવનામાં જોઈ શકાય છે. ‘શબનમ’ જેવા શબ્દનો ‘સાગર’થી સાધેલો સમાસ ધ્યાનપાત્ર છે. કવિ ઝાકળમાંના તડકાના માત્ર તટસ્થ દ્રષ્ટા જ નથી, તડકા રૂપે પોતે પોતાને અભિનવ રૂપે પામી, પોતાના જ અસ્તિત્વનાં વિવિધ રૂપોમાં વિવસતા એક અને અખંડ એવા આનંદમય અસ્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવા માગે છે. ‘દરિયો થૈને ડૂબું’ અથવા ‘ખડાડ બનીને કૂદું’ એમાં જે અસંભવનિર્ભર વૈચિત્ર્ય દેખાય છે તેના મૂળમાં સૌંદર્યના માનસિક પ્રત્યક્ષનું સત્ય રહેલું છે. દેખીતી વિસંવાદિતા તળે સંવાદિતાનો અતૂટ તંતુ જોવા મળે છે. એથી જ અહીં ‘દરિયો થૈને ડૂબું’ કે ‘ખડાડ બનીને કૂદું’ એ પંક્તિઓ દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતી અનુભૂતિ સાચી લાગે છે. કવિની અભૂતપૂર્વ અનુભૂતિની અપેક્ષા એમાં વ્યંજિત થાય છે. વાણીને સ્વકીય વ્યવસ્થા દ્વારા નૂતન અવતાર આપીને લાઘવાદિની પ્રક્રિયાને વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોજવાની કવિની શક્તિ અહીં જોઈ શકાય છે, ‘ફૂલ બનીને ખૂલું’ એમ કહી કવિ ફૂલના ખૂલવાની ક્રિયાને પોતાની કરવા માગે છે અથવા કરે પણ છે. અહીં સૌંદર્યાનુભૂતિની આકાંક્ષા અને ઉપલબ્ધિ વચ્ચેનું અંતર જાણે કવિએ વિલોપી નાખ્યું છે. ચેતોવિસ્તારની કમિક ભૂમિકાઓમાં કવિ ફૂલના રૂપનું સ્થૂલત્વ પણ ત્યજી દઈ કેવળ ક્રિયામય થવા માગે છે – થાય છે. ક્રિયાનું સત્ય કવિને પોતાના અસ્તિત્વના પર્યાય રૂપ કદાચ લાગે છે. ‘ઝૂલું’નું પુનરાવર્તન લયના સાહચર્યથી ઝૂલવાની ક્રિયાને ચાક્ષુષ કરે છે. અરૂપને રૂપમાં સંક્રાન્ત કરી ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય બનાવે છે. શબ્દ પોતાની શક્ય તેટલી શક્તિથી વિસ્તરતો અરૂપનો રૂપબોધ કરાવવા મથે છે. ‘દરિયો થૈને ડૂબું’માં ડુબાડનાર દરિયો અને ડૂબનાર ઉભય રૂપે પોતાને પામી કવિ સ્થળ, કાળાદિની બધાઓથી વિમુક્ત; જાડય, મૃત્યુ આદિથી અલિપ્ત એવા પોતાના અખંડ અને સમગ્રવ્યાપી અસ્તિત્વના સત્યનો જ નિર્વિઘ્ને, લીલવા સાક્ષાત્કાર કરે છે. પ્રકૃતિનાં વિવિધ રૂપસત્ત્વોના નિખિડ અનુભવ દ્વારા સંપન્ન થવામાં જ કવિની સૌંદર્યાનુભૂતિ પ્રતીત થાય છે. અહીં ઝાકળના બિન્દુમાં ઊછળતા સૌંદર્યસિન્ધુ પર્યવસાન પામતાં, રૂપાંતર પામતાં કવિ આ પ્રકારની સૌંદર્યાનુભૂતિમાંથી પસાર થાય છે. બૃહદને માર્ગે જ કવિ તડકાને પોતાના અસ્તિત્વના પર્યાય રૂપે પામી શકે છે. કવિ ઝાકળમાંના તડકાનો અનુભવ પોતાનામાં રહેલી એ અનુભવમાં અવરોધક એવી વિસંવાદિતાઓને ગાળીને જ કરી શકે. કવિ એટલા માટે તો ‘મારી કર કર કોરી ધાર પીગળતી જાય’ એમ કહે છે. ધારની તીક્ષ્ણતા અને લીસાપણું કઠોર – મૃદુ વર્ણોથી જાણે મનોગમ્ય બને છે. સંવાદિતાની ઉપલબ્ધિ અને વિસંવાદિતાનું એ દ્વારા જ વિલોપન – એમાં જ સૌંદર્યાનુભૂતિનું સ્વારસ્ય તો નહિ હોય ને ?

આખા કાવ્યમાં લયનું સાતત્ય ધ્યાન ખેંચે છે. લયમાં આવતા યતિ લયની ગતિને વળાંકો આપી એકધારાપણામાંથી – એકસુરીલાપણાથી કાવ્યને દૂર રાખે છે. શબ્દ અને અર્થની સંવાદિતાને વ્યંજિત કરતો, સમગ્ર કાવ્યની એકતા અને સજીવતાની ધારકશક્તિ બનતો,

ભાવાભિવ્યક્તિને અનુકૂળ એવો લય અહીં સાદ્યંત વિકસતો ચૈતન્યના આરોહાવરોહાત્મક ગતિલય સાથે અનુસંધાન ધ્વનિત કરે છે. વિલક્ષણ પ્રાસ-લયથી સિદ્ધાંત થતાં વિવિધ કાલ-માનનાં આંદોલનો પરસ્પરને સંતુલિત કરતાં સમગ્ર કાવ્યની સૌંદર્યાનુભૂતિના પ્રાણરૂપ એવી સંવાદિતાને ઉઠાવ આપે છે. આમ આ કાવ્ય કવિના દર્શનોલ્લાસનો – સૌંદર્યાનુભૂતિનો પ્રબળ આલિષ્કાર બની રહે છે.

(‘કવિતાની ત્રિજ્યા’માંથી)

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૯૮) ગુજરાતની આદિવાસી સંસ્કૃતિ : લે. સંપા. દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, ૨૦૧૪, લેખક પોતે : સી/પ, બીજે માળ, તેજલ એપાર્ટમેન્ટ પ્રતાપનગર, વડોદરા-૪, પૃ. ૧૪+૧૦૮, રૂ. ૧૨૫
(૯૯) પર્યાવરણ વિજ્ઞાન વિશિષ્ટ જ્ઞાનપોથી : મનજીભાઈ બી. પ્રજાપતિ : ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન પૃ. ૪+૧૦૩, રૂ. ૯૦ (૧૦૦) સાંધ્ય વેળાએ : રશ્મિ શાહ, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૨૮, રૂ. ૧૯૫ (૧૦૧) જીવન એક કવિતા : મૃદુલા સી. દેસાઈ, ૨૦૧૫, રચના સાહિત્ય પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૨૫ (૧૦૨) ગાંધીધામ ગાથા : માવજી સાવલા, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૮૨, રૂ. ૯૫ (૧૦૩) ભણે તો તરે : કાંતિલાલ જો. પટેલ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, પૃ. ૧૦+૯૮, રૂ. ૧૮૫ (૧૦૪) અસ્મિતાનો સેતુબંધ : અશોક શર્મા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૬૪, રૂ. ૧૭૦ (૧૦૫) વિશ્વના વિખ્યાત વિજ્ઞાનીઓ : પોપટલાલ મંડલી : ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૬૬, રૂ. ૩૦૦ (૧૦૬) પ્રેમપછી : રાઘવજી માધડ : ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૨૫૦, રૂ. ૨૩૦ (૧૦૭) બાળકાવ્યાસ્વાદ : સંપા. ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ રંજ : ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, પૃ. ૮+૫૬, રૂ. ૬૫ (૧૦૮) કક્કાભાઈની કથા : સાંકળચંદ પટેલ, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૪૬, રૂ. ૫૦ (૧૦૯) ભારતના આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિ : ડૉ. મૃગેશ એન. નાયક, પ્રકાશચંદ્ર એમ. પટેલ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૧૪, રૂ. ૧૨૫ (૧૧૦) નિન્નવૃત્તિ : પ્રીતિ સેનગુપ્તા : ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૨૬૨, રૂ. ૨૪૦ (૧૧૧) પડકારોને પહોંચી વળવું છે ? ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૬+૧૬૧, રૂ. ૧૬૫ (૧૧૨) સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર : રાધેશ્યામ શર્મા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૪૦૭, રૂ. ૪૦૦.

ચિત્ત પાછળનાં સંવેદનોના રમ્ય ઘોષોમાંથી જુદો પડી શબ્દોના ઘોષોમાંથી જન્મતાં સંવેદનોનો લાભ ઉત્તર લાભશંકરની રચનાઓને મળ્યો છે. 'લાભશંકરની તડકો રચના આ દાયકાનું મહત્ત્વનું ભાષાકર્મ છે. ભાષાના તત્ત્વગાંભીર્યથી નર્મમર્મની હળવી લહેરો સુધીનું, ભાષાના આધિભૌતિક સ્તરોથી ભૌતિક સ્તરો સુધીનું, ભાષાની નરી વિધાનાત્મકતાથી રૂપકાત્મક સંકુલતા સુધીનું આ અર્થસભરતાના ગીચમાં ગીચ પ્રદેશોથી માંડીને અર્થના શૂન્યમાં શૂન્ય વિસ્તારો સુધીનું આ રચનાનું પોત અ-પૂર્વ છે. 'તડકા'નાં પુનરુક્ત ઉચ્ચારણો અને ઉદ્દગારોમાં આદિમ સંમોહન છે. આદિમ સંમોહનનું આ મંત્રબળ તડકામાં પુનરાવર્તનો દ્વારા તડકાના સાર્વત્રિક અને સાર્વભૌમિક મિજાજને સર્જવામાં મુખ્યત્વે ભાગ ભજવે છે. શેખ શબ્દોને આધારે ઊભાં થતાં પ્રતિરૂપોને સહોપસ્થિત કરવામાં રોકાયા, ત્યારે લાભશંકરે શબ્દોને શબ્દોની બાજુમાં સાર્થનિરર્થ સહચારોમાં બાંધી પહેલીવાર સહોપસ્થિત કર્યાં, અને ક્યાંક તો પ્રાસને તાંતણે સાવ નહિવત્ તરતા રહી ગયેલા અર્થની દિશામાં કવિતાને વાળી.

[‘પ્રતિભાષાનું કવચ’, - ‘માધ્યમવિદ્રોહની કવિતા’માંથી]

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૧૧૩) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ચરિતમ : માવજી કે. સાવલા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૯+૧૧૩, રૂ. ૧૪૫ (૧૧૪) માધ્યમ મંથન : ડૉ. યાસીન દલાલ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૯૭, રૂ. ૧૮૦ (૧૧૫) માધ્યમ દર્શન : ડૉ. યાસીન દલાલ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૨૦, રૂ. ૨૦૦ (૧૧૬) કોણે કહ્યું તમે કમજોર છો ? : ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૬+૧૬૨, રૂ. ૧૬૫ (૧૧૭) મનોર્કપનો : ડૉ. બી. એન. સોમૈયા, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૮૧ રૂ. ૯૦ (૧૧૮) પ્રવાસના પંથે અને પ્રવાસમાહિતી : વિહ્વલભાઈ મકવાણા, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૨+૨૭૩, રૂ. ૨૯૫ (૧૧૯) વેદકાલીન વ્યવસ્થા : હિમા યાજ્ઞિક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૬૦ રૂ. ૧૬૫ (૧૨૦) માધ્યમ વિચાર : યાસીન દલાલ, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૧+૩૬૪, રૂ. ૩૭૫

લાભશંકર ઠાકરકૃત ‘માણસની વાત’ (૧૯૬૭) – એ દીર્ઘ કૃતિ રાવજીની પેઠે બિન-અંગત નથી, અંગત છતાં સૌ કોઈની છે; રાવજીની પેઠે કેવળ કલ્પનો દ્વારા પ્રસ્તુત થતી નથી, સીધા કથનનો આશરો લે છે અને છતાં ચિત્રાત્મકતા સાધ્યા વગર રહેતી નથી. પણ મારે મન એનું મુખ્ય આકર્ષણ એનો લય છે.

બત્રીસ વરસથી
થરકતા દીવાની વાટમાં જોઈ છું;
દીપકના બે દીકરા
કાજળ ને અજવાસ.

ત્રીજી ને ચોથી લીટી તો દોહરાની પંક્તિ બને છે. કવિ આગળ જતાં છંદોના ટુકડા, જોડકણાં, લોકગીત આદિના લય પણ લીલયા કૃતિમાં વણી લેતા ચાલે છે. અપદ્યાગદ્યના અણસારા આવ્યા કરે છે, પણ સમગ્ર લયમાં ન્હાનાલાલીય નહીં પણ ચોખ્ખી લાભશંકરીય મુદ્રા ઊઠે છે, જે પકડવી એ આ કાવ્યના આસ્વાદ માટે આવશ્યક છે.

(‘શબ્દની શક્તિ’માંથી)

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૧૨૧) જિંદગી જીતની છે : ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૧૬૬, રૂ. ૧૬૦ (૧૨૨) સંત તુકારામ : પોપટલાલ મંડલી : ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૪૮, રૂ. ૪૫ (૧૨૩) ભગવાન શિવની કથા : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૪૦, રૂ. ૪૦ (૧૨૪) વીર અર્જુન : પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૪+૪૦ રૂ. ૪૦ (૧૨૫) કોણ સાંભરે છે ? : પ્રવીણ દરજી, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૧૬ રૂ. ૧૬૦ (૧૨૬) વાત હૃદયદ્વારેથી : હિના મોદી, ૨૦૧૫, લેખક પોતે, ૮, દેવશ્રી સિદ્ધિ વિનાયક રો-હાઉસ, આનંદમહલ રોડ, સુરત, પૃ. ૫૫, રૂ. ૧૪૦ (૧૨૭) વાસ્તવિક અમેરિકા અને અનુભવનું અમેરિકા : ત્રંબક પંડ્યા, ૨૦૧૫, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૮૬, રૂ. ૨૦૦

હું
 દરિયાના જળરાશિમાં
 હલબલતો વિસ્તાર
 પવનની ગલીપચીનાં
 ગતિશીલ શિલ્પોને
 મેં નકાર્યા નથી.
 ને
 ચન્દ્રના શીતલ લેપોથી
 આકાશને પલાળી નાખ્યું છે.
 ટેકરીઓની
 ઉત્કૃલ્લ છાતીની છાયાઓથી
 ટકરાયો છું
 ને પર્વતની
 પ્રલંબ કાયાઓ સાથે
 મૈથુનમગ્ન બન્યો છું.
 કાંઠા-ખડક પર
 જાળ નાખી
 ઈશ્વર ઊંઘી ગયો છે;
 હું
 એને જગાડું છું.

છ ઘટકનું આ કાવ્ય છે. પહેલા ઘટકમાં અને છેલ્લા ઘટકમાં સ્પષ્ટ રીતે નોખો તારવેલો 'હું' સપાટી પર જોવાય છે; અન્ય ચાર અને પાંચ ઘટકમાં 'હું' હોવા છતાં અધ્યાહત છે; જ્યારે બીજા ઘટકમાં 'હું' 'મેં' થઈને આવે છે અને કર્તામાંથી કરણવાચક બને છે. ત્રીજા ઘટકમાં એ કરણવાચકને પાછો અધ્યાહત કરવામાં આવ્યો છે. આમ બધા જ ઘટક પ્રથમ પુરુષની આસપાસ રચાતી સમાન્તરતા સર્જે છે. આ ઉપરાંત છેલ્લા ઘટકને બાદ કરતાં લગભગ પ્રત્યેક ઘટક કોઈ કામરાગી (erotic) કલ્પનોની સમાન્તરતા સાચવ્યા કરે છે. વળી 'ને'નું સંયોજક તરીકેનું પુનરાવર્તન પણ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ પુરુષના કોઈ કામરાગી અંતરંગ અર્થનું પરાવ્યક્તિમાં અતિક્રમણ થયા કરતું હોય એવું જોઈ શકાય છે.

'આવે છે અવાજ પાછળથી, અંધકારમાં, કલ્પો'

લાભશંકર ઠાકરને સાંભળવા ગમે છે.

એમનો શબ્દ બોલે છે. વિશેષણોની ચાદર ઓઢીને પોઢી ગયેલો શબ્દ પણ બોલે છે.

લાઁઠાં લયસિદ્ધ કવિ છે. આ લય સંબોધન અને સ્વગત સંવાદ બંનેને અનાયાસ એકસાથે યોજે છે. 'કલ્પાયન'નું પ્રથમ કાવ્ય ભાવકને સંબોધે છે અને બીજું કાવ્ય પોતાને પ્રશ્ન કરે છે. લાભશંકર જે કહે છે એની પાછળ તરત પ્રશ્ન આવે છે. અનિત્ય સાથેનો લાઁઠાંનો નાતો તાજગીનો અનુભવ કરાવે છે.

'આવે છે અવાજ, પાછળથી કલ્પો

પાછળ અંધકાર છે, કલ્પો.'

આ બે પંક્તિ કાવ્યને અંતે એક બને છે.

'આવે છે અવાજ પાછળથી, અંધકારમાં, કલ્પો'

આ કાવ્યની અંતર્ગત, પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા'ના કવિત્વનું સ્મરણ કરાવતી પંક્તિ સંભળાય છે :

'અધરોષ્ઠને ઉઘાડતા ઉત્તરને કલ્પો'

સંવાદ સાધવા માટેનાં સાધનો અપૂરતાં અને અશક્ત છે તેમ છતાં કવિની મથામણ એ માટે જ છે. સંવાદ ભાવક સાથે સઘાય કે જાત સાથે – એમાં તાત્ત્વિક ફેર નથી. આ યુગમાં સંભળાય છે ઓછું તેમ સમજાય છે ઓછું. ઘણા લેખકો માની લે છે કે બધું હેમખેમ છે, પણ લાઁઠાંને હકીકતની જાણ છે, તેથી એ કહે છે :

'સંભળાય છે, તેમ કલ્પો

અને સમજાય છે, તેમ કલ્પો.'

અને આમ કહેતો અવાજ કવિનો છે એનું રહસ્ય સમજતા ચાલો. આગળ શું છે એનો કવિએ ફોડ પાડ્યો નથી, પણ સ્વીકાર્યું છે કે પાછળ અંધકાર છે, જેને કલ્પવાથી એનું એક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે જે તમારું પોતીકું હશે. બીજા કાવ્યનો આરંભ ચાલવાની દિશા વિશે છે. દિશા બીજા કોઈએ સૂચવી હોય તો કોની શોધમાં ચાલવાનું છે ? ત્રીજી પંક્તિમાં કવિનો પ્રશ્ન બિનંગત બની જાય છે.

'કોણ છે એવી શ્રદ્ધાથી કોને શોધવા નીકળ્યો છું ?'

સંગ્રહને અંતે પાંત્રીસ અને છત્રીસ કમનાં કાવ્યોમાં કલ્પાયનની રચનારીતિ પાછી ઠેખા દે છે.

‘મૂળિયાં શોધું તો
તળિયાં તૂટે છે -
અભિન્ન અવાજનાં, એમ કલ્પો’

આ કાવ્યમાં કવિ એક શબ્દ પ્રયોજે છે - ‘લયસ્તબ્ધતા’ અને છેલ્લા કાવ્યમાં આવો જ એક નવો સમાસ પ્રયોજે છે - ‘લયફાડ.’

સમગ્ર સંગ્રહ વાંચ્યા પછી પ્રશ્ન થાય શું કવિ સમજવાની એક નવી વ્યાખ્યા આપે છે. સમજવું એટલે કલ્પવું ? સમજવું એટલે ‘માની લેવું’ એમ કહેવામાં ભાવક અને કવિ વચ્ચે અંતર ઊભું થઈ જાય છે. જ્યારે કલ્પનાના છેડા અર્થથી સીવેલા હોતા નથી. છેલ્લું કાવ્ય માંડ બાર શબ્દનું છે, પણ એ મુક્તક નથી, સંપૂર્ણ કાવ્ય છે. જાણે કે કવિને ‘લયફાડ’ રૂપી ધ્રુવપદ મળી ગયું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સર્જન વિભાગના અધ્યક્ષીય પ્રવચનમાં કવિતાની વાત કરતાં બાળકના હોઠેથી ખૂલતા સ્વયંભૂ લય વિશે એમણે આનંદ વ્યક્ત કરેલો. શિશુનો વિસ્મય એ કવિનો આનંદ છે, જે ભાવક સુધી પહોંચવો ઘટે. ‘કલ્પાયન’ની પ્રક્રિયાથી એ શક્ય છે. સંગ્રહનું છેલ્લું કાવ્ય આ પ્રમાણે છે :

અવાજથી અભિન્ન
શ્રોતાને કલ્પો.
સળવળતી
સજીવ
લયફાડને
કલ્પો.
આવે છે
અવાજ
ભાષાનો
કલ્પો.

લાભશંકર ઠાકરના આ કાવ્યસંગ્રહને સ્થળકાળના સંદર્ભ વિના પણ માણી શકાય એમ છે તેમ છતાં નોંધવું જોઈએ કે ૧૯૮૮ના ગ્રીષ્મ દરમિયાન યુ.એસ.એ.માં પ્રવાસ કર્યો ત્યારે આ કાવ્યો લખાયાં. કેટલાંક કાવ્યો પ્રશ્નોત્તર રૂપે છે. કેટલાંક ‘કોણ’ અથવા ‘એ’ દ્વારા પ્રેરાયેલાં છે. ‘એ’ની ઓળખ આપવા જતાં કવિ બંધાતા નથી અને ભાવકના સંવેદનમાં મુગ્ધતા જેવું કંઈ જાગે તો એને ખંખેરી આપે છે. જેમ કે -

એ લીસી છે, મૃદુ છે, હૂંફાળી છે.
 હા, એથી વિશેષ ટેરવાં આ ક્ષણે એને વાંચી શકતાં નથી.
 એ છે તો આશ્ચર્યોની પરંપરા છે.
 હા, આશ્ચર્યોના સાતત્ય પછી પણ એ જ છે.
 એ છે તો જિજ્ઞાસા છે.
 રાઈટ, જે વાંઝણી છે.

જિજ્ઞાસાને ‘વાંઝણી’ કહીને અટકે તો લાભશંકર શાના ? અસ્તિ-નાસ્તિ અને નાસ્તિઅસ્તિ ચોક્કસ ક્રમ વિના એમની કવિતામાં ‘લયફાડ’ના હલેસે વિહરે છે અને મૌનના અરીસાઓ ચમકાવે છે. એક નાનકડી યાદગાર રચના જુઓ :

એ
 ભાષાનાં મૃગજળને ખળખળ વહાવે
 નામને ઓગાળે
 મૌનના અરીસાઓ ચમકાવે.

ગયા અઠવાડિયે (તા. ૭ જૂન, ૯૯) સુરેશભાઈ દલાલે કવિતાલેખનની પ્રક્રિયા વિશે વાત કરતાં આ સંગ્રહનું એક કાવ્ય રજૂ કર્યું હતું, જે વાણી અને મનુષ્ય વચ્ચેનો સંવાદ છે. લાઠા. અહીં કવિને ‘માણસ’ કહીને જ ઓળખાવે છે. માણસ ન જાગવા માટે કેમ હટે ભરાયો છે ? કાવ્યનો ઉત્તરાર્ધ જોઈએ -

“નહીં જાગું -
 મને અનિદ્રને તું ઊંઘાડી દે છે -
 તારા શ્રવણીય લટકા લાખ કરોડમાં
 રેશમિયા તારા શબ્દચીરના પ્રત્યક્ષમાં
 હું બની જાઉં છું આંધળોભીંત -”
 “મારો નટનાગર -”
 “ગાગરમાં ઢાંકીને મુજને ક્યાં ચાલી ?”
 “અમૃત પે અતિ મીઠા, તું શબ્દ રચે ને રચાય મારા હોટ
 તારા લયઝંકારે ઊઘડે મારાં થાન
 તારા શબ્દગાનમાં ચસચસ હું યુસાઉં
 તું બોલ, કસું પણ બોલ, મારા નીવિબંધને ખોલ”
 “સુરતસંગ્રામમાં, અનંત શબ્દઓચ્છવમાં, ઝળહળ જ્યોત ઉઘોતમાં”
 “સચ્ચિદાનંદ કીડા કરે”
 “મને લુબ્ધ ન કર. નેત્રવિણ નીરખવો, રૂપવિણ પરખવો
 મને, મારે તારાથી અલગ મારે જોવો છે, મને.

હું અ-શબ્દ છું. અ-વાક્ષ્ છું.”

“હું - ?”

“કદાચ.”

“રે મારા કોડીલા કાનડિયા, નાનડિયા કુંવર કંથ

કદાચના કલ્પિત પયોધરને ફૂટતાં કેટલીવાર ?

લે, ધાવ.

આવ, તારી ધારણાના પડખામાં.”

(‘સમકાલીન’ ૨૭મી જૂન ૧૯૮૯)

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૧૨૭) દર્શક અને બીજા વિશે : ધીરેન્દ્ર મહેતા, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૨૨+૧૭૦, રૂ. ૧૮૦ (૧૨૮) ઉભયાનવ : ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૬૮, રૂ. ૧૫૦ (૧૨૯) અદૃશ્ય પાત્રો : હરેશ ધોળકિયા, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૪૪, રૂ. ૧૨૫ (૧૩૦) સૂરસાધના : મીનાક્ષી સી. શાહ, ૨૦૧૫, શ્રુતિ એપાર્ટમેન્ટ, ભાઈકાકાનગર, થલતેજ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૦૦, રૂ. Nil (૧૩૧) ગાંધીની લાકડી : ગુણવંત શાહ, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૨૪૦, રૂ. ૨૦૦ (૧૩૨) મુઢી ઊંચેરા માનવરત્નો : ભદ્રાયુ વચ્છરાજ, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અને આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. અમદાવાદ, પૃ. ૪૦૮, રૂ. ૩૨૫ (૧૩૩) સંસારની સિતાર : દિનેશ પાંચાલ, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૨૧૨, રૂ. ૨૦૦ (૧૩૪) મનના માયા બજારમાં : દિનેશ પાંચાલ, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૨૧૦, રૂ. ૨૦૦ (૧૩૫) સંતવાણી, લોકગીત અને લોછયા વિશે : હસુ યાજ્ઞિક, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૨૪૪, રૂ. ૨૫૦ (૧૩૬) ભણતરનું ભાવજગત : રમેશ ઠક્કર, ૨૦૧૫, બુકસેલ્ફ, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૭૮, રૂ. ૧૨૫ (૧૩૭) આઈ લાવ માય ઈન્ડિયા : કૈલાશ નાયક, ૨૦૧૫, પારૂલ નાયક, કર્ણ કોમ્પ્યુનિકેશન, નારણપુરા, અમદાવાદ-૬૩, પૃ. ૨૨૩, રૂ. ૧૦૦ (૧૩૮) શ્રી આનંદધન ચોબીસી આત્મવિકાસ પથ યાત્રા : કાનજી મહેશ્વરી ૨૦૧૫, શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ ગાંધીધામ, પૃ. ૧૨૦, રૂ. Nil

એણે

રબ્બરના તળિયાવાળા કંતાનના જોડા જેવો પ્રતિવાદ પહેરાવી કહ્યું :

ચાલ

કાદવમાં ચાલતા પક્ષી જેવા તત્ને બતાવી કહ્યું : પકડ

વાગ્ વિસર્ગમાં કાનભૂડ ઉતારી કહ્યું : ડૂબ

માંસ શેકવાના સળિયા જેવા ઊંઘાપોહમાં પ્રજ્ઞા પરોવી કહ્યું : શેક

થાકી ગયેલા રેઢિયાળ ઘોડા જેવા છંદોલયને હણહણાવી કહ્યું : બેસ

વહાણના ભાર જેવા વર્તમાનને હલકો કરવા કહ્યું : ફૂદ

હોંશ, ઉત્સાહ અને મન વિનાની સંવિદ્ને કહ્યું : હસ

સિસૃક્ષાને સંકીરતો આકાર રચી કહ્યું : તોડ

(‘કલ્પાયન’, પૃ. ૩૬)

૧૦-૫-૮૮ (યુ.એસ.એ.)

કવિના નવમા કાવ્યસંગ્રહનું અભિધાન છે : ‘કલ્પાયન.’ કવિતાપ્રવૃત્તિના સંદર્ભે ‘કલ્પાયન’ શબ્દથી કલ્પનની ગતિ અથવા કલ્પનાનો માર્ગ જેવા ભાવઅર્થો ધ્વનિત થાય. પણ અહીં ‘કલ્પ’નું ‘અયન’ મુખ્ય છે. એથી એક વિકલ્પ ઊગે છે, કાલસંદર્ભે. પૌરાણિક કલ્પના પ્રમાણે એક હજાર યુગનો એક દિવસ જે બ્રહ્માનો દિવસ એને ‘કલ્પ’ કહેવાય છે, પણ એથીયે આગળ કલ્પને ‘મહાપ્રલય’ કહ્યો છે. અને ‘અયન’નો ગતિ-માર્ગ ઉપરાંત ‘મોક્ષ’ એવો પણ એક અધ્યાસ છે.

લાભશંકરની કાવ્યચેતના અત્યંત આત્મલક્ષી કલ્પનોમાં લીલયા રમમાણ છે. પ્રતિષ્ઠિત માન્યતાઓના ઈન્ફ્લે-સ્ટ્રક્ચરનો અને તથા કથિત કલ્પરનો પોતાના શૂન્યવાદથી તે નિષેધ અને નકાર કરતા રહ્યા છે. કાવ્યકૃત પદાવલિઓમાં ઊંછળી, ઉપર આવતાં સ્ટેટમેન્ટ્સ એમની ન-કિંચિત્તાના મ્યુઝિયમ પીસિઝ છે. મજાની વિરોધાભાસો તે સર્જે છે અને વિ-સર્જે છે. ગતિ તેમજ વિ-ગતિના અજબ કોલાજ – સૈશવી વિસ્મયને વિદાય કર્યા વિના – રચી શકે છે. રચનાની એક સંસિદ્ધ બની ચૂકેલી સં-ભાષા, ‘કિલશે’માં સરકી પડવાની શક્ય દહેશતની સ્પૃહા વગર, સ્વૈરવિહારમાં પુનરપિ પ્રયોજાય છે. પરંતુ આ પરિસીમા પ્રાંત જ એમના સામર્થ્યનો બળૂકો ઇલાકો છે એ ભૂલી જવા જેવું નથી.

માન્યતાઓનો ‘મહાપ્રલય’ કૃતિમાં રચી આપવા માટે એક સર્જક પાસે કયું સાધન છે ?

કલ્પન, કલ્પનાની ભાષા અને અનુવર્તી લયવિધાન. ભાષામાં છતાં થતાં ભાવલગ્ન વિષયવિવર્તનો. 'મોક્ષ' એ કર્તાની અપ્રજ્ઞાત જરૂરિયાત હોઈ શકે.

કવિએ અમેરિકાનિવાસ દરમિયાન પચીસમી કૃતિ રચેલી. 'કલ્પાયન' સંગ્રહ એનું જ બહુકપાય સ્વાદવાળું વિચિત્ર ફલ છે ! છત્રીસે રચનાઓ જાણે એક જ રચનાના શીર્ષકશૂન્ય અંશો છે ! એટલે ઉપર્યુક્ત પ્રતિભાવ સમગ્ર સંગ્રહનો સમાવેશ સૂચવે છે.

કવિને ભારે અપ્રિય એવા ગઝલ-પ્રકારની ઉપમા યોજી કહી શકાય કે 'કલ્પાયન' એક લાં...બી ગઝલ છે જેની છૂટી શેઅર-પંક્તિઓ સ્વયંપૂર્ણ એકમ તરીકે માણી શકાય !

પ્રસ્તુત ૨૫મી રચના એબ્સર્ડ નાટ્યકૃતિપેઠ સંબોધક અને સંબોધ્યની સ્પષ્ટ રેખાઓને પ્રથમ તો ભૂંસી નાખે છે.

'એણે' એટલે કે 'કોણે ?' એવું તાર્કિક-ફાર્કિક પૂછવાનું નહિ. પૂછો તો રચનાના દરવાજેથી જ અપાત્ર ભાવક ઠરશો કદાચ ! આ 'એણે' અને એનું કર્તૃત્વ જે આજ્ઞાકારક ચેષ્ટાઓમાં સતત પ્રવૃત્ત રહે છે એનો મહિમા મોટો. વળી 'એણે', કોને કોને વિવિધ વિચિત્ર વિરોધાભાસી વિસંગત કર્મકલાપોમાં યોજેલ છે એના સંબંધ-સગડ પણ નહીં સાંપડે ! એ જાણવું જરૂરી નથી. આવો 'સસ્પેન્સ' સ્વયં, વિસ્મયને નિતાન્ત ટકાવે.

વિલક્ષણ ઉપમાકર્મ કૃતિની શૈલીનો પ્રધાન અંશ છે. 'જેવો', 'જેવા' જેવા શબ્દોના સંયોજના-સેતુ ઉપર કવિની ઉપમા વિહરે છે ! એક વાર 'જેવો' અને ચાર વાર 'જેવા'નો પ્રયોગ પૂર્વોક્ત વિસ્મયમાં અચન કરાવશે.

કોલ્રિજ આ લાભશંકરીય 'કલ્પાયન'ને પણ esemplastic imagination કહેવા ખરીત લલચાય. સર્જકત્વનો વિશેષ પુટ અહીં જ અપાયો લાગશે.

ઉપમાનની ઉદ્ભટ ચારુતા અનર્થની હદને અડકી એક આસ્વાદ્ય પદરૂપ પ્રકટાવે છે : 'રબરના તળિયાવાળા કંતાનના જોડા જેવો પ્રતિવાદ પહેરાવી કહ્યું : ચાલ.'

'વાદ'ને નહિ, પ્રતિ-વાદને કંતાનજોડા પહેરાવી ચાલવાનો આદેશ ખરેખર ચેંચિનેસ્ક છે.

તત્ત્વટૂંપણાં પ્રત્યેની ઘોર વિરતિ નિર્મમ બીજી ઉપમામાં વિલસી છે : 'કાદવમાં ચાલતા પક્ષી જેવા તત્ત્વને બતાવી કહ્યું : પકડ.'

'હરિ ઓમ્ તત્સત', 'તત્ત્વમસિ'માંના 'તત્ત્વ'ની અહીં હાસ્યાસ્પદ અવદશા સૂચવાઈ નથી ?

લા. ઠાકર 'સર્ગ' લખી શકે પણ એમની પસંદ વિ-સર્ગ પર પહેલી ઊતરે : 'વાગ્વિસર્ગમાં કાનબૂડ (અહીં 'કાનબૂડ' પ્રયોગ અવનવો) ઉતારી કહ્યું : ડૂબ.'

'વહાણના ભાર જેવા વર્તમાનને હલકો કરવા કહ્યું : ફૂદ.' અહીં વર્તમાનને વહાણના

વજન સાથે સંલગ્ન કરતી કલ્પનાકા કયા કહેના !

હોંશ, ઉત્સાહ અને મન વિનાની સંવિદ્ને ‘હસ’ કહેવાનું અને સિસુક્ષ્માને સંકોરતો આકાર રચી ‘તોડ’ આદેશવાનું શબ્દકર્મ પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાનો પ્રત્યેની ભંજક ખંડન વૃત્તિ પ્રદર્શિત કરે છે.

પૂરી રચનાની એન્ટી ફિલોસોફિકલ, તારક પંક્તિઓ કલ્પનવિનિયોગની રીતે મને આ લાગી :

માંસ શેકવાના સળિયા જેવા ઊંડાપોહમાં

પ્રજ્ઞા પરોવી કહ્યું : શેક.

થાકી ગયેલા રેઢિયાળ ઘોડા જેવા છંદોલયને

હણહણાવી કહ્યું : બેસ.

ટેડ હુની અશ્વવિષયક રચનાનો અધ્યાસ ઝબૂકી જતો રહ્યો, પછી સૂઝવું કે કર્તા ભલે મન ફાવે ત્યારે, અને ગમે તો છંદોલયબદ્ધ રચનાઓ ઘડે પણ આંતરમનમાં કવિતાના પ્રાચીન અલંકરણ સમા છંદો અને લયને તો તે ‘થાકી ગયેલા રેઢિયાળ ઘોડા જેવા’ જ અનુભવે છે.

છંદશૃંખલા-પ્રતિબદ્ધ કર્તાઓ માટે ચિંત્ય અને અછાંદસના અસીમ આકાશમાં વિહરતા વિશુદ્ધ સર્જકો માટે આસ્વાદ્ય એવું આ કલ્પન છે.

કલ્પના-અયન સંદર્ભે એક આયરિશ લેખકનું સંકલન અત્યંત પ્રસ્તુત છે :

There is only one admirable form of the imagination : the imagination that is so intense that it creates a new reality, that it makes things happen, whether it be a political thing, or a social thing or a work of art.

– Seuan o’ Faolain

અમદાવાદ, ૩૦-૪-૯૯

(ત્રૈમાસિક : ફાર્બસ : એપ્રિલ-જૂન : ૧૯૯૯)

ભાષાને ધરમૂળથી બદલી નાખનારા અને નવપ્રયોજિત કાવ્યબાની દ્વારા મનુષ્યના અંતરમનના રાગાવેગને પ્રગટ કરનાર કવિ શ્રી લાભશંકર મારા એક પ્રિય કવિ છે.

છેલ્લાં વીસેક વર્ષ દરમિયાન અમારે મળવાનું બન્યું નથી. કવિ-સંમેલનમાં એમને સાંભળેલા – કાવ્યને તાદ્દશ કરતું એમનું સંમોહક કાવ્યપઠન મારું સ્મૃતિમાં છે. તળપદ-તત્સમ શબ્દોની હારમાળાથી છવાયેલું એમનું શબ્દભંડોળ આશ્ચર્ય પમાડે તેવું છે. આવતા દરેક સંગ્રહમાં એમની કાવ્યભાષાએ જૂજવાં રૂપ દાખવ્યાં છે.

‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ એમનો શ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહ છે. શબ્દ-લય-અર્થની સંતુ-લનામાંથી નિષ્પન્ન થતું સંગીત તેમની રચનાઓને પ્રકર્ષક બનાવે છે. કિશોર વય-યુવાવયના સંધિકાળે અનુભવાતી લાગણીઓને નિરૂપણ એકાધિક રચનાઓમાં કવિની સ્મૃતિ સંગોપાયેલી છે. ‘અંતિમ ઇચ્છા’માં પતિ-પત્નીના સ્નેહનું અને ‘ચાંદરણું’માં પ્રણયીજનના અનુરાગનું આલેખન મનોરમ કાવ્યશૈલીમાં થયું છે પણ પ્રથમ સંગ્રહમાં પ્રગટેલો આત્મપરિતોષથી ભર્યોભર્યો કવિનો અવાજ એકાએક કેમ લુપ્ત થઈ ગયો ?!

‘માણસની વાત’, ‘મારા નામને દરવાજે’, ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’ જેવા સંગ્રહોમાં આત્મવિદ્રોહનો તીવ્ર સૂર સંભળાય છે.

સાંપ્રત સમયમાં વ્યાપેલી સામાજિક વિષમતાથી અને વિશેષ તો ઔદ્યોગિક નગરોમાં સર્જાયેલી ભીષણ અવાજોની ભરી અરાજકતાથી કવિ વ્યથિત છે – કૃધિત છે. ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’ અને ‘ચારે તરફ... વ્યવસ્થાઓ’ આનું ઉદાહરણ છે.

ભાષાનો કેફ કેવું ઘમસાણ મચાવે છે – કેવી ઊથલપાથલ કરી મૂકે છે અને કવિનો ક્રોધ કેવો ભભકી ઊઠે છે તે દર્શાવતી અહીં અસંખ્ય પંક્તિઓની હારમાળા છે. જીવ-જંતુ-પ્રાણી-પંખીની ઉપમા પણ પ્રયોજાય છે –

‘ચાબૂકની વ્યવસ્થાથી પથ્થરનો ઘોડો પણ ચાલે.’

□

‘સતત આ જે દોડધામ કરતી

કીડીઓ જેવી ક્ષણો

ક્ષણોની કલ્પના

એ તો જિન વિથ લાઇમનો ત્રીજો પેંગ’

□

‘કોઈએ વ્યવસ્થિત રીતે
 કશું એવું ગોઠવી દીધું છે
 જેને –
 આપણે કબૂતરની જેમ ગળું ફૂલાવીને
 Sense of time કહીએ છીએ’

‘એ કશાકના કબાટમાંથી
 ખરખર ખરે
 ક્ષણને ઓળખનારી ને ક્ષણમાં ખરનારી
 ખોખાં જેવી ખંધી દેડકીઓ..
 એક દેડકીની આંખ નીચે
 અઢાર હજાર સંકલ્પો
 ને ઝેંશી હજાર વિકલ્પોની
 વ્યવસ્થિત થપ્પીઓ’

ચોમેર પથરાયેલી વ્યવસ્થાની જાળમાં ગૂંચવાયેલા મનુષ્યની મનઃસ્થિતિનાં ઉક્ત ઉદાહરણો છે. ક્ષુલ્લક-વ્યર્થ કાવ્યલેખનમાં રાચનારા પ્રત્યે રોષ પ્રગટ કરતી પંક્તિઓ –

‘ભાષાની ભૂંડણ આ –
 જે હરદમ જણતી
 લાખ લાખ જણતર,
 આકળ-વિકળ કરનારા આક્રોશ બધા
 આ સ્વર-વ્યંજનના ચેંચુ કરતા
 શુકર બાળ
 આ આળ-પાળ-પંપાળ બધું
 આ રોષ ઝેરીલો જે ડંખ્યા કરતો
 સતત જાત કે પાણીપોચો ભાત,
 આ ખૂજલી

(એટલે દર સપ્તાહે સાત કવિતા લખવાની)

જે ભાષામાં જણાતી
 ઝીણા ઝીણા ત્વચારોગ
 ને ખંજવાળે એને સતત
 સુવ્વરો, ખૂજલીબાજો કવિઓ...
 ઓહ !

ચૂપ મરું, તોડી નાંખું કલમ ભાષાને ચીરું...
 પણ આ કોણ કરાવે કોધ વ્યવસ્થિત ?
 એને પણ ચીરી નાંખું - રગદોળી નાંખું -
 ખતમ કરું -
 પણ એ શું છે ? ક્યાં છે ?

કુ-કવિ પ્રત્યેનો રોષ આટલી ઘાતક રીતે વ્યક્ત કરવાનો કોઈ અર્થ ?

‘માણસની વાત’ ઈશ્વરના ઇન્કાર અને જેવા છે તેવા જીવનના સ્વીકારને લક્ષ કરતી
 વૃત્તિ છે :

કેટલીક પંક્તિઓ...

“ભારી જાતને મેં ક્યારેય ઈશ્વર માની નથી
 હું માનું છું જિંદગી જીવવા જેવી છે
 દુઃખ, દરદ, કંગાલિયત કૂરતા, મૃત્યુ
 આ બધું છતાં હું આમાં માનું છું
 હું ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં નથી માનતો
 હું નથી માનતો માનવી આત્માની અમરતામાં
 અંતે મૃત્યુમાં વિલય પામતી જિંદગી
 જેવી છે તેવી સ્વીકાર્ય છે - સ્વને
 પ્રમાણવાનો આ જ તો એક માર્ગ છે”

સ્વગતોક્તિ સમા આ કાવ્યમાંની પંક્તિઓનું ગ્રાહ્ય સ્વરૂપ નથી. શબ્દની - ભાષાની
 વ્યર્થતા દર્શાવતા ઉદ્ગારો હોવા છતાં અંતે કવિની શ્રદ્ધા શબ્દમાં - ભાષામાં ઠરે છે. લાભશંકર
 વિરોધાભાસના કવિ છે. પોતાનું કહ્યું પોતે જ ઉવેખે. જેનો સ્વીકાર કરે તેનો જ અસ્વીકાર કરે.

શબ્દની નિરર્થકતાને પુનઃ લક્ષ કરતી પંક્તિઓની ભરમાર ‘લઘરા’ કાવ્યમાં જોવા મળે
 છે -

‘ઉલેચાતો શબદ,
 ક્યાંક તો ખૂટી જવાનો છે.
 અને તૂટી જવાનો છું
 ક્રિયાના
 કર્મથી
 નામના વ્યયથી
 વિશેષણથી
 આમ-થી ને તેમ-થી
 તે-થી અને જે-થી

છે અને છું-છા થકી.
 વ્હેલ જૂની છે ને વાંકી ધૂંસરી
 ચડે બેસે ને વળી ઊતરે
 ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?
 ચૂંચવે છે ચરણ કોનાં ?
 ચારણ બનીને કોણ આ
 ચાલ્યા કરે છે ?
 આરણ નથી કારણ નથી,
 ને છતાં
 ખખડતી ખેંચે કોણ કવિતા ?

જીવનસરિતામાં ઘટ રૂપે તરતાં તરતાં સામા કાંઠે જવું છે... ત્યાં કોઈ મારી પ્રતીક્ષા કરે છે -

‘ઘડું છું મને પણ હજી ઘડાયો નથી
 મારે મને ઘડીને ઘટ રૂપે તરવું છે.
 ક્યાં ?
 જીવનસરિતામાં.
 શા માટે ?
 તરતાં તરતાં સામા કાંઠે જવું છે.
 વ્હાય ?
 ત્યાં કોઈ મારી પ્રતીક્ષા કરે છે
 કોણ ?
 મારેય તે જાણવું છે કે
 સામા કાંઠે કોણ અને શા માટે કોઈ
 મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.
 પણ રે હું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?
 ઘડતાં ઘડતાં
 હું
 મને જ પૂછું છું
 રે હું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ’

કાવ્યની પંક્તિ આવર્તિત થતી રહી છે -

“ત્યાં કોઈ મારી પ્રતીક્ષા કરે છે”

કવિની પ્રતિબદ્ધતા છે સંમુખ ઊભેલા જનસમાજને કાવ્યાભિમુખ કરવો.

૧૩. કલ્પો કે લાભશંકર 'લાઠા'ને કલ્પે છે (કવિ લાભશંકર ઠાકર વિશે કેટલીક નોંધો)

પ્રબોધ પરીખ

અનુવાદ, સંકલન : પરેશ નાયક

‘આપણી પાસે કળા છે. એટલે સત્ય આપણો નાશ નહીં કરી શકે.’

– નિત્શે

‘આવે છે અવાજ ભાષાનો, કલ્પો.’ (કલ્પાયન, ૧૯૯૮)

– લાઠા

સૌ પ્રેમથી જેમને ‘લાઠા’ કહીને બોલાવે છે તે ગુજરાતીમાં લખતા એક કવિ છે, જેને સહજ જ વિશ્વની બધી ભાષાઓના સૌથી તેજસ્વી કવિઓ પૈકીના એક કવિ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

I mean, સાંપ્રત વિશ્વમાં.

I mean, આપણે એ કલ્પવાની જરૂર નથી.

I hope, આપણે આ બાબતે એકમત છીએ.

□

કલ્પો કે લાભશંકર ઠાકર ગુજરાતી કવિતાનો ચહેરો બદલવા માટે બૂટ-પોલિશ કરી રહ્યા છે.

□

આજે છોત્તેર વર્ષની વયે પણ લાઠા સાહિત્યની ભાષા અને આત્મખોજના સ્વરૂપાંતરણ ને ધરમૂળ પરિવર્તનના કામમાં એટલા જ વ્યસ્ત છે જેટલા એ છ દાયકા પૂર્વે હતા.

સાઠના દાયકામાં હતા એટલા જ એ આજે પણ પ્રતિબદ્ધ છે નવામાં નવા કવિઓ અને લેખકોની સર્જકતાને આવકારવા વિશે ને એમને પુરસ્કૃત કરવા ને હૂંફ અને ઔદાર્યથી પ્રતિસાદ આપવા.

એટલા જ સાહસી, રમતિયાળ, વિચાર-ને-વિડંબના-સભર, અને ચંચળ જેટલા એ આરંભના દિવસોમાં હતા જ્યારે સાહિત્યિક પરંપરાઓની સીમાઓ વિસ્તારવા માટે અને અન્ય કળાઓનું વ્યાકરણ એમાં આમેજ કરવા માટે મેદાનમાં પડેલા. અમદાવાદનો મધ્યવર્ગ આથી ત્યારે છંછેડાયેલો પણ ખરો !

આ માટે લાઠા, અન્ય પત્તાબાજ અને હલીમભોજા એવા તેજસ્વી માણેકચોકીયા

સહકવિઓની સાથે જાહેરમાં પણ આવેલા. આ સૌ કવિઓએ અમદાવાદની શેરીઓમાં બૂટપોલિશ કરેલું. 'રે' નામે ત્યારે હોશભેર ઓળખાતા સાહિત્યિક સામયિક માટે ભંડોળ એકઠું કરવા.

જેને પરિણામે, કવિતા અને રંગભૂમિ ક્ષેત્રે કેટલાક અત્યંત હેરતભર્યા પ્રયોગો, અદ્ભુત લીલાનાટ્યો, અને બેધડક આનંદદાયી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ માટે લાંઠાં અવકાશ પેદા કરી શકેલા. એક એવો અવકાશ – જેમાં લેખકોને લેખે લેવામાં આવે, એ પાંગરી શકે, અર્થપૂર્ણ સાહિત્યની રચના કરી શકે, ને એમ ગુજરાતી ભાષાનું આકાશ ઉજ્જવળ કરી શકે.

આ બધું સાઠીના દસકમાં બનેલું.

આજે છોતરની વયે લાંઠાં પ્રવૃત્ત તો છે જ, પણ વૃદ્ધ છે. દિલ અને દેહની અમુક કાળબદ્ધ ચાલથી પ્રભાવિત છે. ને તોય એ દરરોજ સવારે આંખ ઉઘાડે છે સાહિત્યની સીમાઓને વધુ આગળ વિસ્તારવા.

લાભશંકર ઠાકર અને ભાષારમતો

‘મારી ભાષાની સીમાઓ એ મારા વિશ્વની સીમાઓ છે.’

– વિટ્ઠ્ઠગેન્સ્ટાઈન

‘માણસ
ચાલતો નથી.
ભાષા
માણસને
ચલાવે છે.’

(હથિયાર વિનાનો ઘા, ૨૦૦૦)

લાંઠાં અવિરત કવિ છે. ફરજિયાતપણે કવિ છે. છેક ભીતર લગી રમમાણ કવિ છે. પોતે જે બધું આત્મગત કર્યું છે તે તમામનો ભાર ત્યજી દેતા કવિ.

એમના બ્રાહ્મણ તરીકેના સંસ્કારો, એમની હિંદુ જીવનદષ્ટિ, શાસ્ત્રીય રીતે આત્મસાત્ કરેલી એ ભાષા જેમાં પોતે જન્મ્યા છે, એને ઘેરતી કાવ્યબાની... એ બધી જ ગાંઠો જે બાંધે છે, એ સ્મૃતિ જે ફૂટે છે, એ સંદર્ભો જે ગુણાતા ચાલે છે, એ લાગણીઓ જે અભરખા જન્માવે છે ને કાળ ને અવકાશની સંરચના કરે છે ને વળી નવા અભરખા પ્રગટાવે છે.

બધું જ એક ભારમુક્ત નહીંવત્ (No-thing)ને વિશે છે. એમાં જ ઓગળે છે, ને

એમાં જ રૂપાંતરિત થાય છે. નથી કોઈ એનો કશો હકદાવો માંડનાર, નથી કોઈ મત્તુ મારનાર, નથી કોઈ એ પર અધિકાર જમાવનાર, નથી એને કોઈ ભોગવનાર...

□

૧૯૬૬ પથી આજ પર્યંતના લાભશંકરના એક પછી એક પ્રગટ થતા રહેતા કાવ્યસંગ્રહો એક અજબ ભુલભુલામણી સર્જે છે. અનેક 'સ્વ'ની, પ્રતિબિંબન અને પ્રતિબિંબિતની ભુલભુલામણી. પ્રેક્ષા અને પ્રેક્ષિતની, રેખન ને રેખિતની ભુલભુલામણી. ભાષ્ય ને ભાષિતની, સંરચન ને સંરચિતની ભુલભુલામણી.

આ તમામ 'સ્વ' સામસામા અફળાય, અવરોધાય, ઉપેક્ષાય, અટવાય, કાવ્ય પછી કાવ્યમાં. એક આગવા બ્રહ્માંડમાં. જે રચાય ને ભળી જાય. ભળી જાય ને સંરચાય...

□

દીર્ઘકાવ્ય 'માણસની વાત' (૧૯૬૭)માં લા.ઠા. આત્મખોજનો પ્રવાસ આગળ વધારે છે. ફરી એક વાર પેલા અવિરત, ભારેખમ ખાલીપાને સહજ પ્રસ્તાવોના ગુચ્છમાં પલટાવી નાંખે છે રસાત્મક વાક્યો વડે...

... 'હું'ના સર્વસંભવ પર્યાયોને એ વિખેરી નાંખે છે. કશીય ગોઠવણોથી એમને સ્થિર થતા એ રોકે છે...

...ટુકડાઓમાં ગુણાતા રહેતા ભરપૂર અવાજો. પ્રત્યેક શબ્દ અને હરેક ચિત્ર છિન્નભિન્ન. કેવળ લયના પર્યાયોમાં આકલિત. લા.ઠા. સતત ટાળતા રહે છે અર્થઘટનની સંભાવનાને...

□

લા.ઠા.ને મઝા પડે છે વાચનની / પાઠની ટેવો કેમ કરીને બદલવી એ દર્શાવવામાં. ને એમ, કવિતા જે આપે છે તેને જાળવી લેવામાં. ને એમ, આપણે કોણ છીએ એ વિશેની કુંઠાઓ (Conditionings), રોચક આશ્વાસનો અને આદર્શીકૃત પ્રતીકોનાં તમામ સંભવ રૂપોથી મુક્તિની ઝંખના એ શું છે તે વિશેની સમજને રૂપાંતરિત કરવામાં. ને એમ, કવિતાના પોતાના વશીકરણથી પણ મુક્ત થઈ 'સત્'ની ઉપસ્થિતિ લગી પહોંચવામાં.

□

ઝેન (Zen) કવિઓને પણ ઈર્ષ્યા આવે એવા લા.ઠા.નાં સાવ ટૂંકાં કાવ્યો, અને જાઝ (Jazz) સંગીતકારોના મનમાં પણ જલન જાગે એવા એમના પ્રલંબકાવ્યો હાથમાં હાથ મિલાવતા ચાલે છે.

આ બધાં કાવ્યો એવા તો એક રમતિયાળ લયમાં કવિના આગવા કાવ્યવિશ્વને સંકીરતા આગળ ચાલે છે કે ગુજરાતી ભાષાની કાવ્ય પરંપરાઓની લયકારીને જેઓ જાણે ને માણે છે એ સૌને પણ એ આંજી નાંખે છે.

□

ગુજરાતી ભાષા, અને ભાષામાત્ર - કે જેને માટે એમને સૌથી વધુ પ્રેમ ને દરકાર છે

– એની જ સાથે લા.ઠા.એ ઝઘડો માંડ્યો છે. સાથોસાથ, એ તમામની સાથે જે એ ભાષાને કવિતાની રાહે ને વિમર્શની રાહે પ્રયોજે છે.

ભાષાના મૂળને, પાટણથી એવિસબ્રિજથી ન્યૂજર્સી ને ટોરન્ટો ને લંડનથી મુંબઈના Ritz બાર સુધી પ્રસરતી એની શાખાપ્રશાખાઓને...

...એ ભાષાને જે સેમ્યુઅલ બેકેટ ને પીટર હેન્ડે બોલે છે, જે ભાષા ભૂપેન ખખ્ખર ને રાવજી પટેલ ને ચેખોવ ને આપણે સૌ ગાઈએ-ચીતરીએ છીએ...

...એ ભાષાને લા.ઠા. ભાંગે છે, વિસર્જિત કરે છે, વિકૃત કરે છે, ને ઊજવે છે એ જ ભાષાની ઉપસ્થિતિને !

કલ્પો કે લા.ઠા. NCPA (National Centre for performing Arts)માં ભજવણી કરી રહ્યા છે.

કલ્પો કે લા.ઠા. માણભટ્ટના વેશમાં પ્રેમાનંદનું આખ્યાન ભજવી રહ્યા છે.

કથાના રસને ખીલવતા, વિવિધ છંદો ને રસોને અનુરૂપ પોતાના સ્વરને પલટાવતા જતા... સાથે પોતાના કથાભાષ્યને સાંકળતા... પ્રેમાનંદના બહુસ્તરીય નેરેટિવ વિશેના એમના અસ્તિત્વવાદી પ્રતિભાવોને ગૂંથતા... ગુજરાતી ભાષાના ધ્વનિને ગુંજવતા...

લા.ઠા.ની ભજવણી

ઊંડો શ્વાસ લે છે. ગોળ ફરે છે. થોભે છે. ઝૂલે છે. પલટીને સરકે છે. ખસે છે. ઊંચાનીચા સ્વરભેદોથી શ્રોતાઓને મોહી લે છે. બોધિત કરે છે. જેમ જેમ એ ઝૂલે છે એતિહાસિક ‘સ્વ’ અને સાંપ્રત ‘સ્વ’ની વચ્ચે... કવિતાથી અને એની અંતિમ નિષ્પ્રાપ્તિ વચ્ચે... તેમ તેમ...

...ને તોય એક કાવ્યથી બીજા કાવ્ય વચ્ચે સેતુ રચાય છે. સદીઓના પટ પર પથરાયેલી સ્મૃતિમાં અંકાયેલા ગુજરાતી કવિતાના પાઠોની સમાંતર જાણે પરસ્પર ‘પ્રતિત્ય સમુત્પાદ’ (Inter Dependence) અનુભવાય છે.

લા.ઠા.ની કવિતામાં આ બધું જ શ્વસતું ને નિશ્વસતું વરતાય છે.

અચાનક કાવ્યમાં ઊતરી આવતી પ્રચલિત રાસગરબાની ધૂન... તો વળી, ગુજરાતી ટાઈપસેટમાં અંકાયેલી અંગ્રેજી લીટીઓ પેલા ગરબાની સાથે હળીમળી intertextualityના અનુભવને ગાઢો કરી આપે છે.

લા.ઠા.ની ઉત્તરકાળની કવિતામાં અવારનવાર ફોટોગ્રાફિક સંયોજનો, ફિલ્મ ક્લિપ્સ કે નાટ્યાત્મક ઉક્તિઓ, મૂવી શોટ્સના નિકટ-દૂરનાં ચિત્રણો વગેરેમાં ક્રિયાપદો, વિશેષણો, રૂપકો કવિતાના આગવા તર્કને સાંકળતાં સતત હેરફેર કરે છે.

આમાંનાં અનેક કાવ્યોમાં લા.ઠા. ‘સ્વ’ના સત્તાકારણ (Politics of Self) સાથે ખેલે

છે. 'સ્વ'ને અન્ય તરીકે સંબોધે છે. એના અંતહીન વાર્તાલાપોને સાંભળતા સાંભળતા એ 'સ્વ'ને ભાંગે છે. ઠેઠ અર્થહીન પ્રલાપના કિનારા લગી એને તાણી જઈને લયની લહેરોથી એ એને સંકોરી રાખે છે.

કલ્પો કે લાઠા. 'કાય ચિકિત્સા' ક્લિનિકમાં છે.

Ready to act. Requiring no cuts.

એક કલોઝઅપ.

માર્લોન બ્રાન્ડોની અદામાં આંગળી મોં પર ટેકવી ધ્યાન મુદ્રામાં છે. સ્નેહસિક્ત અવાજ. સૂક્ષ્મતર વિગતો પ્રત્યે જાગ્રત. ધીરજ ને લાગણીથી સભર. બીમારીને સ્વાસ્થ્યની કથામાં પલટાવવાનો આનંદ માણતા.

કલ્પો કે લાઠા. મિત્રના સ્ક્રૂટર પર સવાર છે.

દિવસ પછી દિવસ... મહિનાઓ લગી... વારંવાર... હાથમાં આઈસક્રીમ-કોન... અમદાવાદના પ્રત્યેક છબિઘરમાં અભિનેત્રી મુમતાઝની તસવીરની ખોજમાં...

□

લાઠાના પાંચ દાયકાનાં સર્જનાત્મક અને અન્ય લખાણોમાંથી પસાર થતાં આપણે શોધી શકીએ છીએ, ને અનુભવીએ છીએ... ...બધી કળાઓનાં અધૂરાં, બરડ સત્યોની પરંપરાઓ, સંગીતના સ્વરો, કેમેરાના અળવીતરા ઍન્ગલ્સ, વાક્યોની અવનવા આકારો રચતી હલચલ, ચિત્રો... અને આ તમામ, હચમચાવી મૂકે છે ધારણાઓને, અપેક્ષિત અર્થોને...

છેવટના તારણ રૂપે, આપણને લાઠા. રૂપે એક એવું કાવ્યવિજ્ઞાન સાંપડે છે જે કવિના કવિત્વની સાખ પૂરે છે.

ડિસેમ્બર, ૨૦૧૧

મુંબઈ

નોંધ :

મૂળ અંગ્રેજી આલેખ એક દશ્યશ્રાવ્ય નિદર્શનના ભાગ રૂપે હોઈ એમાંની કેટલીક સામગ્રીને સામયિક-લેખના આકારની નજીક લઈ આવવા જતાં છોડવી કે સ્હેજસાજ બદલવી પડી છે. એમાંનાં લાઠાની કવિતાનાં અનેક અવતરણો પણ લંબાણ ટાળવા આમેજ કરી શકાયાં નથી.

૨-૫-૨૦૧૬

(છબિકાર : વિવેક દેસાઈ)

તા. ૬-૧-૨૦૧૬ની સવારે મારા દોહિત્રને ‘સ્તોલર’ (Stroller)માં બેસાડીને બગીચામાં જવા નીકળ્યો. ત્યાં કવિમિત્ર હર્ષદ ત્રિવેદીનો ફોન આવ્યો –

‘લાભશંકર ગયા...’

થોડા ધબકારા ચૂકી જઈને હૃદયે થોડી ક્ષણ મૌન પાળ્યું. તેળાં, અવાજ ઘોંઘાટ શમી ગયાં... કર્ણચેતનામાં તગતગી રહી – વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા.

સર્જક લા.ઠા. જાણે સ્ટેજ પરથી ‘માણસની વાત’ કરતા રહ્યા... ભીતરની લાઇટ્સ સતત ચાલુ રાખીને, દષ્ટિમાં સતત કેમેરા ઓન રાખીને ‘લૉગ’ - ‘મિડલ’ - ‘ક્લોઝ’ શોટ્સ લેતા રહ્યા, ‘સિન્સ’ રચતા રહ્યા, ‘સિકવન્સિઝ’ રચવાની ક્ષણોમાં નિર્મમ બનીને એડિટિંગ કરતા રહ્યા, ‘ધડ્ ધડ્ ધડાકા’ સાથે કવચ તોડતા રહ્યા શબ્દચેતનામાં ને પ્રવેશતા ગયા અંદર, નકશા વિના, છેક મૂળિયાં સુધી... શબ્દનાં મૂળ પામવા, માણસનાં મૂળ પામવા, લયમાં લખારીય કરતા રહ્યા, લયચેતનાનું રેશમ વણતા રહ્યા, ગમતાનો ગુલાલ કરતા રહ્યા, ને ધબકતાં ધબકતાં ધબકતાં જાણે મંચ પર ધીમે ધીમે ઓગળતા ગયા ને અંતે સર્વથા નિ:શેષ થઈ ગયા... સર્વથા નિ:શેષ ?! ના, આ દેખાય છે આંખ સામે લા.ઠા.ના ઈનરની ઉત્કટ ચેતનાનો સર્જક-અવાજ... લા.ઠા.ની ને એમના શબ્દની ઇન્ટિગ્રિટીનો આ અવાજ – એમના કવિ-આત્માનો આ વાણીરસ હજીય પામી રહ્યો છે ચેતોવિસ્તાર... હા, હજીયે એમના શબ્દની લાઇટ્સ ચાલુ છે, હા; હજીયે એમની દષ્ટિનો કેમેરા ઓન છે.

દસ વાગે કાઢવાના છે એવું ચિનુભાઈ (ચિનુ મોદી) પાસેથી જાણ્યું. હરિકૃષ્ણ પાઠક અને હું ‘જલદર્શન’ પહોંચ્યા. નીચે સફેદ વસ્ત્રોમાં ઊભેલા કોઈ દેખાયા નહિ. લિફ્ટમાં ઉપર ગયા. ‘લાભશંકર ઠાકર’ લખેલી નેઈમપ્લેટ જોઈ. ને જાણે કાને પડ્યો લા.ઠા.નો કવિ-અવાજ —

‘મારા નામને દરવાજે
આ હું ખડો રહ્યો
ભીતરના ભોગળ બંધ
અંધ હું ખડો રહ્યો
કલબલતો કલબલતો
પલપલ ખડો રહ્યો.
મારા રામને દરવાજે
હરદમ ખડો રહ્યો.’

(‘મારા નામને દરવાજે’)

થાય, લાઠાં. હવે ખડા હશે નિશ્ચેના મહેલને દરવાજે ?! ત્યાં વળી લાઠાંનો અવાજ
કાને પડે —

‘નિશ્ચેના મહેલમાં તારે વસવું છે ?
ના.
કેમ ?
પુરાઈ જવાની બીક લાગે છે.’

(‘પરબ’, જૂન ૨૦૧૨માં પ્રગટ થયેલ
‘દસ કાવ્યો’માંથી ત્રીજું કાવ્ય)

બહાર ચંપલ ઉતારી, ભારે હૈયે અંદર ગયો. રૂમમાં સ્વજનો ઊભા હતા આજુબાજુ;
વચ્ચે, લાઠાં. સૂતા હતા ચોકા પર. શાન્ત, પ્ર-શાન્ત. શમી ગયાં હતાં શબ્દ સાથેનાં તોફાનો,
લય સાથેની રમતો... ફિકાશના કારણે ચહેરો ઊજળો લાગતો. શરીર લથડી ગયું હોવાના કારણે
ચહેરો થોડો વધારે લંબગોળ લાગતો. કાનની બૂટ્ટો વળી ગયેલી... ભર્યા ભર્યા એકાન્તમાં કવિએ
આંબળ્યા હશે શબ્દના કાન, તડકાનું પીંછું શબ્દના કાનમાં નાખી કરીય હશે ગલીપચી... ને
શબ્દના કાન પકડીને કર્યું હશે ‘ચાઉં માઉં... ચાઉં માઉં...’

નસકોરાંમાં રૂનાં પૂમડાં ભરાવ્યાં નહોતાં... શ્વાસ તો બંધ થઈ ગયો, પણ શ્વાસના બદલે
ચાલુ હશે હજી લયની આવન-જાવન ?! કાનમાંય રૂનાં પૂમડાં નહોતાં... કાનમાં, કર્ણચેતનામાં
હજીય સચવાયો હશે એમનાં બાના મીઠા કંઠથી વહેતા હાલરડાનો અવાજ ?! —

‘હુલુલુલુ હાલવાલ રે ભઈ મારો પારણિયામાં પોઢ્યો,
ખીચડી ખાલમાલ રે ભઈ મારો પારણિયામાં પોઢ્યો.’

પ્રશાન્ત ચહેરા પર સંતોષનો; સચ્ચિદાનંદનો ઓરા ઝળહળતો હતો... આંખો મીંચેલી
હતી.... મીંચેલી આંખોમાંથી જાણે કવિ-અવાજ પ્રગટતો હતો —

‘આંખની ઉઘાડ-વાસમાં
દશ્યપટની કાપકૂપ થતાં થતાં

હવે નિરર્થક શોટ્સને વાળતી
સાવરણી સક્રિય છે.
સરળ નથી છતાં હું મને વાળી રહ્યો છું.’

(‘કેમેરા ઓન છે’ના પ્રથમ કાવ્યમાંથી’)

□

‘તો આંખો કેમ મીંચી દીધી ?
મારે
મને
જોવો નથી.’

(‘પરબ’, ઓક્ટો. ૨૦૧૩માં પ્રગટ થયેલાં
આઠ કાવ્યોમાંથી સાતમું કાવ્ય)

□

લાઠા. ચિરનિદ્રામાં હતા... (વિશેષણની ? ના, પરમ મૌનની ચાદર ઓઢીને...)

‘મૃત્યુ લપાઈને સૂતું છે
ઘસઘસાટ
ઊંઘતું મારી ઊંઘના પડખામાં.
ના —
નથી જાગવું.
એય ભલે ઊંઘતું ઘસઘસાટ.’

(‘પરબ’, એપ્રિલ ૨૦૧૩)

આ કવિને મૃત્યુનો કદી ડર લાગ્યો નથી. મૃત્યુ એમને મા જેવું મધુર હાસ્ય કરતું લાગ્યું
છે —

‘મૃત્યુ
મા જેવું
મધુર હાસ્ય કરે
અરવ મૃદુતાથી થપથપાવતું લયબદ્ધ
મેંગ્નેટિક રોટેશનનો સ્વીકાર કરાવી
ઊંડી
ગાઢ
ઊંઘમાં
સરી જવાની

નિમંત્રણ પાઠવીને ‘પરબ’ માટે ‘પથેરપાંચાલી’ વિશે એમની પાસે લેખ લખાવેલો. ‘કવિતા’, ‘આસ્વાદ’ તથા અન્ય આલેખોય એમની પાસેથી ‘પરબ’ને મળતા રહેલા. એમની હસ્તપ્રત આ જાણે આંખ સામે દેખાય છે – લીટીવાળા કાગળમાં જમણી તરફ જરી ઢળતા ઝીણા સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં... કવિતામાં જ્યાં એક લીટીની સ્પેસ છોડવાની હોય ત્યાં એક લીટીની અને બે લીટીની સ્પેસ છોડવાની હોય ત્યાં એમણે બે લીટીની સ્પેસ છોડી હોય – (આ સ્પેસમાં ભાવકનેય breathing space મળે તેમજ આ સ્પેસમાં લાઠાના કાવ્ય-ધબકાર પણ પામી શકાય.)

૧૯૮૦માં મેસિવ હાર્ટ-એટેક આવ્યો ત્યારથી હૃદય નબળું થતું ગયેલું, શરીર કથળતું જતું... છેલ્લાં વરસોમાં ઘર બહાર નીકળવાનું બંધ કરી દીધેલું... ઘરે કોઈ ખબર પૂછવા આવે અને લાઠાના શરીરને લથડેલું જુએ એ એમને ન ગમે. અવાજ સ-શક્ત. ફોન પર ઉમળકાથી લાંબા સમય સુધી વાતો કરે. હાથ પાસે લખવાની શક્તિ રહી ત્યાં સુધી લખ્યા કર્યું... કોરો કાગળ અને પેન એમને ‘હાથ’ની પ્રતીતિ કરાવતાં... છેલ્લા ત્રાસ સુધી તેઓ શબ્દ સાથે, લય સાથે શિશુની જેમ રમતા રહ્યા. છેક સુધી વાંચ્યા કર્યું. ‘અવાજને ખોદી શકાતો નથી / ને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન.’ – આમ કહેનાર આ કવિ ૧૯૬૭માં રચાયેલ દીર્ઘકાવ્ય ‘માણસની વાત’ (જેના વિશે લાઠાએ કહ્યું છે – ‘એમાં એકાધિક લયો છે, પણ એકધારા સાતત્યનું લયસંમોહન નથી. એમાં ઉત્કટ ભાવાન્તરોય છે; તો સ્ટ્રક્ચર ઓફ સ્ટેટમેન્ટ્સનો ભરચક વિનિયોગ થયો છે. ઇમેજિસ પણ સતત દદડયા કરે. આ લૉંગર પોએમમાં સીધાં વિધાનો છે, જે પરસ્પરને ઇન્ટરપેનિટ્રેટ કરતા હોય. એમાં મલ્ટિપ્લિસિટી ઓફ સાઉન્ડ્સ, તેન્સ અને મીનિંગ્ઝ છે; તો તેવા ઘોંઘાટ પછીની નીરવતા છે.’ – ‘પ્રતિભાવન હો !’ પૃ. ૧૪૮)માં મરણનો ભાર કેવી રીતે ઊંચકે છે ! –

‘કવિ હોવાનો કે થવાનો કે થયાનો
આ ફીણ ફીણ કેંઈ
નિરક્ષર રેફ માટું મન હવે.
મારાં સૂજી ગયાં પોપચાંમાં
મરણનો ભાર
તે...ય મારે ઊંચકવો.’

(‘માણસની વાત’, દ્વિતીય આ. નવેમ્બર ૧૯૮૬, પૃ. ૨૪)

શરીર ક્ષીણ થતું ગયું, પણ મન ? સ્વ-સ્થ, કડેઘડે. ને અવાજ કેવો ? તો કે, મરણને દૂર ભગાડી મૂકે તેવો. પણ, આવનારા મરણનોય એમણે કવિતાની જેમ સ્વીકાર કરેલો. ઊઘડતા

૨૦૧૬માં તો તેઓ ચાલી ગયા, માર્ચ ૨૦૧૪માં ‘પરબ’માં એમનાં (મરણવિષયક) નવ કાવ્યો પ્રગટ થયેલાં. એમાંથી ચારેક રચનાનો અવાજ સાંભળીએ :

૧

મારા અંતેવાસી
તું ક્યારે બહાર આવીશ ?
તારા અંત પછી.

૨

આમ આ
કોણ ખડકાઈ ગયા છે
તારી આસપાસ ?
ડાઘુઓ.

૬

આ
શેની
ઢમઢોલ ઉજવણી ચાલે છે ?
મારા અગ્નિદાહની.

૯

કોણ ડૂસકાં ખાય છે ?
દુઃસ્વપ્નોથી ત્રસ્ત ત્રસ્ત
એવી ઊંઘ માવડી.

આ કવિ જીવનભર ભાષાને ખોદતા રહ્યા છે. – લો, સાંભળો લાઠાનો અવાજ –

‘તું આ ક્યારનોય શું ખોદી રહ્યો છે ?

ભાષા.

કેમ ?

મારે એને ખોદી નાખવી છે.

પણ શા માટે ?

મને બહાર કાઢવા.’

(‘કેમેરા ઓન છે’, પૃ. ૮૦)

કશોક ઘાટ ઘડવા માટે જ તેઓ ભાષા સાથે ને જાત સાથે જીવનભર તોડ-ફોડ કરતા રહ્યા –

'ઘડું છું મને પણ હજી ઘડાયો નથી.
 મારે મને ઘડીને ઘટ રૂપે તરવું છે.
 ક્યાં ?
 જીવનસરિતામાં.
 શા માટે ?
 તરતાં તરતાં મારે સામા કાંઠે જવું છે.
 વ્હાય ?
 ત્યાં કોઈ મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.
 કોણ ?
 મારેય તે જાણવું છે કે
 સામા કાંઠે કોણ અને શા માટે કોઈ
 મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.
 પણ રે તું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?
 ઘડતાં ઘડતાં
 હું
 મને એ જ પૂછું છું :
 રે હું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?

(‘કંમેરા ઓન છે’, પૃ. ૮૪)

એમને V. S. હોસ્પિટલ પાછળના ઇલેક્ટ્રિક સ્મશાનમાં લઈ ગયા. અંતિમ વિધિ બાદ દેહ સરકાવ્યો. ઇલેક્ટ્રિક સ્મશાનનું શટર બંધ...

સતત લયાનંદમાં, નિજાનંદમાં રહેનારા, વારંવાર પોતાનામાં અને ખોદી નાખેલી ભાષામાં zoom in અને zoom out કરતા આ કવિ લૉગ શૉટમાં શું તાગવા દેહને છોડીને ચાલ્યા ગયા કેટલે દૂર ?!

લાઠા. ગયા ?! ના, છે, આ સંભળાય છે એમની બૂમ આકાશમાં કોરા....

હા, છે, હજીયે છે, શબ્દમાં, લયમાં, ભાષામાં, ‘બા ચા પા’માં – ઈન અને આઉટ, હા, હજીયે કંમેરા ઓન છે. –

‘ઘણી વાર એવું સ્વપ્ન આવે છે કે –
 ઊડતો હોઉં અને ઊડતો ઊડતો
 કાગળમાં લખતો હોઉં.
 ડૂબતો હોઉં
 અને ડૂબતો ડૂબતો કાગળમાં લખતો હોઉં...’

(‘ઈન અને આઉટ’, પૃ. ૮)

અત્યારેય જાણે તેઓ લખી રહ્યા છે, તડકાની કલમથી, આકાશમાં કોરા...

‘નાગર તડકો
વાનર તડકો
ગાંધીજીની ટાલ તડકો’

(‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’)

‘હું ઈશ્વરને ભજી પણ શકતો નથી
તજી પણ શકતો નથી.’

(‘માણસની વાત’, દ્વિ. આ. ૧૯૮૬, પૃ. ૨૬)

‘હું મને નથી હાડોહાડ ધિક્કરતો
કે નથી હાડોહાડ ચાહતો’

(‘ઈન અને આઉટ’, પૃ. ૬)

‘ગાંધીજીની હત્યા વખતે હચમચી ગયેલો. આખો દિવસ જમેલો નહીં.
ગાંધીજીને મેં ચાહ્યા છે કુમળી, તરવરતી વયે અને છતાં પંક્તિ આવે છે તો કેવી
આવે છે ! -

‘હિટલરને હું ધિક્કારી શકતો નથી
અને ગાંધીને હું ચાહી શકતો નથી.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પુન:મુદ્રણ ૨૦૧૧, પૃ. ૪)

લાભશંકર જાદવજી ઠાકરનો જન્મ ૧૪-૧-૧૯૩૫ના રોજ સેડલા (જિ. સુરેન્દ્રનગર)
ગામે. માતા પ્રભાવતી શિશુ લાભશંકરને ધાવણની જેમ લય પાતાં રહેલાં. ગળામાં મીઠાશ ને
હલકથી ગાતાં - લાભશંકરને ઘોડિયામાં સુવાડતાં, પરોઢિયે ઘંટી દળતાં, શિશુ લાભશંકરની
પાંથીએ-પાંથીએ તર્જની ફેરવતાં... માતાએ લાભશંકરને ગીતોનું, લયનું એવું અમૃત પાયું કે
એમની યજ્ઞોપવીત વખતે નમેલા માથા પર અસ્તરો ફરતો હોય ત્યારેય તેઓ તલ્લીન હોય એ
પ્રસંગે ગવાતાં ગીતોમાં... જીવનભર તેઓ નિજાનંદમાં લીન, લયલીન રહ્યા... ‘મારી બા’માં એમણે
નોંધ્યું છે : ‘મારી શબ્દચેતના, લયચેતના, કાવ્યચેતના પણ માની દેણગી છે.’ એમણે ભલે
આધુનિક અને એંસર્ડ લખ્યું... પણ એમની સર્જક-ચેતનાને પોષણ તો મળ્યું લયના અવિરત
સિંચનથી, ખાડાખડિયાવાળા રસ્તાઓ પરથી ખખડ-ખખડ જતાં ગાડાંઓમાં જાનડિયું ગાતી
એના ‘કર્ણ-રસાયનથી’, બે ચોપડી ભણેલી બા ઓખાહરણ કે મામેરું ઉકેલતી-વાંચતી-ગાતી
એમાંથી, દેશી નાટક કંપનીઓનાં નાટકોમાંથી, મથુરાથી આવતા ચોબાઓની કૃષ્ણલીલાઓ-

કથાકીર્તનકારો-મેળામાંના રાહડા-ભજનો-ગરબા-ગરબી - બ્રાહ્મણોના મંત્રોચ્ચારો - વ્રતો કરતી બાળાઓનાં ગીતો - બાવા-મદારી-જાદુગર-બજાણિયા-ફકીર વગેરેના પદ્યગદ્યના લયલહેકાઓમાંથી...

દોઢેસ વર્ષની ઉંમરથી તે આઠમા ધોરણ સુધી પાટડીમાં, ત્યાર બાદ નવમા ધોરણથી અમદાવાદમાં. નવમા ધોરણમાં મધુસૂદન પારેખ શિક્ષક. ૧૯૫૭માં ગુજરાત કોલેજમાંથી બી.એ; ૧૯૫૮માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્ય ભવનમાંથી એમ. એ. થયા. કોલેજમાં એમને અબ્દુલકરીમ શેખ, રાધેશ્યામ શર્મા, ચંદ્રકાન્ત શેઠ ને રતિલાલ દવે જેવા મિત્રો તથા ઉમાશંકર જોશી, પ્રબોધ પંડિત જેવા અધ્યાપકો મળ્યા. ૧૯૬૪માં આયુર્વેદનો ડિપ્લોમા. આરંભનાં સાતેક વર્ષ ગુજરાતી સાહિત્યનું અધ્યાપન કર્યું. વૈદ્ય થયા બાદ સારંગપુર ચકલામાં 'કાયચિકિત્સા'નો આરંભ. દસેક વર્ષ બાદ દવાખાનું આશ્રમ માર્ગ પર ખસેડ્યું.

દસેક વર્ષની વયે એમણે કાવ્ય રચીને પિતાજી વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રીને બતાવેલું. ખડિયામાં હોલ્ડર જરાક બોળી પિતાજીએ લયભંગ સુધારેલો. અને તેઓ કાનથી કવિતા પામતા થઈ ગયા. તેઓ નવમા ધોરણમાં હતા ત્યારે એમનું એક કાવ્ય 'રમકડું'માં પ્રકટ થયેલું. તેના પુસ્કારની રકમ ત્રણેક રૂપિયામાંથી ફરી બાઈન્ડ કરેલું 'નિશીથ' ખરીદેલું. નવમા ધોરણમાં ખાડિયામાં શ્રી ભારતી વિદ્યાલયમાં તેમને પહેલી વાર 'કુમાર', 'સંસ્કૃતિ' વગેરે સામયિકો જોવા મળ્યાં એનું સ્મરણ તેમણે આમ નોંધ્યું છે :

‘અમારા વર્ગો બાર વાગે શરૂ થાય... મારી વાચનની ઉત્કટ લગનીને કારણે હું બપોર પહેલાં, જમીને અગિયાર વાગે આવી જઉં. 'કુમાર', 'સંસ્કૃતિ' વગેરે સામયિકોને ધાવણા શિશુની જેમ હું ચૂસીને પીઉં.’

(પ્રતિભાવન હો !, પૃ. ૧૬૬)

શાળામાં હતા ત્યારથી તેઓ હાથખરચીના પૈસામાંથી 'ગુજરી'માંથી સામયિકો, પુસ્તકો ખરીદતા. શાળામાં હતા ત્યાં સુધી કબુદસભા'માં જવાની હિંમત ન હતી. કોલેજમાં આવ્યા બાદ તેઓ 'બુદ્ધસભા'માં જતા થયા. કબુદસભા'માં બચુભાઈ મળ્યા, ઉપરાંત એમની જ વયના મનહર મોદી, ચિનુ મોદી, આદિલ મન્સૂરી વગેરે કવિમિત્રો મળ્યા. સારંગપુરના એમના દવાખાનાના મકાનમાં જ આ કવિમિત્રો દ્વારા 'રે મઠ' શરૂ થયો. તેમજ 'કૃતિ', 'ઉન્મૂલન'નું પ્રકાશન ને થંભ થયેલાં કાવ્યજળને ડહોળી નાખવાનાં તોફાનો ચાલ્યાં. ગુજરાતી એબ્સર્ડ નાટકનો મહિમા કરવામાં તેઓ આગળ રહ્યા. 'આર્કઠ સાબરમતી'માં લીલાનાટ્યના પ્રયોગો ચાલ્યા. 'વૃક્ષ', 'મનસુખલાલ મજાણિયા', 'ખીચડી', 'પીળું ગુલાબ અને હું', 'કુદરતી', 'મરી જવાની મઝા' જેવાં નાટકો લા.દા. પાસેથી મળ્યાં. એબ્સર્ડ એકાંકીઓના સંગ્રહ 'મરી જવાની મઝા'ના નિવેદનમાં એમણે ગ્રામચેતનામાંથી તેઓ શું શું પામ્યા છે એની આમ નોંધ કરી છે -

‘ગામ જઈ હું ત્યારે મારી બાને, સૂરજભાભુને, મિત્ર માણેકલાલને, બસમાં કે

ગાડીમાં બેઠેલા લોકોને, પાણીનાં બેડાં ઊંચકીને ચાલી આવતી સ્ત્રીઓને, બીડી વાળતા કારીગરને જોઉં-સાંભળું છું ત્યારે હું કેટલો દરિદ્ર બની ગયો છું એનું ભાન થાય છે. કેવી વાણીની ખીચોખીચ સમૃદ્ધિ ! એક વાર હુંય કુબેરભંડારી હતો. ચૌદ વરસનો એ કુબેરભંડારી ગામ છોડીને નગરમાં આવ્યો. ભણ્યો, ગણ્યો, પ્રોફેસર થયો અને સાવ લૂંટાઈ ગયો.’

(‘મરી જવાની મઝા’, ત્રીજી આ. ૨૦૦૧, પૃ. ૬)

‘બાથટબમાં માછલી’ નાટકમાં એમણે મુખ્ય પાત્ર તરીકે અભિનય પણ કરેલો. લાઠાનાં આંગિકમ્ વારિકમ્થી જશવંત ઠાકર પણ રાજી થયેલા. એમનામાં દંભનો છાંટો સરખો નહિ. જે અંદર એ જ બહાર. એમના જેવી integrity ભાગ્યે જ કોઈમાં મળે. ભીતરની સચ્ચાઈ એમના અવાજમાં પમાય. સ્પષ્ટ વક્તા. કોઈનીય શેહશરમ નહિ. માણસને ખૂબ ચાહે. દલિત-પીડિત માટેની લાઠાની empathy ધ્યાન ખેંચે છે. ‘અજનબી અગોચર આંતરિક’ લેખમાં કેફિયત રજૂ કરતાં એમણે નોંધ્યું છે –

‘એકડિયા બગડિયામાં સાથે ભણતાં હરિજનોનાં એકલ-દોકલ બાળકોને ગાભા જેવા પાથરણા પર અલગ, ખૂણામાં તિરસ્કૃત દશામાં માંડ બે ચોપડી ભણતાં જોયાં છે. પાણી પાનારી કોળી બાઈ પણ બધાં છોકરાં પાણી પી લે પછી હરિજનનાં બાળકોને ધિક્કારી-ધિક્કારી હડધૂત કરી આવે-ઊંચેથી પાણી રેડે. મેલું ઉપાડતા હરિજનોને હડધૂત કરતા ઘરના-બહારના વડીલોને, બ્રાહ્મણ-વાણિયા-પટેલોને, રોષથી જોતો થયો છું. એમની નાની-મોટી કૂરતાઓ જોઈ, વર્ષોથી આ ભદ્ર ગણાતા લોકોને ‘શ્રદ્ધેય’ ગણવાનું છોડી દીધું છે. હરિજનના બાળકને અડવાનું ‘પાપ’ કરતો, જનોઈ શરીર પરથી ઉતારીને ખૂણામાં ઘા કરી જોયા કરતો મારું શું અનિષ્ટ થાય છે તે. વર્ષોથી જનોઈ કાયમ માટે ફગાવી દીધી છે.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પુન:મુદ્રણ ૨૦૧૧, પૃ. ૩,૪)

‘નિસબત’ નિબંધસંગ્રહના પ્રાસ્તાવિકમાં લાઠાએ નોંધ્યું છે –

‘હા, નિસબત છે... માણસ સાથે છે, સર્વ જીવો માટે છે અને જડ પદાર્થો સાથે અને માટે નિસબત છે.’

જાત સાથેની તથા માણસ માટેની નિસબત ‘માણસની વાત’માં ‘દીપકના બે દીકરા / કાજળ ને અજવાસ’ની જેમ, black and whiteમાં, ટોન (Tone)ના ઊંડાણ સાથે પ્રગટ થાય છે —

‘મારી જાતને મેં ક્યારેય ઈશ્વર માની નથી.

હું માનું છું : જિંદગી જીવવા જેવી છે.

દુઃખ, દરદ, કંગાલિયત, કૂરતા, મૃત્યુ

આ બધું છતાંયે હું આમાં માનું છું.

હું ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં નથી માનતો,
હું નથી માનતો માનવી આત્માની અમરતામાં.’

(‘માણસની વાત’, પૃ. ૨૫)

□

‘હું હજી માણસ જ છું
કેમ કે દુઃખ એ જ સત્ય છે.
સુખ તો માયા છે
એનું દુઃખ તો પરમ ધન છે.’

(‘માણસની વાત’, પૃ. ૩૩)

સમાજ માટે પણ આ કવિ, આ માણસ, અત્યંત સંવેદનશીલ છે. કેફિયત આપતાં એમણે નોંધ્યું છે –

‘બાળકોને રિબાતાં-ઢિબાતાં-ઢોરમાર ખાતાં જોયાં છે. મેં માર નથી ખાધો; પણ માર તો મને જ પડ્યો છે. તનતોડ મજૂરી કરતા અધભૂખ્યા લોકોને જોયા છે અને રાજાઓના-ધરમવીરોના-નેતાઓના વૈભવી વરઘોડાઓ, શોભાયાત્રાઓ જોઈને ક્ષુબ્ધ થયો છું.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પૃ. ૪)

રાધેશ્યામ શર્માના એક પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે કહ્યું છે :

‘કોઈ ‘બંધી’ ન ગમે. એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ કે સમાજ-રાષ્ટ્રના અંશને હાનિ કરે તેવી મુક્તિ ન ગમે.’

(‘સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર’, પૃ. ૧૪૪)

પુસ્તકાર યા પારિતોષિકો એમને ‘ધૂળ જેવા’ અને બોદું ખખડતા લાગ્યા છે.

૧૯૬૬ પમાં પ્રગટ થયેલા પહેલા કાવ્ય-સંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’માં એમની લયચેતના શબ્દમેળ, અક્ષરમેળ, માત્રામેળ છંદોમાં ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને કાવ્યતેજ રેલાવે છે. લાઠાઠા આનો આ કક્કો ઘૂંટ્યા નથી કરવાના એનો સંકેત શીર્ષક – વહી જતી ‘પાછળ’ રમ્યઘોષા-માં જ આપે છે. રમ્યઘોષા ‘પાછળ’ રહી જવાની છે ને લાઠાઠાની કાવ્યયાત્રા માણસનાં ને શબ્દનાં મૂળ, કુળનાં કુળ પામવા, નિરર્થકતા ખખડાવતી, સાર્થકતા શોધતી, અસ્તિત્વ પામવા મથતી આગળ ને આગળ ચાલવાની છે. (જોકે, ‘વહી જતી-’ની વેઇનમાં વધુ કાવ્યો મળ્યા હોત તો ?) પહેલા જ સંગ્રહનું પ્રાક્ટિકથન – ‘સર્જકનું નિજ ભાવકથન’ સાંભળો :

‘તો મરી ગયેલા શરીરોની ઉચ્છલ સુગંધનો સંગ્રહ ભલે પ્રગટ થતો.’

પ્રથમ સંગ્રહમાં ‘ચાંદરણું’, ‘અંતિમ ઇચ્છા’, ‘સ્મૃતિ’, ‘તડકો-૧’, ‘તડકો-૨’ જેવાં કાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘તડકો’થી લાંઠાની કાવ્યઘોષા એક રમણીય વર્ણાંક લેતી પમાય છે. સંપ્રજ્ઞ સર્જક લાભશંકર ઠાકર લાંઠામાંથી લાંઠાને બાદ કરતા આગળ ચાલતા રહે છે, માણસની વાત કરતા રહે છે, કર્ણચેતના થકી શબ્દને, જીવનને અને જગતને ઝીલતા રહે છે, નિત્ય સેવતા રહે છે ને પછી લય-ઉન્મેષો થકી એક જગત - નવા, અવનવા રંગ-રૂપ-ગંધ-સ્પર્શ સાથે ભાવકને પ્રત્યક્ષ કરાવવા મથતા રહે છે, એમના વિડંબનાના સૂરની નીચે નગરજીવનની અને અસ્તિત્વની વિ-સંગતિનો કરુણ સૂર વહેતો રહે છે. એમની ભીતર બાળક જેવું જ વિસ્મય ઝગમગતું-ટમટમતું રહ્યું છે. ને સતત જાગ્રત પ્રશ્નચેતના થકી તેઓ જાત સાથે સંવાદ-વિ-સંવાદ કરતા રહ્યા છે. લાંઠાની કેટલીક પંક્તિઓ સાંભળીએ -

‘કવિવર નથી થયો તું રે
શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?’

□

‘કવિવર નથી થવું તારે
શીદને વિષાદમાં ઘૂમે ?’

(‘મારા નામને દરવાજે’)

‘કવિ લઘરાજીનું ચિંતન’માંથી કેટલીક પંક્તિઓ -

‘ઉલેચાતો શબ્દ,
ક્યાંક તો ખૂટી જવાનો છું.
અને તૂટી જવાનો છું
ક્રિયાના
કર્મથી
નામના વ્યયથી
વિશેષણથી
આમ-થી ને તેમ-થી
તે-થી અને જે-થી
છે અને છું-છા થકી.
ઢેલ જૂની છે ને વાંકી ધૂસરી
ચડે બેસે ને વળી ઊતરે
ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?’

(‘મારા નામને દરવાજે’)

‘બૂમ કાગળમાં કોરા’માંથી બે લઘુકાવ્યો -

ÆÜÄÖ ´ ÜÜİÜÄÜÜ

ડોલ શબ્દની કાણી રે
ઊંડા ફૂલાનાં પાણી રે
હરખભેર દામણ ખેંચે છે લઘરો તાણી તાણી રે
આ આવી છલકાતી લઈને
ભરચક પાણી પાણી રે !

શબ્દ

શબ્દ
વિશેષણની ચાદર ઓઢીને ઊંઘી ગયો છે ઘસઘસાટ.
જગ્યાડું એને ?

અ-રૂઢ ગીતો પણ લાભશંકરે આપ્યાં છે, કેટલીક પંક્તિઓ, ચાલો, ગણગણીએ -

‘અમથા આ શબ્દો જાગે છે, અમથો એનો અર્થ... સમજ્યા.
અમથી અમથી કરું કવિતા, અમથો બધો અનર્થ... સમજ્યા.’

□

‘ઠાકરની આંખમાં ઠણિયા રે જણ જીવો જી.
હૈયાનાં ખાલીખમ ફણિયાં રે જણ જીવો જી.

... ..

‘ભડભડ ચેહમાં બાણિયા રે જણ જીવો જી.
અમથાં અલખ અજવાણિયાં રે જણ જીવો જી.’

(‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’)

□

‘હરિવર આવો ને
ફૂલપરીની લાશ લટકતી લાવો ને’

(‘મારા નામને દરવાજે’)

‘પ્રવાહણ’માંનું કરાંઝવુંચ સાંભળીએ -

‘મારું બા-ચા-પાથી આરંભાયેલું કાવ્યજીવન
વિષ્ટાવિઠનમાં કરાંઝે છે કમોડ પર એકલું એકલું
ને આઈ એમ ઇનકેપેબલ ઓફ કીપિંગ સાઈલન્ટ
ઊંહ... ઊંહ...

(‘પ્રવાહણ’)

‘ચારે તરફ... વ્યવસ્થાઓ’ કાવ્યની કેટલીક પંક્તિઓ -

‘ટાંકણીયે વ્યવસ્થા, ઢાંકણીયે વ્યવસ્થા;
અને ક્યારેક કપરી કોઈ વેળાએ
ઢાંકણીમાં ડૂબી મરવાની પણ વ્યવસ્થા.
આસ્થા અને અનાસ્થા : વ્યવસ્થાના જ અંશો.’

લાંઠાની સાથે કલ્પો -

‘આવે છે અવાજ પાછળથી, કલ્પો.
પાછળ અંધકાર છે, કલ્પો.’

□

‘ભૂળિયાં શોધું તો
તળિયાં તૂટે છે -
અભિન્ન અવાજનાં, એમ કલ્પો.’

લાંઠાની જેમ, લાંઠાના સૂરમાં સૂર પુરાવીને, આપણનેય પ્રશ્ન પૂછીએ જાતને -

‘મને અને આ તને

સતત

તરડાયેલાં ખરડાયેલાં ખંડ ખંડ ખંડિત

દર્પણમાં

ભાષાના : શા માટે હા પૂછ્યા કરું છું હું ?
મેં કમિટ કર્યું છે શું ?’

(‘મેં કમિટ કર્યું છે શું?’)

અંતે, ૨૦૧૨માં પ્રગટ થયેલ કાવ્યસંગ્રહ ‘ઇન અને આઉટ’ની અંતિમ રચના તમને સંભળાવી, કોરી આંખે, ભીના હૈયે, લાંઠાને, લાંઠાના શબ્દને સલામ સાથે વિ-રમું -
(લાંઠાના લયાનંદમાં ? કાવ્યાનંદમાં ?) -

‘રે કેમ ચીંખો છો, લાંઠાં કાઠા ?
અહંકારને આગ ચાંપવા જતા
ગયો છું દાઝી ઇન અને આઉટ.
આ શું સળગે છે આસપાસ ચોપાસ તમારી ?
મારી કાવ્યપોથીઓ.’

૧૮-૧-૨૦૧૬

18

આ અંકના લેખકો

- ઉર્મિલા ઠાકર : સી/૧૮, નીલહર્ષ એપાર્ટમેન્ટ, અંજલી ચાર રસ્તા, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
- કમલ વોરા : એ/૪૦૩, પારસનાથ સુધાપાર્ક શાંતિપથ, ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭.
- કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ પાછળ, કાલોલ-૩૮૯૩૩૦.
- કુમારપાળ દેસાઈ : ૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખ્મુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ : બી/૯, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- જયદેવ શુક્લ : જશોદાનગર, જિન પાછળ, સાવલી, જિ. વડોદરા-૩૯૧૭૭૦.
- દક્ષા વ્યાસ : કોટ, વ્યારા-૩૮૦૦૧૫, જિ. તાપી.
- દલપત પઢિયાર : ૯૨૩, એચ. આઈ. જી., શિવશક્તિ સોસાયટી, ડીએલપી ઓફિસ પાસે, સેક્ટર-૨૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૭.
- દર્શના ધોળકિયા : ન્યૂમિન્ટ રોડ, પેરિસ બેકરી પાસે, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧.
- દીપુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.
- ધીરેન્દ્ર મહેતા : જીવનછાયા, પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય માર્ગ, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧.
- નલિન રાવળ : ૧૦-એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, પોસ્ટ નવજીવન, અમદાવાદ-૧૪.
- નિરંજન ભગત : ઈ/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, હં. કા. આર્ટ્સ કોલેજ પાસે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.
- નીરવ પટેલ : ૪, હેમાંગ પાર્ક, ભુટભવાની મંદિર પાસે, વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.
- પરેશ નાયક : ૨/૪, મૃદુલ પાર્ક, ગુલબાઈ ટેકરા, પોલિટેકનિક રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- પારુલ કંદર્પ દેસાઈ : પારિજાત, ૬, અરુણોદય પાર્ક, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ કોર્નર, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ. ઓ. સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦

- પ્રવીણ પંડ્યા : એચ/૯૦૧, સામ્રાજ્ય ફ્લેટ, ડ્રાઇવઇન રોડ, માનવમંદિર સામે, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.
- બકુલ ટેલર : ડી/૪૦૨, બેજાનવાલા કોમ્પ્લેક્સ, તાડવાડી, રાંદેર રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૯.
- બારીન મહેતા : ૧૪, કૃપા-નમન એપાર્ટમેન્ટ, પ્લોટ નં. ૧૦૧, ભાઈકાકાનગર, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪.
- ભગવતીકુમાર શર્મા : ૩૨/બી, પવિત્રા રો હાઉસ, ગેટ નં. ૨, સહજસુપર સ્ટોરની ગલીમાં, આનંદમહલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૯.
- ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા : એ/૨૪, સૌરભ બંગ્લોઝ, સત્યસાઈ હોસ્પિટલ માર્ગ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
- મણિલાલ હ. પટેલ : સહજ બંગ્લો, શાસ્ત્રીમાર્ગ, શાંતાબા પાર્ક પાસે, વલ્લભ વિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦.
- મહેન્દ્રસિંહ પરમાર : ૨૦, ગૌરીશંકર સોસાયટી, જ્વેલ્સ સર્કલ પાસે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૩
- યજ્ઞેશ દવે : ૯૪૧, નંદભૂમિ એપાર્ટમેન્ટ. ટી. એમ. રાવ કોલેજ સામે, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. કેમ્પસ પાસે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
- યોગેશ જોષી : બી-૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, મેનારવ હોલ પાસે, ઘાટલોડિયા અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧.
- યોસેફ મેકવાન : ૩૦૨, એન્જેલ ડિવાઇન, સંતકબીર સ્કૂલ સામે, હોટલ પ્રેસિડન્ટની લાઇનમાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.
- રઘુવીર ચૌધરી : એ/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫.
- રમણીક સોમેશ્વર : 'વલ્લવ', ફોરેસ્ટ ઓફિસ પાસે, માનવ કોમ્પ્લેક્સ પાછળ, નવા અંજાર-૩૭૦૧૧૦.
- રવીન્દ્ર પારેખ : ૧, યુનિયનધારા, મોઢી બંગલા, અઠવાલાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૭.
- રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગ્લોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- રાજેશ પંડ્યા : એ/૫, ઋતુરાજ સોસાયટી, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, વડોદરા-૩૯૦૦૦૮.
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨.
- વિનોદ જોશી : 'પ્રયાગ', '૩૦, શ્વેતકમલ સોસાયટી, વિદ્યાનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧.

- શિરીષ પંચાલ : ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫.
- સમીર ભટ્ટ : સમર્પણ આર્ટ્સ કોલેજ, સરિતા ઉદ્યાન પાસે, સેક્ટર-૮, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૮.
- સંજુ વાળા : એ/૭૭, આલાપ એવન્યૂ, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
- સિતાંશુ યશચન્દ્ર : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
- સિલાસ પટેલિયા : ઈ-૧૧, સૂર્યા ફ્લેટ્સ, ટાવર-બી, સ્વામિનારાયણ નગર સામે, નિઝામપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૦૨
- સુભાષ શાહ : ૩, ચંદ્રતન એપાર્ટમેન્ટ, ૬૩, પ્રીતમનગર સોસાયટી, ગુજરાત કોલેજ પાછળ, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.
- સુમન શાહ : ૭/૭૩૦, શબરી ટાવર, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- હરિકૃષ્ણ પાઠક : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર ૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭.
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : ૭૪/૮, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચાર રસ્તા પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.
- હર્ષદ ત્રિવેદી : 'સુરતા', એ/૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન પાસે, મુ. અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪. જિ. ગાંધીનગર.

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથાગાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ગુજરાતી કાવ્યસમૃદ્ધિનો અદ્ભુત ખજાનો

ગૂર્જર કાવ્યવૈભવ (અમૃતપર્વ યોજના)	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	36
મારી અનાગસી ઋતુ	રામચંદ્ર પટેલ	75
જળમાં લખવાં નામ	હરિકિશ્ન રામચંદ્ર પાઠક	75
પ્રાન્તિક	રવીન્દ્ર દાકોર	45
મધુવાતા ઋતાયતે	પ્રવીણ ગઢવી	40
મનોભૂતિ	રજનીકાંતભાઈ પંચોલી	70
ગોરલ	અમરશી એ. અભિયાની	51
ચૈતર ચૈતર	કનુભાઈ રાવલ	50
રાઈનાં ફૂલ	હરિકૃષ્ણ પાઠક	45
ગુજરાતી પ્રણયોર્મિકાવ્યો	ડાહ્યાભાઈ પટેલ	350
વયઃસંધિ	બાપુભાઈ ગઢવી	50
અઢી અક્ષરનું ચોમાસું	ભગવતીકુમાર શર્મા	70
પદ્મનિદ્રા	રામચંદ્રભાઈ પટેલ	85
સ્વપ્નાંતર	સુશીલા ઝવેરી	80
અસ્તિત્વની ક્ષિતિજને પેલેપાર	કમલેશભાઈ શાહ	150
નિદ્રા	રમેશ પરમાર	8
આરત	જશવંતભાઈ ઠાકર	3
મેરી ગો રાઉન્ડ	નલિન રાવલ	45
પુનઃ	નિરંજન ભગત	45
પ્રતીક	પ્રિયકાન્ત મણિયાર	10
સરહદ	મનોહરલાલ બાથમ	70
ન્હાના ન્હાના રાસ : ભાગ-૩	નાથાલાલ કવિ	40
ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ગીતો	ધર્મેન્દ્ર માસ્તર	200
કાવ્યસમુચ્ચય	આર. વી. પાઠક	30

**ગુજરાતી
ભાષાનાં
કાવ્ય
સાહિત્યનાં
આ
શ્રેષ્ઠ
પુસ્તકો
અથૂક
વસાવો**

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે,

100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15. ફોન : 26934340, મો. 9825268759

ઇમેલ : gurjarprakashan@gmail.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ-સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	સંસ્મરણો	180
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે	ર. ચૌધરીની વાર્તાઓ	180
આજની ઘડી તે..	કંદર્પ ર. દેસાઈ	નવલકથા	160
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	140
વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	સંસ્મરણો	400
રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	ભોળાભાઈ પટેલ	વિવેચન	400
કર સાબ કી બંદગી	મહેબૂબ દેસાઈ	અધ્યાત્મ	140
વાતકિયું વગતાળિયું	કાનજી ભૂટા બારોટ	લોકસાહિત્ય	400
ભારતીય નવલકથા પરંપરા...	ભોળાભાઈ પટેલ	વિવેચન	200
19મી સદીના ગ્રંથ-ગ્રંથકાર	દીપક મહેતા	વિવેચન	150
તબલાં પરિચય	રમેશ બાપોદરા	સંગીત-કળા	100

ઇ-બુક્સ

અમૃતા, લાગણી, ઉપરવાસ-અંતરવાસ-સહવાસ, સોમતીર્થ, પૂર્વરાગ-પરસ્પર-પ્રેમઅંશ, તીર્થભૂમિ ગુજરાત, ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા, સહરાની ભવ્યતા તથા ગિરનાર ઇબુક સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ છે.

<http://www.e-shabda.com/shop-ebooks-online>

પોર્ટલ પર Publishers હેઠળ Rangdwar Prakashan પસંદ કરી,
Type હેઠળ EPub પસંદ કરી રંગદ્વારની ઇબુક્સ ખરીદી શકો છો.

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા સાહિત્યકારોના ચિંતનાત્મક નિબંધો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
જ્ઞાનપ્રપા (ચિંતનાત્મક)	ડૉ. ઋષિરાજ ઉપાધ્યાય	૭૫.૦૦
સહજપથ (ચિંતનાત્મક લેખો)	તથાગત પટેલ	૧૬૦.૦૦
અંશ અને વંશ (ચિંતનાત્મક લેખો)	પ્રવીણ દરજી	૧૬૦.૦૦
સ્વામી વિવેકાનંદ સુવિચાર નિર્ઝર (ચિંતનાત્મક)	સંપા.: મંજુલા સી. મહેતા	૮૫.૦૦
હિંસા નિવારણ (ચિંતનાત્મક લેખો)	કાન્તિલાલ જો. પટેલ	૧૪૦.૦૦
જીવન જીવો, જીવન જીતો (ચિંતનાત્મક લેખો)	પ્રવીણ દરજી	૧૧૦.૦૦
માણસથી માણસ (ચિંતનાત્મક લેખો)	પ્રવીણ દરજી	૨૦૦.૦૦
આત્મશ્રદ્ધા (ચિંતનાત્મક લેખો)	ડૉ. મફતલાલ પટેલ	૬૫.૦૦
આંબા ડાળે (ચિંતનાત્મક લેખો)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૨૪૦.૦૦
મોક્ષદા મૈત્રી (ચિંતનાત્મક લેખો)	સુરેશ પરમાર 'સૂર'	૧૧૦.૦૦
નવું જીવન, નવી દૃષ્ટિ (ચિંતનાત્મક લેખો)	ફાંધર વર્ગીસ પોલ	૧૫૦.૦૦
બે શબદની વાત (ચિંતનાત્મક લેખો)	રાઘવજી માધડ	૬૦.૦૦
ગીતા અમૃત (ચિંતનાત્મક લેખો)	શિવશંકર દવે	૭૦.૦૦
જીવન તો કર્મયોગનું ઝરણું (ચિંતનાત્મક લેખો)	ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૧૫૫.૦૦
જ્યોતિ કલશ છલકે (ચિંતનાત્મક લેખો)	ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૧૩૫.૦૦
પંથ જુએ છે વાટ (ચિંતનાત્મક લેખો)	ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૮૦.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
તું હારવા જન્મ્યો નથી (ચિંતનાત્મક લેખો) ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૮૦.૦૦
કદમ, તને સલામ (ચિંતનાત્મક લેખો)	ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૮૦.૦૦
વર્તુળની બહાર (ચિંતનાત્મક લેખો)	પ્રવીણ દરજી	૮૫.૦૦
પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ (ચિંતનાત્મક)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૭૦.૦૦
મઘમઘતું જીવન (ચિંતનાત્મક લેખો)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૭૦.૦૦
જીવનસંગીત (ચિંતનાત્મક લેખો)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૭૦.૦૦
અમૃત સમીપે (ચિંતનાત્મક લેખો)	ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ	૧૩૫.૦૦
પરિપ્રજ્ઞ (ચિંતનાત્મક નિબંધો)	પ્રવીણ દરજી	૮૫.૦૦
તમારું હૃદય ગાશે (ચિંતનાત્મક લેખો)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૭૦.૦૦
જીવન સફર (ચિંતનાત્મક લેખો)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૭૦.૦૦
થોડુંક આકાશ... થોડીક ધરા (ચિંતનાત્મક નિબંધો)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૪૦.૦૦
આ રસ્તો આકાશ સુધી જાય છે ? (ચિંતનાત્મક નિબંધો)	ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી	૧૧૨.૦૦
માણસને માણસ તરીકે જુઓ (ચિંતનાત્મક લેખો)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૭૦.૦૦
પ્રેમનું ઓજસ (ચિંતનાત્મક લેખો)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૮૦.૦૦
ઉજાસનાં ઝંઘાણ (ચિંતનાત્મક લેખો)	રમણ પાઠક 'વાચસ્પતિ'	૮૫.૦૦
આનંદની આરાધના (ચિંતનાત્મક નિબંધો)	રમણ પાઠક 'વાચસ્પતિ'	૧૦૦.૦૦
સંશયની સાધના (ચિંતનાત્મક નિબંધ)	રમણ પાઠક 'વાચસ્પતિ'	૬૫.૦૦
એક મિનિટ! (ચિંતનાત્મક લેખો)	લાભશંકર ઠાકર	૩૬.૦૦

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ-પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ભય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

[પાઠશાળા]

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬ ૬૫૫

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

‘ટાઇમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-380009

ફોન : (079) 26587949 :: (મો.) 9898762263

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પ્રકાશનો

અમે બોલીઓ છીએ (2009)	શાંતિલાલ આચાર્ય	રૂ. 320
અનાર્યનાં અડપલાં અને બીજા લેખો (2007)	જ. એ. સંજાણા	રૂ. 130
આત્માની માતૃભાષા (2011)	સં. યોગેશ જોષી	રૂ. 250
ભાષાશાસ્ત્રની કેડીએ (2001)	ઊર્મિ દેસાઈ	રૂ. 175
ભાષાવિમર્શ લેખસંચય (2011)	સં. હર્ષવદન ત્રિવેદી	રૂ. 140
બ. ક. ઠાકોરની કાવ્યવિચારણા (1987)	અશ્વિન દેસાઈ	રૂ. 50
ભોગીભાઈ ગાંધી જન્મશતાબ્દી ગ્રંથ (2016)	સં. પ્રકાશ ન. શાહ	રૂ. 525
ધ્વન્યાલોક : આનંદવર્ધનનો ધ્વનિવિચાર (2004)	નગીનદાસ પારેખ	રૂ. 220
ગદ્યસંચય 1-2 (1982)	સં. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા	રૂ. 30+32
ગુજરાતી સાહિત્યનો દસમો દાયકો (2003)	સં. ભોળાભાઈ પટેલ	રૂ. 90
જ્ઞાનસત્ર વ્યાખ્યાનો : માંડવી 2006 (2009)	સં. પ્રફુલ્લ રાવલ	રૂ. 150
એચ. એમ.નો અક્ષરદેહ (2003)	સં. દિલાવરજીહ જાડેજા	રૂ. 150
જયંતી દલાલ અધ્યયનગ્રંથ (1986)	સં. રઘુવીર ચૌધરી	રૂ. 50
જગભેરુ જયંતી દલાલ (1986)	સં. રઘુવીર ચૌધરી	રૂ. 40
લોકસાહિત્ય (ગુજરાતી લોકગીતો) (2003)	સં. પ્રભાશંકર તેરેયા	રૂ. 55
મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્ર (2012)	ધીરુ પરીખ	રૂ. 100
નાટક વિશે (1974)	જયંતિ દલાલ	રૂ. 90
પન્નાલાલની વાર્તાસૃષ્ટિમાં (2012)	સં. પારુલ દેસાઈ	રૂ. 150
રણજિતરામ ગદ્યસંચય : 1-2 (1982)	રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા	રૂ. 40+45
રવીન્દ્ર સંચયિતા (2012)	સં. અનિલા દલાલ	રૂ. 460
રવીન્દ્ર વિવેચન (2012)	સં. નિરંજન ભગત	રૂ. 200
સંસ્કૃતિ સંદર્ભ (2006)	સં. રઘુવીર ચૌધરી	રૂ. 250
સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ (1999)	સં. કુમારપાળ દેસાઈ	રૂ. 130
સાહિત્યમાં દરિયો (2013)	સં. પ્રફુલ્લ રાવલ	રૂ. 275
સદીનું સરવેયું (1983)	સં. રઘુવીર ચૌધરી	રૂ. 13
શેક્સ્પિયર (1997)	સંતપ્રસાદ ભટ્ટ	રૂ. 150
શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્ (2015)	સં. સુધા પંડ્યા	રૂ. 400
સ્વકીય : દલિત સાહિત્ય સંકલન (2012)	સં. દલાપત ચૌહાણ	રૂ. 250
થિયેટર નામે ઘટના (2006)	હસમુખ બારાડી	રૂ. 120

ઉમાશંકરનો વાગ્વૈભવ : ખંડ 1 કાવ્યસર્જન (2008)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	220
ઉમાશંકરનો વાગ્વૈભવ : ખંડ 2 ગદ્યસર્જન (2008)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	200
ઉમાશંકરનો વાગ્વૈભવ : ખંડ 3 વિવેચન (2008)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	220
વિવેચક ઉમાશંકર (2003)	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	30
વીક્ષા અને નિરીક્ષા (1981)	નગીનદાસ પારોખ	30
વિદ્યાબહેન નીલકંઠ : ગુજરાતના નારીચેતનાનાં અગ્રેસર (2015)	સં. સુકુમાર પરીખ	600

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ 1થી 7		2760
ગુજરાતી..... ગ્રંથ 1 (ઈ. 1150-1450) પ્ર.મુ. 2015	સં. રમણ સોની	210
ગુજરાતી..... ગ્રંથ 2 : ખંડ 1 (ઈ. 1450-1650) પ્ર.મુ. 2015	સં. રમણ સોની	280
ગુજરાતી..... ગ્રંથ 2 : ખંડ 2 (ઈ. 1650-1850) પ્ર.મુ. 2015	સં. રમણ સોની	250
ગુજરાતી..... ગ્રંથ 3 : દલપતરામથી કલાપી (બી.આ.2011)	સં. રમણ સોની	420
ગુજરાતી..... ગ્રંથ 4 : ન્હાનાલાલથી મેઘાણી (બી.આ.2011)	સં. રમણ સોની	390
ગુજરાતી..... ગ્રંથ 5 : (ઈ. 1895-1935) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કાવ્યો (બી.આ. 2011)	સં. રમેશ ર. દવે	325
ગુજરાતી..... ગ્રંથ 6 : (ઈ. 1995-1935) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જન (બી.આ. 2011)	સં. રમેશ ર. દવે	470
ગુજરાતી..... ગ્રંથ 7 : (ઈ. 1910-1935) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-1 (2015)	સં. રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ	415

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ખંડ 1 (1989)	સં. જયંત કોઠારી	400
ભીલી-ગુજરાતી શબ્દકોશ (2006)	શાંતિભાઈ આચાર્ય	55
ગુજરાતી લેખિકાસૂચિ : 1900થી 2008 (2009)	સં. દીપ્તિ શાહ	90
ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાકોશ (1990)	સં. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	75
મધ્યકાલીન કૃતિસૂચિ (2004)	સં. કીર્તિદા શાહ	240
પરબસૂચિ (2007)	સં. ઇતુભાઈ કુરકુટિયા	260
સામયિક લેખસૂચિ 2006-2010 (2011)	સં. કિશોર વ્યાસ	200
વિશિષ્ટ સાહિત્ય સંજ્ઞાકોશ (2003)	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	35

ભારતીય સાહિત્યના નિર્માતા શ્રેણી (દરેકની કિંમત)		રૂ. 35
મણિલાલ દ્વિવેદી	નામ્મલવર	
રમણલાલ નીલકંઠ	બસવેશ્વર	
ધૂમકેતુ	તુકારામ	
અજ્ઞેય	ફણીશ્વરનાથ 'રેણુ'	
	હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી	

સાહિત્યકળાની નજીક રહીને થતાં સર્જનોની
માય ડિયર જયુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા
લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઇવ
ભાવનગર-૧. મો. : ૯૬ ૨૪૬ ૯૫૬ ૪૬

નવાં અવનવાં પ્રકાશનો

વાર્તાસંગ્રહો	કાવ્યસંગ્રહો
૧. પોલિટેકનિક૩. ૧૭૦ (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર)	રાજેન્દ્ર શુક્લ : ૧. કોમલ રિષભ૩. ૧૫૦
૨. મારગ વાર્તાનો૩. ૧૮૦ (હરીશ મહુવાકર)	૨. અંતર ગાંધાર૩. ૧૫૦
૩. ફરીથી (લઘુકથા)૩. ૧૫૦ (નસીમ-હરીશ મહુવાકર)	ભરત ભટ્ટ : ૩. મીણના માર્ગ પર૩. ૧૫૦
૪. રીઆલિટી શો૩. ૨૦૦ (નવનીત જાની)	૪. એક પંડિતની પોથી૩. ૧૨૦
૫. પડથારો૩. ૧૮૦ (ગોરધન ભેંસાણિયા)	સોલિડ મહેતા : ૫. શબ્દાયન૩. ૧૪૦
૬. નીચે નહીં ધરતી, ઉપર નહીં આકાશ (બહાદુરભાઈ જ. વાંક)૩. ૧૫૦	૬. સંભૂતિ૩. ૧૧૦
૭. ગોત્ર૩. ૧૮૦	મનોહર ત્રિવેદી : ૭. ઘર છે સામે તીર૩. ૧૭૦
૮. સુગંધ૩. ૧૫૦ (ગિરીશ ભટ્ટ)	ભરત વિંજુડા : ૮. તો અને તો જ૩. ૧૫૦
૯. થુંબડી૩. ૧૫૦ (સંજય ચૌહાણ)	રમેશ આચાર્ય : ૯. પાથરણાવાળો૩. ૧૧૦
૧૦. નિરુત્તર૩. ૧૫૦ (બકુલ દવે)	સુધીર પટેલ : ૧૦. જળ પર લકીર૩. ૧૫૦

અને

- રખડુનો કાગળ – મહેન્દ્રસિંહ પરમાર (નિબંધનું લલિત રૂપ) – રૂ. ૧૭૦/-
- માય ડિયર જયુની વાર્તાકળા વિશે (૫૩ અભ્યાસલેખો) – રૂ. ૪૫૦/-

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જયુ : ૯૮૯૮ ૯૬૯૬ ૨૬ – ૯૪૨૬ ૧૬૦૨ ૦૯

અવનિન્દ્ર : ૯૬૨૪ ૬૯૫૬ ૪૬ – ૯૩૭૭ ૧૧૫૬ ૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

ભગવાન પૂર્ણ ગુણમય અને સર્વથા દોષરહિત છે, એટલે એ ગુરુ છે. આપણા શિક્ષકનેય આપણે ગુરુ કહીએ છીએ. એકાદ જણ પાસેથી આપણે એકાદ ગુણ લઈએ એટલે તેને પણ ગુરુ કહેવામાં હરકત નથી. પણ ગુરુ એટલે કોણ ? સર્વગુણસંપન્ન અને દોષરહિત એવો માણસ મળતો નથી, તેથી ગુરુનું સ્થાન ખાલી રાખવું, અને દરેક પાસેથી ગુણ ગ્રહણ કરવા. ભાગવતના અવધૂત જે કોઈ પાસેથી કંઈ શીખ્યા તેને એમણે ગુરુ નામ આપ્યું. તેવી રીતે આપણે પણ સહુને ગુરુ માનીએ. પણ છેવટે તો એકમાત્ર ગુરુ પરમેશ્વર છે. તેને માટે એ સ્થાન ખાલી રાખવું. શિષ્યની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે તો ગુરુ અવશ્ય મળશે. એટલે શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ જોઈએ. કોઈ કાનમાં નાનકડો મંત્ર ફૂંકી દે છે અને તે આધાર પર તેને જ ગુરુ માનીને ચલાવી લેવાય, એવી લોકમાન્યતા છે. આપણી શ્રદ્ધા અનુસાર એકાદ નિર્દોષ માણસ જડી જાય તો તેને ગુરુ માની શકાય, પણ નહીં તો તે સ્થાન પરમેશ્વર સારુ ખાલી રાખીને શિષ્યની જેમ વર્તવું.

— વિનોબા.

જેમના ગુણ ગ્રહ્યા એવા ગુરુવર્યોને ગુરુપૂર્ણિમાએ સ્મૃતિવંદના.

સ્વ. ભગુભાઈ એમ. પટેલસાહેબ

(પૂર્વ પ્રિન્સિપાલશ્રી, આર્ટ્સ એન્ડ કૉમર્સ કૉલેજ, જામ-જોધપુર)

સ્વ. ડૉ. હેમન્ત જી. દેસાઈસાહેબ

(પૂર્વ અધ્યક્ષશ્રી, ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ)

સ્વ. ડૉ. પ્રભાશંકર તેરૈયાસાહેબ

(પૂર્વ અધ્યક્ષશ્રી, ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ)

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ,

દેવમણિ કૉલેજ, વિસાવદર

વાર્તા વાંચવાનું શાસ્ત્ર

લેખક : અનુપમ ભટ્ટ

(પાર્કુ પૂઠું, પૃષ્ઠસંખ્યા : 288, કિં. રૂ. 190/-)

તમે સાહિત્યના વિદ્યાર્થી છો અને વાર્તા કેવી રીતે વંચાય તેની વ્યવસ્થિત તાલીમ મેળવવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે કથાસાહિત્યના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસ માટે અત્યંત મહત્ત્વની વિભાવનાઓ (વસ્તુસંકલના, વિષયવસ્તુ, વાર્તાનો અંતર્નિહિત લેખક, વાર્તાનો અંતર્નિહિત વાચક)ની વિશદ અને વિસ્તૃત સમજણ મેળવવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે કથાસાહિત્યની કૃતિ વિશે અભ્યાસલેખ લખવા માટે આવશ્યક એવી નિયમનિષ્ઠ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કેવી હોય તે જાણવા-સમજવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે સાહિત્યના અધ્યાપક છો અને કેવા વિવિધ દષ્ટિકોણથી વાર્તા, નવલકથાની વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચર્ચા કરી શકાય તે જાણવા-સમજવા યાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

□

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-380009

ફોન : (079) 26587949

આ ઉપરાંત આપના નજીકના પુસ્તકવિકેતાનો સંપર્ક કરો.

સાહચર્ય વાર્ષિક : 2016
પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે.

સાહચર્યના અગાઉના : 2013
2014
2015ના અંકો
હાલમાં ઉપલબ્ધ છે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

‘ટાઇમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-380009

ફોન : (079) 26587949 (મો.) 9898762263

ગુજરાતી દીર્ઘકાવ્ય વિશે પરિસંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને 'કવિલોક' ટ્રસ્ટના સંયુક્ત ઉપક્રમે 'ગુજરાતી દીર્ઘકાવ્ય' વિશે એક દિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન તા. ૩૦-૭-૨૦૧૬ ને શનિવારના રોજ સવારે ૯-૩૦થી સાંજે ૫-૩૦ સુધી ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ ખાતે કરવામાં આવ્યું છે. જેનો કાર્યક્રમ નીચે મુજબ છે.

ઉદ્ઘાટન બેઠક : ૯-૩૦થી ૧૦-૩૦

સ્વાગત : શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈ

ભૂમિકા : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

દીર્ઘકાવ્યની વિભાવના : શ્રી સતીશ વ્યાસ

પ્રમુખીય : શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

પ્રથમ બેઠક : ૧૦-૪૫થી ૧૨-૪૫

ગુજરાતીમાં દીર્ઘકાવ્ય : શ્રી દીપક રાવલ

પંખીલોક : શ્રી પ્રવીણ દરજી

એક ભૂલા પડેલા રોમેન્ટિક

કવિનું દુઃસ્વપ્ન : શ્રી જયદેવ શુક્લ

ભોજન વિરામ

બીજી બેઠક : ૨-૦૦થી ૪-૦૦

માણસની વાત : શ્રી મીનળ દવે

સંબંધ : ક્ષયમાં આત્મદર્શન : શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

વખાર : શ્રી પ્રવીણ પંડ્યા

ત્રીજી બેઠક : ૪-૧૫થી ૫-૩૦

ગરુડપુરાણ : શ્રી સમીર ભટ્ટ

આદિમાતા : શ્રી રાજેશ પંડ્યા

સમાપન : શ્રી ધીરુ પરીખ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

NEW

ONE DROP
INSTANT ADHESIVE

Fevikwik
Gel

**Non drip
Thicker formula**

Makes repair easy

For metal, rubber, leather, cardboard
wood & most plastics

**CONTROLLED
APPLICATION**

Available in 1 g & 3 g